

ЗБОРНИК РАДОВА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

LII

(4)

2022

Зборник радова
Филозофског факултета
Универзитета у Приштини

Collection of Papers
of the Faculty of Philosophy
of the University of Pristina

ISSN 0354-3293 eISSN 2217-8082

Језик

- Silvia Cavalieri, Sara Corrizato, Valeria Franceschi
- Наташа М. Бакић-Мирић, Анита В. Јанковић, Давронжон Еркинович Гаипов
- Данијела Г. Кулић, Анђела С. Костић Минић
- Снежана М. Зечевић, Енес М. Бишевац
- Исидора Д. Комадина
- Милан Д. Тодоровић, Наташа А. Спасић
- Милена М. Видосављевић

Књижевност

- Сара Р. Јекић
- Марија С. Терзић

Историја

- Алекса М. Поповић, Илинка Б. Мушикић Поповић
- Маја Р. Лаковић
- Лука М. Јовановић
- Јово М. Медојевић, Саша А. Милосављевић

Историја уметности

- Милица С. Божић Маројевић
- Данијела Т. Тешић Радовановић
- Сања Р. Пајић
- Бојан М. Поповић, Дејан А. Милосављевић, Милица Д. Марић Стојановић
- Тадија Б. Стефановић

Педагогија

- Петар М. Илић, Анђелка М. Ковач, Биљана М. Павловић Белојица
- Мирјана Д. Петровић Лазић, Ивана С. Илић Савић, Снежана С. Бабац

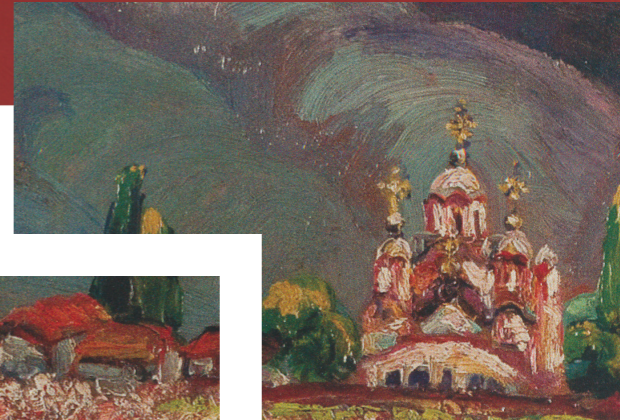
Психологија

- Душан Ј. Ранђеловић, Драгана Ђ. Лазаревић, Миљана С. Павићевић
- Ивана М. Зубић

Прикази

- Миљана Љ. Ђоровић
- Марија Д. Милосављевић

ЗБОРНИК РАДОВА
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

LII
4
2022

„Црвен и плав, Косовски бојење цветица...”

ISSN 0354-3293
eISSN 2217-8082

ЗБОРНИК

РАДОВА

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA / UNIVERSITY OF PRIŠTINA
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE / FACULTY OF PHILOSOPHY

RECUEIL
DE TRAVAUX
DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE
DE L'UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA

COLLECTION
OF PAPERS
OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
OF THE UNIVERSITY OF PRIŠTINA

LII (4) / 2022

Kosovska Mitrovica
2022

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ЗБОРНИК РАДОВА

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

LII (4) / 2022

Косовска Митровица
2022.

Зборник радова Филозофског факултета
LII (4) / 2022

ISSN 0354-3293
eISSN 2217-8082

Филозофски факултет Универзитета у Приштини
Косовска Митровица, 2022. година

Главни и одговорни уредник
проф. др Звездан Арсић

Заменик главној и одговорној уредника
проф. др Бранислава Дилпарић

Редакција

Чланови редакције из земље: проф. др Јасна Парлић Божовић, проф. др Небојша Лазић, проф. др Божидар Зарковић, проф. др Александра Костић Тмушић, проф. др Драгана Станојевић, проф. др Младен Јаковљевић, проф. др Наташа Бакић Мирић, проф. др Јелена Михајловић, проф. др Јелена Бајовић, проф. др Оливера Марковић Савић, проф. др Неџиб Прашевић, проф. др Душан Ранђеловић, проф. др Татјана Компировић, проф. др Станислав Станковић, проф. др Иван Башчаревић, доц. др Данијела Тешић Радовановић.

Чланови редакције из иностранства: проф. др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, Катедра за педагогију, Босна и Херцеговина; проф. др Петар Пенда, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, Енглески језик и књижевност, Република Српска, Босна и Херцеговина; проф. др Сања Јосифовић Елезовић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, Енглески језик и књижевност, Република Српска, Босна и Херцеговина; проф. др Невен Хрватић, Универзитет у Загребу, Факултет хрватских студија, Одсек за одгојно-образовне знаности, Хрватска; проф. др Александар Николов, Софијски универзитет Св. Климент Охридски, Факултет за историју, Бугарска; проф. др Бобан Петровски, Универзитет Св. Ђирило и Методије, Филозофски факултет, Институт за историју, Скопље, Северна Македонија; проф. др Ахмет Јуксел (Ahmet Yüksel), Универзитет Џумхуријет, Филозофски факултет, Катедра за историју, Сивас, Турска; доц. др Симон Малменвал (Simon Malmenvall), Универзитет у Љубљани, Теолошки факултет; Католички институт, Факултет за правне и пословне студије, Љубљана, Словенија; проф. др Георгиос Нектариос Лоис (Γεώργιος Νεκτάριος Λόης), Грчки отворени универзитет, Факултет за хуманистичке науке, Патра, Грчка; проф. др Сабина Хаџибулић, Универзитет у Стокхолму, Факултет за друштвене науке, Шведска; проф. др Евангелија Георгиџијани (Ευαγγελία Γεωργιτζιάννη), Универзитет Харокопио у Атени, Грчка; проф. др Маргарита Вениаминовна Силантјева, Московски државни институт за међународне односе, Факултет за међународно право, Катедра за филозофију, Русија; проф. др Елени Грива (Ελένη Γρίβα), Универзитет у Западној Македонији, Факултет за хуманистичке и друштвене науке, Козани, Грчка; проф. др Јуничич Тојота (豊田 純一), Метрополитански универзитет у Осаки, Факултет за књижевност и хуманистичке науке, Јапан; проф. др Нијоле Буркшаитјене (Nijolė Burkšaitienė), Универзитет у Вилнијусу, Филолошки факултет, Институт за књижевност, културу и превод, Литванија; проф. др Давронжон Еркинович Гаипов, ректор Универзитета Сулејман Демирел, Алмати, Казахстан; проф. др Дејвид Лендис (David Landis), Државни универзитет у Монтани – Бозман, САД; проф. др Софија Бат (Sophia Butt), Универзитет у Бирмингему, Тринити колеџ у Лондону, УК; проф. др Сара Корицато (Sara Corrizato), Универзитет у Верони, Одсек за стране језике и књижевности, Италија; проф. др Ђада Горачи (Giada Goracci), Универзитет у Верони, Италија; проф. др Ања Мејер (Anja Meyer), Универзитет у Верони, Италија; проф. др Марија Бакти (Mária Bakti), Универзитет у Сегедину, Учитељски факултет, Катедра за савремене језике и културе, Мађарска; проф. др Љубица Кардалеска Радојкова, Амерички универзитет Европе – ФОН Скопље, Факултет за стране језике, Северна Македонија; др Љубица Варечкова (Lubica Varečková), предавач, Универзитет Св. Ђирило и Методија у Трнави, Словачка.

Секретари редакције
доц. др Дејан Гашић
Сузана Стојковић, виши лектор

Часопис излази четири пута годишње.

zbornik.ffkm@pr.ac.rs
http://fifa.pr.ac.rs/zbornik_filozofskog_fakulteta_u_pristini

Чланци се објављују и дистрибуирају у складу са лиценцом *Creative Commons ауторско-некомерцијално 4.0 међународно* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Радови објављени у овом часопису се не нонораришу. Оцене изнете у чланцима лични су ставови аутора засновани на њиховим истраживањима и не изражавају мишљење Редакције нити установе у којој су аутори запослени.

Collection of Papers of the Faculty of Philosophy
LII (4) / 2022

ISSN 0354-3293
eISSN 2217-8082

Faculty of Philosophy of the University of Priština
Kosovska Mitrovica, 2022

Editor-in-Chief
Prof. Zvezdan Arsić

Deputy Editor-in-Chief
Assoc. Prof. Branislava Dilparić

Editorial Board

Faculty's members of the Editorial Board: Prof. Jasna Parlić Božović, Prof. Nebojša Lazić, Prof. Božidar Zarković, Assoc. Prof. Aleksandra Kostić Tmušić, Assoc. Prof. Dragana Stanojević, Assoc. Prof. Mladen Jakovljević, Assoc. Prof. Nataša Bakić Mirić, Assoc. Prof. Jelena Mihajlović, Assoc. Prof. Jelena Bajović, Assoc. Prof. Olivera Marković Savić, Assoc. Prof. Nedžib Prašević, Assoc. Prof. Dušan Randelović, Assoc. Prof. Tatjana Kompirović, Assoc. Prof. Stanislav Stanković, Assoc. Prof. Ivan Baščarević, Asst. Prof. Danijela Tešić Radovanović.

Foreign members of the Editorial Board: Prof. Zlatko Pavlović, University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Pedagogy, Bosnia and Herzegovina; Prof. Petar Penda, University of Banja Luka, Faculty of Philology, English Language and Literature, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina; Assoc. Prof. Sanja Josifović Elezović, University of Banja Luka, Faculty of Philology, English Language and Literature, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina; Prof. Neven Hrvatić, University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies, Department of Education Sciences, Croatia; Prof. Alexander Nikolov, Sofia University St. Kliment Ohridski, Faculty of History, Bulgaria; Prof. Boban Petrovski, Ss Cyril and Methodius University, Faculty of Philosophy, Institute of History, Skopje, North Macedonia; Prof. Ahmet Yüksel, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Letters, Department of History, Sivas, Turkey; Asst. Prof. Simon Malmenvall, University of Ljubljana, Faculty of Theology; Catholic Institute, Faculty of Law and Business Studies, Ljubljana, Slovenia; Prof. Georgios Nektarios Lois (Γεώργιος Νεκτάριος Λόης), Hellenic Open University, School of Humanities, Patras, Greece; Assoc. Prof. Sabina Hadžibulić, Stockholm University, Faculty of Social Sciences, Sweden; Prof. Evangelia Georgitsoyanni (Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη), Harokopio University of Athens, Greece; Prof. Margarita Veniaminovna Silantyeva (Маргарита Вениаминовна Силантьева), Moscow State Institute of International Relations, International Law School, Department of Philosophy, Russia; Prof. Eleni Griva (Ελένη Γρίβα), University of Western Macedonia, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kozani, Greece; Prof. Junichi Toyota (豊田 純一), Osaka Metropolitan University, Graduate School of Literature and Human Sciences, Japan; Prof. Nijolė Burkšaitienė, Vilnius University, Faculty of Philology, Institute for Literary, Cultural and Translation Studies, Lithuania; Prof. Davronzhon Erkinovich Gaipov (Давронжон Эркинвич Гаипов), Rector of the University Suleiman Demirel, Almaty, Kazakhstan; Prof. David Landis, Montana State University – Bozeman, USA; Prof. Sophia Butt, University of Birmingham, Trinity College London, UK; Assoc. Prof. Sara Corrizzato, University of Verona, Department of Foreign Languages and Literatures, Italy; Assoc. Prof. Giada Goracci, University of Verona, Italy; Assoc. Prof. Anja Meyer, University of Verona, Italy; Assoc. Prof. Mária Bakti, University of Szeged, Faculty of Teacher Education, Department of Modern Languages and Cultures, Hungary; Prof. Ljubica Kardaleska Radojkova, American University of Europe – FON Skopje, Faculty of Foreign Languages, North Macedonia; Lubica Vareckova (Lubica Varečková), Ph.D. Lecturer, University Ss. Cyril and Methodius in Trnava, Slovakia.

Editorial Secretaries

Asst. Prof. Dejan Gašić
Suzana Stojković, Senior Lector

The journal is released four times a year.

zbornik.ffkm@pr.ac.rs
http://fifa.pr.ac.rs/zbornik_filozofskog_fakulteta_u_pristini

Papers are published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 license* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). The journal does not pay contributors. Opinions presented in the papers are the personal views of authors based on their research and do not express the opinions of the Editorial Board nor of the institutions where the authors are employed.

Садржај / Contents

Чланци / Articles

ЈЕЗИК / LANGUAGE

Silvia CAVALIERI,
Sara CORRIZZATO,
Valeria FRANCESCHI
<i>The Dark Past of Slavery
in American Plantation Houses:
Website Promotion and Perceptions
of Visitors in TripAdvisor
Reviews</i>	13–30	Силвија КАВАЛИЈЕРИ,
Сара КОРИЦАТО,
Валерија ФРАНЧЕСКИ
<i>Мрачна прошлости ројсџива у
америчким плантаажним кућама:
веб-промоција и њерцејџије
њосејџилаца из рецензија
са веб-сјџранице TripAdvisor</i>
Наташа М. БАКИЋ МИРИЋ,
Анита В. ЈАНКОВИЋ,
Давронжон ЕРКИНОВИЧ ГАИПОВ
<i>Значај инјеркулјуралне
комуникације у савременом
њословању</i>	31–49	Nataša M. BAKIĆ MIRIĆ,
Anita V. JANKOVIĆ,
Davronzhon ERKINOVICH GAIPOV
<i>The Importance of Intercultural
Communication in Modern
Business</i>
Данијела Г. КУЛИЋ,
Анђела С. КОСТИЋ МИНИЋ
<i>Сјџручно усавршавање
насјџавника енјлеској језика:
анализа Каталога програма
стручног усавршавања запослених
у образовању</i>	51–68	Danijela G. KULIĆ,
Anđela S. KOSTIĆ MINIĆ
<i>English Language Teachers'
Professional Training: The Analysis
of the Catalogue of Professional
Development Programmes for
Employees in Education</i>

- Снежана М. ЗЕЧЕВИЋ,
Енес М. БИШЕВАЦ
*Поуларност онлајн настава
енглеској језика као страног
ученицима пореклом из Источне
Азије: перцепција наставника*
- 69–92 Snežana M. ZEČEVIĆ,
Enes M. BIŠEVAC
*Popularity of Online Teaching
English as a Foreign Language to
Learners from East Asia: Teachers'
Perception*
- Исидора Д. КОМАДИНА
*Невербално понашање као део
модела описују комуникативног
понашања*
- 93–107 Исидора Д. КОМАДИНА
*Невербалное поведение
как часть модели описания
коммуникативного поведения*
- Милан Д. ТОДОРОВИЋ,
Наташа А. СПАСИЋ
*Енглески онлајн речници:
преглед карактеристика
три речника и испитивање
њихове погодности за ученике*
- 109–128 Milan D. TODOROVIĆ,
Nataša A. SPASIĆ
*Online English Dictionaries: An
Overview of the Characteristics
of Three Dictionaries and an Analysis
of Their Suitability for Students*
- Милена М. ВИДОСАВЉЕВИЋ
*Мултимодална и дигитална
писменост као нови концепти
у образовању*
- 129–144 Milena M. VIDOSAVLJEVIĆ
*Multimodal and Digital
Literacy as New Concepts
in Education*

КЊИЖЕВНОСТ / LITERATURE

- Сара Р. ЈЕКИЋ
*Фигуре понављања као кохезивни
механизам у Савином
Житију Светог Симеона*
- 147–165 Sara R. JEKIĆ
*Repetition Figures as a Cohesive
Mechanism in Sava's
Life of Saint Simeon*
- Марија С. ТЕРЗИЋ
*Текст, аутор, контекст:
компаративне паралеле Шекспира,
Селимовића, Хамлета, Ахмеда
Нурудина, Хамлета и Дервиша
и смрти*
- 167–183 Marija S. TERZIĆ
*Text, Author, Context:
Comparative Parallels of Shakespeare,
Selimović, Hamlet, Nuruddin,
Hamlet and Death
and the Dervish*

ИСТОРИЈА / HISTORY

Алекса М. ПОПОВИЋ,
Илинка Б. МУШИКИЋ ПОПОВИЋ
<i>Једно писмо барона Енџелсхофена
патријарху Арсенију IV из 1743.
године</i>	187–198	Aleksa M. POPOVIĆ,
Ilinka B. MUŠIKIĆ POPOVIĆ
<i>A Letter from Baron Engelshofen
to Patriarch Arsenije IV
in 1743</i>
Маја Р. ЛАКОВИЋ
<i>Грчко-бујарски црквени спор кроз
призму руске дипломатске праће: од
Ејзархије до шизме (1870–1872)</i>	199–214	Maja R. LAKOVIĆ
<i>Greek-Bulgarian Dispute Through the
Prism of Russian Diplomacy: From the
Exarchy to the Schism (1870–1872)</i>
Лука М. ЈОВАНОВИЋ
<i>Пројекат Анђелко Нешић (1870–1941):
наративна скица за портрет
свештеника у Косовском вилајету</i>	215–236	Luka M. JOVANOVIĆ
<i>Priest Anđelko Nešić (1870–1941):
Narrative Sketch for the Portrait
of a Priest in Kosovo Vilayet</i>
Јово М. МЕДОЈЕВИЋ,
Саша А. МИЛОСАВЉЕВИЋ
<i>Уништавање српских цркава и
манастира на Косову и Метохији
од 1999. до 2022. године: културно-
географске детерминанте</i>	237–256	Jovo M. MEDOJEVIĆ,
Saša A. MILOSAVLJEVIĆ
<i>Destruction of Serbian Churches and
Monasteries in Kosovo and Metohija
from 1999 till 2022: Cultural-
Geographical Determinants</i>

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ / HISTORY OF ART

Милица С. БОЖИЋ МАРОЈЕВИЋ
<i>Памћење спорних легација
прошлости или кад култура
сећања уступа пред културом
поништавања</i>	259–275	Milica S. BOŽIĆ MAROJEVIĆ
<i>Remembering Contested Legacies
of the Past or When the Culture of
Remembrance Gives Way to the Cancel
Culture</i>
Danijela T. TEŠIĆ
RADOVANOVIĆ
<i>Fish Symbol and Maritime
Motifs on Late Antique
Lamps from Central
Balkans</i>	277–304	Данијела Т. ТЕШИЋ
РАДОВАНОВИЋ
<i>Симбол рибе и маријимна
тематика на касноантичким
свећњикама са територије
централној Балкана</i>

<p>Сања Р. ПАЈИЋ
<i>Циклус Светиої Димитрија
у Пећкој патријаршији - III -</i></p>	305–327	<p>Sanja R. PAJIĆ
<i>The Cycle of St. Demetrius
in the Patriarchate of Peć - III -</i></p>
<p>Бојан М. ПОПОВИЋ,
Дејан А. МИЛОСАВЉЕВИЋ,
Милица Д. МАРИЋ СТОЈАНОВИЋ
<i>Манастир Милешева: анализа
и уклањање фрагментација фресака
и израда копија сјојених уломака</i></p>	329–351	<p>Bojan M. POPOVIĆ,
Dejan A. MILOSAVLJEVIĆ,
Milica D. MARIĆ STOJANOVIĆ
<i>Mileševa Monastery: Analysis,
Defragmentation, and Replication
of the Frescoes</i></p>
<p>Тадија Б. СТЕФАНОВИЋ
<i>О идентитетском карактеру
српске међуратне архитектуре
(1918–1941)</i></p>	353–374	<p>Tadija B. STEFANOVIĆ
<i>On the Identity and Character
of Serbian Interwar Architecture
(1918–1941)</i></p>

ПЕДАГОГИЈА / PEDAGOGY

<p>Петар М. ИЛИЋ,
Анђелка М. КОВАЧ,
Билјана М. ПАВЛОВИЋ БЕЛОЈИЦА
<i>Специфичност и доступност
народних уславанки у предшколској
васпитно-образовној пракси</i></p>	377–396	<p>Petar M. ILIĆ,
Anđelka M. KOVAČ,
Biljana M. PAVLOVIĆ BELOJICA
<i>The Specificity and the Availability
of the Folk Lullabies at the Preschool
Educational and Upbringing Practice</i></p>
<p>Мирјана Д. ПЕТРОВИЋ ЛАЗИЋ,
Ивана С. ИЛИЋ САВИЋ,
Снежана С. БАБАЦ
<i>Сензорна интеграција
као предуслов за развој академских
вештина деце</i></p>	397–411	<p>Mirjana D. PETROVIĆ LAZIĆ,
Ivana S. ILIĆ SAVIĆ,
Snežana S. BABAC
<i>Sensory Integration as a Prerequisite
for the Development of Academic
Skills in Children</i></p>

ПСИХОЛОГИЈА / PSYCHOLOGY

<p>Dušan J. RANĐELOVIĆ,
Dragana Đ. LAZAREVIĆ,
Miljana S. PAVIĆEVIĆ
<i>Reliability and Validity of the
Instrument Assessing the Effectiveness
of Online and Regular Classroom
Lessons</i></p> | 415–436 | <p>Душан Ј. РАНЂЕЛОВИЋ,
Драгана Ђ. ЛАЗАРЕВИЋ,
Миљана С. ПАВИЋЕВИЋ
<i>Поузданост и ваљаност
инструмената за процену
ефикасности онлајн и редовне
наставе</i></p> |
|--|---------|---|

Ивана М. ЗУБИЋ
<i>Предикција изгарања и
привржености посли наставника на
основу модела пословних захтева и
ресурса</i> | 437-453 | Ivana M. ZUBIĆ
<i>Prediction of Burnout
and Work Engagement of Teachers
Based on Job Demands-Resources
Model</i> |
|---|---------|---|

Прикази / Book Reviews

Миљана Љ. ЂОРОВИЋ
<i>Младен Јаковљевић,
Сер Гавејн и Зелени витез:
превод, тумачења и значења
(Нови Сад – Косовска Мишровица:
Мајница српска – Филозофски
факултет Универзитета
у Приштини, 2019, 253 стр.)</i>	457-461
Марија Д. МИЛОСАВЉЕВИЋ
<i>Ана Андрејевић, Проблематизација
смрти у „Хамлету“ (Косовска
Мишровица – Београд: Филозофски
факултет Универзитета
у Приштини – Завод за уџбенике,
2021, 359 стр.)</i>	463-468

Листа рецензената у 2022. години / List of Reviewers in 2022

469-479

ЧЛАНЦИ
• • • • •
Articles

Оригинални научни рад
УДК: 338.48-6:7/8]:326(=414/=45)(73)
004.738.5:[338.482:316.644
doi: 10.5937/zrffp52-39989

THE DARK PAST OF SLAVERY IN AMERICAN PLANTATION HOUSES: WEBSITE PROMOTION AND PERCEPTIONS OF VISITORS IN TRIPADVISOR REVIEWS

Silvia CAVALIERI¹

Sara CORRIZZATO²

Valeria FRANCESCHI³

University of Verona, Italy

Department of Foreign Languages and Literature

¹ silvia.cavaliere@univr.it

² sara.corrizzato@univr.it

³ valeria.franceschi@univr.it

Рад примљен: 5. 9. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

THE DARK PAST OF SLAVERY IN AMERICAN PLANTATION HOUSES: WEBSITE PROMOTION AND PERCEPTIONS OF VISITORS IN TRIPADVISOR REVIEWS

Keywords:

corpus linguistics;
dark tourism;
plantation houses;
TripAdvisor;
slavery.

Abstract. The visual and linguistic representations of tourism destinations for promotional aims may be affected by their primary function of acquiring new visitors; for this reason, they are not always “value-free expressions of a place’s identity” (Pritchard & Morgan, 2001, p. 177). The concept of dark tourism seems to perfectly mirror the connection between terminological choices and culturally-bound constraints. It has been acknowledged that several dark tourism sites tend to valorise (or hide) events associated with tragedy and death, attracting tourists’ interest for their (non)macabre details at the expense of historical objectivity. This is the case of plantation houses in the US, whose narrative on slavery has often been “whitewashed” and minimized (e.g., Harnay, 2022; Butler, 2001; Eichstedt & Small, 2002). This study aims at investigating how visitors to popular plantation destinations in the US perceive and evaluate the presentation of the experience of slavery in these sites vis-à-vis what is presented on the plantation websites. The analysis is therefore twofold: first, a qualitative multimodal study of the content included in the websites of the plantations will shed light on whether the websites include information on the role of slave labour in the plantations, and secondly, a corpus-assisted investigation of the visitors’ reviews posted on TripAdvisor will attempt to clarify how visitors perceive the plantations as a tourist location, and the importance they place on receiving honest information about the brutality of slavery during their visits. The mixed-methods approach has allowed researchers to delve into this phenomenon from two opposite, but intertwined, perspectives: one driven by experts officially promoting the visit through the websites and the other offered by visitors sharing their personal experiences and feelings.

“Coming away from the tour, I was thoroughly impressed and my previous concerns were assuaged. But my discomfort persisted. Eventually, I realised that it was not just what was present at the plantation, but what was absent that was the source of my discomfort.”

(Raymen, 2016)

*Introduction*⁴

As the English writer Samuel Johnson wrote in a letter to Hester Thrale in 1773, “the use of travel is to regulate imagination by reality, and instead of thinking how things may be, to see them as they are” (Johnson, 1773, in Damrosch, 1989, p. 93). It is generally accepted indeed that travellers of any time visit places unknown to them in order to discover something new about the place in which they are. Apart from those who are travelling for business purposes, people undertake a journey for several different reasons, which include recreational and educational/study purposes (UNWTO, n.d.)—travel provides a momentary break from the routine of daily lives and gives the possibility to meet people of diverse backgrounds and to experience the local culture. Since ancient times, the purpose of the journey for human beings was precisely to explore, to reflect on the unknown and to re-centre themselves, in a way in which everyone could find benefit. In modern times, tourism, in its broader sense, is seen as a form of “personal development and improvement”, as it is “impossible to travel to another culture without experiencing some of its effects and products” (Lennon

⁴ The research for this article has been carried out jointly by the three authors: in writing, Silvia Cavalieri has dealt with the section “Materials and Methods” (Data Collection, Methodology); Sara Corrizato has dealt with the sections “Introduction”, “Dark Tourism and Plantation Houses”, “Perception of Slavery Narratives on TripAdvisor” (from the beginning to example 13), “Conclusions”; Valeria Franceschi has dealt with the section “Qualitative Multimodal Analysis of Websites” and “Perception of Slavery Narratives on TripAdvisor” (from example 14 to the end).

& Foley, 2010, p. 7). Studies in this area offer different perspectives on what tourism is and how it has developed, examining the phenomenon from various angles, which give economic, political, anthropological, and linguistic readings (Lickorish & Jenkins, 1997; Kumar Dixit, 2020; Gursoy & Singh Kaurav, 2022). Interestingly, recent studies have demonstrated that the umbrella term ‘tourism’ seems to be no longer comprehensive enough to define the different forms of tourism that permeate contemporary society, as people travel for different reasons and to fulfil different needs. In this regard, cultural tourism, health tourism, sports tourism, business tourism, and dark tourism are some of the most common examples (Jayapalan, 2001). The wide variety of proposals and the almost countless number of places to visit has meant that the boundaries between one form of tourism and another are not so defined and definable, sometimes generating interesting reflections from a social and anthropological point of view. If we think of tourism in big cities, this consideration becomes very easy to understand: someone flying to Paris, Rome, New York or Tokyo for a few days may be interested in monuments (cultural tourism), typical food products (food and wine tourism), sporting activities (sports tourism) or places of death (dark tourism). It is worth noting that the different forms of tourism offered by a specific place are mainly governed by two factors: the promotion of the location offered by official channels (Ashworth & Goodall, 1990; Morrison, 2019) and the promotion of the location shared by people who have already been there (Hidalgo Alcázar et al., 2014; Youseff, 2017; Xu et al., 2021). In the ever-developing digital era, both actors play a crucial role in promoting a specific location, as a huge amount of content is posted online in real time.

The present study aims to investigate if and to what extent house plantations in the South of the US are part of the so-called ‘dark tourism’, exploring the way(s) in which selected sites are presented and investigating the perceptions of visitors on the issue of slavery. After providing a definition and scope of the concept of dark tourism and relevant literature on plantation houses as tourism destinations, the data collection process and analytical methods for the two stages of the research (analysis of plantation house websites and TripAdvisor reviews) are outlined. The paper continues with the description and interpretation of the main results.

Dark Tourism and Plantation Houses

Theorised by Foley and Lennon in 1996, the expression dark tourism “encompass[es] the presentation and consumption (by visitors) of real and commodified death and disaster sites” (p. 198). In their opinion, “visitors may have been motivated to undertake a visit by a desire to experience the reality behind the media images and/or by a personal association with inhumanity” (ibid.)

looking for places associated with death. Overall, previous work offers a number of useful insights into how dark tourism has developed and into how dark tourists can be identified. Therefore, passion for disasters, deaths and atrocities has been identified as a growing phenomenon whose roots can be traced in the late twentieth century given the growing interest in tragic events and their mass media sharing (Urry, 1990; Rojek, 1993; Sharpley & Stone, 2009); parallel to this, such an interest has been recognized as something different from the previous assumptions through which cultural heritage tourists could be labelled as amateur ethnographers (Minić, 2012), as dark tourists seem to be more concentrated on macabre locations which remember gothic settings, such as perilous places, houses of horror, fields of fatality, tours of torment (Dann, 1998). Different definitions have been offered, but all these approaches seem to have their weaknesses—for a detailed overview see Hooper and Lennon (2016)—because they do not fully investigate the nature and scope of dark tourism. Recognizing this phenomenon more controversial than what non-experts might think, a strand of literature has addressed the topic from different angles, starting from the assumption that examining dark tourism means taking several components, even contrasting, into account: while Lennon and Foley (2000) agree on associating dark tourism with modernity, as dark destinations grow and develop “within the memories of those still alive to validate them” (p. 12), others see dark tourism in the first pilgrims who travelled long distances on foot to see where their religious/pagan idols or mass deaths had occurred (Olsen & Kostanje, 2020), promoting the idea that dark tourism is everywhere. According to this perspective, Europe is seen as a model for dark tourism, as “[...] it is a continent filled with bloody wars, and celebrations of the dead in pantheons and cathedrals. Death dominates much of European tourism, from visits to the graves of poets and kings, to the mass graves of soldiers who died in Europe’s many wars” (Tarlow, 2005, p. 53). However, such an approach can be rejected if the motivation that drives the travellers is not guided by interest in death. Indeed, it seems that it is the motivation that pushes people to visit a certain place that makes (or does not make) that specific location part of this subdomain. In this regard, many concert and opera fans enter the Arena in Verona without considering the number of deaths that have occurred because of gladiator fights, as well as countless visitors go to visit the Tower of London to see the royal possessions and they do not remember that it was a prison, and some people were executed within the Tower complex itself.

As many other tourism destinations, such as places pertaining to events of World War I and World War II, Sook Ching sites in Singapore or the Kigali Genocide Memorial in Rwanda, the plantation houses in the Southern United States can be associated with dark tourism, as they testify the growth of slavery in the United States. However, as anticipated above, applying fixed categorizations seems almost impossible because, even in the case of plantation heritage

sites, more than a univocal observation should be done. As testified by researchers in the field (Modlin, 2008; Harnay, 2022) as well as by journalists publishing in international newspapers⁵, the reconstruction of plantations seems to lose “this aspect of a historic site (such as a plantation or genteel antebellum home) [becoming] masked, elided, or simply footnoted in the presentation of beautiful buildings and gardens for tourist consumption” (Gruben, 2015).

Understanding the fact that there is no one interpretation that fits all, the present analysis aims to understand what groups of people are motivated to visit plantation complexes in the USA, if plantation houses can be included among those places recognised as part of dark tourism and, if so, how plantation houses are presented to the wide audience through official websites and travellers’ private reviews.

Materials and Methods

Data Collection. The data for the analysis of plantation tourism were gathered from the Web and we started our collection by typing the search string “most visited plantation houses in the US” as a parameter in the Google search engine. We were directed to platforms offering insights and suggestions to tourists interested in taking a tour of the “most notable” and beautiful plantations located in the southern part of the US. As a first step, we selected the most cited locations in the list of sites that appeared on the first landing page of Google. Then, we checked the presence of those plantation houses on TripAdvisor, and we decided to consider only those with at least 300 reviews in English. However, given the substantial numerical discrepancy in the amount of reviews for each plantation on TripAdvisor, ranging from 300 to 7000 roughly, we decided to focus on the 100 most recent reviews up to the end of July 2022 to obtain a balanced corpus. Data was downloaded and saved in Word format to be analysed quantitatively using corpus linguistics analytical tools. Texts were then cleaned of all data fields such as star value, date, traveller ID, and traveller profile (business, couple, family, friend or solo), keeping only the textual description of the review. The resulting corpus consists of 110,598 words. Table 1 provides a summative overview of the data detailing the list of the plantations taken into consideration with the address of their official websites (if present) as well as the number of words of the TripAdvisor reviews for each plantation in the corpus:

⁵ For a thorough investigation see Holpuch, 2019 and Lawrence-Sanders et al. 2021.

Table 1. List of plantations chosen for the analysis

Name	Website	TripAdvisor reviews (n. of words)
Andre Jackson's Hermitage	https://thehermitage.com	8,709
Belle Meade plantation	https://visitbellemeade.com	5,813
Boone Hall Plantation	https://www.boonehallplantation.com	8,182
Destrehan Plantation	https://www.destrehanplantation.org	6,286
Evergreen Plantation	https://www.evergreenplantation.org	9,380
James Madison's Montpelier Plantation	https://www.montpelier.org	12,279
Laura Plantation	https://www.lauraplantation.com/discover/the-plantation	6,455
Magnolia Plantation	https://www.magnoliaplantation.com	8,147
Oak Alley plantation	https://www.oakalleyplantation.org	9,352
Pebble Hill	https://pebblehill.com	7,527
SanFrancisco Plantation House	--	10,840
St Joseph Plantation	https://www.stjosephplantation.com	9,802
Whitney Plantation	https://www.whitneyplantation.org	7,826

Methodology. As for methodology, the study adopted a two-level analysis and a mixed method approach, i.e., qualitative and quantitative, drawing on discourse analytical and corpus linguistics tools. The first phase of the investigation took the official websites of the selected plantations into consideration. A qualitative multimodal analysis was carried out to see whether and to what extent historical information about slavery and the laborers who worked at the plantation is included in plantations' webpages. To reach this aim several parameters were considered:

1. Visual information about slavery: historical images of the slaves at the plantation, of the places they lived and worked in, maps, reproduction of historical documents;

2. Historic information about slavery and slaves: this includes sections and text narrating the history of the location considering the pivotal role of slave labor in the management of the plantations. In addition to timelines and historical events, lists of names of slaves and descriptions of their jobs may also be present as well as external links to other websites and resources focusing on African American history;

3. Presence of exhibits, museums, or dedicated tours: this larger category includes advertising of occasions for visitors to learn more about slavery on the plantations, directly on the premises, that is, exhibits, permanent museums, or plantation tours that focus specifically on slaves and their life at work at the plantation.

The second step of the analysis involved the corpus of TripAdvisor's reviews, and we performed a quantitative analysis using *SketchEngine* (Kilgarriff et al., 2014) to automatically calculate single-word keywords. Amongst the numerous reference corpora available on Sketch Engine, the English Web 2020 (enTenTen20) was selected as a reference corpus, since it represents an example of text corpus collected from the Web. We calculated the keywords of the corpus, setting the 'simple maths' option of SketchEngine (Kilgarriff, 2009) at 10 and with a minimum frequency of 5. Since our aim was to see to what extent slavery is still 'felt' by tourists in these locations that have very often been repurposed for other tourist uses, we chose to take into consideration the thematic node "slavery" focusing on the lemmas related to the topic in the first 50 positions of the keyword list and we extracted 3 items: *slave* (rank 6 in the keyword list, 441 occurrences), *enslave* (rank 8 in the keyword list, 109 occurrences), *slavery* (rank 10 in the keyword list, 178 occurrences). For each term, concordance lines were explored to observe the context of the selected lemmas and to determine recurrent patterns in their use.

In the next sections, the findings obtained by the methodology detailed above are presented, starting from the qualitative multimodal overview of plantations' websites, then moving on to the quantitative analysis of TripAdvisor reviews.

Qualitative Multimodal Analysis of Websites

Out of the 13 selected plantations, 11 websites (one plantation did not seem to have an official website, and one website was not reachable) were examined to evaluate whether and to what extent historical information about slavery and the laborers who worked at the plantation is included in the websites.

All the 11 websites make some kind of mention to slavery, an immediate sign that there are no attempts to bury the darker side of plantation history; however, quantity and detail of information on the topic, as well as prominence on the website, vary considerably across the dataset. 9 out of 11 websites included visual information of some sort, from reproductions of historical documents reporting names and information about the slaves currently at work on the plantation, to larger galleries showcasing pictures of African American slaves and their families, again to educational videos about the topic.

Sections on the history of the enslaved communities on the plantations are present, to various extents, in 10 out of 11 websites. Some sections briefly recall the history of slavery in the area the plantation is in, whereas other websites devote multiple sections to illustrating the stories of slave laborers on the plantation, including lists of names, more detailed biographies of some of the slaves, glossaries describing the jobs and tasks the slaves would carry out in the

plantations. 9 out of 11 websites have exhibitions, museums, or offer tours that deal specifically with slave labor on the plantation. It should be noted that while Evergreen Plantation does not include dedicated exhibits or tours, as it is not open for tours. The website states that “are dedicated to research and education” and provide extensive resources on the enslaved community at the plantation.

In addition to providing factual historical data, both the sections on the history of the enslaved communities and those detailing exhibits, museums and tours highlight the importance for such places to educate the public on the conditions of slaves on plantation and remember with respect the people that lived and worked on plantation grounds. In an ‘Our Mission’ section the Belle Meade Plantation reports that they “are committed to be a site that provides historical context for meaningful and honest conversations.” Evergreen Plantation states that they are “committed to telling the stories of the men, women, and children who were enslaved here”. Most websites use respectful language that underlines the plight of the enslaved communities and other marginalized groups at the time, such as the Native American populations that lived in the areas of the plantations, as well as other communities such as the Louisiana Creoles (St. Joseph; Laura), the Gullah⁶ (Boone Hall), German farmers and the Acadians (Destrehan).

The purpose of these sections and of the advertised dedicated tours is to make visitors (also prospective ones) aware of the history of these locations, which built their wealth on the labor of enslaved African Americans and to “honor”, “acknowledge and pay respect”, and give a voice to these people, who will be “no longer anonymous”. The tours in particular do not only aim to provide information about the “moving stories of the marginalized people who stood there before [visitors]” (Destrehan) but to prompt visitors to reflect and discuss how this part of the American history informs how race and race relations are perceived to this day. While Montpelier’s website does not have a section on slavery on the plantation, their tours and exhibits aim at fostering awareness and discussion: “this exhibition explores how the legacy of slavery impacts today’s conversations about race, identity, and human rights”. Magnolia Plantation’s tour description states that “visitors will leave with a newfound perspective on the lives of the men, women, and children who have lived here since the beginning. We urge you to participate”. Encouraging visitors to participate in tours focusing on these aspects of the plantation’s history also has the purpose to remind them that while some of these places have now become commercial attractions as wedding and party venues, wineries, and so on, the beauty of the mansions and surrounding gardens should never distract visitors from what occurred in the past and its consequences on contemporary society.

⁶ The Gullah are an African American group “inhabiting the sea islands and coastal districts of South Carolina, Georgia, and north-eastern Florida” s.v. *Merriam Webster Gullah* noun <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Gullah> (last visited 23/08/2022).

Due to the extensive presence of historical material about slavery, it is not possible to say that plantation websites are “whitewashed”, although it may be observed that attention to this aspect of plantation history and life is not treated equally and with the same tact and concern in all the locations taken into consideration.

Perception of Slavery Narratives on TripAdvisor

Concordances of the words *slavery*, *slave(s)* and *enslaved* were carried out on the 110,598-word *TripAdvisor_Plantation* corpus. The words are prominent in the corpus, all three within the first 10 keywords for keyness score, with 178 occurrences for *slavery*, 441 for *slave/s* and 109 for *enslaved* in 12 out of 13 plantations.

Overall, the presence of discourse about slavery in the reviews differs across plantations: certain locations receive few mentions of the terms under investigation (e.g., Pebble Hill, 14 occurrences; Belle Meade, 8 occurrences) while the topic appears to be extensively discussed in others (e.g. Evergreen, 117 occurrences; James Madison, 100 occurrences). As Butler (2001) clarifies indeed, “plantation ownership proved a crucial factor in determining what [is] the emphasis or lack of focus on slavery” (167).

Total of 294 out of 728 instances of the three terms are neutral in evaluative terms: in a small number of instances (27) *slavery* appears as part of tour/exhibit names or is listed as one of the subject guests can learn about in their visit, as in the example below:

1. We’ve been to other cash crop plantations, and understood the design and how slavery was incorporated and enforced. (Belle Meade)

There are also several cases in which the terms are used in their attributive form, neutrally qualifying buildings, objects or human activities. For instance, the nominal compounds *slave cabin/s* and *slave house/s* appear respectively 46 times and 19 times within the corpus.

2. Also be sure to view the historic outbuildings, including the 1840s slave cabin and the schoolhouse dating to the 1830s. (San Francisco)

3. The grounds were available to tour, slave houses were on the property also. (Boone Hall)

Similarly, an in-depth analysis reveals that the term *slave* is strongly used (84 times) in its attributive position together with *quarter/s*, which are mentioned within tours and exhibitions:

4. The Big House is a guided tour while the slave quarters are self-guided. (Oak Alley)

5. The greeter mentioned that we could also include the freedom tour of the slave quarters at no added cost. (Magnolia)

Despite a number of neutral uses, the majority of the concordances display either evaluative or emotional stance towards the management of discourse on slavery in plantations. A clear majority of statements expressed satisfaction in relation to their experience and to the tours they participated in, or included positive evaluations on the way plantations touched upon the delicate subject of slavery.

6. Learned so much information about the house, family, and slave uprising. (Destrehan)

7. If you are looking to learn a lot about the slave trading and their lives, this would be a great tour. (Whitney)

Some visitors simply highlighted the quality of the offered tours, without providing any additional information about their own perspective on this part of American history.

8. The Slavery to Freedom tour is now included with admission and is well worth the time. (Magnolia)

On the other hand, other reviewers make more explicit observations about how they felt the issue of slavery was approached by specific guides or by the plantation in general.

9. The tour is honest and challenges romanticized versions of slavery that are propagated to make Americans feel more comfortable with our terrible history. (Belle Meade)

This review appreciates that the tour at Belle Meade does not shy away from discussing the more difficult aspects of this era and does not draw from a traditional vision of the past “through which Southerners worshiped an idyllic Old South where benevolent masters lived in harmony with their happy, loyal slaves on a peaceable plantation” (Harnay, 2022).

From a different perspective, the following examples celebrate the tour guides’ skill in presenting historical events and slaves’ every-day life.

10. Desiree, our tour guide, was enthusiastic & professional. She provided a DENSE history of the era, the plantation and the slaves FOR AN HOUR AND A HALF! (Evergreen)

11. This your (sic.) focused more on the historical culture and slave history and was a great perspective. In the past the tours, which were very good, focused on the societal and architectural aspects and some on slavery, but not to the detail that Lindie provided. (Laura)

Another example shows awareness of how delicate discourse on slavery is, and the reviewer values how the tour guide approached the topic, again with sensitivity but without sugar-coating the worst part of how slaves were treated.

12. Plantations and slavery are very sensitive topics and they were handled with honesty and diplomacy (sic.) by Robin on this tour. (Evergreen)

13. The museum tells the story of the plantation and the enslaved with respect, honor, and compassion. (Whitney)

The examples below show a more emotional angle, as it focuses on the strong response visitors may have when learning about the harsh realities of slave life on plantations:

14. The exhibition below the house on slavery has to have tissue boxes strategically placed; it reduces viewers to tears. (James Madison)

15. In the slave cabin I experienced such sadness that I nearly cried and unusual heart palpitations. (San Francisco)

16. Thank you for telling this story from the enslaved people's perspective – it was educational and moving. (Whitney)

It appears then that visitors who are aware of the atrocities committed in those years appreciate tours and locations that do not whitewash the narrative by downplaying the experience of slave laborers in the plantations, and support the “reformist trend” (Harnay, 2022) that curators are increasingly taking in the representation of slavery. Indeed, when guests feel that the interpretation provided does not give justice—and a voice—to the slaves that laboured there, they are ready to point it out in their reviews: there are a consistent number of occurrences of reviewers criticizing the plantations for not highlighting this part of the history of the plantations:

17. They say in the ‘Big House’ tour that it is important to recognise that none of what is standing today would be possible if it wasn't for slaves and that we need to recognise that, so why is the slavery exhibit shunned to behind the nice, big, pretty house? (Oak Alley)

In example (17), the reviewer feels that while slavery was touched upon in the tour, it was left in the backseat when compared to other aspects of the visit. In the following examples, the complaint is stronger as the reviewers expected the tour to emphasize the cruelty of the slave system in place on the plantation, but this aspect was not highlighted, focusing instead on the owners of the plantation and their life.

18. I was very disheartened by this tour. I made the assumption that it would focus on slavery and the atrocities that occurred on plantations, however, it focused on the house and the plantation family and their wealth. Barely a mention of slaves. (St. Joseph)

19. Plantation really doesn't touch on the REAL history of the enslaved people. If you want to know how the plantation owners lived then certainly visit this one. (Evergreen)

The same sensation is shared in the following two comments, in which reviewers complained about the way in which slavery is portrayed:

20. In the house you will learn about the white's (sic.) who owned it. There are side mentions of the house slaves. The sugar shack video to the side is a disgrace. It's an extremely distasteful video that is all about CURRENT sugar can production. (Oak Alley)

21. [...] how can we build a better world, when we refuse to acknowledge our mistakes? So shameful and disrespectful (sic.) to the thousands of slaves that were tortured, beaten and separated from their children. (Pebble Hill)

Comment (21) contributes to broadening the perspective on what could really matter for future generations, as “[I]f slavery or slaves are missing, then the extrapolation process and the production of verisimilitude are also denied. If plantations falsify or remove slavery from prominence in their museums, the result is a lost opportunity for a nation to learn from its past mistakes” (Butler, 2001, p. 173).

In this sense, some of the reviews within the corpus highlight the fact that information on slavery and specifically on slaves living in a given plantation are only retrievable through the autonomous reading of leaflets made available in the corners of the rooms or through the individual exploration of the plantation complex.

22. House tour was very informative about the owners...no tour for slave quarters, but if you read the plaques, you get plenty of information... (Oak Halley)

23. With the experience of the tour behind you, the photos fill out a lot about slave life that is hinted at but not explicit in the tour. (Laura)

In addition to the thematic axes outlined so far, a third category of evaluations emerges from the analysis: a number of reviews, primarily—but not only—for James Madison's plantation, introduce a completely opposite perspective on slave narratives. In such reviews, visitors indeed complained that attention to slavery was excessive and that not enough attention was paid to Madison's figure, who, in addition to being the 4th president of the US, was one of the Founding Fathers and contributing author to the US constitution.

24. The grounds are lovely and from the outside all looks wonderful and appropriate for such an important American historical figure. Unfortunately, it's all downhill from there as you are hit across the face with the lack of balanced content and appreciation for the man and his place in history. Instead, it's some kind of weird propaganda that hits you across the face with an obsession about slavery. (James Madison)

The review above appears to find the information provided “unbalanced” and a focus on slavery as “propaganda”, suggesting that such visitors appear to find information on the atrocity of slavery superfluous as well as almost offensive towards the historical figure of Madison, who, like many of his contemporary

peers, also owned slaves. The same intolerance towards discourse on slavery is found in the following examples:

25. All about slavery and nothing about architecting the greatest nation the world has ever known. (James Madison)

26. Honestly, we didn't come and take this tour to learn about slaves and slave life at Montpelier, we come to learn about James and Dolly Madison. (James Madison)

27. Regarding the enslaved, I'm not suggesting the fact that the Madison's owned slaves should be ignored, but that is not THE story. (James Madison)

Other reviews complained that tour guides “bashed white men” when discussing slavery, or that history was ruined by “the Leftists”. This appears to be a particular category of visitors, especially those at Madison's plantation, whose goal was to learn about a patriotic figure and for whom highlighting a dark aspect of Americans perceived as a slight to Madison and his role in the establishment of the US Constitution. This shows that the romanticization of plantation narratives is still very much appreciated by certain visitors, whereas a more realistic representation of life on the plantation is perceived, rather than a more balanced interpretation of history and an educational opportunity, as a leftist distortion on the preferred narrative.

Conclusions

The qualitative analysis of websites and the corpus-assisted investigation of slavery-related keywords has provided a better understanding of how plantations are presented and how the perception of tourists is expressed in TripAdvisor reviews. More specifically, the study aimed at seeing whether there is a trace of negative evaluation linked to the tragic past of slavery on plantations, or whether that perception has been completely overturned due to whitewashing and to location conversion into party/wedding venues. As data demonstrate, the opinions extracted from the reviews within the corpus are controversial: on the one hand, they celebrate honesty, accuracy and awareness in the portrayal and contextualisation of slavery; on the other, they complain about the lack of appropriate and objective information. In this sense, resulting reflections could be multifold. Firstly, the inclusion of slavery-related information in the promotion of websites can influence the expectations of prospective tourists. Secondly, as anticipated in the introduction, data confirm that it is the visitors' intentions—and what they want to find—which builds a relation between plantations and dark tourism. Undoubtedly, the official promotion contributes to influencing visitors' perceptions; however, the evaluation of slavery-related

content by those visiting plantations is inextricably linked to individual knowledge of the historical period and all that it entailed. Visitors unconcerned with slavery would not complain of whitewashing, and, on the contrary, complain that attention to slavery would overshadow the romanticised narrative on the white owners. On the other hand, visitors more aware of the history of plantations would be more likely to evaluate the detail and historical accuracy in the information about slavery. Future research in this field could involve the triangulation of the reviews, which evaluate positively or negatively the inclusion and the treatment of slavery on plantation tours, with the writers' nationality, assuming that an American tourist could be more aware of what visitors should experience than a traveller from another continent. Political orientation and ethnicity would also be important aspects to investigate, although not easily gleaned from TripAdvisor profiles.

Preliminary results should then be followed up with the administration of a questionnaire, which would provide an insight into background knowledge regardless of nationality. Moreover, a diachronic multimodal and linguistic analysis of the promotional materials related to plantation as well as information given by tour guides could provide an opportunity to understand if and to what extent the inclusion of slave-related content has undergone changes in its presentation. In addition to that, it could be worth investigating the political views of the plantation owners and managers.

References

- Ashworth, G. & Goodall, B. (1990). *Marketing Tourism Places*. London: Routledge.
- Butler, D. L. (2001). Whitewashing Plantations: The Commodification of a Slave-Free Antebellum South. In: G. M. S. Dann, A. V. Seaton (Eds.), *Slavery, Contested Heritage, and Thanatourism* (163–175). New York: The Haworth UP.
- Damrosch, L. (1989). *Fictions of Reality in the Age of Hume and Johnson*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Dann, G. M. S. (1998). *The Dark Side of Tourism*. Aix-en-Provence: CIRET.
- Eichstedt, J. L. & Small, S. (2002). *Representations of Slavery: Race and Ideology in Southern Plantation Museums*. Washington D.C.: Smithsonian Books.
- Foley, M. & Lennon, J. J. (1996). JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4), 198–211.
- Gruben, R. E. (May 8, 2015). I Consider 'Dark Tourism' from a Comparative Perspective [web page]. *Jewish Journal*. Retrieved from: https://jewishjournal.com/los_angeles/170983/
- Gursoy, D. & Singh Kaurav, R. P. (2022). *Handbook on Tourism and Social Media*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Harnay, M. (2022). Slavery and Plantation Tourism in Louisiana: Deconstructing the Romanticized Narrative of the Plantation Tours. *Mondes du Tourisme*, 21, 1–19.

- Hidalgo Alcázar, M., Sicilia Piñero, M., Ruiz de Maya, S. (2014). The Effect of User-Generated Content on Tourist Behavior: The Mediating Role of Destination Image. *Tourism & Management Studies*, 10, 158–164.
- Holpuch, A. (August 15, 2019). Do Idyllic Southern Plantations Really Tell the Story of Slavery? [web page]. *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/news/2019/aug/15/slavery-400-plantations-south-history-america>
- Hooper, G. & Lennon J. (2016). *Dark Tourism: Practice and Interpretation*. London: Routledge.
- Jayapalan, N. (2001). *An Introduction to Tourism*. New Delhi: Atlantic Publisher.
- Kilgarriff, A. et al. (2014). The Sketch Engine: Ten Years on. *Lexicography*, 1, 7–36.
- Kilgarriff, A. (2009). Simple Maths for Keywords. In: M. Mahlberg, V. González-Díaz, C. Smith (Eds.), *Proceedings of Corpus Linguistics Conference CL2009* (Article 177a). Liverpool: University of Liverpool.
- Kumar Dixit, S. (2020). *The Routledge Handbook of Tourism Experience Management and Marketing*. London: Routledge.
- Lawrence-Sanders, A., Grego, C., Dangerfield, D. W. (October 21, 2021). Portraying Plantations as Luxury Real Estate Downplays the Legacy of Slavery [web page]. *The Washington Post*. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/outlook/2021/10/21/portraying-plantations-luxury-real-estate-downplays-legacy-slavery>
- Lennon, J. J. & Foley, M. (2000). *Dark Tourism. The Attraction of Death and Disaster*. London: Thompson.
- Lickorish, L. J. & Jenkins, C. (1997). *Introduction to Tourism*. London: Routledge.
- Minić, N. (2012). Development of “Dark” Tourism in the Contemporary Society. *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić SASA*, 62(3), 81–103.
- Modlin, E. A. (2008). Tales Told on the Tour: Mythic Representations of Slavery by Docents at North Carolina Plantation Museums. *The Professional Geographer*, 66(4), 547–557.
- Morrison, A. M. (2019). *Marketing and Managing Tourism Destinations*. London: Routledge.
- Olsen, D. H. & Kostanje, M. E. (Eds.) (2020). *Dark Tourism and Pilgrimage*. Boston: CABI.
- Pritchard, A. & Morgan, N. J. (2001). Culture, Identity and Tourism Representation: Marketing Cymru or Wales?. *Tourism Management*, 22, 167–179.
- Rayman, T. (November 23, 2016). Slavery and Dark Tourism in New Orleans: Then and Now [webpage]. *Deviant Leisure*. Retrieved from: <https://deviantleisure.com/2016/11/23/slavery-and-dark-tourism-in-new-orleans-then-and-now>
- Rojek, C. (1993). *Ways of Seeing: Modern Transformations in Leisure and Travel*. London: Macmillan.
- Sharpley, R. & Stone, P. R. (Eds.) (2009). *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications.
- Tarlow, P. (2005). Dark Tourism: The Appealing “Dark” Side of Tourism and More. In: M. Novelli (Ed.), *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Cases* (47–58). Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- UNWTO. (n.d.). Glossary of Tourism Terms [web page]. Retrieved from: <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>

- Urry, J. (1990). *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Xu, H. et al. (2021). Understanding the Influence of User-Generated Content on Tourist Loyalty Behavior in a Cultural World Heritage Site. *Tourism Recreation Research*, 1–15. Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02508281.2021.1913022>
- Youseff, K. B. (2017). Using TripAdvisor Reviews as Tools to Manage Reputation by Acting on the 7p's of Service Marketing: An Exploratory Study. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 5(6), 1–19.

Силвија КАВАЛИЈЕРИ

Сара КОРИЦАТО

Валерија ФРАНЧЕСКИ

Универзитет у Верони, Италија

Одсек за стране језике и књижевност

Мрачна прошлост ропства у америчким плантажним кућама: веб-промоција и перцепције посетилаца из рецензија са веб-странице *TripAdvisor*

Резиме

На визуелне и језичке презентације туристичких дестинација, које се користе у промотивне сврхе, може утицати њихова примарна функција да привуку нове посетиоце због чега оне нису увек и „објективан израз идентитета неког места“ (Pritchard & Morgan, 2001, стр. 177). Чини се да концепт мрачног туризма савршено одражава везу између терминолошког одабира и културолошких ограничења. Постоји неколико примера локација мрачног туризма који валоризују (или прикривају) догађаје повезане са трагедијом и смрћу, привлачећи туристе који су заинтересовани за (не)језиве детаље на рачун историјске објективности. То је случај и са плантажним кућама у САД, чије се приповедање о ропству често „пере“ и минимизира (нпр. Butler, 2001; Eichstedt & Small, 2002; Harnay, 2022).

Ово истраживање имало је за циљ да утврди како посетиоци плантажа, популарних дестинација у САД, перципирају и оцењују презентацију ропства на овим локацијама у односу на оно што је представљено на веб-страницама плантажа. Стога је анализа била двострука: прво, квалитативним мултимодалним истраживањем садржаја поменутих веб-страница требало је да се утврди да ли оне садрже информације о улози робовског рада на плантажама и, друго, корпусном анализом рецензија посетилаца које су објављене на веб-страници *TripAdvisor* настојало се разјаснити како посетиоци перципирају

плантаже као туристичке локације и колики значај придају добијању тачних, искрених информација о бруталности ропства током посета. Овакав приступ мешовитих метода омогућава истраживачима да дати феномен сагледају из две супротне, али повезане перспективе, и то перспективе стручњака који званично промовишу посету путем веб-страница и перспективе посетилаца који деле своја лична искуства и осећања.

Кључне речи: корпусна лингвистика; мрачни туризам; плантажне куће; *TripAdvisor*; ропство.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Прегледни рад
УДК: 005.73:005.57
316.7:159.925
doi: 10.5937/zrffp52-33922

ЗНАЧАЈ ИНТЕРКУЛТУРАЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ ПОСЛОВАЊУ

Наташа М. БАКИЋ МИРИЋ¹

Днита В. ЈАНКОВИЋ²

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за енглески језик и књижевност

Давронжон ЂРКИНОВИЧ ГАИПОВ³

Универзитет „Сулејман Демирел“, Длмати, Казахстан
Факултет за стране језике

¹ natasa.bakic.miric@pr.ac.rs

² anita.jankovic@pr.ac.rs

³ davran.gaipov@sdu.edu.kz

Рад примљен: 13. 9. 2021.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ЗНАЧАЈ ИНТЕРКУЛТУРАЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ ПОСЛОВАЊУ⁴

Кључне речи:
пословање;
интеркултурална
комуникација;
култура;
димензије културе.

Сажетак. Један од главних циљева модерног пословања је промоција контаката међу људима која подразумева потребу за познавањем и разумевањем других култура. Стога су на данашњем глобализованом тржишту интеркултурални тимски рад и сарадња од суштинског значаја за успех пословања. Међутим, интеркултурална сарадња није нимало једноставна, будући да многи проблеми настају у раду и/или животу у страном окружењу јер је комуникација условљена познавањем различитих култура. Користећи Хофстедове и Томпенарсове моделе димензија културе, овај рад ће анализирати утицај културе на пословну интеркултуралну комуникацију као и културолошке разлике које се, иако на први поглед изгледају као универзалне, заправо, у великој мери разликују и тиме утичу на пословање.

⁴ Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200184).

Увод

У прошлости се култура, између осталог, сматрала фактором раздвајања људи уместо спајања. Нажалост, ово мишљење се до данас није много променило, што показују актуелни догађаји у свету који су главни показатељ да је познавање основних правила за успешну интеркултуралну комуникацију још увек недовољно и да се не сме потценити. Можемо слободно рећи да, упркос свим позитивним глобалним променама које укључују и експанзију мултинационалних компанија, људи још увек недовољно разумеју једни друге у интеркултуралним интеракцијама зато што перципирају исте ствари различито. Да би се избегли конфликти, настали као последица међусобног неразумевања, потребно је успоставити сарадњу, односно, прилагодити се и/или разумети различите перцепције и погледе на свет, јер су најуспешније управо оне културе које су прихватиле неопходне промене, одрживо ресурсно конципирале и развиле пријатељске односе са суседима упркос конфликтима из прошлости (Hofstede et al., 2010).

Као што рибе у води нису свесне воде, тако људи нису свесни културолошких правила која диктирају обрасце интеркултуралне интеракције и комуникације, а то значи да интеркултурално разумевање захтева да се правила културе поштују и да се науче оквири не само за разумевање других култура већ и сопствене културе. Ово није нимало лако, јер, што је већа (психолошка) дистанца између двеју култура, то је интеркултурално разумевање теже.

У пословном свету, познавање различитих култура и интеркултурална компетенција представљају суштинске вредности сваке велике мултинационалне корпорације. Разумевање комуникације између људи који долазе из различитих култура, укључујући и матичну културу, утиче на интеркултуралну компетенцију, али и на успех у пословању. Због тога, глобализацијом пословања, интересовање за интеркултуралну комуникацију постаје све веће. За пословне људе и менаџере, компетенција успешне интеракције са људима из другачије културе од пресудног је значаја за успех пословања. Дакле, да би се људи разумели у интеркултуралној пословној

комуникацији, неопходно је упознати се са разликама у култури, односно, са различитим системима вредности сваке културе (Gibson, 2002).

*Хофстедове димензије (националних) култура
и Томјенарсов модел културолошких димензија
и њихов значај за модерно њословање*

Култура се најједноставније може дефинисати као скуп заједничких образаца који идентификују припаднике једне културолошке групе, а који их у исто време разликују од других културолошких група. Ово иде у прилог Хофстедовој (Hofstede et al., 2002) дефиницији по којој је култура „софтвер ума“, тј. колективно програмирање ума које разликује чланове једне групе и/или целе групе од друге. Он сматра да култура одређује јединственост групе на исти начин на који личност одређује јединственост појединца, и да се термин „култура“ може применити на било коју групу или категорију, и то: пословну организацију, професију, старосну групу, род или породицу. Другим речима, Хофстедова класификација националних култура у димензије заправо представља разумевање разлика у културама које утичу на пословање.

Хофстед је још почетком седамдесетих година прошлог века, током свог истраживања о културама, издвојио четири димензије за дефинисање култура широм света. Затим је у истраживању из 2000. године, Минков додао пету димензију (дугорочна/краткорочна оријентација), док је након истраживања које су урадили Хофстед и сарадници 2010. године (Hofstede et al., 2010) додата и шеста димензија (задовољство/уздржаност).

Дакле, у шест димензија култура спадају индивидуализам/колективизам, дистанца моћи, избегавање неизвесности, маскулинитет/феминитет, дугорочна/краткорочна оријентација и задовољство/уздржаност које, као што је већ речено, имају снажан утицај на многе сфере живота укључујући и пословање (графикон 1).

Графикон 1. Хофстедове димензије националних култура

1. *Дистанца моћи* (енгл. *Power Distance*). Ова димензија дефинише се као степен у којем мање моћни чланови институција и организација унутар неке земље очекују и прихватају да се моћ дистрибуира неједнако. Овде се културе сврставају у културе велике удаљености моћи и ниске удаљености моћи. Културе које спадају у културе ниске удаљености моћи су Немачка, скандинавске земље, САД, Нови Зеланд, Аустралија и Швајцарска. У културе велике удаљености моћи спадају Кина, Јапан, Кореја, Вијетнам, Грчка и Саудијска Арабија. Што се Србије и Казахстана тиче, обе земље имају висок резултат у овој димензији (оцена 86 и 88), а то значи да људи прихватају хијерархијски поредак у коме свако има своје место које не захтева додатно образложење. Хијерархија у организацији одражава инхерентне неједнакости, централизација је популарна, подређени очекују да им се каже шта да раде, а идеалан шеф је доброћудни аутократа.

2. *Индивидуализам/колективизам* (енгл. *Individualism/Collectivism*). У индивидуалистичким друштвима људи воде рачуна само о себи и својој ближој породици. У колективистичким друштвима људи припадају „групама“ о којима се брину у замену за лојалност. Културе које спадају у индивидуалистичке су САД, Аустралија, Велика Британија, Канада, Холандија, Нови Зеланд, Белгија и Данска, док су Колумбија, Венецуела, Пакистан, Перу, Тајван, Тајланд, Сингапур, Чиле, Хонгконг, Италија, Грчка и Шпанија колективистичке културе. У колективистичкој култури лојалност је најважнија и превазилази већину других друштвених правила и прописа. Друштво негује јаке односе у којима свако преузима одговорност

за чланове своје групе. У колективистичким друштвима увреда доводи до срамоте и губитка образа, односи послодавац/запослени доживљавају се као породичне везе, одлуке о запошљавању и напредовању узимају у обзир запослене у групи, а управљање подразумева управљање групама. Србија и Казахстан, са ниским резултатом (25 и 22), сматрају се колективистичким друштвима. Ово се манифестује у блиској дугорочној посвећености групи, било да се ради о породици, широј породици или односима са другима.

3. *Маскулинићeић/феминићeић* (енгл. *Masculinity/Femininity*). Висока оцена у димензији маскулинитета указује на то да је друштво вођено конкуренцијом, постигнућима и успехом, а успех дефинише најбољи, док се систем вредности, који почиње да се учи још у школи, практикује цео живот. У земље маскулинитета спадају Словачка, Јапан, Мађарска, Аустрија и Венецуела. Низак резултат у димензији феминитета указује на то да су доминантне вредности у друштву брига за друге и квалитет живота. У културама феминитета фокус је на „раду да би се живело“, менаџери теже консензусу, људи цене једнакост, солидарност и квалитет у свом радном веку. Сукоби се решавају компромисом и преговорима. Слободно време и флексибилност се веома цене, фокус је на благостању, а статус се не приказује. У ове културе спадају Шведска, Норвешка, Холандија, Данска, Финска, Чиле, Португал и Тајланд. Србија и Казахстан су у овој димензији оствариле 43 и 50 поена и сматрају се културама релативног феминитета.

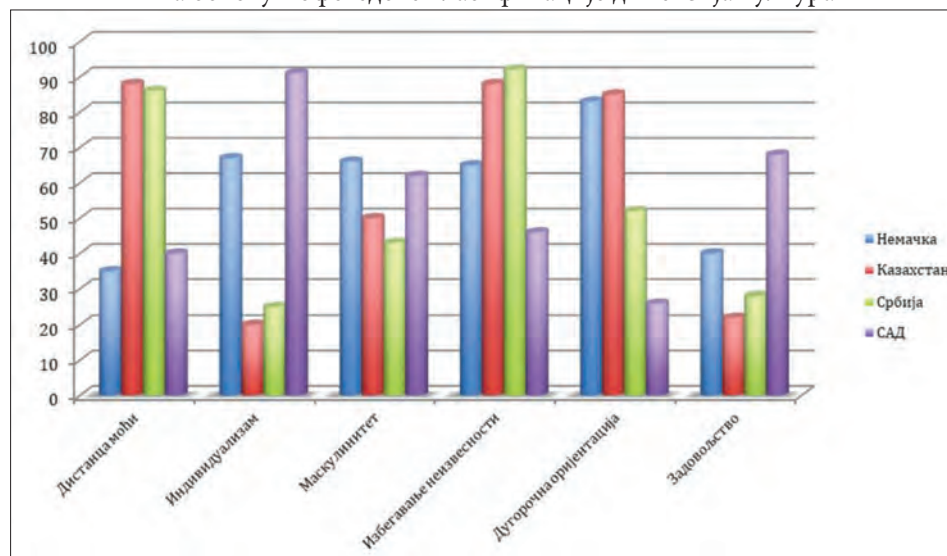
4. *Избећавање неизвесности* (енгл. *Uncertainty Avoidance*). Избећавање неизвесности је степен у којем се припадници неке културе осећају угроженим због двосмислених или непознатих ситуација. Хофстед је овде класификовао културе у две групе: културе високог и ниског избегавања неизвесности. Земље које показују високо избегавање неизвесности придржавају се ригидних кодекса веровања и понашања и нетолерантне су према неуобичајеном понашању и идејама. У овим културама постоји потреба за правилима (чак и ако се чини да правила никада не функционишу); време је новац, људи имају унутрашњу потребу да буду заузети и напорно раде, прецизност и тачност су норма, могу се одупирати иновацијама, док је сигурност важан елемент за мотивацију појединца. Културе високог избегавања неизвесности су Грчка, Португал, Белгија, Аргентина, Чиле, Перу, Шпанија, Француска и Јапан, док су Данска, Норвешка, Шведска, Финска, Ирска, Велика Британија, Холандија, Филипини и САД културе које имају ниско избегавање неизвесности. Интересантно је да Србија и Казахстан у овој димензији имају 92 и 88 поена и стога имају висок ниво избегавања неизвесности.

5. *Дујорочна/крајкорочна оријентација* (енгл. *Long-Term Orientation/Short-Term Orientation*). Ова димензија показује однос друштва према времену, односно, према прошлости, садашњости и будућности. На пример, културе краткорочне оријентације, које имају ниску оцену у овој

димензији, преокупиране су прошлошћу и садашњошћу (Источна Азија, Тајван, Јапан), док су културе дугорочне оријентације усредсређене на будућност (англоамеричке земље, Африка и Латинска Америка). Са средњим резултатом – 52, Србија нема јасну предност у овој димензији мада би се на основу понашања групе могло закључити да спада у културе краткорочне оријентације. С друге стране, Казахстан са резултатом 85 у овој димензији спада у културе дугорочне оријентације.

6. *Задовољство/уздржаност* (енгл. *Indulgence/Restraint*). Ова димензија дефинише се као степен у којем људи покушавају да контролишу своје жеље и импULSE на основу начина на који су одгајани. Друштва са ниским резултатом у овој димензији имају тенденцију цинизма и песимизма (Естонија, Украјина, Грчка, Казахстан, Пакистан, Египат). Такође, за разлику од друштава задовољства (Шведска, Финска, Француска, Мексико, Венецуела), уздржана друштва не стављају велики нагласак на слободно време и контролишу задовољење својих жеља. Људи ове оријентације имају перцепцију да су њихови поступци ограничени друштвеним нормама и сматрају да је угађање донекле погрешно. Низак резултат у овој димензији указује на то да српска култура са резултатом 28 и казахстанска са резултатом 22 спадају у културе суздржаности. Поређења ради, на графикону 2 приказане су разлике у културолошким димензијама између немачке, казахстанске, српске и америчке културе на основу Хофстедове класификације културолошких димензија:

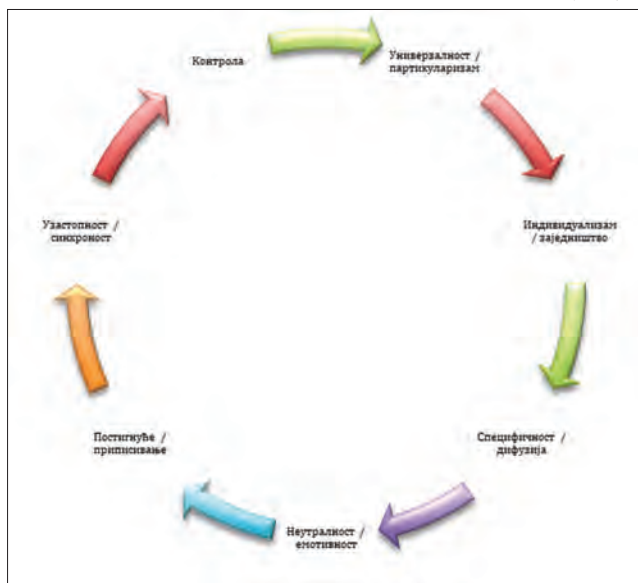
Графикон 2. Разлика између немачке, казахстанске, српске и америчке културе на основу Хофстедове класификације димензија култура

Други познати модел културолошких димензија (графикон 3) јесте Томпенарсов модел седам димензија културе (Tompenaars & Woolliams, 2003), који чине:

- универзалност/партикуларизам;
- индивидуализам/заједништво;
- специфичност/дифузија;
- неутралност/емотивност;
- постигнуће/приписивање;
- узастопност/синхроност;
- унутрашња/спољашња контрола.

Графикон 3. Томпенарсов модел седам димензија културе

1. *Универзалност/партикуларизам* (енгл. *Universalism vs. Particularism*). Културе засноване на универзалности покушавају да третирају све на исти начин, чак и пријатеље или вољене особе. Фокус је више на правилима него на односу међу људима. Универзалне културе укључују Канаду, САД, Велику Британију и Аустралију. У пословању са индивидуалистичким културама требало би одржати дата обећања, бити доследан и објаснити зашто је донесена одређена одлука. С друге стране, културе засноване на партикуларизму сматраће да су односи важнији од правила која се мењају за чланове породице, блиске пријатеље или важне људе. Ове културе укључују Латинску Америку, Кореју, Србију, Казахстан, Кину и Русију и у пословању са партикуларистичким културама требало би инвестирати у изградњу односа, поштовати односе при доношењу одлука и поштовати правила.

2. *Индивидуализам/заједништво* (енгл. *Individualism vs. Communitarianism*). Индивидуалистичке културе верују да су исходи резултат избора. У овим културама доносиоци одлука доносе брзе одлуке и не морају се консултовати са другима да би то учинили. Сваки појединац одговоран је за своју срећу и испуњење. Индивидуалистичке културе укључују Канаду, САД, Велику Британију и Аустралију. У пословању са индивидуалистичким културама требало би наградити и похвалити појединца и њен/његов учинак, охрабрити иницијативу и ускладити потребе појединца са потребама организације. С друге стране, културе засноване на заједништву организују се у групе у којима постоји јак осећај лојалности и верују да је квалитет живота бољи када људи помажу једни другима. Доношење одлука је спорије јер сви дају допринос одлуци. Појединци се ретко одлучују на промену посла због велике лојалности групи. Награде добија група, а не појединац. Колективне културе укључују Јапан, већи део Африке, Кину, Казахстан, Србију и земље Латинске Америке и у пословању са културама заједништва требало би укључити цео тим у доношење одлука, наградити и похвалити групу за успех, али и допринос појединца насамом.

3. *Неутралност/емоционалност* (енгл. *Neutral vs. Emotional*). У неутралним културама људи не показују и не деле своје емоције са другима. Појединац, наравно, осећа емоције, али их држи под контролом, те због тога припадници неутралних култура делују хладно и дистанцирано. Неутралне културе укључују Немачку, Холандију и Велику Британију и пословање у овим културама строго је пословно. То подразумева контролу невербалне комуникације која прати вербалну комуникацију, „читање између редова“ јер се емоције не показују, необавезан разговор дозвољен је у почетку након чега се учесници фокусирају на тему пословног састанка. С друге стране, у емотивним културама људи имају тенденцију да показују емоције, чак и на радном месту, и то се сматра нормалним. У ове културе спадају Италија, Шпанија, Грчка, Србија, Казахстан и Латинска Америка и са њима је најлакше пословати уколико се користе емоције за саопштавање жељених циљева у пословању или уколико се показују емоције како би се ојачали односи на радном месту, а уз то бирају се ситуације у којима ће емоције доћи до изражаја.

4. *Специфичност/дифузија* (енгл. *Specific vs. Diffuse*). У култури специфичности људи имају тенденцију да одвоје свој приватни живот од посла, фокусирани су на распоред и циљ који желе да постигну и директни су у комуникацији. У ове културе спадају Немачка, САД, Велика Британија и Холандија и са њима је лако пословати уколико се држите установљеног распореда и сатнице на састанцима као и циљева које желите да постигнете. У дифузној култури људи имају тенденцију да свој лични и пословни живот виде као међусобно повезане и верују да се циљеви могу боље постићи када имају јаке везе које им могу помоћи да те циљеве остваре.

У овим културама се колеге друже ван посла. Њени припадници су љубазни и више поштују године, статус и порекло. Примери дифузних култура укључују Кину, Индију, Србију, Казахстан, Италију, Грчку, Аргентину и Шпанију. Са овим културама најлакше је пословати уколико се изгради пословни однос пре него што се поставе циљеви, колеге се позивају на окупљања ван посла којима морају да присуствују, а на којима се разговара и о послу и о приватном животу.

5. *Посјтййинуће/йриуисивање* (енгл. *Achievement vs. Ascription*). У култури постигнућа статус се стиче знањем или вештином, док звања (менаџер, директор, потпредседник, извршни директор) показују знање и вештине. Свако може оспорити донесену одлуку ако има логичан аргумент. Примери култура постигнућа укључују САД, Велику Британију, Немачку и Скандинавију и са овим културама пословање се заснива на похвалама појединца пред колегама истог ранга, награде се уручују за индивидуалне успехе и избегава се коришћење титула. У култури приписивања статус се стиче на основу друштвеног статуса, образовања или година и у овим културама поштовање се добија посвећеношћу организацији, а не способностима, док ће одлуку оспорити само неко са вишим овлашћењима. Примери култура приписивања укључују Јапан, Италију, Грчку, Казахстан, Србију и Француску. Са овим културама пословање је условљено коришћењем титула, обраћањем пажње на исказивање поштовања према надређеном чије се одлуке врло ретко или никада не оспоравају, а када до тога дође бирају се погодан тренутак и речи.

6. *Узастойностй/синхроностй* (енгл. *Sequential vs. Synchronic*). У узастопној култури време је веома важно и људи воле да се пројекти завршавају у фазама. Време је новац, па је важно да се свака фаза у послу заврши на време, док се кашњење на састанке сматра непристојним. Примери узастопних култура укључују САД, Велику Британију и Немачку, којима је у пословању најважније држати се рокова и обавеза, њихових испуњења и тачности. У синхроној временској култури људи виде прошлост, садашњост и будућност као међусобно повезане. Због тога људи раде неколико ствари одједном, јер је време заменљиво, што доводи до флексибилности у планирању и роковима. Овим се објашњава зашто је тачност мање важна. Примери синхроних временских култура укључују Италију, Србију, Казахстан, Грчку, Индију и Мексико, а пословање са овим културама своди се на одређену аутономију у оквиру распореда и рокова који се морају испоштовати, али и могућност кашњења на састанке.

7. *Унутйрашња/сйољашња контйрола* (енгл. *Internal vs. External Control*). У култури унутрашње контроле људи верују да могу да контролишу окружење како би постигли циљеве. Фокус је на себи, свом тиму и својој организацији. Постигнуће је веома важно у овим културама и наметање

је прихватљиво. Примери култура унутрашње контроле укључују САД, Велику Британију и Аустралију. Са овим културама послује се тако што се дозвољава људима да сами поставе (у разумној мери) планове развоја, постављају се јасни циљеви и конструктивна критика је дозвољена. У културама спољашње контроле, људи верују да морају радити са људима у свом окружењу да би постигли циљеве и у овим културама победа није толико важна као одржавање јаких веза које су и главни фокус и у пословању и на радном месту. Примери култура спољног усмеравања укључују Кину, Србију, Казахстан, Грчку, Италију, Русију и Саудијску Арабију и са њима се послује тако што се дају повратне информације уместо постављања циљева и тако што аутономија дозвољава да се користе познанства за постизање резултата.

Уколико анализирамо оба модела димензија култура, стиче се утисак да је Томпенарсов систем усредсређенији на оно шта људи заправо мисле и шта виде, говори о логичкој организацији пословања и начину њиховог понашања (специфичност/дифузија, унутрашња/спољна контрола, универзализам/партикуларизам) и односима (индивидуализам/заједништво, постигнуће/приписивања, неутралност/емотивност), што може да доведе до јачања предрасуда и стереотипа. Хофстед, с друге стране, описује вредности, уверења и погледе на свет које људи имају и који утичу на њихово понашање. Разлика између ова два модела је у томе што се Томпенарсово истраживање култура заснива на површинском истраживању културе и појединца у оквиру те културе, показујући избор и начин на који се радње планирају и воде, док Хофстед покушава да уђе у врло дубоке слојеве културе и тиме омогућава да се предвиди понашање људи које је засновано на познавању невидљивих аспеката културе (веровања, правила, уверења, итд.), који су заправо од суштинске важности за разумевање култура.

Ако боље погледамо поређење димензија култура, можемо приметити и сличности између две теорије. Једна од њих је сличност између Хофстедових појмова колективизма/индивидуализма и Томпенарсовог заједништва/индивидуализма. Такође, постоји одређени степен сличности у Хофстедовом индексу удаљености моћи и Томпенарсовом постигнућу/приписивању, при чему први аутор вреднује прихваћени степен погледа на живот људи из различитог социјалног миљеа и разлику у њиховим секундарним карактеристикама, док други аутор мери мотивацију запослених за напредовање. Интересантно је споменути да Варнер и Бимер (Varner & Beamer, 2010) сматрају да нема никакве разлике који се параметри користе у анализи култура док други аутори попут Чејнија и Мартина (Chaney & Martin, 2012) сматрају да би оба индекса требало користити заједно у анализи култура јер се међусобно допуњују. И поред тога, из анализе оба модела, може се закључити да већи утицај на пословање имају Хофстедове

димензије националних култура јер заправо оне обликују сваког појединца или групу, што пред пословне људе и менаџмент ставља захтеван задатак креирања пословног окружења које је прилагођено другачијим културолошким вредностима страних партнера и/или запослених.

Интeркултурална комуникација у њословању

Интeркултурална комуникација у пословању је много више од комуникације између пословних људи из различитих земаља јер се не односи само на процес комуникације већ и на разлике које постоје у културолошким матрицама понашања у националним културама које утичу на пословање. Другим речима, у пословној интeркултуралној комуникацији често се може догодити да домаћин поступа по протоколу и етикецији који су својствени правилима понашања националне културе, при чему га страни пословни партнер не разуме на прави начин. Када до тога дође могу настати проблеми у пословању и прекид пословног односа на нивоу компаније. Да би се избегао овај сценарио потребно је и знати да је интeркултурална комуникација подједнако важна и током разговора телефоном, путем е-поште или текстуалних порука, неговања односа са пословним партнерима као и због побољшања интерне комуникације унутар мултинационалног тима у организацији (Chaney & Martin, 2012). Стога, да би се пословни партнери разумели на прави начин у пословној интeркултуралној комуникацији, неопходно је упознати се са културолошком различитостима.

Како наводе Варнер и Бимер (Varner & Beamer, 2010), опште је познато да пословни људи и глобални менаџери разумеју једноставан процес комуникације (пошиљалац, порука, прималац, повратна информација), али је овај процес знатно сложенији у интeркултуралним интеракцијама када су оба интерлокутора из различитих култура. По овим ауторима, потенцијалне препреке за ефикасну интeркултуралну комуникацију укључују:

- 1) културолошки оквир (како појединац дефинише себе, друге и свет);
- 2) етноцентризам (вредновање друге културе на основу изворне културе);
- 3) претпоставка о сличностима уместо о разликама (приписивање матрице понашања националне културе другим културама);
- 4) стереотипи (генерализације о другим културолошким групама);
- 5) невербална комуникација (кинезика, хронемија, проксемија, хаптика, окулезика, парајезик и тишина су културолошки специфични).

По Самовару и др. (Samovar et al., 2017) и Лустигу и Костеру (Lustig & Koester, 2018), ширење глобалног пословања приморава пословне људе да преиспитају своје ставове, стереотипе и предрасуде и припреме се за комуникацију са пословним људима из различитих култура. У том процесу

узајамно прихватљиве смернице за пословање, по горенаведеним ауторима, у интеркултуралним интеракцијама подразумевају следеће:

1. Културолошку едукацију, која олакшава развој знања и вештина и тако омогућава појединцу да извршава разне задатке и активности у пословању.

2. Постављање питања. Идиоматске фразе, брзи говор, акценти и други аспекти језика и културе могу бити нејасни током комуникације. Због тога је неопходно постављати питања и пажљиво саслушати одговоре да би се отклониле све нејасноће.

3. Грешке. Потпуно је прихватљиво правити грешке с времена на време јер интеркултурална комуникација не може бити савршена. Културолошке грешке треба искористити као прилику за учење јер се једино тако интеркултурална комуникација може усавршити.

4. Активно слушање. Активно слушање не значи само слушање онога шта неко други говори већ давање пуне пажње говорнику, размишљање о томе шта говори и разумевање. Активно слушање је кључни део интеркултуралне комуникације у пословним преговорима.

5. Невербална комуникација. Кинезика, хронемија, проксемија, хаптика, окулезика, парајезик и тишина разликују се од културе до културе и на њих се посебно мора обратити пажња током комуникације.

6. Емпатија, стрпљење и разумевање. Разумевање другачијих погледа на свет и поштовање разлика међу културама као и начина комуникације у истим захтева пуно стрпљења, разумевања и емпатије. Све предрасуде, претпоставке и стереотипи морају се оставити по страни да би интеркултурална комуникација била успешна а посао склопљен.

Културолошке специфичности у пословању

У последњих неколико година, у мултинационалним компанијама и интернационалном пословању посебно се наглашава термин „интеркултурални менаџмент“. Ова врста менаџмента бави се правилном интеракцијом припадника различитих култура приликом комуникације, а ради успостављања успешне сарадње (Varner & Veamer, 2010). Како пословни успех зависи, пре свега, од прилагодљивости и отворености према различитим културама, културолошке специфичности у заказивању састанака, етикецији, поклонима и ресторанском бонтону постале су суштински део сваког интернационалног пословања.

Заказивање састајанака

Приликом планирања првог састанка са страним партнерима увек се мора узети у обзир да већина култура има јединствен распоред државних и верских празника који се мора поштовати јер се тиме показује поштовање према другим културама. Културолошки адекватан први пословни контакт и најавна сарадња кључни су фактори у пословању са другом културом. На пример, у већем делу Латинске Америке и Мексика сви пословни састанци морају бити заказани најмање месец дана унапред путем е-поште или телефона и верификовани недељу дана пре састанка. У овим земљама (као и у Египту и Африци) требало би ангажовати локалног посредника који има добре контакте/везе у компанији. У Кини је пословање без тога немогуће из разлога што су у кинеској култури међуљудски односи (кин. *guanqi*) јако важни и морају се градити како у породици, са пријатељима, тако и са пословним партнерима. За пословање у Саудијској Арабији потребан је спонзор који ће деловати као посредник и који ће заказивати састанке. У Италији и Грчкој контакти који представљају пословне partnере јако су важни уз напомену да у Италији, чак и са посредником, све мора бити написано на италијанском језику, док се у Грчкој контакт може успоставити и на енглеском језику (Neuliep, 2018).

Када се послује у Немачкој, све мора бити испланирано унапред и састанци се заказују најмање две до три недеље унапред, што важи и за телефонске разговоре јер пословни људи немају времена за губљење. Састанци се заказују и одржавају између 11 и 13 часова и 15 и 17 часова и пожељно је избегавати период од 13 до 15 часова јер је то време за паузу за ручак. Такође, треба имати у виду празничне месеце, јул, август и децембар, и све регионалне фестивале. Штавише, када послујете у Немачкој, морате бити свесни компартментализације (тј. тенденцију да се све дели у независне целине), која се види у многим областима живота и пословања, посебно у погледу приватности. Немци су веома приватни и формални људи и њихова очекивања у послу су иста. На пример, већина немачких менаџера изолује се у своје канцеларије иза затворених врата што је у супротности са политиком отворених врата код америчких менаџера, који такво понашање сматрају непристојним. Врата су важан културолошки симбол јер служе као штит између појединца и непознатих људи и на затворена врата увек треба покуцати. Штавише, затворена врата подржавају концепт приватности, границе између људи, и елиминишу могућност прислушкивања, случајних прекида, што се не односи на пословање у Аргентини где би требало очекивати честе прекиде, уласке у канцеларије без куцања, телефонске позиве током пословних састанака што се у Европи и САД сматра некултурним.

Етикеција

Након што се договори састанак и одреди датум, важно је упознати се са пословном етикецијом културе домаћина која подразумева поздрављање, ословљавање и титулирање. Американци су неформални и непосредни током пословних састанака и мушкарци и жене се рукују на почетку и по завршетку састанка. Обраћање именом је пракса током састанака осим за старије особе и/или у изузетно формалним ситуацијама. Овакве врсте поздрава, типичне за Американце и Канађане, неуобичајене су у многим другим културама и сматрају се неприкладним за пословно окружење. На пример, у Саудијској Арабији поздрави укључују много руковања. За разлику од других земаља, Саудијке су ретко присутне на пословним састанцима, док током упознавања није прикладно руковати се са њима. Титуле су врло важне за Саудијце и увек се користе на састанцима. Визиткарте се размењују и штампају на арапском и енглеском језику. Требало би споменути да се код Американаца визиткарте размењују искључиво у пословном окружењу, али ретко током друштвених окупљања, што рецимо није случај у Италији и Грчкој (Chaney & Martin, 2012). Немци су по питању етикеције врло формални. На послу и у пословним односима они су апсолутно посвећени детаљима и прецизности и од пословних партнера очекују да буду добро припремљени и информисани. Немци стављају акценат на детаље и бројке и очекују квантитативне извештаје. Интеракције између пословних партнера су резервисане и формализоване, док је неформални разговор дозвољен само накратко и то на самом почетку састанка јер фокус мора да буде на послу. Немци придају значај титулирању и увек ће пословног партнера ословљавати према одговарајућој титули. С друге стране, Италијани сваког колегу који има високу позицију у компанији или пословног партнера ословљавају са *dottore*, иако особа нема титулу доктора наука. Кинези су прихватили кратко руковање као почетни пословни поздрав, али по правилима кинеске културе требало би чак и током пословних састанка избегавати директан контакт очима јер се сматра непристојним. Такође, етикеција је веома важна у хијерархијској култури, попут јапанске, у којој се поштује традиционални обичај клањања. Клањање је врло префињена пракса и врло је важно ко се први клања, колико ниско и колико дуго. Правила наклона су врло комплексна и Јапанци не очекују да се странци клањају. Из поштовања, пословни људи би требало благо да спусте главу напред што се сматра прикладним у већини ситуација (Hofstede et al., 2002).

Поклони

Поклони су уобичајена пракса у многим културама и имају за циљ одржавање односа, враћање прошлих услуга и осигуравање наставка пословања у будућности. Поклони, који у неким случајевима могу укључивати и новац, сматрају се адекватним за испуњење пословних обавеза или само као награда за закључивање успешног посла. У индивидуалистичким културама, посебно САД, на ово се често гледа као на мито. Из перспективе САД, одговарајући поклони међу пословним партнерима требало би да буду симболични и представљају израз захвалности. На пример, боца доброг вина или ракије, оловке, шоље и привесци за кључеве са угравираним логотипом компаније, украси за канцеларију, сувенири и књиге сматрају се прикладним поклонима (Samovar et al., 2017).

За пословног човека који одлази у иностранство од суштинског је значаја да зна не само правила у вези са даривањем већ да зна и који су поклони прикладни у култури у којој ће се пословати, као и када их треба дати. У Јапану, на пример, поклони се могу разменити на почетку, а вредност и врста поклона зависе од важности будућег пословања, за разлику од Чilea, где се поклони уручују тек након добро успостављеног пословног односа, док у Данској уопште нису потребни (Jandt, 2021).

На крају, правила даривања значајно се разликују од културе до културе. Пре одласка на пословну дестинацију важно је што је могуће више научити о обичајима земље домаћина везаних за поклоне. Сваки пословни човек мора да зна да ли се поклон очекује, шта је прикладно, када се поклон уручује и шта при уручивању треба рећи. Иако све ово може изгледати универзално, сваки пословни човек би требало да зна да културолошке разлике у давању поклона могу у значајној мери утицати на пословни успех.

Бонџон

Ресторански бонтон током пословних ручкова или вечера је, такође, важан у модерном глобалном пословању и важан је сегмент пословне културе. Поред правила пословања која су подређена ефикаснијем радном дану, бонтон укључује следеће (Bakić-Mirić, 2012):

1. Седење. Постоји ли протокол о томе ко где седи? Треба ли чекати да неко први седне? Да ли је прихватљиво да мушкарци/жене седе једни поред других?

2. Прибор за јело. Који се прибор, ако га има, користи? Да ли су то нож и виљушка, руке или штапићи? Постоји ли бонтон у вези са њиховим коришћењем?

3. Говор тела. Како треба седети? Да ли је некултурно наслонити лактове на сто? Који је правилан положај тела ако седите на поду?

4. Разговор. Да ли је разговор дозвољен током оброка? Ако је тако, да ли је прикладно разговарати о послу?

5. Храна. Коју храну обично једете? Да ли је по бонтону да се похвали кувар/куварица и како? Да ли мора све да се поједе из тањира или се нешто оставља? Да ли је пристojно тражити више?

6. Ресторан. Да ли се носи поклон у ресторан? Ко плаћа рачун у ресторану?

На пример, у Јапану се традиционални штапићи за јело никада не усмеравају према некоме, њима се не пробада храна, а када се не користе, остављају се на подлогу за штапиће која се налази одмах поред тањира, док у Казахстану никада не треба оставити непоједен залогај хлеба, што је, рецимо, потпуно прихватљиво у Немачкој и Француској. У САД виљушка се држи у десној руци и њоме се једе. Када се употреби нож, виљушка се пребацује у леву руку. Када се настави са јелом виљушка се пребацује назад у десну руку. У Турској, ако се пословни партнер води у ресторан, важи строго правило да онај ко је упутио позив мора да плати рачун. На Блиском истоку гостима се увек служи најбољи избор меса: глава, очи, језик итд. По завршетку јела требало би оставити мало хране на тањиру јер ће конобар у супротном одмах допунити тањир (Bakić-Mirić, 2012).

Познавање протокола и етикеције различитих култура свакако може позитивно утицати на пословање. Исто тако, недостатак интеркултуралне свести и несагледавање разлика које постоје може довести до погрешних тумачења која могу увредити домаћина, а исходи таквог понашања могу бити нарушавање репутације мултинационалне компаније и прекид пословања са страним партнерима.

Закључак

Развој интеркултуралних компетенција у свакодневном пословном контексту је несумњиво велики изазов за сваког пословног човека који свакодневно комуницира са људима из других култура. Овде је свакако најважнија спознаја да људи из различитих култура могу имати другачија правила пословања, која се могу дефинисати као скуп општеприхваћених правила понашања утемељених на друштвеним правилима условљеним културом, те стога представљају важан сегмент пословне културе сваке земље. Као таква, по Хофстеду и Томпенарсу (Hofstede et al., 2010; Tompenaars & Woolliams, 2003), правила националне културе имају једну од пресудних улога у креирању адекватног начина пословања. За пословну особу најважније је да препозна да систем вредности који су научили

у сопственој култури представља само делић онога што се данас назива културом у XXI веку. Уместо тога, требало би се усредсредити на разлике које постоје у другим културама, а које утичу на међуљудске односе и интернационално пословање јер се посматрањем других култура може много научити о сопственој култури. Будући да пословни свет постаје глобално повезан више него икада пре, бити активан слушалац и компетентан интерлокутор, који поштује културолошке разлике у комуникацији, али и културолошке специфичности у пословању, основа је за ефикасну интеркултуралну комуникацију у модерном пословању.

Литература

- Bakić-Mirić, N. (2012). *An Integrated Approach to Intercultural Communication*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Chaney, L. & Martin, J. (2012). *Intercultural Business Communication*. Boston: Pearson.
- Gibson, R. (2002). *Intercultural Business Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Hofstede, G. J., Pedersen, P., Hofstede, G. (2002). *Exploring Culture*. Maine: Intercultural Press.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J., Minkov, M. (2010). *Cultures and Organizations: Software of the Mind. Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival*. New York: McGraw Hill.
- Jandt, F. E. (2021). *An Introduction to Intercultural Communication: Identities in the Global Community*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Lustig, M. W. & Koester, J. (2018). *Intercultural Competence: Interpersonal Communication across Cultures*. Boston, MA: Pearson.
- Neuliep, J. W. (2018). *Intercultural Communication: A Contextual Approach*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Samovar, L. A. et al. (2017). *Communication Between Cultures*. Boston: Cengage Learning.
- Tompensaars, F. & Woolliams, P. (2003). *Business across Cultures*. Chichester: Capstone Publishing.
- Varner, I. & Beamer, L. (2010). *Intercultural Communication in the Global Workplace*. New York: McGraw Hill.

Nataša M. BAKIĆ MIRIĆ

Anita V. JANKOVIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

Department of English Language and Literature

Davronzhon ERKINOVICH GAIPOV

Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan

Faculty of Foreign Languages

The Importance of Intercultural Communication in Modern Business

Summary

One of the main goals of modern business is the promotion of contacts between cultures, which implies the need to know and understand other cultures. In today's globalized market, intercultural teamwork and collaboration are essential to business success. However, intercultural cooperation is not at all simple because many problems arise from the fact that communication is conditioned by knowledge of different cultures. Through Hofstede's and Trompenaars' models of cultural dimensions, this paper analyses the impact of culture on business intercultural communication as well as cultural differences that, although seemingly universal at first glance, actually differ greatly and thus affect the business.

The rules of national culture play one of the crucial roles in creating an appropriate way of doing business. The most important thing for a businessperson is to recognize that the value system they have learned in their own culture is only part of what is called culture in the 21st century. Instead, they should focus on the differences that exist in other cultures that affect interpersonal relationships and international business, because by observing other cultures, one can learn a lot about one's own culture.

As the business world becomes globally connected more than ever, being an active listener and a culturally competent interlocutor represent a solid base for effective intercultural communication in modern business.

Keywords: business; intercultural communication; culture; dimensions of culture.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Оригинални научни рад
УДК: 37.091.12:005.963(497.11)
37.091.3::811.111
doi: 10.5937/zrffp52-40662

СТРУЧНО УСАВРШАВАЊЕ НАСТАВНИКА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА: АНАЛИЗА КАТАЛОГА ПРОГРАМА СТРУЧНОГ УСАВРШАВАЊА ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ

Данијела Г. КУЛИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за енглески језик и књижевност

Анђела С. КОСТИЋ МИНИЋ²

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

¹ danijela.kulic@pr.ac.rs

² andjela.kostic@gmail.com

Рад примљен: 14. 10. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

СТРУЧНО УСАВРШАВАЊЕ НАСТАВНИКА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА: АНАЛИЗА КАТАЛОГА ПРОГРАМА СТРУЧНОГ УСАВРШАВАЊА ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ

Кључне речи:
наставници
енглеског језика;
програми стручног
усавршавања;
ЗУОВ;
језички системи
и вештине;
методика наставе
енглеског језика.

Сажетак. Потреба за усавршавањем наставника било које струке постоји одавнина, међутим, у најновије време она је препозната и дефинисана као обавеза и мора се одвијати континуирано током целог живота, што значи да се наставницима кроз формалну едукацију пружају могућности да перманентно стичу увиде у новине, те да обогате знања и вештине које су стекли током школовања. У овом раду истражује се у којој мери Завод за унапређивање образовања и васпитања³ (у даљем тексту: ЗУОВ) нуди наставницима енглеског језика ужестручне програме из области поучавања језичких система и вештина, као и из области методике наставе енглеског језика. Циљ овог рада је утврдити колико су обуке које нуди ЗУОВ тематски и садржајно посвећене унапређењу језичке компетенције наставника, те надоградњи знања из области учења и поучавања енглеског језика. На основу анализе садржаја *Каталога програма стручног усавршавања запослених у образовању*⁴ дошло се до резултата који несумњиво указују на велику разурђеност тема, а самим тим и циљева обука наставника. Највећи број обука које су намењене и наставницима енглеског језика посвећен је општим питањима наставе (260), васпитном раду (166), те додатној подршци у образовању (49). Следе семинари који имају за циљ унапређење компетенција за учење и поучавање, а који у свом називу имају одредницу „странџ“ језик (21) и већим делом припадају области усавршавања методичког знања из страног језика. Они се, углавном, односе на област планирања и реализације наставе оријентисане ка исходу. У великој палети програма за стручно усавршавање који се одвијају под окриљем ЗУОВ-а издвојени су ужестручни тематски семинари намењени наставницима енглеског језика (9). Резултати истраживања указују на недостатак програма обуке којима се унапређује знање наставника у области језичких система (граматика, лексика, фонологија и дискурс), као и језичких вештина (читање, писање, говор и слушање).

³ Скраћеница ЗУОВ биће употребљена у тексту да означи назив институције Завод за унапређивање образовања и васпитања, који је конституисан 2004. године у оквиру Министарства просвете и науке Србије. Законом о основама система образовања и васпитања прописано је да Република Србија оснива Завод за унапређивање образовања и васпитања ради праћења, обезбеђивања и унапређивања квалитета и развоја система образовања и васпитања, за обављање развојних, саветодавних, истраживачких и других стручних послова у предшколском, основном и средњем образовању и васпитању. Одлука Владе о оснивању Завода објављена је у *Службеном гласнику РС* број 73/04 од 25. јуна 2004.

⁴ Мисли се на *Каталог програма стручног усавршавања за школску 2018/2019.* и 2019/2020 годину. Преузето са: <https://zuov.gov.rs/katalog-programa-strucnog-usavravanja-za-skolsku-2018-2019-2019-2020-i-2020-2021-godinu>, 27. јануар 2022.

Увод

Након завршеног школовања, које по Болоњској декларацији⁵ подразумева основне и мастер академске студије, наставници енглеског језика имају прилику да се усавршавају из различитих стручних, пре свих, педагошких и психолошких области кроз разноврсне програме који се одвијају под окриљем образовних институција. У неформалним разговорима са наставницима енглеског језика дошло се до сазнања да у палети обука за наставнике ипак недостају ужестручне теме и садржаји из области филологије, а онда и методике наставе енглеског језика. Поменути недостатак ужестручних тема управо је повод за истраживање које је засновано на анализи корпуса. Намера аутора је да квантитативно одреде области програма обуке за наставнике енглеског језика, те и да утврде циљеве актуелних програма.

Потреба за сталним стручним усавршавањем запослених у образовању није само испуњење законом прописаних норми. Императив целоживотног учења, праћеног константним променама у свету, намеће и потребе имплицитног учења и развијања нових стратегија наставника, како у области језика (језичким системима и вештинама) тако и у методици наставе. У овом раду ће, најпре, бити представљен теоријски оквир у којем су разматрани регулаторни прописи о обуци наставника после завршетка формалног школовања који су усклађени са Законом о основама система образовања и васпитања, а потом ће бити представљене и компетенције наставника из угла методичара наставе страног језика. У истраживачком делу рада биће приказани резултати анализе обука и програма стручног усавршавања за наставнике енглеског језика као страног у нашој земљи. Примарни циљ анализе корпуса је да се истраже обуке, које је у последње

⁵ Болоњска декларација потписана је у Болоњи 19. јуна 1999. године, а у Србији се примењује од 2005. године. На Филозофском факултету у Косовској Митровици, као и на многим другим филолошким и филозофским факултетима образац је 4+1, при чему 4 означава основне академске студије, док 1 означава мастер академске студије.

четири године одобрило МПНТР⁶, односно, ЗУОВ, како би се утврдили приоритети у унапређењу професије наставника енглеског језика. Други циљ је да се утврде евентуални недостаци, односно, слабија заступљеност обука за унапређивање наставничких компетенција у области језичких система, вештина и методике наставе енглеског језика. У истраживању је као корпус коришћен *Каталог програма стручног усавршавања запослених у образовању* из 2018. године. Основни разлог истраживања овакве врсте, у којем се трага за квалитетним обукама усмереним ка унапређењу ужестручног знања енглеског језика, јесте могућа стагнација, па чак и назадовање језичке компетенције наставника који са завршетком школовања престају са интензивним вежбањем језичких система и вештина које су усавршавали на студијама. Овај проблем нарочито је присутан међу наставницима који предају млађим ученицима, као и ученицима са нижим нивоом знања енглеског језика. Процес заборављања знања бржи је од процеса запамћивања нових садржаја, те је стога важно наставницима обезбедити стручне обуке, кроз које ће поновити и надоградити знање енглеског језика, па ће, самим тим, то знање успешније преносити ученицима. Управо ово становиште аутора је полазна тачка у постављању хипотеза којима се претпоставља да је суштина предмета енглеског језика (поучавање језичких система и вештина) стављена у други план у односу на остале садржаје. Наиме, разматрајући резултате до којих се дошло у овом истраживању, испоставља се да су друге, опште теме, у много већој мери заступљене у *Каталогу* од ужестручних. О селекцији, одобравању обука и правним оквирима по којима се врши унапређење компетенција наставника на примарном и секундарном нивоу биће речи у наставку рада.

Стручно усавршавање наставника у Србији

Стручно усавршавање наставника је вид перманентног усавршавања предвиђен Законом о основама система образовања и васпитања (2017, 2018, 2020, 2021).⁷ У Србији је оно подељено на петогодишње циклусе. У оквиру петогодишњих циклуса, ЗУОВ је објављивао нове правилнике о стручном усавршавању у којима су вршене промене у начину рангирања и вредновања акредитованих семинара. Од 2009. до 2012. године акредитовани семинари били су подељени на обавезне и изборне, а од 2012. године до данас акредитовани семинари подељени су по компетенцијама

⁶ МПНТР је акроним који означава Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

⁷ Закон о основама система образовања и васпитања објављен је у следећим бројевима *Службеног гласника: Службени гласник РС*, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019, 6/2020. и 129/2021.

и приоритетним областима. Обука наставника регулисана је одредбама Закона, те је на основу члана 151. Закона о основама система образовања и васпитања (у даљем тексту: ЗОСОВ)⁸ наставник дужан да се стално стручно усавршава ради успешнијег остваривања и унапређивања васпитнообразовног рада и стицања, односно, унапређивања компетенција потребних за рад, у складу са општим принципима и зарад постизања циљева образовања и васпитања. План стручног усавршавања, усклађен са приоритетима установе ради остваривања циљева образовања и васпитања и стандарда образовних постигнућа и приоритетима Министарства, доноси орган управљања установе. Податке о професионалном развоју наставник, васпитач и стручни сарадник чувају у мапи професионалног развоја (портфолију). Приоритетне области стручног усавршавања за период од три године прописује министар на предлог директора Завода за унапређивање образовања и васпитања. Процедура акредитовања програма обуке одвија се по утврђеном редоследу: 1) ЗУОВ предлаже Правилник о сталном стручном усавршавању, који Министарство просвете, науке и технолошког развоја усваја; 2) ЗУОВ расписује конкурс за акредитацију програма стручног усавршавања након објављивања Правилника; 3) ЗУОВ процењује и врши одабир програма обука усклађених са Правилником, у складу са савременим тенденцијама у образовању и приоритетним областима. Како се наводи у Приручнику за планирање стручног усавршавања и напредовања⁹, професионални развој је свеобухватни процес који подразумева стално развијање укупних потенцијала појединаца са циљем квалитетнијег обављања посла и унапређивања праксе. Правилником о сталном стручном усавршавању и напредовању у звања наставника, васпитача и стручних сарадника¹⁰ дефинисани су облици стручног усавршавања.

Према Правилнику (2009), усавршавање у струци може да се оствари путем обука унутар установе и кроз обуке које се организују ван установе. Стално стручно усавршавање у установи остварује се: 1) извођењем угледних часова, демонстрирањем поступака, метода и техника учења и других наставних, односно, васпитних активности; 2) излагањем на састанцима стручних органа и тела, које се односи на савладан програм стручног усавршавања или други облик стручног усавршавања ван установе, са обавезном анализом и дискусијом; 3) приказом стручне књиге, приручника, дидактичког материјала, стручног чланка, истраживања, студијског путовања и стручне посете са обавезном анализом и дискусијом;

⁸ Акроним ЗОСОВ означава Закон о основама система образовања и васпитања.

⁹ Приручник за планирање стручног усавршавања и напредовања. Београд: ЗУОВ, 2009.

¹⁰ Правилник о сталном стручном усавршавању и напредовању у звања наставника, васпитача и стручних сарадника објављен је у *Службеном гласнику РС*, бр. 109 од 19. новембра 2021.

4) учешћем у истраживањима, пројектима васпитнообразовног карактера у установи, пројектима мобилности, програмима од националног значаја у установи, стручним и студијским путовањима и посетама, међународним програмима, скуповима и мрежама, заједницама професионалног учења, програму огледа, раду модел центра; 5) остваривањем активности у школи-вежбаоници; 6) остваривањем активности у оквиру приправничке, односно, менторске праксе; 7) активностима које се односе на развијање партнерства са другим установама и развојем праксе хоризонталног учења.

Облици стручног усавршавања ван установе су: 1) програм стручног усавршавања који се остварује извођењем обуке; 2) стручни скупови, и то: а) конгрес, сабор; б) сусрети, дани; в) конференција; г) саветовање; д) симпозијум; љ) округли сто; е) трибина; ж) летња и зимска школа. Облици стручног усавршавања из става 1. овог члана могу бити организовани као домаћи и међународни. Потребне и приоритете стручног усавршавања установа планира и на основу исказаних личних планова професионалног развоја наставника, резултата самовредновања и вредновања квалитета рада установе, извештаја о остварености стандарда постигнућа и других показатеља квалитета васпитнообразовног рада. Лични план професионалног развоја наставника сачињава се на основу самопроцене нивоа развијености свих компетенција за професију наставника, како је прописано у Правилнику (2017; 2018).¹¹

Компйетенције и улога настйавника енйлеској језика

Законске регулативе и процедуре у вези са усавршавањем компетенција наставника су врло јасне, као што се може видети из претходног текста. Оне имплицирају стално преиспитивање улога наставника и њихових компетенција за рад у данашњем систему образовања, које мора бити усклађено са променама у друштву, приоритетима у образовању, али и законским прописима сваке земље у којој је образовање институционализовано на неколико нивоа, од примарног до терцијарног. Зарад потпунијег увида у концепт стручности наставника потребно је осврнути се на саму дефиницију компетенција.

Компетенције се најчешће дефинишу као скуп знања, вештина, искустава, ставова, вредности и уверења који се манифестује кроз различите активности и неопходан је за обављање посла (Katane & Selvi, 2006; Gupta, 2007). Многострука је улога наставника у образовном процесу. Значај те улоге је немерљив у контексту ширем од самог образовања, као и утицај

¹¹ Правилник о сталном стручном усавршавању и напредовању у звања наставника, васпитача и стручних сарадника објављен у *Службеном јласнику РС*, бр. 81 од 31. августа 2017. и бр. 48 од 22. јуна 2018.

наставника на формирање конкурентног кадра, спремног да се снађе у периодима динамичних промена (Пешикан, 2005). Наставник не преноси само знања из уже струке, већ утиче на развој личности ученика, његове ставове и уверења, друштвену свест и одговорност (Поткоњак и Шимлеша, 1989). Новија истраживања указују на широк дијапазон различитих компетенције које су потребне наставнику у XXI веку, будући да је он основни модел понашања и извор знања за ученике, те би, стога, у првом реду требало да поседује академско знање струке, а потом се од њега очекује да „стиче знања током читавог живота, да истражује, да буде ентузијаста, креативан и иновативан, посвећен, флексибилан, саосећајан и присутан, самокритичан, моралан и мотивисан“ (Ghorbani et al., 2018, стр. 40.). Категорије које су многи истраживачи разматрали и по којима се врши процена наставника су следеће: признања наставника, вештине подучавања и управљања, академске компетенције, ставови, вештине, понашање и опште компетенције (Shulman, 1986; Huntly, 2008; Hong et al., 2008).

Као резултат опсежних истраживања, која су спровођена током последњих 30 година, а која су обухватила посматрање и испитивање наставника енглеског језика као страног, издвојила се дефиниција којом се претпоставља да су наставници „активни у доношењу одлука, те да они бирају начине сложених, практично оријентисаних, персонализованих и садржајно осетљивих мрежа знања, идеја и ставова“ (Borg, 2003, стр. 81). Када су наставници страног језика у питању, многи аутори, попут Скривенера, подразумевају да је знање енглеског језика, односно, компетентно познавање свих језичких система и вештина први услов за рад (Scrivener, 2005, стр. 25). Иако разматра три улоге наставника и начине на које они преносе знање, Скривенер (Scrivener, 2005, стр. 25) не доводи у питање „предмет струке“ (енгл. *subject matter*). Он сматра да наставници, осим високог нивоа језичке компетенције, могу бирати начине подучавања, и то од пуког објашњавања, преко укључивања ученика у час, до преношења одговорности на ученике, при чему се улога наставника своди искључиво на обезбеђивање услова у којима они сами долазе до знања, уз незнатну помоћ наставника водича. Осим високог нивоа језичке компетенције, која укључује како лингвистичко тако и металингвистичко знање страног језика, наставници енглеског језика на својим студијама имају и курсеве из методике наставе, педагогије и психологије, кроз које се обучавају у начинима преношења стечених знања и вештина, што би значило да фонд знања који су стекли умеју адекватно да примене у зависности од узраста, профила, мотивације, професионалног опредељења ученика/студената, когнитивних обележја, врсте контекста у коме предају, културолошких аспеката, социјалних и многих других фактора који утичу на наставу. Аутори као што су Хармер (Harmer, 2007), Ур (Ur, 2000), Хеџ (Hedge, 2000) и Нунан (Nunan, 1995), пишући о врстама, улогама и компетенцијама

наставника, не доводе у питање знање енглеског језика као система (свих његових нивоа почевши од фонологије, преко морфологије, синтаксе, семантике до прагматики), штавише, они га подразумевају и посматрају као непроменљиву категорију. Област учioniчког менаџмента, који ови аутори обрађују, нуди одговоре на питања у вези са карактеристикама доброг наставника кога красе поштовање према ђацима, емпатија и аутентичност (Scrivener, 2005, стр. 24), улогама које могу да варирају од контролора, преко помагача, учесника, извора знања до тудора (Harmer, 2007, стр. 108–110), типовима активности, интеракције и вежбања којима охрабрују ђаке да учествују у настави, истражују сами и граде ново знање на већ постављеном темељу (Hedge, 2000, стр. 189–207). Како наставници не би изгубили интересовање за своју струку, неопходно је да стално буду изложени садржајима који их мотивишу да се усавршавају у разним знањима. Деј (Day, 1999) сматра да стално стручно усавршавање подразумева процес у којем наставници усвајају и критички развијају своје знање, вештине и емоционалну интелигенцију са циљем подизања нивоа својих компетенција. Резултати новијих студија показују да су будући наставници свесни потребе за усавршавањем кроз семинаре, будући да се већина (58%) изјаснила да је оваква врста обуке користан начин да се унапреди пракса, али су семинари и средство да се повежу теоријска и практична знања, као и да се унапреди размена искуства са колегама из струке (Кулић и Михајловић, 2021, стр. 385).

Методолошки оквир

Предмет истраживања овог рада спада у област методике наставе енглеског језика, чији спецификум чини процена квалитета обуке наставника енглеског језика који су завршили студије, раде у образовним институцијама и теже унапређењу језичке компетенције и знања и вештине из методике наставе енглеског језика, што представља њихову ужу струку.

Циљ истраживања је да се кроз анализу тема, приоритетних области и циљева који су понуђени наставницима енглеског језика у оквиру програма стручног усавршавања утврди у којој мери су заступљене теме, приоритетне области и циљеви којима се унапређује језичка компетенција наставника енглеског језика (језички системи и вештине). Други циљ је да се анализирањем ужестручних семинара процени заступљеност тема, приоритетних области и циљева којима се обнавља или надограђује знање из методике наставе енглеског језика. Додатни циљ је да се утврди које су остале теме које се наставницима нуде у оквиру програма стручног усавршавања, те и какав је однос ужестручних (језичких и методичких) и општих, педагошких и психолошких тема.

У складу са циљевима истраживања постављене су следеће хипотезе:

1. Наставници се недовољно обучавају у ужестручним областима (језичким системима и вештинама), јер им овакви програми нису понуђени у *Каџалоју*;

2. Наставници се недовољно обучавају у области методике наставе енглеског језика, јер им овакви програми нису понуђени у *Каџалоју*;

3. Остали програми који не спадају у област енглеског језика и методике наставе енглеског језика су доминантни у односу на ужестручне језичке и методичке семинаре.

У истраживању се користе анализа корпуса и дескриптивна статистика. За корпус је одређен *Каџалој програм стручног усавршавања запослених у образовању* који издаје ЗУОВ (2018/2019, 2019/2020. и 2020/2021). Направљени су преглед и анализа програма обуке од септембра 2018. до јануара 2022. године. Истраживачки поступак подразумева идентификовање, селектовање, сврставање обука у одговарајуће категорије, потом анализу циљева појединачних ужестручних семинара којима се увећава језичка компетенција наставника и којима се унапређује знање из методике наставе енглеског језика. Разврставањем тема и циљева обука дошло се до три основне категорије, и то: 1) општих програма обука намењених, између осталих, и наставницима енглеског језика; 2) специјализованих програма обуке из наставе страног језика; 3) ужестручних програма обуке намењених искључиво наставницима енглеског језика. Приликом анализе података коришћена је дескриптивна статистика у утврђивању броја обука и односа између њих.

Значајан податак који треба узети у обзир приликом анализе резултата односи се на компетенције и приоритетне области које су биле прописане у тренутку објављивања конкурса за акредитацију програма стручног усавршавања 2018. године. Развој одређених компетенција предвиђен је Правилником (2017; 2018), а то су следеће компетенције: (К1) компетенције за ужестручну област; (К2) компетенције за поучавање и учење; (К3) компетенције за подршку развоју личности детета и ученика; (К4) компетенције за комуникацију и сарадњу. Правилником се препоручују следеће приоритетне области: (П1) унапређивање дигиталних компетенција ученика и наставника и употреба информационо-комуникационих технологија у реализацији васпитнообразовног процеса; (П2) методика рада са децом/ученицима којима је потребна додатна образовна подршка (рад са децом из осетљивих група, децом са сметњама у развоју, мигрантима, итд.); (П3) унапређивање компетенција наставника у области планирања и реализације наставе оријентисане на исходе (подизање нивоа методичких знања релевантних за циљеве и исходе предмета/области); (П4) јачање васпитне улоге васпитнообразовне установе кроз развијање програма превенције насиља, дискриминације, злостављања и занемаривања.

Сврхуно усавршавање наставника енглеског језика: анализа Каталога програма стручног усавршавања запослених у образовању

Резултати исцраживања

У овом раду извршена је анализа понуде *Каталога програма сврхуно усавршавања запослених у образовању*¹² за наставнике свих страних језика, затим оних намењених искључиво наставницима енглеског језика и, на крају, издвојени су програми који се баве ширим и општим темама намењених бројнијој циљној групи, у коју спадају и наставници енглеског језика.

Анализа резултата

У *Каталогу* је пронађен 21 програм намењен наставницима страног језика. Компетенције на коју су усмерени су доминантно (К2) компетенције за поучавање и учење, а приоритетна област (П3) унапређивање компетенција наставника у области планирања и реализације наставе оријентисане на исходе/подизање нивоа методичких знања релевантних за циљеве и исходе предмета/области. Будући да је методика наставе сваког појединачног страног језика у много чему специфична и различита, без обзира на сличности у методама, приступима и теоријама учења страног језика, овде ћемо ове семинаре посматрати као „опште“ методичке обуке за наставнике. У табели 1 дат је приказ тема свих програма чији су потенцијални полазници наставници страних језика.

Табела 1. Акредитовани програми стручног усавршавања; област: страни језик¹³

Каталошки број	Назив програма	Компетенције	Приоритетна област	Број реализација	Број учесника
860	Вредновање и евалуација у настави страног језика	К1	П3	3	57
861	Динамика часа страног језика: елементи, стратегије и активности за конципирање, реализовање и евалуирање часа	К1	П3	3	37
863	Концепт вишеструких интелигенција у настави страних језика	К1	П3	2	41

¹² Каталог програма стручног усавршавања наставника, ЗУОВ. Извор: <https://zuov.gov.rs/katalog-programa-strucnog-usavravanja-za-skolsku-2018-2019-2019-2020-i-2020-2021-godinu/>

¹³ Приказани су програми који су намењени наставницима било ког страног, па самим тим и енглеског језика.

Каталошки број	Назив програма	Компетенције	Приоритетна област	Број реализација	Број учесника
868	Од учионице до причаонице – контекстуално усвајање страног језика	К1	П3	9	176
869	Стандарди постигнућа и наставни програми као главне смернице за обликовање наставе страних језика	К1	П3	/	/
873	Дигиталне компетенције у настави страног језика: израда портфолија учења	К2	П1	/	/
874	Елементи културе земље чији се језик учи као основа за међупредметну корелацију и интердисциплинарни приступ у настави	К2	П3	3	70
878	Креативна употреба уџбеника у настави страног језика	К2	П3	/	/
879	Креативност у настави страних језика	К2	П3	1	22
885	Подстицање и развој мисаоних вештина ученика кроз наставу страног језика	К2	П3	17	301
886	Практична примена информационих технологија у настави страног језика	К2	П1	1	13
888	Пројектни задаци у настави страних језика	К2	П3	9	202

Од укупног броја акредитованих програма само је девет намењено искључиво наставницима енглеског језика. Ових девет програма усмерено је, пре свега, на снажење (К1) компетенције за ужестручну област и приоритетну област (П3), односно, за унапређивање компетенција наставника у области планирања и реализације наставе оријентисане на исходе/подизање нивоа методичких знања релевантних за циљеве и исходе предмета/области. Приказ тема обука које могу похађати искључиво наставници енглеског језика дат је у табели 2.

Сврху усавршавања наставника енглеског језика: анализа Каталога програма стручног усавршавања запослених у образовању

Табела 2. Акредитовани програми стручног усавршавања; област: енглески језик¹⁴

Каталошки број	Назив програма	Компетенције	Приоритетна област	Број реализација	Број учесника
856	Creative methodology for maximising student engagement in EFL classroom	K1	П3	15	241
857	English in action	K1	П3	5	131
859	TEAM – Together Everyone Achieves More	K1	П3	5	114
862	Енглески језик у разредној настави – међупредметна корелација и тематско планирање	K1	П3	1	16
864	Настава енглеског језика заснована на интердисциплинарном приступу	K1	П3	16	350
871	Употреба књижевних садржаја у настави енглеског језика	K1	П3	2	29
881	Могућности хибридне наставе у учењу енглеског језика	K2	П1	/	/
887	Примена дигиталних алата и аудио-визуелних материјала у настави енглеског језика	K2	П1	2	21
891	Beyond English	K3	П3	8	153

Укупан број акредитованих програма из области васпитни рад и деца/ученици којима је потребна додатна подршка у образовању и општа питања наставе је 475. У тим програмима се, у складу са облашћу, као доминантне компетенције јављају (К3) компетенције за подршку развоју личности детета и ученика и (К4) компетенције за комуникацију и сарадњу, док су приоритетне области (П2) методика рада са децом/ученицима којима је потребна додатна образовна подршка (рад са децом из осетљивих група, децом са сметњама у развоју, мигрантима, итд.) и (П3) унапређивање компетенција наставника у области планирања и реализације наставе оријентисане на исходе (подизање нивоа методичких знања релевантних за циљеве и исходе предмета/области). Преглед области и укупан број акредитованих семинара које, између осталих, могу похађати и наставници енглеског језика дат је у табели 3.

¹⁴ Приказани семинари намењени су искључиво наставницима енглеског језика.

Табела 3. Акредитовани програми намењени свим наставницима

Област	Укупан број акредитованих програма
Васпитни рад	166
Деца/ученици којима је потребна додатна подршка у образовању	49
Општа питања наставе	260

Дискусија резултата

Упоредивањем тема, приоритетних области и циљева програма приказаних у табели 1 и табели 2 дошло се до закључка да се ниједан од њих не бави подизањем нивоа језичке компетенције наставника (појединачним вештинама и системима, интегрисаним вештинама); седамнаест програма бави се подизањем нивоа методичких знања наставника, а четири употребом информационо-комуникационих технологија и унапређивањем дигиталних компетенција наставника.

Одговор на питање зашто не постоје акредитовани програми усмерени на компетенције наставника у области подизања нивоа језичких знања (појединачним и интегрисаним вештинама и системима) можда можемо пронаћи у претпоставци да не постоји прописана приоритетна област која у фокус ставља ову тему. Такође, једна од претпоставки може бити и недовољна исплативост. Наиме, такви програми имали би мању циљну популацију, а сходно томе и мањи број реализација и учесника.

У светлу добијених резултата све три постављене хипотезе биће размотрене. Наиме, прва хипотеза којом се тврди да се наставници недовољно обучавају у ужестручним областима (језичким системима и вештинама), јер им овакви програми нису понуђени у *Кашалоју*, може се сматрати потврђеном, будући да се у *Кашалоју* не налази ниједан програм који обрађује ову тему. Програми чији су примарни циљеви подизање компетенција наставника за стварање погодне климе и услова како би се усвајање комуникативних и језичких компетенција подигли на виши ниво за централну фигуру имају ученика. Дакле, та знања се усавршавају код ученика, док наставник у том процесу подиже ниво знања из области методике наставе енглеског језика.

Друга постављена хипотеза, која се односи на недовољну обуку наставника у области методике наставе енглеског језика услед малог броја понуђених програма у *Кашалоју*, може се сматрати делимично потврђеном. Наиме, анализом броја програма чији је циљ унапређивање методичких знања наставника енглеског језика и укупног броја програма у

Сврхуно усавршавање наставника енглеског језика: анализа Каталога програма стручног усавршавања запослених у образовању

Каријалоју чију циљну групу, између осталих, чине и наставници енглеског језика, долази се до односа 7 према 475, што чини само 1,47%. Међутим, уколико се анализира број програма из методике наставе страног језика према укупном броју програма за страни језик, онда долазимо до потпуно другачијег резултата; од 21 програма нађено је 17 који су уско специјализовани за методик у наставе страног језика (81%). Акцент је стављен на велики број различитих тема, у зависности од циљева програма. Ужестручни методички семинари намењени наставницима страног језика оријентисани су ка постизању вишег нивоа свести у области учионичког менаџмента, интердисциплинарности, употребе књижевности, хибридне наставе и повезивања са другим школским предметима и областима. Осталих 19% (4 од 21) чине обуке које за циљ имају унапређивање дигиталних компетенција и употребу информационо-комуникационих технологија.

Трећа постављена хипотеза, по којој су остали програми који не спадају у област енглеског језика и методике наставе енглеског језика доминантнији у односу на ужестручне језичке и методичке програме, апсолутно је потврђена. На основу броја акредитованих програма који су, између осталих, намењени и наставницима енглеског језика може се јасно видети у којој мери програми који обрађују општа питања наставе, васпитни рад и пружање додатне подршке у образовању имају примат у односу на ужестручне језичке и методичке програме из предмета енглески језик. Однос 475 према 9 (1,9%) јасно говори у прилог ове хипотезе.

Један од циљева овог рада био је да се утврди колико наставници енглеског језика могу да унапређују своје знање језичких система и вештина, односно, какве су могућности да у оквиру формалне обуке развијају своју језичку компетенцију. Податак да не постоји ниједан акредитован семинар којим се развија лингвистичка способност наставника је у најмању руку поражавајући, јер је из праксе познато да ниво знања страног језика опада уколико се континуирано не вежба, обнавља и унапређује. Важно је истаћи да се, у складу са анализираним подацима, јасно види да програми чији је циљ унапређивање компетенција наставника у области подизања нивоа личних језичких капацитета, знања и вештина не постоје.

Из приложеног се може закључити да образовање, као и све друге области људског деловања, прати савремене друштвене токове, али се на основу добијених резултата може установити да је ужестручно усавршавање у другом плану у односу на опште, педагошке и психолошке тренинге. Истина је да околности карактеристичне за одређени тренутак дефинишу потребе наставника и ученика, те одређују компетенције, ипак, помањкање семинара за усавршавање језичких компетенција наставника енглеског језика говори у прилог чињеници да у понуди ЗОУВ-а недостају теме из области језичких нивоа и дисциплина које је неопходно усавршавати током професионалног живота.

Закључак

Континуирано стручно усавршавање један је од кључних фактора за успешно извођење наставног процеса. Константно подизање нивоа постојећих компетенција, унапређивање постојећих знања и вештина, као и стицање нових саставни су део професионалне одговорности наставника. Значај стручног усавршавања је у Србији препознат као један од приоритета у образовном систему, што се доказује уређеним законским оквиром, и то кроз ЗОСОВ и правилнике којима се стручно усавршавање наставника дефинише као обавеза. Такође, МПНТР ставља стручно усавршавање у правни оквир тиме што ЗУОВ редовно објављује Каталоге одобрених програма стручног усавршавања, а у складу са процењеним потребама неопходним за унапређење образовног система.

Анализа циљева програма стручног усавршавања које похађају и наставници енглеског језика показала је да се већи део обука фокусира на области: васпитни рад, рад са децом и ученицима којима је потребна додатна подршка у образовању и општа питања наставе. Што се обука намењених искључиво наставницима страног језика (укључујући и оне намењене само наставницима енглеског језика) тиче, њихови циљеви већим делом (81%) усмерени су ка подизању нивоа методичких знања. С друге стране, заступљеност програма из методике наставе енглеског језика у односу на укупан број програма у *Каталогу*, чију циљну групу, између осталих, чине и наставници енглеског језика је 1,47%. Значајан податак је да ниједна од понуђених обука нема за циљ унапређивање језичких компетенција (система и вештина) наставника енглеског језика. Ради комплетнијег увида, било би корисно анализирати узроке овако ограничене понуде. Разлози за овакав дисбаланс могу бити у прописаним приоритетним областима у којима нема оваквог вида стручног усавршавања. Такође, треба размотрити да ли се наставници енглеског језика усавршавају у овој области похађајући семинаре (акредитоване и неакредитоване) који се не налазе у *Каталогу*. Наиме, наставницима енглеског језика нуди се низ обука бројних других организатора: разних удружења наставника, организација, страних и домаћих издавачких кућа.

У *Каталогу* ЗУОВ-а за период од 2018. до 2022. године нема ниједног програма обуке којим би се унапредила језичка и комуникативна компетенција наставника енглеског језика, што представља озбиљан пропуст у креирању образовне политике усмерене на ужестручно усавршавање наставника англистичке струке. Будући да овај рад представља релативно малу студију засновану на једном документу, неопходно је истражити обуке које организују друге институције, те обавити анкетање наставника енглеског језика на већем узорку, како би се дошло до детаљнијег увида у обуку наставника енглеског језика. Наравно, у обзир треба узети

Сврхуно усавршавање наставника енглеског језика: анализа Каталога програма стручног усавршавања запослених у образовању

чињеницу да је овде у питању веома ограничена студија на малом корпусу и да је ово прелиминарно истраживање. У будућем раду ће у разматрање бити узет период од 2012. године, те ће сви каталози који су од тада издати бити подвргнути анализи. Са циљем постизања објективније академске слике потребно је интервјуисати наставнике како би се утврдио степен њиховог напретка и користи коју су имали од обука које су похађали.

Литература

- Закон о основама система образовања и васпитања, *Службени гласник РС*, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019, 6/2020. и 129/2021.
- Каталог програма стручног усавршавања за школску 2018/2019, 2019/2020. Преузето са: <https://zuov.gov.rs/katalog-programa-strucnog-usavrsavanja-za-skolsku-2018-2019-2019-2020-i-2020-2021-godinu>, 27. јануар 2022.
- Кулић, Д. и Михајловић, Ј. (2021). Приступи обради граматике у настави српског као матерњег и енглеског као страног језика. *Српски језик: студије српске и словенске*, 26 (1), 357–372.
- Пешикан, А. (2005). Профилисање будућих дипломираних стручњака. *Психологија*, 38 (3), 239–253.
- Поткоњак, Н. и Шимлеша, П. (1989). *Педагошка енциклопедија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Правилник о сталном стручном усавршавању и напредовању у звања наставника, васпитача и стручних сарадника *Службени гласник РС*, бр. 81 од 31. августа 2017, 48 од 22. јуна 2018.
- Правилник о сталном стручном усавршавању и напредовању у звања наставника, васпитача и стручних сарадника *Службени гласник РС*, бр. 109 од 19. новембра 2021.
- Приручник за планирање стручног усавршавања и напредовања (2009). Београд: ЗУОВ.
- Borg, S. (2003). Teacher Cognition in Language Teaching: A Review of Research on what Language Teachers Think, Know, Believe, and Do. *Language Teaching*, 36(2), 81–109.
- Day, C. (1999). Professional Development and Reflective Practice: Purposes, Processes and Partnerships. *Pedagogy, Culture & Society*, 7(2), 221–233.
- Eurydice. (2015). The Teaching Profession in Europe: Practices, Perceptions, and Policies. *Publications Office of the European Union*. Преузето са: <https://data.europa.eu/doi/10.2797/031792>, 27. јануар 2022.
- Ghorbani, S., Jafari, S. E. M., Sharifian, F. (2018). Learning to Be: Teachers' Competences and Practical Solutions: A Step Towards Sustainable Development. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 20(1), 20–45.
- Glušac, T. (2016). *Међусобно обућавање колега као облик усавршавања професора енглеског језика*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Gupta, K. (2007). *A Practical Guide to Needs Assessment*. San Francisco: Pfeiffer.
- Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching*. Harlow: Pearson Education Limited.

- Hedge, T. (2000). *Teaching and Learning in the Language Classroom*. Oxford: Oxford University Press.
- Hong, J-Ch., Jeou-Shyan, H., Chan-Li, L., Lih-Juan, Ch. L. (2008). Competency Disparity Between Pre-Service Teacher Education and In-Service Teaching Requirements in Taiwan. *International Journal of Educational Development*, 28(1), 4–20.
- Huntly, H. (2008). Teachers' Work: Beginning Teachers' Conceptions of Competence. *The Australian Educational Researcher*, 35(1), 125–145.
- Katane, I. & Selvi, K. (2006). Teacher Competence and Further Education as Priorities for Sustainable Development of Rural School in Latvia. *Journal of Teacher Education and Training*, 6(2006), 41–59.
- Nunan, D. (1995). *Language Teaching Methodology*. Hemel Hempstead: Phoenix ELT.
- Shulman, L. (1986). Paradigms and Research Programs in the Study of Teaching: A Contemporary Perspective. In: M. C. Witrock (Ed.), *Handbook of Research in Teaching* (3–36). New York: Macmillan.
- Scrivener, J. (2005). *Learning Teaching*. Oxford: MacMillan Education.
- Ur, P. (2000). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Danijela G. KULIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy
Department of English Language and Literature

Anđela S. KOSTIĆ MINIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy

English Language Teachers' Professional Training: The Analysis of the Catalogue of Professional Development Programmes for Employees in Education¹⁵

Summary

A continuing professional development of teachers has always been a necessity in education, but nowadays it is acknowledged as a requirement that has to be fulfilled within the scope of teachers' lifelong learning, which means that teachers are provided with many formal

¹⁵ The Catalogue of Professional Development Programmes for Employees in Education published by the Insitute for Improvement of Education and Upbringing is observed and analysed in this paper. Programmes intended for teachers' development offered in the Catalogue from 2018 to 2021 are taken into consideration. Source: <https://zuov.gov.rs/katalog-programa-strucnog-usavsavanja-za-skolsku-2018-2019-2019-2020-i-2020-2021-godinu/>

opportunities to continuously revise and develop their knowledge and skills after graduation. This paper aims to evaluate the presence of teacher training programmes, offered by the Institute for Improvement of Education and Upbringing, that are specifically created for English language teachers and their development in the subject matter (language skills and systems) and English language teaching methodology.

According to the results of the research, there are several conclusions that can be drawn: a huge diversity of topics and aims is found in the Catalogue; majority of training programmes are focused on general topics in education (260), upbringing (166), and additional support (49). Seminars that are specifically designed for foreign language teachers present the minority compared to already mentioned teacher training programmes (21). English language teaching methodology as a field of potential improvement is perceived in only 9 programmes. Unfortunately, programmes through which English language teachers can build upon their knowledge of language systems and skills (phonology, grammar, lexis, discourse, speaking, listening, writing, reading) do not exist within the scope of the analysed Catalogue.

Keywords: English language teachers; teacher training programmes; Institute for Improvement of Education and Upbringing; language systems and skills; English language teaching methodology.

Оригинални научни рад
УДК: 37.091.3.:811.111]:004.738.5
37.091.31-059.2-057.87(=012)
316.644-057.4:[37.018.43:077
doi: 10.5937/zrffp52-40973

ПОПУЛАРНОСТ ОНЛАЈН НАСТАВЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ СА УЧЕНИЦИМА ПОРЕКЛОМ ИЗ ИСТОЧНЕ АЗИЈЕ: ПЕРЦЕПЦИЈА НАСТАВНИКА

Снежана М. ЗЕЧЕВИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за енглески језик и књижевност

Енес М. БИШЕВАЦ²

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

¹ snezana.zecevic@pr.ac.rs

² enesbisevac7@gmail.com

Рад примљен: 3. 11. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ПОПУЛАРНОСТ ОНЛАЈН НАСТАВЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ СА УЧЕНИЦИМА ПОРЕКЛОМ ИЗ ИСТОЧНЕ АЗИЈЕ: ПЕРЦЕПЦИЈА НАСТАВНИКА

Кључне речи:
енглески језик;
онлајн настава;
Источна Азија;
интересовање;
популарност.

Сажетак. Предмет истраживања овог рада је упознавање са основним разлозима наставника за рад у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије и њеним предностима, како би се открили узроци велике популарности ове врсте посла. То је урађено реализацијом следећих циљева: 1) проверени су најчешћи разлози због којих се људи масовно опредељују за држање часова на онлајн платформама за учење енглеског језика, које су актуелне међу ученицима пореклом из Источне Азије; 2) испитане су предности овог окружења и начина рада из перспективе ангажованих наставника. Реч је о студији пресека, за чије потребе је спроведено квантитативно истраживање тако што је састављен упитник самоперцепције, којим је анкетиран 151 испитаник из бројних држава широм света. Прикупљени подаци обрађени су помоћу SPSS 22.0 програма, а резултати су показали следеће: 1) неки од најчешћих разлога испитаника за рад у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије су: флексибилно радно време, рад од куће, лако запослење и упознавање нових људи и култура; 2) најизраженије предности рада у оваквом окружењу из перспективе наставника су: већи комфор приликом рада, флексибилно радно време, задовољавајућа зарада, контакт са страним земљама и културама и мање стресно окружење за рад у настави језика.

Увод

Убрзан начин живота у савременом друштву умногоме је допринео порасту популарности онлајн наставе широм света. Услед многобројних пословних и приватних обавеза, појединци често не могу бити физички присутни свуда па се из тог разлога овај вид наставе показао врло ефикасним и корисним. Последњих неколико година посебно је дошло до експанзије онлајн наставе енглеског језика као страног (енгл. *English as a Foreign Language*) са ученицима пореклом из Источне Азије³, посредством разних платформи за учење језика (Domingo, 2022; Kozar, 2012). Томе је допринео интензивни друштвено-економски развој земаља овог дела света (у нашем случају Кине, Јапана, Јужне Кореје и Тајвана) који свакодневно поставља нове захтеве за успешно функционисање појединаца у актуелном глобалном друштву. Због праћења савремених друштвених токова, изласка на светско тржиште и прилагођавања образовног система модерним концептима, енглески језик је постао обавезни предмет (Hu & McKay, 2012; Kam, 2002; Rüdiger et al., 2022). Његова сврха у овом делу света је промовисање интернационализације у односу на друштвене промене и националне циљеве (Chen, 2006). Потреба за бољим језичким знањем и одлично развијеним језичким вештинама подразумева учење и усавршавање овог глобалног језика од раног узраста, не само путем формалног већ и путем неформалног образовања у Источној Азији (Yakovleva, 2021). Међутим, није било довољно квалификованог наставничког кадра који би

³ Разврставањем енглеског језика у концентричне кругове, на основу врсте ширења, начина усвајања и функционалних оквира у којима се користи (Kachru, 1988), ова група земаља припада проширеном кругу (енгл. *Expanding Circle*), где се енглески говори као страни језик (енгл. *English as a Foreign Language*). Осим тога, разликују се и: 1) унутрашњи круг (енгл. *Inner Circle*), који укључује земље у којима се енглески говори као матерњи језик (енгл. *English as a Native Language*), као што су УК, САД, Нови Зеланд и др.; 2) спољашњи круг (енгл. *Outer Circle*), који укључује земље у којима се енглески говори као други језик (енгл. *English as a Second Language*), попут Индије, Сингапура, Филипина и др.

Популарност онлајн наставе енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије: перцепција наставника

предавао енглески језик, не само у образовним установама већ и у оквиру додатних приватних часова (Hu & McKay, 2012; Kam, 2002). Одједном се на светском тржишту појавио велики број радних места за извођење онлајн наставе енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије (Domingo, 2022; Као, 2010). То је резултирало и изузетно великим интересовањем многих људи широм света за ову врсту посла, што нас је подстакло да за потребе истраживања испитамо најчешће разлоге опредељености наставника за рад на овим онлајн платформама.

Будући да не постоји много истраживања на ову тему, претражено је неколико друштвених мрежа, односно, профила група наставника или предавача, како би се проверило њихово досадашње искуство. На основу њихових перцепција, осмишљено је истраживање најчешћих разлога за избор све популарнијег радног места наставника у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије, као и предности оваквог вида наставе.

Први део рада размотриће потребу за интензивним учењем енглеског језика у земљама Источне Азије, док ће у следећем делу бити представљене неке основне карактеристике наставе енглеског језика као страног на онлајн платформама. На основу њих биће образложено интересовање људи широм света за ову врсту посла. Наредни део обухвата методолошки оквир рада. Након тога следе анализа и дискусија резултата, закључна разматрања, недостаци спроведеног истраживања и предлози за нека будућа проучавања сличне тематике.

Попреда за интензивним учењем енглеског језика у земљама Источне Азије

Са циљем разумевања потребе и значаја енглеског језика у земљама Источне Азије, важно је размотрити друштвено-економски и образовни аспект развоја земаља овог дела света.

Учење енглеског језика са аспекта друштвено-економског развоја Источне Азије. Некада је економски утицај Истока био знатно већи од утицаја Запада. Азија је више векова била економски супериорнија од Европе, а у прилог томе говори и чињеница да је Кина производила више гвожђа и челика 1066. него Велика Британија 1876. године (Chang, 2011). Временом је дошло до промене, па је након британске индустријске револуције утицај Запада постао много већи због производње међународно конкурентнијих производа заснованих на технолошким иновацијама. Исток је био присиљен да на своја тржишта и у своја друштва уведе велики број добара и открића са Запада, те је тако дошло до модернизације и глобализације азијске привреде. Многобројни економски стручњаци предвиђају да ће до

2025. године Азија вероватно поново преузети централно место у светској привреди са учешћем 55–60% у светском БДП-у (брutto домаћем производу), док ће учешће Запада пасти на 20–30% (Gajinov, 2015). Из тог разлога, може се очекивати и све већа потреба за добрим знањем енглеског језика у Источној Азији, са циљем њене још веће заступљености на светском тржишту, како би се омогућио привредни развој на глобалном нивоу.

Резултат претходно наведених реформи и потенцијалних будућих исхода јесте отварање великог броја компанија у овом делу света, које не функционишу само на својој територији већ имају огранке и сараднике свуда (Farveen, 2020). Тако је, на пример, Кина тренутно једна од највећих и најмоћнијих земаља, услед чега има и највећи економски значај. Многе кинеске компаније пласирају своје производе широм света, а неке од најпознатијих последњих година су: *Huawei*, *Xiaomi*, *Lenovo*, итд. Следећа развијена земља Источне Азије, Јапан, познат је по индустрији аутомобила и видео-игрица које су већ одавно на међународном тржишту. Неке од најпопуларнијих јапанских компанија су: *Sony*, *Nintendo*, *Toyota*, *Honda*, *Suzuki*, итд. Тајван, иако мала земља Источне Азије, ипак је технолошки развијена и позната по компанијама, као што су *Acer* и *Asus*. Када је реч о Јужној Кореји, њени најчувенији актуелни брендови су *Samsung*, *LG* и *KIA* (Farveen, 2020).

Ово су само неки од општепознатих доказа развијености Источне Азије, који доприносе њеном значају на глобалном нивоу. Услед економског и технолошког развоја, те потребе за успостављањем контаката са Западом, појавила се неопходност сарадње с државама широм света па самим тим и подизања нивоа функционалног знања енглеског језика у земљама Источне Азије (Hu & McKay, 2012; Kam, 2002). У прилог томе говори и чињеница да је тајвански премијер указао на значај интензивирања развоја језичких вештина енглеског језика за потребе глобализације, како би до 2030. године постали двојезична нација (Rüdiger et al., 2022).

Када се у Европи каже „страни језик“, обично се под тим појмом подразумевају, на пример, енглески, немачки или француски. Међутим, у азијском окружењу феномен страног језика одмах асоцира на супериорност енглеског у односу на друге језике (Pennycook, 1998). Сматра се моћним средством за успостављање међународних контаката, а у исто време је и један од предуслова за добијање посла и одређене позиције у светски познатим компанијама (Butler & Iino, 2005; Choi, 2008; Hu, 2009; према: Hu & McKay, 2012). Зато се неретко од радника захтева да унапреде своје знање енглеског језика, а од младих нараштаја да га од најранијег узраста уче и непрестано усавршавају (Hu & McKay, 2012; Kam, 2002; Rüdiger et al., 2022), будући да су део глобалних цивилизацијских токова.

Учење енглеског језика са аспекти образовног развоја Источне Азије. Разматрањем политике наставе енглеског језика у азијским земљама и начина њеног извођења, може се закључити да је некадашњи начин предавања

Популарност онлајн наставе енглеског језика као сјраној са ученицима йореклом из Источне Азије: йерцейија наставника

енглеског језика у државним школама овог дела света био заснован само на граматичко-преводном методу, при чему је комуникативни аспект наставе био потпуно занемарен (Hu & McKay, 2012; Kam, 2002; Rüdiger et al., 2022; Smith, 1975; Yakovleva, 2021). Тада није било довољно стручног кадра па су наставу енглеског језика изводили појединци који су га претходно учили само годину или две и поседовали елементарна знања из области читања, превођења и граматике. Услед прилагођавања привредног развоја овог дела света актуелним глобализацијским токовима, указала се потреба за учењем енглеског језика од раног узраста (Hu & McKay, 2012; Rüdiger et al., 2022). Тако је дошло до отварања и двојезичних вртића, учења енглеског језика од најнижих разреда, а самим тим и до потребе за већим бројем стручног наставног кадра (Hu & McKay, 2012; Kam, 2002; Rüdiger et al., 2022). Због недовољног броја стручно оспособљених лица, земље Источне Азије нудиле су посао наставника енглеског језика како изворним говорницима тако и странцима (Yakovleva, 2021, стр. 270). Убрзо су у овим земљама интензивирани семинари и обука локалног наставног особља, како би било оспособљено за развијање функционалног знања енглеског језика код ученика, а посебно за усавршавање конверзацијске вештине⁴, о чему говоре и циљеви програма за учење енглеског језика у азијским основним и средњим школама (Pan, 2015). И поред тога, граматика, превођење и механичко учење речи, нпр. у кинеским и тајванским школама, још увек су у фокусу учења, док су уџбеници застарели, а настава је усмерена на наставника (Chern, 2010; Hu & McKay, 2012; Kam, 2002; Rüdiger et al., 2022; Yakovleva, 2021). Истраживање проблема у развоју комуникативне компетенције код кинеских ученика показало је да је, између осталог, један од разлога који су до њих довели и резервисаност ученика и недостатак жеље за комуницирањем на енглеском језику у јавности, тј. у учионици (Yakovleva, 2021, стр. 271–272). За јапанске учионице енглеског језика карактеристично је извођење наставе енглеског на јапанском језику, што је, такође, препрека за развој комуникативне компетенције (Butler, 2009). Још једну баријеру представља и велики број ученика у учионици, од 40 до 50 (Smith, 1975, стр. 3), што услове за учење језика чини неадекватним за развој конверзацијских вештина на енглеском језику. У оквиру обавезних часова редовне наставе није било могуће оспособити се за комуникацију на овом

⁴ Из тог разлога, у земљама Источне Азије све више се промовише примена комуникативног језичког приступа (енгл. *Communicative Language Approach*) и учења заснованог на задатку (енгл. *Task-Based Learning*), као пожељних педагошких приступа за усавршавање конверзацијских вештина ученика. Међутим, одређена истраживања показала су да се не примењују свуда са успехом (Hu & McKay, 2012). Многи наставници енглеског језика испољавају висок степен анксиозности приликом покушаја њихове примене, јер нису довољно обучени и немају адекватно знање енглеског језика, којим би подстакли развој вештине говора код ученика (Butler, 2009).

језику, те је стога порасло интересовање за додатним часовима.⁵ Временом је дошло до потребе за ангажовањем наставника широм света који би радили на онлајн платформама за учење енглеског језика. Становницима Источне Азије тако је понуђена могућност усавршавања језичких вештина, а посебно говора и писања, како би они постали компетентни корисници енглеског језика, спремни за глобалне светске изазове. Похађање онлајн наставе енглеског језика посредством платформи за његово учење у слободно време, о чијим ће карактеристикама бити речи у делу рада који следи, само је један од начина на који се то постиже.⁶

Онлајн настава енглеског језика као стираног са ученицима пореклом из Источне Азије: основне карактеристике

Онлајн настава енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије биће представљена на основу сопственог искуства једног од аутора рада, који предаје енглески језик већ неколико година у оваквом окружењу, и на основу искуства колега с друштвених мрежа, о условима и начинима рада на истим или сличним онлајн платформама. Основне карактеристике биће сагледане са следећих аспеката: 1) форме и начина реализације наставе; 2) изгледа и могућности платформи;

⁵ Једно истраживање показало је да се у Јужној Кореји чак три пута више улаже у приватне часове енглеског језика, него у Јапану (Chun & Choi, 2006; према: Hu & McKay, 2012). У Кини су, такође, врло популарни приватни часови енглеског језика, како у приватним установама тако и изван њих. Према једној студији (Hu & McKay, 2012), посебно су актуелни код старијих особа и школских ученика старијег узраста, те је тако само у Шангају 2003. године било 1000 центара за учење енглеског језика (Zhang, 2003; према: Hu & McKay, 2012).

⁶ Влада Јужне Кореје одлучила је да интензивира усавршавање енглеског језика код становника, не само инвестирањем у педагошко-методичку обуку локалних наставника енглеског језика већ и прокламовањем обавезе, од 1995. године, да у свакој основној и средњој школи мора бити ангажован неки изворни говорник енглеског језика. Један од разлога за то било је смањење економских губитака због слања младих на студије енглеског језика у иностранство, а други – стварање аутентичног окружења за учење енглеског у присуству наставника којима је он матерњи језик (Vaish, 2010), те је тако 2006. године око 2000 таквих лица дошло у Кореју. Следећи занимљив вид могућности усавршавања енглеског језика јесте формирање више енглеских села са радњама, кафићима, поштанским и здравственим службама, чији су власници изворни говорници енглеског, како би локално становништво било стално у контакту са њима и имало прилику за усавршавање језика (Hu & McKay, 2012; Wu, 2009). Намера корејске владе била је да инвестирањем у ресурсе знања, они заправо инвестирају у јачање конкурентности Кореје на глобалном тржишту, што ће им касније вратити новац у земљу, а то је већ случај са њиховим познатим брендovima, као што су *Samsung*, *Hyundai*, *Lotte* и многи други (Yakovleva, 2021, стр. 279).

Популарност онлајн наставе енглеског језика као сџраној са ученицима њореклом из Источног Азије: њерцейџија наставника

- 3) начина резервације часова; 4) техничких услова за извођење наставе;
- 5) разноврсности доступних онлајн платформи за учење енглеског језика;
- 6) расположивости наставног особља и услова за добијање радног места.

Најпре је потребно нагласити да је реч о неформалној синхроној онлајн настави, познатијој као језичко образовање путем аудио или видео конференцијског система (Kozar, 2015b), које се одвија у реалном времену и захтева онлајн контакт ученика и наставника лицем у лице. Синхроно окружење за учење омогућава њихову сарадњу и укључује е-активности (Salmon, 2013), као што је предавање наставника или дискусија са ученицима (Perveen, 2016). Постоји и могућност дељења истог материјала између наставника и ученика, провере знања и разумевања, при чему ученици увек могу затражити и додатна објашњења. Једно истраживање показало је да се ученици уопште нису устручавали да учествују у интеракцији и питају наставнике шта год желе, зато што их је овакво онлајн окружење чинило много слободнијим за успостављање контакта с наставницима (Као, 2010). Захваљујући коришћењу веб-камера, дискусија за време часа донекле подсећа на традиционалну учионицу, осим што јој сви учесници приступају из даљине, путем интернета. Иако се могу разликовати у дизајну, начин и принцип рада онлајн платформи су у суштини исти код већине њих. Оно што их све повезује јесте аудио-видео веза између ученика и наставника, коришћење бројних материјала и активности чија реализација зависи од саме платформе. Наставни материјали су углавном тематски и садржински разноврсни, почев од оних општих до стручних за различите области, или су пак сачињени од питања и тема за слободну конверзацију (Kozar & Sweller, 2014). Ученици сами бирају шта ће радити. Наставници су дужни да провере своју опрему на време и буду присутни у виртуелној учионици пре почетка сваког часа, чије трајање зависи од правила платформе.

Изглед и могућности платформи за реализацију онлајн наставе енглеског језика изузетно су занимљиви: 1) ученицима и наставницима су доступне разноврсне алатке; 2) постоји могућност слања порука у току часа; 3) многе платформе имају виртуелне табле које се могу користити за објашњавање; 4) постоји могућност размене слика, аудио-визуелних материјала или текста, како би ученици боље схватили и научили оно што наставници покушавају да им приближе. На крају, наставници углавном направе неку врсту сажетка и пружају ученицима прилику да поставе питања, уколико их имају.

Следеће важно обележје онлајн наставе енглеског језика посредством платформи за учење јесте резервисање самих часова. Неке од карактеристика резервације су следеће: 1) одређене школе нуде сигурне часове будући да имају сталне ученике, али је ипак најчешће наставницима омогућено да бирају када желе да раде тако што ће отворити слотове за часове у одређено време; 2) након тога, ученици могу видети распоред наставника

и резервисати часове према својим жељама (могу изабрати наставника и час који желе); 3) при резервацији часова, ученици се углавном одреде за неку врсту материјала и изјасне се о својим очекивањима, тако да наставници имају увид о томе чак и пре почетка рада; 4) понекад се ученици не изјасне о свом избору па наставницима једино преостаје да сачекају почетак часа, како би сазнали шта ученици очекују од њих.⁷

За реализацију наставе на онлајн платформама потребни су одређени технички услови, како код наставника тако и код ученика, како би се часови неометано изводили. Најважнији су брза и стабилна интернет конекција и рачунарска опрема одређених карактеристика за наставника, док се ученици могу придружити часу и посредством неких других уређаја, као што су телефон, таблет и сл.

Следећа карактеристика онлајн наставе која се реализује путем платформи за учење енглеског језика јесте њихов велики број, од којих су многе посебно фокусиране на ученике из Источне Азије, а неке од најактуелнијих су следеће: 1) Кина: *Whales English, iTutorGroup, Magic Ears, VIPKID*; 2) Јапан: *English Everywhere, Cena English, CafeTalk, S-Lessons, Engoo*; 3) Кореја: *Nil English, Boktutors, Tutoring Lab, Ziktalk, Engliphone, Carrot Global*; 4) Тајван: *Etalking, Tutor ABC, HiTutor, English First (EF), P&P Language Online*. Доступне су на интернету свима, тако да их и ученици и наставници могу пажљиво истражити пре него што се одреде за неку од њих.

Када је реч о наставном особљу, на почетку рада је већ речено да су људи широм света заинтересовани за рад на онлајн платформама. Велики број ученика из Азије сматра да енглески језик могу најбоље научити од наставника којима је он матерњи, па зато бирају наставнике из Америке, Велике Британије и осталих земаља у којима енглески језик има овај статус.⁸ С друге стране, постоје и ученици који сматрају да знатно боље могу разумети и научити нешто од наставника којима енглески није матерњи језик, будући да они боље разумеју потешкоће с којима се ученици сусрећу приликом учења енглеског језика као страног. Имајући у виду обе групе, како би постали наставници на онлајн платформама, неопходно је да пријављени кандидати прођу одређене интервјуе, обуку и пробне часове.

⁷ Постоји и могућност отказивања часова, с тим што ученици у већини случајева то могу урадити без икаквих последица, док наставници углавном буду санкционисани. Понекад се деси да се ученици не појаве, али су наставници дужни да буду присутни у виртуелној учионици барем неко време (од правила школе зависи колико дуго, углавном то буде 10–15 минута). Наставници бивају плаћени за час упркос томе што га не реализују, док ученици немају право на надокнаду. Уколико се пак наставник неким случајем не појави, отказује се сусрет, наставнику следи новчана казна, а ученицима се надокнађују изгубљени часови.

⁸ У Азији је ангажовање изворних говорника за рад у настави енглеског језика изузетно популарно, будући да власти сматрају да њихово присуство у учионици поспешује развој језичке компетенције (Jeon & Lee, 2006).

Ово су само неке опште карактеристике онлајн наставе енглеског језика популарне међу ученицима пореклом из Источне Азије, а које су очигледно примамљиве великом броју наставника, тј. предавача енглеског језика из разних делова света. Зато ће интересовање за ову врсту посла бити размотрено у наредном делу рада.

Инйересовање за рад на онлајн йлаййформама за учење енглеској језика

На основу искуства једног од аутора рада, познато је да у Србији велики број људи предаје енглески језик путем споменутих онлајн платформи већ дуги низ година и прилично су задовољни могућностима које тај вид наставе нуди. Неким људима је то постао хоби, другима хонорарни посао, док је одређеним појединцима ово једини извор прихода. На основу личног искуства једног од аутора рада и његових колега, као и анализом понуда онлајн платформи за учење језика и дискусија на друштвеним мрежама, издвојено је неколико разлога због којих постоји тако велико интересовање за рад у онлајн настави енглеског језика са ученицима пореклом из Источне Азије. Они ће бити размотрени следећим редом: 1) лаки услови за добијање радног места; 2) задовољавајући извор прихода; 3) флексибилно радно време; 4) упознавање нових култура; 5) рад од куће у неформалном окружењу; 6) унапред припремљен наставни материјал.

Први разлог због којег је рад на онлајн језичким платформама толико популаран јесте чињеница да у већини случајева⁹ уопште није неопходно имати стручне квалификације, тј. завршене студије енглеског језика и књижевности или међународно признат сертификат о одговарајућем нивоу знања енглеског језика. Без обзира на ниво и врсту образовања, углавном је потребно поседовати само одређено знање енглеског језика, које се проверава на пробним онлајн часовима. Уколико заинтересовани кандидати успешно прођу ово тестирање и интервјуе с послодавцима, могу одмах почети с радом и бити на листи наставника који се ученицима нуде, што знатно олакшава начин добијања радног места.

Следећи разлог велике популарности рада у онлајн настави енглеског језика са ученицима пореклом из Источне Азије јесте то што он представља задовољавајући извор прихода. Часови углавном трају по 30 минута, тако да је у једном дану могуће одржати велики број њих, наравно,

⁹ Одређене онлајн школе или компаније траже доказ о завршеним студијама као услов за запослење, а пример једне од њих налази се на следећем линку: <https://www.teachonlinewithus.com/acadsoc>. Друге онлајн школе или компаније као једини услов наводе добро знање енглеског језика, што значи да не захтевају завршене студије енглеског језика и књижевности, већ само неки краћи курс, а пример такве школе доступан је на овом линку: <https://www.teachonlinewithus.com/engoo>.

уколико неко то жели, те се на овај начин на дневном нивоу може зарадити пристојна сума новца. Искуства запослених на онлајн језичким платформама показала су да, уколико се неко бави само овим послом, може зарадити много више од просечних примања наставника у Србији. Велики број средњошколаца и студената предаје енглески језик ученицима пореклом из Источне Азије, како би се донекле финансијски осамосталили. Појединцима различитих професија и година старости овај вид рада је додатни извор прихода, поред примарних радних места, што рад на онлајн платформама за учење енглеског језика чини врло примамљивим.

Флексибилно заказивање часова, без обавезе фиксног радног времена, такође је једна од предности овог радног места. Услед постојања временске разлике између Европе и Источне Азије, врло често се дешава да се часови држе и ноћу, што понекад наставницима и одговара. Захваљујући томе, појединци могу радити када пожелe и одржати онолико часова колико њима прија, што овај посао чини мање захтевним, лакшим за организацију и усклађивање са другим приватним или пословним обавезама.

Упознавање нових људи и култура Источне Азије још један је позитиван аспект рада на онлајн платформама за учење енглеског језика, који многим наставницима представља додатну мотивацију. Стални контакт са становницима других земаља и честа персонализација активности у учењу језика пружају прилику за стицање нових знања о различитим деловима света. У реалним животним околностима, немају сви људи могућност за путовање и обилазак Источне Азије па је ово идеална варијанта за виртуелно ширење друштвено-културолошких видика.¹⁰

Рад од куће, у сопственом окружењу, без потребе за одласком на посао коришћењем превозних средстава или пешачењем, без потребе за претераним бављењем физичким изгледом или избором одговарајуће одеће или обуће, још један је од разлога због којег многи људи раде у онлајн настави енглеског језика. Сама чињеница да је радни амбијент нечије неформално окружење, попут куће или стана, чини овакав начин рада мање стресним и опуштенијим. Из тог разлога, многи наставници су задовољнији радом и ефикаснији, а самим тим имају и бољу мотивацију. Осим ових предности

¹⁰ Овакав вид наставе са ученицима пореклом из Источне Азије захтева и поштовање одређених норми и правила понашања. На основу сопственог и искуства многих колега који раде овај посао, аутори рада закључују да су неке од највећих препрека културолошке разлике између ученика и наставника. Док је у Јапану пожељно да се увек другим људима обраћамо уз осмех и веома дубоко поштовање, при чему се озбиљан однос може сматрати непристојним, у Јужној Кореји, Кини и на Тајвану то није случај. Климање главом у Јапану један је од веома честих начина исказивања поштовања, док у осталим земљама Источне Азије није толико заступљено. Како би конверзација и настава биле успешне, а наставници и ученици задовољни, међусобно уважавање и поштовање одређених правила понашања је неопходно.

рада на онлајн платформама за учење енглеског језика, на њиховим веб страницама се приликом рекламирања и привлачења заинтересованих наставника наводи да је реч о комфорном, угодном, приступачном и флексибилном језичком образовном контексту (Kozar, 2015a).

Следећи фактор која знатно олакшава рад наставника у оваквом окружењу јесте да у оквиру платформи постоје унапред припремљени наставни материјал, осмишљени задаци и активности. Наставник нема обавезу припремања часова, зато што из базе података платформе ученици углавном, приликом заказивања часова, изаберу наставни материјал, одређену тему за конверзацију или жељену активност. Већ је било речи о томе да уколико се деси да не изаберу тада, већ на почетку часа, наставник нема времена за детаљну припрему, те тако мора брзо да реагује и предузима кораке. И поред тога, у поређењу с класичном наставом у учионици, овакав начин рада смањује обавезе наставника, штеди његово време и чини га опуштенијим у настави.

Ово су неки од најчешћих разлога за огромну популарност рада у онлајн настави енглеског на језичким платформама са ученицима пореклом из Источне Азије. Безброј је могућности, али вероватно и недостатака овог радног места, с којима се појединци временом суочавају. Међутим, за потребе истраживања, самоперцепцијом наставника, проверено је које су предности запослења у овом неформалном синхроним виртуелном окружењу за учење језика и зашто се они масовно опредељују за рад у оваквом амбијенту. Зато ће следећи део рада најпре представити методолошки оквир спроведеног истраживања, а потом и анализу и дискусију резултата.

Предмет, циљеви и перцепција наставника

Предмет истраживања овог рада је упознавање с разлозима испитаника за рад у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије и њеним предностима, како би се открили главни узроци популарности ове врсте посла. Стога је било потребно реализовати следеће циљеве: 1) проверити најчешће разлоге због којих се људи масовно опредељују за држање часова на онлајн платформама за учење енглеског језика, актуелним међу ученицима пореклом из Источне Азије; 2) испитати предности овог окружења и начина рада из перспективе ангажованих наставника.

Истраживање је засновано на следећим претпоставкама: 1) неки од најчешћих разлога испитаника за рад у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије су: флексибилно радно време, рад од куће, упознавање нових људи и култура, делимично лак начин запослења; 2) најизраженије предности оваквог начина рада, из перспективе наставника, јесу: већи комфор приликом рада, флексибилно

радно време, задовољавајућа зарада, контакт са страним земљама и културама и мање стресно окружење за наставу језика.

Посиуиак исѿраживања, инсѿрументи и обрада ѿодаѿака

Истраживање представља студију пресека, која је спроведена на основу самоперцепције наставника, тј. испитивањем њихових ставова о постављеном проблему. Анкетирање је реализовано у току 2021. године.

Будући да је реч о квантитативном истраживању, након прикупљања података, формирана је посебна база, како би се подаци обрадили применом статистичког програма SPSS 22.0, тачније, помоћу дескриптивне статистике, при чему су коришћене мере пребројавања (фреквенције и проценти) и мере централне тенденције (аритметичка средина).

За потребе рада састављен је упитник, помоћу платформе *Google forms*, који је прослеђен испитаницима путем друштвених мрежа, а сачињен је од два дела. Први део обухвата податке који се односе на пол испитаника, порекло, године старости, ниво образовања и статус запослења. Други део има укупно 28 изјава помоћу којих су проверени ставови испитаника заокруживањем једног одговора петостепене Ликертове скале, почев од исказа *Уоѿиѿи се не слажем*, па све до исказа *У ѿоѿѿуносѿи се слажем*. Од 28 изјава, 13 се односи на разлоге због којих се наставници одлучују за рад у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије, док је 15 у вези с предностима рада у овом окружењу. Поузданост упитника испитана је помоћу Кронбах алфа коефицијента (α). Резултати анализе показују да је поузданост упитника задовољавајућа ($\alpha=0.91$).

Оѿис узорка

Укупан број испитаника који је учествовао у анкетирању је 151. Њихово порекло је разнолико, што показује и попис држава из којих потичу: Јужна Африка, Србија, Велика Британија, Француска, Грчка, САД, Италија, Вијетнам, Филипини, Шпанија, Тајланд, Турска, Хрватска, Бразил, Малта, Индија, Аргентина, Румунија, Кенија, Јужна Кореја, Бугарска, Јапан, Либан, Русија, Нигерија, Пољска, Алжир, Република Тринидад и Тобаго, Гватемала, Саудијска Арабија, Колумбија, Лаос и Мексико.

Просечна старост испитаника била је 39.32 ± 11.9 година, при чему је најмлађи испитаник имао 21 годину, док је најстарији имао 68 година.

У односу на пол, већи део испитаника чине жене (80,8%), док мањи део узорка чине мушкарци (19,2%). Када је реч о образовном статусу (табела 1), 0,7% њих од укупног узорка завршило је само основну школу, 12,6% испитаника завршило је средњу школу, 56,3% завршило је основне

академске студије, 28,5% завршило је мастер академске студије, док је 2% испитаника имало завршене докторске академске студије.

Табела 1. Приказ испитаника према нивоу образовања

Ниво образовања	%
Основна школа	0,7
Средња школа	12,6
Основне академске студије	56,3
Мастер академске студије	28,5
Докторске академске студије	2

На основу статуса запослења (табела 2), њих 4,6% су студенти, 77,5% њих је незапослено, што значи да им је онлајн настава енглеског језика једини извор прихода, док је 17,9% оних који поред онлајн наставе обављају и неку другу врсту посла.

Табела 2. Приказ испитаника према статусу запослења

Статус запослења	%
Студенти	4,6
Незапослен	77,5
Запослен	17,9

Резултати и дискусија

Резултати су представљени и груписани на основу претпоставки истраживања следећим редом: 1) најчешћи разлози за рад у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије; 2) предности рада у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије из перспективе наставника.

Најчешћи разлози за рад у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије. Сагледавањем одговора испитаника који се односе на изјаве о разлозима за рад у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима азијског порекла, добијени су резултати који су представљени у табели 3. Обрађени су помоћу дескриптивне статистике и приказани су процентуално.

Табела 3. Најчешћи разлози за рад у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије

Разлози	Уопште се не слажем	Не слажем се	Нити се слажем нити се не слажем	Слажем се	Потпуно се слажем
	%	%	%	%	%
Флексибилно радно време	0,7	2,6	15,9	49,7	31,1
Рад од куће	1,3	0	0,7	27,2	70,9
Упознавање људи широм света	0,7	4	7,3	39,7	48,3
Учење о разним културама	0,7	3,3	8,6	44,4	43
Пристојне плате	9,9	21,2	32,5	28,5	7,9
Нема припреме за часове	24,5	30,5	19,9	15,9	9,3
Могућност добијања повишице	7,3	19,2	39,7	27,8	6
Нема минималне или максималне норме	10,6	37,1	27,8	18,5	6
Искуство није неопходно	18,5	46,4	15,2	16,6	3,3
Добар избор као привремени посао	2	6	15,2	45,7	31,1
Понекад су довољне добре говорне вештине	18,5	35,8	15,9	21,9	7,9
Лакше је наћи посао онлајн него офлајн	7,3	19,2	23,2	32,5	17,9
Могуће је радити из било ког места света	0,7	7,3	7,3	41,1	43,7

Анализирајући добијене одговоре, утврђено је да је 49,7% испитаника сагласно, док је њих 31,1% у потпуности сагласно са тврдњом да онлајн настава омогућава флексибилно радно време. Чињенице показују да је то за већину наставника био један од разлога за рад у онлајн настави енглеског језика, а до сличног резултата дошли су и Кавано (Cavanaugh, 2005) и Клопотек (Klorotek, 2017). Велики број испитаника (27,2% – слажем се и 70,9% – у потпуности се слажем) сложио се са тврдњом да је веома важан разлог због којег се опредељују за онлајн наставу и могућност рада од куће.

Анализом остатка изјава, показало се да су најчешћи разлози за избор овог вида наставе енглеског језика следећи: упознавање људи широм света (39,7% – слажем се и 48,3% – у потпуности се слажем), учење о разним културама (44,4% – слажем се и 43% – у потпуности се слажем), могућност рада из било ког дела света (41,1% – слажем се и 43,7% – у потпуности се слажем) и да је добар избор као привремени посао (45,7% – слажем се и 31,1% – у потпуности се слажем). Ови подаци подударују се са тврдњама Кети Деди које је изнела у свом чланку о разлозима за предавање енглеског језика онлајн (Deadly, 2020).

Имајући у виду резултате који се односе на разлог да није потребна припрема наставника за час, мали број испитаника био је сагласан са овом изјавом (15,9 – слажем се и 9,3% – у потпуности се слажем). Овакав исход био је очекиван зато што смо, проучавањем литературе о потреби спремања за онлајн наставу, дошли до податка да су Хартман и сарадници (Hartman et al., 2000) приликом истраживања доказали да је онлајн настава захтевна и да ипак подразумева одређене припреме. И поред унапред припремљеног материјала, настава може бити ефикаснија уколико постоји могућност пажљивог планирања рада на расположивом материјалу и припреме наставника за извесну активност или задатак, што није углавном случај на онлајн језичким платформама.

Услед великог интересовања за ову врсту посла, многи људи, који добро говоре енглески језик, мишљења су да је то довољан предуслов за рад на језичким платформама. Међутим, испитаници су показали да ситуација није тако једноставна, те се нису сви сложили са овим разлогом (21,9% – не слажем се и 7,9% – у потпуности се не слажем). Хатавеј и Нортон (Hathaway & Norton, 2012) доказали су да је искуство један од битних фактора за квалитет онлајн наставе, и, ако узмемо у обзир да у нашем случају већина испитаника (18,5% – уопште се не слажем и 46,4% – не слажем се) није била сагласна с тим да искуство није потребно, можемо се сложити с њиховим резултатима.

За следећу групу података мали проценат испитаника показао је сагласност, а то су: пристојна плата као разлог за избор онлајн наставе (28,5% – слажем се и 7,9% – у потпуности се слажем), могућности добијања повишице (27,8% – слажем се и 11% – у потпуности се слажем) и рад без минималне или максималне норме (18,5% – слажем се и 6% – у потпуности се слажем). Наведени подаци показују да висина зараде, повећање плате и могућност рада без минималне и максималне норме нису чести разлози за избор рада у онлајн настави са азијским ученицима. Чињеница је да нису у потпуности задовољни висином примања и финансијским бенефитима, али можда имају проблем да нађу посао па зато овај начин рада сматрају донекле пристојним, јер раде од куће, када пожелу, за скромну суму новца и без довољно могућности за напредовање. Мало више од половине узорка испитаника (32,5% – слажем се и 17,9% – у потпуности се слажем) сложило се с тим да је донекле разлог за онлајн наставу енглеског језика лако долажење до радног места, јер приликом запослења наставници, како би стекли право на рад, углавном морају само одржати пробне часове, а не морају увек имати дипломе о завршеним студијама енглеског језика и књижевности или сертификате о знању енглеског језика.

Наведени резултати потврдили су прву претпоставку рада, а то је да су неки од најчешћих разлога за избор онлајн наставе енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије следећи: флексибилно

радно време, рад од куће, упознавање нових људи и култура и делимично лак начин запослења.

Предности рада у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије из перспективе наставника. У намери да проверимо мишљења испитаника о предностима рада у онлајн настави енглеског језика као страног са азијским ученицима, испитали смо ставове наставника који се односе на њихову процену најчешћих предности. Прикупљени подаци обрађени су помоћу дескриптивне статистике и приказани су у табели 4.

Табела 4. Предности рада у онлајн настави енглеског језика као страног са ученицима пореклом из Источне Азије

Предности	Уопште се не слажем	Не слажем се	Нити се слажем нити се не слажем	Слажем се	Потпуно се слажем
	%	%	%	%	%
Самосталан избор радног времена	0,7	13,2	14,6	51	20,5
Није превише стресно	2,6	24,5	20,5	39,1	13,2
Релативно је лако задржати ученике	8,6	27,8	28,5	29,1	6
Упознавање нових култура и људи широм света	0,7	3,3	13,2	52,3	30,5
Нема бриге о наставним материјалима	9,3	23,2	13,9	37,7	15,9
Постоје и новчани бонуси	7,3	19,2	30,5	32,5	10,6
Индивидуални рад је лакши	0	3,3	15,9	49,7	31,1
Могућност рада од куће	0	0	4,0	31,8	64,2
Већи је фокус на учење и већа концентрација ученика	4,6	13,9	29,8	42,4	9,3
Слобода путовања	4	10,6	17,9	43,7	23,8
Више опција за глобалну везу (шира заједница)	2	7,3	29,1	43,7	17,9
Лакше је уштедети новац	1,3	7,3	19,2	45	27,2
Корисно је као додатни приход	0,7	2,6	13,9	47,7	35,1
Додир са новим културама је предност за будућу каријеру	0,7	1,3	17,2	52,3	28,5
Могућност ношења доњег дела пицаме на радном месту	11,9	12,6	12,6	27,8	35,1

Резултати једног од досадашњих истраживања о сличној теми показали су да су неке од главних предности онлајн наставе самосталан избор радног времена и то што рад те врсте не делује превише стресно на наставнике (Shagvaliyeva & Yazdanifard, 2014). Анализирајући одговоре

наших испитаника (табела 4), можемо потврдити наведене налазе, јер се већина наставника сложила са овим предностима (самостални избор радног времена – 51% слажем се и 20,5% – у потпуности се слажем; рад није стресан – 39,1% слажем се и 13,2% – у потпуности се слажем). Разматрањем ставова о предностима индивидуалног рада (49,7% – слажем се и 31,1% – у потпуности се слажем) и веће концентрације ученика у онлајн настави (42,4% – слажем се и 9,3% – у потпуности се слажем), резултати су показали знатан степен сагласности наставника са овим предностима. Наши испитаници сматрају да мањи број учесника онлајн наставе олакшава њихов рад, повећава фокус на учење и концентрацију ученика. То су уједно и предуслови успешне наставе, због чега се велики број људи данас и определио за онлајн наставу са ученицима пореклом из Источне Азије. Коул и Крицер (Cole & Kritzer, 2009) у свом раду су показали да су индивидуални рад или рад у мањим групама још једна од предности онлајн наставе, која омогућава ефикасније учење и бољу концентрацију ученика, а резултати нашег истраживања говоре у прилог томе.

Следећа група података показала је да је више од половине наших испитаника мишљења да је лако задржати ученике на онлајн платформама за учење енглеског језика (29,1% – слажем се и 6% – у потпуности се слажем). Уколико они буду задовољни радом наставника, онда постају њихови стални клијенти, што умногоме олакшава наставни рад, о чему говоре резултати из табеле 4, зато што се 50,3% наставника слаже са овом изјавом, а 15,2% у потпуности се слаже. Доступност наставног материјала на платформи, такође, олакшава рад наставника, у чему више од половине њих види предност овог начина рада (37,3% – слажем се и 15,9% – у потпуности се слажем), што је у сличној мери уједно био и разлог избора овог радног окружења (в. табела 3).

Уколико погледамо резултате у табели 3, запазићемо да је могућност упознавања нових култура и земаља била један од најчешћих разлога услед којег су се испитаници определили за онлајн наставу енглеског језика са ученицима пореклом из Источне Азије, што су такође у великом броју навели и као предност (52,3% – слажем се и 30,5% – у потпуности се слажем). Овакав начин рада је и врло корисна референца за њихову каријеру (52,3% – слажем се и 28,5% – у потпуности се слажем), осим тога, наставницима нуди и могућност успостављања везе са широм заједницом земаља чије ученике подучавају (43,7% – слажем се и 17,9% – у потпуности се слажем). То је од изузетног значаја за међународну сарадњу и потенцијално добијање још бољих понуда за рад широм света. Контакт с новим културама шири видике људи, уопштено говорећи, а посебно наставника енглеског језика, који морају имати широка схватања услед природе посла којим се баве. Ученици се подучавањем из енглеског језика не упознају само с културом изворног говорног подручја (нпр. Велике Британије, Аустралије,

САД). Енглески је тренутно глобални језик, што значи да се наставници морају упознати и с културама различитих делова света, у нашем случају, са Источном Азијом. Они морају имати и разумевање за навике и обичаје народа земаља те регије, како би успоставили добар однос с њима и успешно их оспособили за коришћење енглеског језика.

Анализа прикупљених података показала је да наши испитаници као предност онлајн наставе енглеског језика сматрају и следећа два финансијска аспеката: додатни приход (47,7% – слажем се и 35,1% – у потпуности се слажем) и могућност лакше уштеде новца (45% – слажем се и 27,2% – у потпуности се слажем). Ларсен (Larsen, 2018) доказује да су наставници који раде у онлајн настави привилеговани јер раде од куће и тако штеде новац, који би иначе трошили на путовање до посла и назад, са чиме су се сложили и наши испитаници. Једина изјава с којом се већи део наставника није сложио односи се на могућност добијања новчаног бонуса, који су неки наставници онлајн наставе енглеског језика са ученицима пореклом из Источне Азије навели као предност (32,5% – слажем се и 10,6% – у потпуности се слажем). Према мишљењу наших испитаника, ова врста посла корисна је због могућности пристојне зараде и штедње, као одличан извор додатног прихода. Међутим, награђивање од стране послодавца, тј. компанија за онлајн наставу енглеског језика, очигледно није тако често, будући да већи број наставника није био сагласан с новчаним бонусом као предношћу овог вида наставе. Велики број испитаника као разлог за избор рада у онлајн настави енглеског језика навео је могућност рада од куће (в. табелу 3) и као предност (31,8% – слажем се и 64,2% – у потпуности се слажем). Услед ове чињенице и самосталног планирања термина часова, наставници имају више слободног времена за путовања и флексибилније одморе (43,7% – слажем се и 23,8% – у потпуности се слажем). Постоји још једна добра страна овог посла која их умногоме чини опуштенијим и задовољнијим, а тиче се избора одеће, тј. кодекса облачења, услед рада у кућном окружењу. Новак (Nowak, 2020) наводи да је могућност ношења доњег дела пиџаме приликом одржавања онлајн наставе предност, а поред тога и олакшавајућа околност којом се смањује стрес у вези с послом. Анализирајући одговоре наших испитаника можемо се сложити с том тврдњом, јер се већина њих изјаснила да је ношење доњег дела пиџаме предност ове врсте посла (27,8% – слажем се и 35,1% – у потпуности се слажем).

Анализа података, који се тичу ставова испитаника о добрим странама онлајн наставе енглеског језика као страног са азијским ученицима, потврдила је другу претпоставку рада. То значи да су најизраженије предности ове врсте посла, које најчешће привлаче појединце, следеће: пружање већег комфора приликом рада, флексибилно радно време, могућност задовољавајуће зараде, успостављање контакта са страним земљама и културама и мање стресно окружење за учење језика.

Закључна размайрања

Имајући у виду претходно наведене чињенице, закључујемо да је популарност предавања енглеског језика путем интернета постала глобални феномен. Ученици на онлајн платформама долазе из разних делова Источне Азије, али и наставници који се баве овим послом такође долазе из различитих земаља. У истраживању спроведеном за потребе овог рада, они су као место боравишта навели велики број држава: Јужну Африку, Србију, Велику Британију, Француску, Грчку, САД, Италију, Вијетнам, Филипине, Шпанију, Тајланд, Турску, Русију, Нигерију, Колумбију, Лаос, Мексико и многе друге. Узимајући у обзир само чињеницу да испитаници једног истраживања долазе из толико различитих земаља, може се закључити да је највероватније много већи број држава света одакле потичу наставници на онлајн платформама за учење енглеског језика. Виралност интересовања за ову врсту наставе постаје све израженија. Статус енглеског језика, могућности интернета и добра репутација онлајн платформи, када је реч о постизању резултата ученика, допринели су континуираној експанзији ове индустрије приватног онлајн језичког образовања (енгл. *Private Online Language Education*) (Kozar, 2012).

Образовни концепт Хонгконга „Учење за живот, учење кроз живот“ могао би бити мотив многим азијским земљама, чији је циљ оспособљавање ученика за употребу енглеског језика изван учионице и његово учење на флексибилан начин. Све док буде био актуелан фокус наставе не толико на форми колико на функцијама језика (Pan, 2015), биће и потребе за додатним усавршавањем енглеског језика у земљама Источне Азије. Будући да потражња за наставницима енглеског језика на онлајн платформама не јењава и да нема већих потешкоћа приликом запослења и прилагођавања овом радном амбијенту, може се констатовати да је будућност ове врсте посла и те како загарантована.

Недостаци и йредлози за даља исираживања

Постоје извесни недостаци спроведеног истраживања, који се односе на избор испитаника и њихов број. Будући да су аутори рада пореклом из Србије, можда је требало да већи број испитаника, такође, буде из Србије. Тако би се са аспекта истог географског подручја, познатих друштвених околности и сличног менталитета проценили разлози за избор онлајн наставе енглеског језика и ставови о њеним предностима. Међутим, било је врло тешко пронаћи довољан број испитаника из наше земље, који су желели да учествују у овом истраживању, због чега је одлучено да узорак

буде мешовит. Да је и укупан број учесника истраживања био већи, резултати би свакако били поузданији.

За потребе будућих проучавања овог проблема, било би врло занимљиво испитати и ставове ученика пореклом из Источне Азије о избору учења енглеског језика посредством онлајн језичких платформи. На овај начин стекао би се увид и у њихова мишљења о разлозима и потенцијалним предностима оваквог наставног окружења, што би употпунило и још више осветлило предмет истраживања овог рада.

Литература

- Butler, Y. G. (2009). Issues in the Assessment and Evaluation of English Language Education at the Elementary School Level: Implications for Policies in South Korea, Taiwan, and Japan. *The Journal of Asia TEFL*, 6(2), 1–31.
- Cavanaugh, J. (2005). Teaching Online – A Time Comparison. *Online Journal of Distance Learning Administration*, 8(1), 1–11.
- Chang, B. M. (2011). The Roles of English Language Education in Asian Context. *Journal of Pan-Pacific Association of Applied Linguistics*, 15(1), 191–206.
- Chen, S. C. (2006). Simultaneous Promotion of Indigenization and Internationalization: New Language-in-Education Policy in Taiwan. *Language and Education*, 20, 322–327.
- Chern, C. L. (2010). An Overview of English Language Education at Primary Level in Taiwan. *Open Symposium on Primary School English Education in Asia, Tokyo*. Retrieved from: http://www.isca-speech.org/archive/L2WS_2010/papers/lw10_S-3.pdf
- Cole, J. E. & Kritzer, J. B. (2009). Strategies for Success: Teaching an Online Course. *Rural Special Education Quarterly*, 28(4), 36–40.
- Deady, K. (2020). *Why Teach English Online? 12 Awesome Reasons!*. Retrieved from: <https://www.teachaway.com/blog/why-teach-english-online>
- Domingo, E. V. (2022). *Native Speakerism in the Hiring and Visual Depiction of Teachers in Recruitment Websites of Online English Schools in Asia* [Unpublished PhD Thesis]. Saint Louis University, Baguio Philippines.
- Farveen, F. (2020). *A List of the Asian Brands Dominating BrandZ Rankings*. Retrieved from: <https://www.marketing-interactive.com/a-list-of-the-asian-brands-dominating-brandz-rankings>
- Gajinov, D. (2015). *Privredno čudo zemalja Istočne i Jugoistočne Azije* (neobjavljena doktorska disertacija). Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Hartman, J., Dziuban, C., Moskal, P. (2000). Faculty Satisfaction in ALNs: A Dependent or Independent Variable?. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 4(3), 155–179.
- Hathaway, D. & Norton, P. (2012). An Exploratory Study Comparing Two Modes of Preparation for Online Teaching. *Journal of Digital Learning in Teacher Education*, 28(4), 146–149.
- Hu, G. & McKay, S. L. (2012) English Language Education in East Asia: Some Recent Developments. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 33(4), 345–362.

Популарност онлајн наставе енглеског језика као стипендијског са ученицима пореклом из Источне Азије: перцепција наставника

- Jeon, M. & Lee, J. (2006). Hiring Native-Speaking English Teachers in East Asian Countries. *English Today*, 22(4), 53–58.
- Kachru, B. B. (1988). The Sacred Cows of English. *English Today*, 16, 3–8.
- Kam, H. W. (2002) English Language Teaching in East Asia Today: An Overview. *Asia Pacific Journal of Education*, 22(2), 1–22.
- Kao, H. (2010). Investigating the Effects of Implementing Online Tutoring in an English Afterschool Program. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 2755–2760.
- Klopotek, M. (2017). The Advantages and Disadvantages of Remote Working from the Perspective of Young Employees. *Organizacija i Zarządzanie: Kwartalnik Naukowy*, 4, 39–49.
- Kozar, O. (2012). Use of Synchronous Online Tools in Private English Language Teaching in Russia. *Distance Education*, 33(3), 415–420.
- Kozar, O. (2015a). Discursive Practices of Private Online Tutoring Websites in Russia. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 36(3), 354–368.
- Kozar, O. (2015b). *Private One-to-One Language Education via Video/Audio Conferencing (LEVAC) in Russia* (Unpublished PhD Thesis). Macquarie University, Sydney.
- Kozar, O. & Sweller, N. (2014). An Exploratory Study of Demographics, Goals and Expectations of Private Online Language Learners in Russia. *System*, 45, 39–51.
- Larsen, M. (2018). Trading Money for Time: When Saving Money Doesn't (and When It Does). In: M. Heusser & G. Kulkarni (Eds.), *How to Reduce the Cost of Software Testing* (57–71). Routledge: Auerbach Publications.
- Nowak, A. (2020). *Stress Busters for Online Teaching*. Retrieved from: https://scholarship.law.wm.edu/excellence_online_teaching/zoomsessions/june18/2/
- Pan, B. (2015). A Comparative Study of English Language Planning and Policy for Senior Secondary Education Between Mainland China and Hong Kong. In: W. Strielkowski (Ed.), *Proceedings of the 1st International Conference on Arts, Design and Contemporary Education (ICADCE 2015)* (631–637). Netherlands, France, China: Atlantis Press.
- Pennycook, A. (1998). *English and the Discourses of Colonialism*. London, New York: Routledge.
- Perveen, A. (2016). Synchronous and Asynchronous E-Language Learning: A Case Study of Virtual University of Pakistan. *Open Praxis Pakistan*, 8(1), 21–39.
- Rüdiger, S., Leimgruber, J. R. E., Tseng, M. I. L. (2022). English in Taiwan: Expanding the Scope of Corpus-Based Research on East-Asian Englishes. *English Today*, 38(3), 1–10.
- Salmon, G. (2013). *E-tivities: The Key to Active Online Learning*. London, Sterling USA: Kogan Page Ltd., Stylus Publishing Inc.
- Shagvaliyeva, S. & Yazdanifard, R. (2014). Impact of Flexible Working Hours on Work-Life Balance. *American Journal of Industrial and Business Management*, 4(1), 20–23.
- Smith, L. E. (1975). Teaching English in Asia: An Overview. *Topics in Culture Learning*, 3, 133–136.
- Vaish, V. (2010). *Globalization of Language and Culture in Asia. The Impact of Globalization Processes on Language*. London, NY: Continuum.
- Wu, M. H. (2009). Language Planning and Policy in Taiwan: Past, Present and Future. *Working Papers in Educational Linguistics*, 24(2), 99–118.

Yakovleva, E. (2021). Policies in Teaching English in Southeast and East Asian Countries. *Thu Dau Mot University Journal of Science*, 3(3), 268–288.

ЛИНКОВИ:

<https://www.teachonlinewithus.com/acadsoc>

<https://www.teachonlinewithus.com/engoo>

Snežana M. ZEČEVIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

Department of English Language and Literature

Enes M. BIŠEVAC

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

Popularity of Online Teaching English as a Foreign Language to Learners from East Asia: Teachers' Perception

Summary

Online teaching English as a foreign language to learners from East Asia has become very popular nowadays. It is a result of the intensive socio-economic development of this region's countries, such as Japan, China, South Korea, and Taiwan, which demands new roles of individuals for successful functioning in the current world. Due to following contemporary social changes, reaching the global market and adjusting the educational system to the modern concepts, English has become their obligatory school subject. The need for better language competence implies learning and improving this global language since the early age in East Asia, not only within formal education, but within the informal one as well. The lack of qualified teachers of English language and the use of inadequate teaching approaches and methods in the standard classroom resulted in the need for additional lessons, which numerous online language platforms from this region offer. For this reason, the interest in attending these lessons increased, as well as the interest in teaching English language online.

The focus of this research is to introduce the main reasons for online teaching English as a foreign language to learners from East Asia and its advantages, in order to identify general causes of this job's current popularity. It is realized through the achievement of the following aims: 1) the most frequent reasons because of which

the individuals decide to teach on platforms for learning English language, which are popular among East Asian learners nowadays, are provided, and 2) the advantages of such teaching environment are examined from the teachers' point of view. This is a cross-sectional study for the purpose of which a survey of 151 respondents worldwide was conducted by means of a self-perception questionnaire. Collected data were analysed by means of SPSS 22.0 program for statistical data analysis. The results indicate that: 1) some of the most frequent respondents' reasons for online teaching English language to learners from East Asia are: flexible work schedule, working at home, getting a job easily, meeting new people and cultures, while 2) from the teachers' point of view, the most common advantages of working in such environment are: feeling comfortable while teaching, flexible work schedule, satisfactory income, contact with foreign countries and cultures and less stressful environment for teaching English language.

Taking into account these results, as well as the socio-economic requirements of the process of globalization in East Asia, it may be concluded that the educational concept of Hong Kong "Learning for Life, Learning Through Life" could be the policy of many Asian countries, whose aim is to enable learners to use the English language outside the classroom and learn it in a more flexible and comprehensible way. As long as the focus of teaching is not so much on form, as it is on the language functions (Pan, 2015), there will be the need for additional improvement of the English language in the countries of East Asia. Since the interest for teaching the English language within online platforms is continuing, and there are no considerable difficulties for being employed and adjusting to such work environment, it can be concluded that the future perspective of this job position is definitely guaranteed.

Keywords: English language; online teaching; East Asia; interest; popularity.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауџорсйво-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Оригинални научни рад
УДК: 159.925
316.6:159.9
81'921.92
doi: 10.5937/zrffp52-40906

НЕВЕРБАЛНО ПОНАШАЊЕ КАО ДЕО МОДЕЛА ОПИСА КОМУНИКАТИВНОГ ПОНАШАЊА

Исидора Д. КОМАДИНА¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за руски језик и књижевност

¹ isidora.komadina@pr.ac.rs

Рад примљен: 31. 10. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

НЕВЕРБАЛНО ПОНАШАЊЕ КАО ДЕО МОДЕЛА ОПИСА КОМУНИКАТИВНОГ ПОНАШАЊА

Кључне речи:
комуникативно
понашање;
невербално
понашање;
уџбенички текст;
социокултурна
компетенција.

Сажетак. Помоћу модела описа комуникативног понашања који су установљени кроз рад Вороњешке школе комуникативног понашања, а који су се у досадашњој пракси користили конфронтационо, на испитаницима, као и помоћу различитих психолошких тестова (асоцијативни експерименти различитог типа, лингвистички интервјуи), испитивали смо невербално комуникативно понашање на нивоу писаног дискурса, и то уџбеничких основних текстова који се у српској средини користе за усвајање руског језика кроз школски систем. Анализа спроведена путем ситуационог, аспекатског и параметарског модела описа комуникативног понашања на материјалу уџбеничких текстова показала је да се презентовани обрасци комуникативног понашања Руса из литературе не поклапају у потпуности са сазнањима из уџбеника, и да у уџбеницима не постоји довољан број примера који илуструју невербално комуникативно понашање. Овај недостатак умањује могућност стицања социокултурне компетенције која је неопходна за успешно усвајање самог језика.

Социокултурна компетенција

Комуникативна компетенција састављена је од четири једнако важне компоненте (граматичке, дискурсне, социокултурне, стратегијске компетенције), које су међусобно повезане и не могу се развијати или мерити посебно.

Социокултурна компонента у процесу учења и усвајања страног језика подразумева контакт ученика са националним и културним одликама говорног понашања, културним чињеницама које су манифестоване у језику. Стицањем социокултурне компетенције овладавамо друштвеним правилима употребе језика. Наведена компетенција захтева разумевање контекста у ком се језик користи, односно, које улоге учесници имају, какве информације размењују, као и која је функција те интеракције. У току комуникације на мултикултурном нивоу, учесници комуникације, осим препознавања и придржавања друштвених правила у употреби језика, морају поседовати знање о одређеној култури и бити отворени за нову културу. Затим, учесници у комуникацији морају узети у обзир и културолошке разлике, тј. морају имати „културолошку свест“ (Savignon, 2002, према: Нешић, 2018, стр. 24–25). Основа социокултурног приступа изучавања језика јесте додељивање посебне кумулативне функције језику, којом се означава способност језика да бележи и чува екстралингвистичке информације у језичким јединицама (Раичевић, 2007, стр. 67).

Сама социокултурна компетенција састављена је од неколико компоненти, и то: лингвистичке компоненте у облику језичких јединица са националним културним садржајем (еквивалентна, нееквивалентна, фонска лексика, речи са националном и културном семантиком, стране речи, фразеолошке јединице, пословице итд.); прагматичке компоненте – правила понашања изворних говорника у различитим комуникативним ситуацијама; естетске компоненте – информације о томе шта треба сматрати прихватљивим/неприхватљивим у погледу перцепције лепоте у условима стране културе; етичке компоненте – разумевање моралних ставова који су прихватљиви међу изворним говорницима; компоненте која је специфична за земљу о којој се говори – знање о земљи, култури,

начину живота представника заједнице чији се језик проучава (Шукин, 2015, стр. 183).

Формирање социокултурне компетенције врши се на свим нивоима наставе страног, у нашем случају руског језика. То формирање подразумева усвајање садржаја који се односе на социокултурно понашање и основне културолошке информације. Социокултурно понашање јесте материјал помоћу кога се ученици упознају са правилима понашања Руса у различитим ситуацијама свакодневне комуникације. Ученици стичу представу о вербалном начину комуникације (формална и неформална комуникација) и невербалном начину комуникације (гестови, мимика, поза, изглед) међу изворним говорницима.

Невербална средсџва комуникације

Невербални начин комуникације укључује радње карактеристичне за одређену културу, радње које се у процесу комуникације исказују помоћу гестова, мимике, изгледа, држања, позе. Највећи број информација преноси се невербалним путем, и то чак 55%, вербалним средствима (речима), 7%, и звучним средствима (тон гласа, интонација), 38% (Пиз, 1992, стр. 2). Овај проценат није изненађујући зато што се вербална комуникација ограничава језичким знаковима, док се невербална комуникација односи и на: а) израз лица, поглед, гестове, став тела, доју гласа (вокализацију, нпр. назализовани глас, храпав глас и пискутав глас, које говорник користи као додатно средство преношења допунског садржаја); б) место саговорника у простору, додиривање саговорника; в) начин одевања, стилизовања косе, шминке (Polovina i Panić, 2010, стр. 215). Дакле, обухвата све оне информације које можемо перципирати визуелним, аудитивним, тактилним или олфакторним путевима, док се вербална комуникација перципира само визуелним и аудитивним путем.

Средства невербалне комуникације у вербалну комуникацију уносе одређену семантичку, емоционалну информацију. Занимљиво је, рецимо, да се у руској комуникацији користи само пет невербалних сигнала непријатељства, а више од двадесет невербалних сигнала пријатељског односа (Прохоров и Стернин, 2002, стр. 159).

Елементи невербалне комуникације, који су релевантни за наставу страних језика, обично обухватају четири система: паралингвистику, кинетику, проксемију и кронемиију. Паралингвистичка обележја су веома слојевит и важан невербални елемент. Важно је истаћи да промена у гласу не представља увек паралингвистичко обележје. Рецимо, уколико сте промукли услед прехладе или исцрпљености гласа услед певања, то онда није паралингвистички елемент, јер само намерно изговарање речи назализованим гласом са сврхом да пренесемо иронију, или неко друго

значење, поседује комуникативну функцију. Парајезик и кинетика заједно са системом вербалне комуникације чине основу и саставни део комуникације, док проксемија и кронемиија модификују или појачавају значење вербалне поруке пружајући информацију о култури одређеног друштва, па се стога називају и културним системима невербалне комуникације (Inosavljević-Vučetić i Krstić, 2016, стр. 485).

Хаптика, која представља тактилни сегмент комуникације, тј. додиривање саговорника током комуникације, често је условљена ситуационим факторима, друштвеним нормама, личним карактеристикама, степеном присности међу саговорницима, културом (Polovina i Panić, 2010, стр. 217). Хаптика је условљена проксемиком, што значи да, ако се саговорници налазе на раздаљини већој од дужине испружене руке, онда неће користити додир као средство којим нешто желе да нагласе.

Невербално комуникативно понашање

Комуникативно понашање, вербално, и пратеће невербално, у процесу комуникације регулисано је нормама и традицијама комуникације одређеног друштва. Управо је национална специфика комуникативног понашања посебно уочљива у невербалној комуникацији и социјалном симболизму разних народа који подлеже опису управо у оквиру невербалног комуникативног понашања људи. Различита улога осмеха, руковања, загрљаја, пољупца и сл. често се показује као веома битна, а чланови друштва често не примећују њихову симболику, иако се она „посматра“, односно, користи се и тумачи у међуљудским односима.

Модел описа како вербалног тако и невербалног понашања разрађен је у оквиру три основна модела дескрипције и анализе националног комуникативног понашања које су осмислили представници Вороњешке школе комуникативног понашања. Ситуациони, аспектски и параметарски модел осмишљени су да пруже свеобухватни опис комуникативног понашања. Разликују се по својој функционалној усмерености, међусобно се не искључују, напротив, претпостављају се, а сваки модел може се трансформисати и у средство за описивање другог типа комуникативног понашања.

Највећи број истраживања досад је обухватао ситуациони модел описа комуникативног понашања, и то на конфронтационом плану изучавања језика. Група српских лингвиста, од 2004. до 2007. године, учествовала је у међууниверзитетском пројекту „Комуникативно понашање словенских народа“ под руководством Ј. А. Стерњина и Предрага Пипера, у чијем оквиру је објављен низ радова из области руске и српске комуникативне културе у монолингвалном/монокултурном и конфронтационом, синхронијском и дијахронијском аспекту. Ситуациони и аспектски модели сматрају се лакшим за употребу, док је параметарски модел сложенији јер претпоставља

обраду велике количине материјала и висок ниво генерализације. Наведене моделе анализе и описе комуникативног понашања користили смо у овом раду анализирајући невербално понашање представника руске социокултурне заједнице, а изражено је писаним дискурсом, односно, основним текстом у уџбеницима руског језика за општеобразовни профил наставе.

Познато нам је да је текст носилац лингвистичке информације који је садржан у језичком материјалу, међутим, текст на плану садржаја поседује одређени информативни потенцијал који је углавном културолошког карактера. Садржај текстова, посебно онај у ком су дата фонска знања, важан су предуслов за стицање социокултурне компетенције. Та знања не морају нужно бити испољена експлицитно, већ их је могуће уочити кроз језичке јединице у којима је садржано национално и морално искуство народа, затим кроз одређени интерпункцијски знак који указује темпо говора у одређеној ситуацији, као и кроз слику или опис догађаја који не показује само догађај као такав већ је у њему садржано комуникативно понашање народа, што онда омогућава ученицима да се боље сналазе у имплицитном садржају руског језика као страног.

Уџбеници који служе као предлогач за анализу јесу серија уџбеника за основну школу *Орбита*, аутора Предрага Пипера, Марине Петковић и Светлане Мирковић, и серија уџбеника за гимназију и средње стручне школе *До встречи в России*, аутора Биљане Марић, Маријане Папрић, Вере Лазаревић Вуловић и Луке Меденице.

Невербално понашање у оквиру ситуационог модела опису комуникативног понашања

Ситуациони модел подразумева опис комуникативног понашања у оквиру комуникативних сфера и стандардних комуникативних ситуација (поздрав, извињење, изражавање захвалности, ступање у контакт, излагање из комуникације, општење у гостима, општење у колективу, општење са децом, национални невербални систем итд.). Овај модел базира се на емпиријском материјалу који у нашем случају представља уџбенички текст. Ситуациони модел одвојено разматра вербално и невербално комуникативно понашање и социјални симболизам, с тим да смо се ми у овом раду фокусирали на невербално понашање које је дато кроз текст. Шема за свеобухватну анализу комуникативне ситуације у оквиру ситуационог модела, коју је предложио Стерњин (Стернин, 2013, стр. 3–4), састоји се од тринаест корака, од којих десети подразумева опис невербалног понашања личности. Наиме, десетим кораком анализе видимо у којој мери личности користе невербална средства комуникације, шта оне невербално сигнализирају и како користе невербална средства.

Анализом наведених уџбеника утврдили смо да је у уџбенику *Орбита 1* у тексту *На уроке географии* приказано невербално понашање ученика у школи – ученици улазе без јурњаве у учионицу и устају када улази наставник: *Звонит звонок на урок. Ребята медленно входят в класс. А вот и учитель географии. Он входит в класс, и ученики встают.* У уџбенику *Орбита 2* у основном тексту *Пропала собака* наилазимо на следећи пример: *Вова: Давай обойдём всё вокруг. Ляля: Давай.* Тражећи некога, обично „обилазимо који круг“ без коментарисања, сама радња указује на то да нешто или некога тражимо. У уџбенику *Орбита 3* у тексту *Весенняя симфония* налазимо пример који илуструје понашање тинејџера који има проблем, најрадије би вриснуо и тражио присуство и помоћ одрасле особе, али то не чини, већ супротно – загрдне се и захвали на понуђеној помоћи уз речи да је све у реду: *Хотелось ответить – отстаньте, не лезьте. Но Лёлька сдержалась и ответила вежливым голосом: Я ценю Ваше участие, Вера Васильевна, но у меня всё в порядке.* У уџбенику *Орбита 4* у тексту *Новость* наилазимо на следећи пример: *Майя: Алёша, у меня для тебя новость. Только сначала спляши! Алёша: Сплясать? Значит, новость хорошая. Вот! Ну, говори!* Иако комуниканти не изводе конкретну радњу, јасно је да постоји образац понашања са значењем: када је новост лепа, и када имамо неки позитиван импулс, онда се плеше, тј. игра. У уџбенику *До встречи в России 1* у тексту *Новая подруга* невербално понашање присутно је и у понашању личности А (Я), као и у понашању личности Б (Лиля Тарасова): *Я: Я молча удалился к себе домой...; Я: – Не ей, а ему! – сказал парень. И протянул руку. Так, значит, это с ним она раньше дружила? Мне стало совсем тяжело.* Лиля Тарасова: *Лиля спускалась сверху, и мы сопровождали её в магазин или на рынок. Мы шли сзади и несли сумки. Она проходила через двор, где Валя со второго этажа как раз в это время играл в хоккей.* Образац понашања односи се на испружену руку приликом упознавања, одлазак кући када се не осећаш добро, праћење у стопу ако од особе коју пратиш нешто желиш, или ако желиш да је задивиш. У уџбенику *До встречи в России 2* у тексту *Учительница и isq* невербално понашање приказано је кроз примере: *Ученик: Я вхожу к ней, здороваюсь; Нина Матвеевна: Вышли мы вечером с подругой в эту аську и стали друг дружке писать. Два часа сидели – и всё ни о чём,* у којима видимо да се приликом посете нечијем дому поздравља на улазу, као и то да наши стари учитељи и наставници, такође, воде дуге разговоре путем друштвених мрежа са својим пријатељима. Дакле, то није понашање које је резервисано искључиво за млађу популацију. У уџбенику *До встречи в России 3* у тексту *Незабываемая встреча* налазимо примере у којима се види да су комуниканти првобитно ишли ћутећи, да је старији започео разговор и да је мимиком показао много тога о теми о којој је разговарано. Личност Б је много чешће исказивала своје ставове невербалним понашањем него

што је то чинила личност А: Студент: – *Сначала мы шли молча, но вскоре Пётр Ильич заговорил; Пётр Ильич Чайковский: Он улыбнулся, но ничего не сказал. Он остановился и сказал с досадой...* У уџбенику *До встречи в России 4* у тексту *Аксиома* имамо пример не тако пријатног невербалног понашања у учионици: *Вон! – закричал учитель. – Собирай портфель и за родителями. – Сидоров собрал портфель, всхлиывая, вышел из класса. Учитель устало опустил на стул. Несколько секунд все сидели молча. Потом учитель встал и подошёл к доске.*

Ситуационим моделом описа комуникативног понашања на нивоу писаног дискурса учили смо да представници руске социокултурне заједнице играју када приме лепе вести, иду у круг тражећи неког, полако улазе у учионицу и устају када улази наставник, пружају руку када се упознају са неким и да одлазе кући ако су лошег расположења. Тинејџери би најрадије вриштали и тражили помоћ одраслих, али то не чине већ се само захвале и сакрију оно што их мучи. Руси се поздрављају када улазе у нечији дом, старије генерације „губе време“ на друштвеним мрежама, користе осмех у разговору не да орасположе саговорника већ да покажу однос према ономе што је саговорник рекао, а тај однос, углавном, није позитивног карактера. Затим, може доћи до расправе између наставника и ученика, али је наставник дужан да позове родитеље ако се ученик није понашао у складу са нормама понашања. Илустративно је и то да наставник показује умор падањем на столицу и ћутањем, као и чињеница да се час и поред сметњи мора наставити. На овом нивоу примећујемо очигледну сличност, тј. подударност невербалног понашања представника руске и српске социокултурне заједнице.

Невербално понашање у оквиру асијекајској модела ојиса комуникаџивној понашања

Аспекатски модел јесте модел описа комуникативног понашања у оквиру унапред задатих аспеката који ће бити предмет истраживања – продуктивног, рецептивног, нормативног и реактивног, на нивоу вербалног и невербалног понашања. Наше истраживање спроводи се на нивоу продуктивног аспекта у оквиру фактора дијалошког невербалног комуникативног понашања који је састављен од седам параметара (гестикалација, мимика, пауза, дистанца, физички контакт, комуникативна љубазност и комуникативне околности).

Овај модел анализе најјасније открива основне параметре менталитета и комуникативног понашања одређене узрасне или социјалне групе, а у нашем случају је то узрост адолесцената. Адолесценти су група која је посебно склона невербалном понашању, најчешће негодовању, али, свакако, изражавању емоција путем мимике и гестова. Невербалним понашањем

чешће се служе у интеракцији са вршњацима, у мањој мери у односу према одраслима. Што се тиче гестикулације, анализом смо утврдили да је интензитет веома висок и да је најјачи у ситуацијама које се односе на игру, као и у ситуацијама које се одвијају на улици, а у којима се учесник комуникације налази са својим вршњацима. Углавном се одвијају у незваничном разговору и посведочена је употреба различитих врста гестова истовремено. Иако су гестови најчешће представљени покретима руку, који појачавају утисак говора, или који служе као средство превазилажења говорних препрека, примерима смо илустровали сваки вид гестикулације који смо пронашли, а дати су кроз текст: *Как интересно! (Прикладывает к уху), правда, слышу шум моря! (Орбита 3); – Доброе утро! Мы удивлённо посмотрели на него. – Ну, тогда добрый вечер! – сказал он, посмотрел на часы и махнул рукой: – Сейчас ночь! (Орбита 3); Лёлька прыгала в полупустую электричку, и тут начинались превращения (Орбита 3)*. Највећи број примера са илустрацијом гестикулације посведочен је у уџбенику за седми разред основне школе.

Комуникативни гестови у уџбеницима су, углавном, приказани сликом, и то не као пратећи елемент главног текста већ првенствено уз допунске текстове и вежбања, што може бити предмет посебног рада. Иако је присутност гестикулације у руској култури комуникације велика, не налазимо велики број примера који то и доказује. Сматра се да Руси у комуникацији користе свега пет гестова који се односе на недружељубивост, и више од двадесет гестова који се односе на дружељубивост (Прохоров и Стернин, 2002, стр. 159).

Мимика представља покрете лица који указују на емотивно стање говорника. Адолесценти најчешће мимиком изражавају захвалност, а осмехом комплимент. У односу према одраслима, деца школског узраста мимиком изражавају незадовољство у виду мрштења, али и опуштености и задовољства када добију похвалу или подршку од родитеља или наставника. У односу према вршњацима јављају се мимични изрази задовољства и осмеха, посебно ако су усмерени ка вршњаку супротног пола, али и незадовољства у виду прекора или мрштења: *Он всё время кусал губы (Орбита 4); – Доброе утро! Мы удивлённо посмотрели на него. – Ну, тогда добрый вечер! – сказал он (Орбита 3); Мама всё молчала, только когда увидела лысую Лёлькину голову, тихо заплакала (Орбита 3)*. Мимичност је високог интензитета и углавном изражава позитивна осећања у виду среће, задовољства и испуњености. Наишли смо и на примере који приказују нервозу и усхићеност. Приметили смо да уколико постоји осмех, он није у сврху „маске“, већ је увек одраз осећања искрене љубави, јер, ако нема љубави, онда нема ни осмеха. Неискрена мимика, као и мимика уздржаности, предмет су осуде у руској култури (Прохоров и Стернин, 2002, стр. 218).

Коришћење паузе у дијалогској форми углавном је реткост. Ако и постоји, она је врло кратка. Пауза је више заступљена у монолошком говору, чешће смо наилазили на примере у текстовима датим кроз монолошку

форму. Одрасли у обраћању адолесцентима готово да не користе паузу у говору, једино у случају ако се ради о наставнику, када изговори: *Тишина!*, након тога следи пауза. У случајевима када ученици говоре, пауза је чешћа, и то углавном у комуникацији са наставником, у мањој мери са родитељима. Паузе готово да нема у комуникацији међу вршњацима: *Я думал, думал, а потом вспомнил, что читал про конвейер, и сразу придумал (Орбита 4); Когда пришло время обеда и все сели за стол, я сказал... (Орбита 4) – И не попал! Мяч перехватывает Костя. Бросок, и ... два очка в их пользу (Орбита 2).*

Дистанца комуникације зависи од саговорника и карактера њиховог односа. Дистанца је краћа када су саговорници вршњаци, односно, пријатељи, а повећава се када су у питању наставници или пак непознати одрасли. У руској културној средини званична зона разговора обухвата простор две право испружене руке, пружене за руковање, док пријатељска зона представља простор две испружене руке савијене у лакту (Шукин, 2015, стр. 207). Приоритетна дистанца у комуникацији за децу школског узраста краћа је ако је у питању пријатељска зона, а дужа је ако се ради о одраслој и мање познатој особи: *Учитель отошёл от доски и отряхнул пальцы от мела. – А теперь запишите... (Орбита 4); Учитель: Отлично. Садись, Лара. Таня, иди к доске и покажи на карте Санкт-Петербург. Таня: Вот этот город (Орбита 1).*

Стога се на основу анализираних текстова може извести закључак да се темпо говора углавном повећава од средњег ка вишем; када се ради о млађем адолесцентском периоду – типично је за децу да испричају неки емотивни доживљај убрзаним темпом. Старији адолесценти користе убрзани темпо, углавном, током дијалога са вршњацима, у осталим случајевима темпо је средњи ка споријем: *Ребята, всё взяли? Ничего не забыли? Майя: Всё, и бутерброды, и соки, и воду, и ... дождевые плащи ... Алёша: ... и музыку, и фотоаппарат и мобильники и зарядники для телефона (Орбита 4); Роберт обычно говорит первую фразу нормально, а потом начинает говорить быстро, без глаголов, как будто диктует телеграмму (Орбита 4).*

Физички контакт приликом комуникације није неопходан, али до њега долази у комуникацији са блиским особама, пријатељима, родитељима, рођацима, док у официјелној форми комуникације може потпуно изостати, осим руковања током сусрета. Адолесценти користе физички контакт у дијалогу, готово никада када се ради о излагању, рекли бисмо најчешће у случајевима када разговарају о одређеним интимним темама или тајнама. Иницијатори физичког контакта могу бити подједнако одрасли и деца: *Давай... Мама, поцелуй нас, и мы поехали! Автобус отходит через полчаса. (Орбита 4); – Здравствуй, Серёжа! С мягкой посадкой тебя! – говорит брат. Он берёт мой рюкзак, и мы едем к нему домой (Орбита 3); – Давай-ка мы тебя потянем за уши. Раста большой, будь счастливым! – Спасибо, ребята! (Орбита 2); Врач: – Времени нет? Это плохо. Открой рот. Скажи “А”. Дима: А-а-а (Орбита 1).*

Комуникативна учтивост пожељна је у комуникацији како са вршњацима тако и са одраслима. У разговору са старијима учтивост је изражена, док се у вршњачкој комуникацији на почетку дијалога етикецијске норме углавном прескачу и прелази се директно на тему: – *Ого-го! Четыре недели! То-то я тебе дозвониться не мог.* (Орбита 3); *Звонок в дверь. Надя открывает. Витя: Доброе утро, сестрёнка! Надя: Витя приехал! Привет! Папа: С приездом, сынок!* (Орбита 1).

Од комуникативних околности доминира комуникација која се одиграва у покрету, и то међу вршњацима, док је комуникација у просторији у којој се седи или стоји карактеристична за разговор са одраслима, наставником, непознатом одраслом особом. Комуникација са родитељима често се одвија у кући, за столом: *Давай сядем на метро и поедем в центр. А там – пешком.* (Орбита 4); *Дана, ты где? Дана: Выхожу из автобуса. Иду домой с тренировки. А ты?* (Орбита 2).

Фактор невербалног понашања користи се и у монолошком дискурсу и није везан само за дијалогски. У оквиру овог фактора издваја се седам параметара, и то: гестикација, мимика, пауза, дистанца, темпо, физички контакт и комуникативна учтивост. Скоро је немогуће утврдити ове параметре кроз текстотеку, јер сам адресант не говори о својој гестикацији или мимици док нам препричава доживљаје и осећања, а у текстовима не постоји нека анотација која на то упућује. Делимично би ово било могуће само на основу илустративног материјала, уколико би илустратор обраћао пажњу на параметре који нас интересују, међутим, такав материјал није заступљен. Наравно, није могуће илустровати примерима ништа што се односи на гестикацију, мимику, дистанцу и физички контакт, али може се рећи, на основу аудио-материјала, да је темпо монолошког говора успоренији у односу на дијалогски говор, да субјект који говори прави већу паузу и да је у већој мери присутна комуникативна учтивост у поређењу са дијалогским говором.

Невербално понашање у оквиру параметарског модела описе комуникативног понашања

У оквиру параметарског модела разликујемо комуникативне факторе, комуникативне параметре и комуникативне особине. Параметарски модел описа комуникативног понашања укључује факторе који се односе на невербално понашање као што су: близина саговорника, гестовна активност, израженост мимике, јачина и темпо комуникације. У овом раду, кроз табеларни преглед, навели смо примере из текстова за сваки параметар са израженом особином невербалног комуникативног понашања представника руске социокултурне заједнице. Примере из текстова обележили смо скраћеницом ДВВР, која означава серију уџбеника *До встречи в*

Росии, док бројеви 1, 2, 3, и 4, означавају разред којем је уџбеник намењен. Закључци до којих смо дошли указују на то да представник руске социокултурне средине комуницира на краткој комуникативној дистанци, као и да нема ништа против физичког контакта приликом комуникације. Код гестикулације, амплитуда гестикулирања је широка и интензивна, и то уз изражену емоционалност. Мимика је, такође, веома интензивна и, без лажних експресија, увек искрена. Јачина тона којом се разговор води и темпо разговора су повишени, са вероватноћом повећања и јачине и темпа како комуникација напредује.

Табела 1. Параметарски модел описа невербалног комуникативног понашања

ФАКТОР: БЛИЗИНА САГОВОРНИКА		
Параметар	Пример	Особина
Комуникацијска дистанца	<i>И вот я стою на перроне около вагона № 5 и внимательно смотрю на каждую девушку, которая выходит из вагона. Наконец я увидел очень симпатичную девушку. Она!</i> ДВВР2	прилично кратка
Физички контакт саговорника	<i>На прощание она, стройная и красивая, погладила меня по щеке. – Будь умницей, – сказала мама. – И слушайся папу...</i> ДВВР2	допуштен
ФАКТОР: GESTOVNA АКТИВНОСТ		
Параметар	Пример	Особина
Интензитет гестикулације	<i>Дорогой он показывал все признаки влюблённости: старался заглянуть Наденьке в глаза, глубоко вздыхал и говорил останавливаясь...</i> ДВВР1	приметан
Опсег гестикулације	<i>Я сначала встал. Потом я резко сел. Сомнений не было – да, это она, моя мать!</i> ДВВР2	широка амплитуда
Емоционалност гестикулације	<i>Всё это время Наденька молчала и только несколько раз неопределённо улыбнулась. Дрынов это понял так: „Вы мне нравитесь, но я вас совсем не знаю.“</i> ДВВР1	приметно
ФАКТОР: ИЗРАЖЕНОСТ МИМИКЕ		
Параметар	Пример	Особина
Интензитет	<i>Мы с вами знакомы, – сказала девушка. Весь монолог она неопределённо улыбалась, но теперь по лицу её скользнула убийственная насмешка.</i> ДВВР1	висок
Искреност	<i>– Да ну?! – говорит парень. – Здорово! – И в голосе его радость, и в голосе его торжество. Он хватается у билетёрши свои билеты, кивает мне на прощание и бежит, бежит к тому, другому театру, где его ждут.</i> ДВВР4	висока
ФАКТОР: ЈАЧИНА		
Параметар	Пример	Особина
Јачина тона	<i>А сейчас в моей душе что-то вроде эпохи Возрождения, как это ... э ... Росинант. Да, Росинант! Я сам себя не узнаю. Одним словом, я страшно рад, что встретил вас. Мне вас не хватало.</i> ДВВР1	повишена

Способност повећања јачине тона	– Ну и дурак! – воскликнул он с раскаянием. – До сих пор я не знаю вашего имени! Но это от волнения. Простите... как вас зовут? ДВВР1	веома висока
ФАКТОР: ТЕМПО РАЗГОВОРА		
Параметар	Пример	Особина
Темпо вођења разговора	Алѐ, привет! Алѐ-о! У тебя музыка так громко играет, чѐ делаешь? А, танцуешь, да? Ну не одна, конечно, это понятно. Кому-то завидую сейчас. Так, может быть, всё-таки я заберу тебя? ... Да? Ну извини. Да ... конечно, что ты ... Да нет, извини, просто ... просто ... Я тебе завтра позвоню? Пока ... ДВВР2	приметан
Способност повећања брзине говора	– Алѐ, доброе утро! Доброе утро, говорю, это я, привет! А что у тебя там так шумит? А, ты в душе ещё! Ой, извини ... извини ... угу, я попозже позвоню тебе, извини, пожалуйста! ДВВР2	висока

Закључна размајрања

Можемо констатовати да смо, у већини случајева, анализом текстова дошли до закључака да се презентовани обрасци комуникативног понашања Руса поклапају са сазнањима из литературе, међутим, представа из уџбеника није увек адекватна. Ово може представљати проблем приликом изучавања језика, јер ако усвојимо одређени образац понашања кроз текст и прихватимо га као национално специфичну особину представника руске социокултурне заједнице, а ако је већ у литератури која се бави проучавањем менталитета представљено нешто сасвим друго, може доћи не само до неразумевања него и до комуникативног конфликта. У овом раду је приказана једна перспектива комуникативног понашања, и то уџбеничка, која не мора да се поклопи са стварном, међутим, пожељно је да се различите перспективе и стварни обрасци понашања поклапају да би стицање социокултурне компетенције било успешно.

За комуникацију у комуникативно оријентисаној настави није довољно само усвојити неопходне елементе већ је потребно да ученици разумеју културне обрасце и да знају када и како се користи вербално и невербално понашање. Свакако, проналажење ефикасних начина њихове интеграције представља процес, јер потрагу за техникама које промовишу аутентичну комуникацију додатно отежава и чињеница да се културе мењају, тј. да нису статичне. Стога, постоји препорука да текстове у којима се налазе одређени говорни обрасци, а који врше функцију садржаја за усвајање страног (руског) језика, прате мали описи вербалних радњи, углавном, израза лица и гестова, типичних за дату лингвокултурну заједницу у датој ситуацији.

Извори

- Марић, Б., Папрић, М., Лазаревић Вуловић, В. (2019). *До встречи в России 1: Руски језик – уџбеник и радна свеска за 1. разред йимназије и средње сйручне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Марић, Б., Папрић, М., Лазаревић Вуловић, В. (2013). *До встречи в России 2: Руски језик – уџбеник и радна свеска за 2. разред йимназије и средње сйручне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Марић, Б., Папрић, М., Лазаревић Вуловић, В. (2015). *До встречи в России 3: Руски језик – уџбеник и радна свеска за 3. разред йимназије и средње сйручне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Марић, Б., Папрић, М., Меденица, Л. (2016). *До встречи в России 4: Руски језик – уџбеник и радна свеска за 4. разред йимназије и средње сйручне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Пипер, П., Петковић, М., Мирковић, С. (2019). *Орбита 1: Руски језик за 5. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Пипер, П., Петковић, М., Мирковић, С. (2016). *Орбита 2: Руски језик за 6. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Пипер, П., Петковић, М., Мирковић, С. (2021). *Орбита 3: Руски језик за 7. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Пипер, П., Петковић, М., Мирковић, С. (2018). *Орбита 4: Руски језик за 8. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.

Лийерайура

- Нешић, И. (2018). *Развој комуникайивних комйеiyенција у насйави йословной енйлеској језика у високом образовању (необјављена докторска дисертација)*. Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац.
- Пиз, А. (1992). *Язык телодвижений: как читать мысли других людей по их жестам*. Пер. с англ. Н. Е. Котляр. Н. Новгород: Ай Кью.
- Прохоров, Ю. Е. и Стернин, И. А. (2002). *Русское коммуникативное поведение: опыт описания русского коммуникативного поведения*. Москва: Издательство Флинта – Наука.
- Раичевић, В. (2007). *Ойшйа мейодика насйаве словенских језика у инословенској средини*. Београд: Завод за уџбенике.
- Стернин, И. А. (2013). *Анализ коммуникативных ситуаций*. Воронеж: Истоки.
- Шукин, А. Н. (2015). *Обучение речевому общению на русском языке как иностранном*. Москва: Русский язык, Курсы.
- Inosavljević-Vučetić, M. i Krstić, K. (2016). *Analiza kulturnih sadržaja u udžbeniku katalanskog jezika: Basic 1. Metodčki vidici*, 7, 481–497.
- Polovina, V. i Panić, N. (2010). *Problemi lingvističke klasifikacije neverbalnih elemenata u komunikaciji. Анали Филолошкој факулйеiyа*, 22, 215–231.

Исидора Д. КОМАДИНА

Приштинский университет с временным местонахождением
в г. Косовска-Митровица
Философский факультет
Кафедра русского языка и литературы

Невербальное поведение как часть модели описания коммуникативного поведения

Резюме

С помощью моделей описания коммуникативного поведения, установленных в работах Воронежской школы коммуникативного поведения, применявшихся на практике до сих пор конфронтационно, на респондентах, а также с помощью различных психологических тестов (ассоциативных экспериментов разного типа, лингвистических интервью), нами рассмотрено невербальное коммуникативное поведение на уровне письменного дискурса, а именно основных текстов учебников, которые используются в сербской среде для овладения русским языком в школьной системе. Анализ, включающий использование ситуационной, аспектной и параметрической моделей описания коммуникативного поведения на материале текстов учебников показал, что представленные образцы коммуникативного поведения русских, засвидетельствованные в литературе, не в полной мере соответствуют выводам из учебников. Также, в учебниках приводится недостаточно примеров, иллюстрирующих невербальное коммуникативное поведение. Для того чтобы этот недостаток не снижал овладение социокультурной компетенцией, необходимой для успешного овладения самим языком, рекомендуется сопровождать тексты небольшим описанием невербальных действий, в основном мимики и жестов, типичных для данной языковой и культурной общности в данной ситуации.

Ключевые слова: коммуникативное поведение; невербальное поведение; текст учебника; социокультурная компетенция.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Оригинални научни рад
УДК: 37.091.3.:811.111
004.9:811.111
doi: 10.5937/zrffp52-34243

ЕНГЛЕСКИ ОНЛАЈН РЕЧНИЦИ: ПРЕГЛЕД КАРАКТЕРИСТИКА ТРИ РЕЧНИКА И ИСПИТИВАЊЕ ЊИХОВЕ ПОДЕСНОСТИ ЗА УЧЕНИКЕ

Милан Д. ТОДОРОВИЋ¹

Наташа Д. СПАСИЋ²

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Центар за проучавање језика и књижевности

¹ mico_todorovic@yahoo.com; milan.todorovic@filum.kg.ac.rs

² natally.spasic@gmail.com; natasa.spasic@filum.kg.ac.rs

Рад примљен: 2. 10. 2021.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ЕНГЛЕСКИ ОНЛАЈН РЕЧНИЦИ: ПРЕГЛЕД КАРАКТЕРИСТИКА ТРИ РЕЧНИКА И ИСПИТИВАЊЕ ЊИХОВЕ ПОДЕСНОСТИ ЗА УЧЕНИКЕ³

Кључне речи:
онлајн речници;
енглески језик;
настава;
интернет;
технологија.

Сажетак. У овом раду бавићемо се проучавањем три популарна једнојезична речника енглеског језика доступна на интернету: *Longman Dictionary of Contemporary English Online*, *Oxford Learner's Dictionaries* и *Merriam-Webster Dictionary*, тј. онлајн верзија (штампаних) речника *Longman Dictionary of Contemporary English*, *Oxford Advanced Learner's Dictionary* и *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*. Након уводног дела о општој природи и значају (онлајн) речника у настави, наше истраживање представиће опште, заједничке карактеристике за посматране онлајн речнике. Уследиће детаљнији увид у специфичности сваког од три поменуто речника уз анализу додатних функционалности (тезаурус, синонимија, занимљивости, граматичка правила, квизови, итд.), а потом и представљање начина на које ова технолошка иновација утиче на сферу наставе. Утицај онлајн речника посматраћемо кроз три кључна фактора: 1) економичност; 2) интерактивност; 3) једноставност. Циљ истраживања јесте да се укаже на значај и делотворност савремених технологија како би се њихов потенцијал у потпуности искористио у настави.

³ Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/200198).

Увод

Предмет овог рада јесте представљање основних одлика популарних једнојезичних речника енглеског језика доступних на интернету, и то: *Longman Dictionary of Contemporary English Online*, *Oxford Learner's Dictionaries* и *Merriam–Webster Dictionary*, тј. онлајн верзија (штампаних) речника *Longman Dictionary of Contemporary English*, *Oxford Advanced Learner's Dictionary* и *Merriam–Webster's Collegiate Dictionary*. Претходно се бавећи општим карактеристикама електронских, онлајн речника (надаље: ОР) и истичући специфичне предности које ови речници имају у односу на традиционалне, штампане речнике (надаље: ШР), а на основу анализа више аутора (Chiu & Liu, 2013; De Schryver, 2003; Fuertes-Olivera, 2013; Møller-Spitzer & Koplenig, 2014; Nesi, 2000a; Nesi, 2000b; Тцрел, 2014), закључили смо да су главне разлике међу њима, осим начина на који им корисник приступа, те што онлајн речници смањују трошкове складиштења, штампања и транспорта, добри су за животну средину и лако их је ажурирати (Спасић и Тодоровић, 2022б).

У наставку рада директно ћемо се фокусирати на представљање специфичности горепомнутих ОР-а, када ће се дати опис додатних садржаја које сваки од њих пружа. Циљ представљања општих карактеристика ових речника (граматички и семантички подаци о речи: врста речи, деривација речи, фонетска транскрипција, етимологија, сфера употребе речи, дефиниције и др.) јесте да се стекне увид у функционисање ОР-а како бисмо проценили који су речници најподеснији за ученике основних и средњих школа. Подесност речника испитујемо на основу критеријума који произилазе из општих предности ОР-а. Критеријуми укључују економичност (временску и монетарну), интерактивност и једноставност (софтверске платформе и дефиниција).

У закључку, поред општег сумирања датог истраживања, дајемо предлоге за даља истраживања ОР-а и њихове употребе у дидактици страног језика и у настави српског језика као матерњег.

Онлајн речници – едукативни алати у доба технологије

Услед напретка и доступности савремених технологија, ОР постају пожељнији начин на који ученици претражују значења речи. Према студији спроведеној у Сеулу (Kim, 2003, стр. 5), људи преферирају ОР јер не морају листати странице како би се уверили да прате алфабетски/абecedни/азбучни редослед одредница као у ШР. Поред фактора брзине, Сенгупта (Sengupta, 2012) пружа преглед и других општих предности које различити типови ОР-а носе са собом, нпр. ОР пружа једноставан и брз приступ траженим речима; помаже појединцу који има правописних дилема путем инстант предлога; може да се прегледа према алфабетском реду или према тематским скупинама; поред уобичајених информација које пружа ШР (значења, правопис, граматички облици речи итд.), ОР даје и аудио-снимке тражених речи; редовно се ажурира новим информацијама; изванредан број двојезичних ОР-а помажу приликом превођења; многи ОР бесплатни су за коришћење.⁴

Имајући у виду велики број доступних ОР-а енглеског језика, ми се овом приликом концентришемо на ОР који су конструисали лингвистички стручњаци како бисмо сагледали које су предности и мане постојећих ШР представљених у новом, онлајн формату.

Карактеристике три једнојезична онлајн речника енглеског језика

Одлуку о проучавању карактеристика, функција и додатних алата три поменути ОР-а одредило је следеће: 1) сва три речника лако су доступна на интернету; 2) ови ОР направљени су од стране стручњака који раде и на званичним штампаним верзијама речника; 3) Оксфордска речник представља један од најстаријих речника британског енглеског, Меријам-Вебстеров речник је један од најпознатијих једнојезичних енглеских речника који предност даје америчкој варијанти енглеског језика, док је Лонгманов речник изабран као додатни представник, јер су у њему једнако заступљене обе поменути варијанте енглеског језика иако британска варијанта има примат. Важно је осврнути се и на намену ових речника: Лонгманов и Оксфордска речник су педагошки речници, намењени ученицима енглеског језика као страног, док Меријам-Вебстеров речник представља речник опште намене, који се, при томе, може користити и у педагошке сврхе, али тек на вишим нивоима учења енглеског језика.

⁴ О општим карактеристикама ОР-а и њиховим предностима в. Спасић и Тодоровић, 2022б.

Заједничке карактеристике сва три речника јесу следеће:

1) линија за претраживање речника (основна функција која омогућава да корисници укуцају реч и брзо пронађу значења и друге пропратне информације);

2) реч дана (алат путем кога сваки речник истакне једну реч и њену кратку дефиницију);

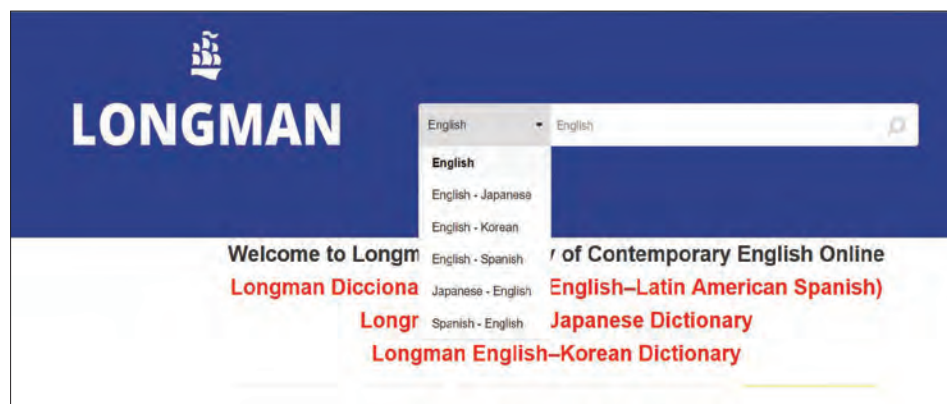
3) рекламе (апликације за паметне телефоне и таблет рачунаре, специјализоване речнике и граматике или производе који су везани за учење језика – *spellcheckers*, *grammar software* и др.);

4) линкови за различите друштвене мреже (Фејсбук, Твитер, Јутјуб, Инстаграм).

У наставку представљамо индивидуалне карактеристике које издвајају посматране речнике.

Longman Dictionary of Contemporary English Online (LDCEO)

LDCEO је примарно једнојезични речник који нуди и извесне двојезичне опције: енглеско-јапански, енглеско-корејски, енглеско-шпански, јапанско-енглески и шпанско-енглески речник (слика 1)⁵.

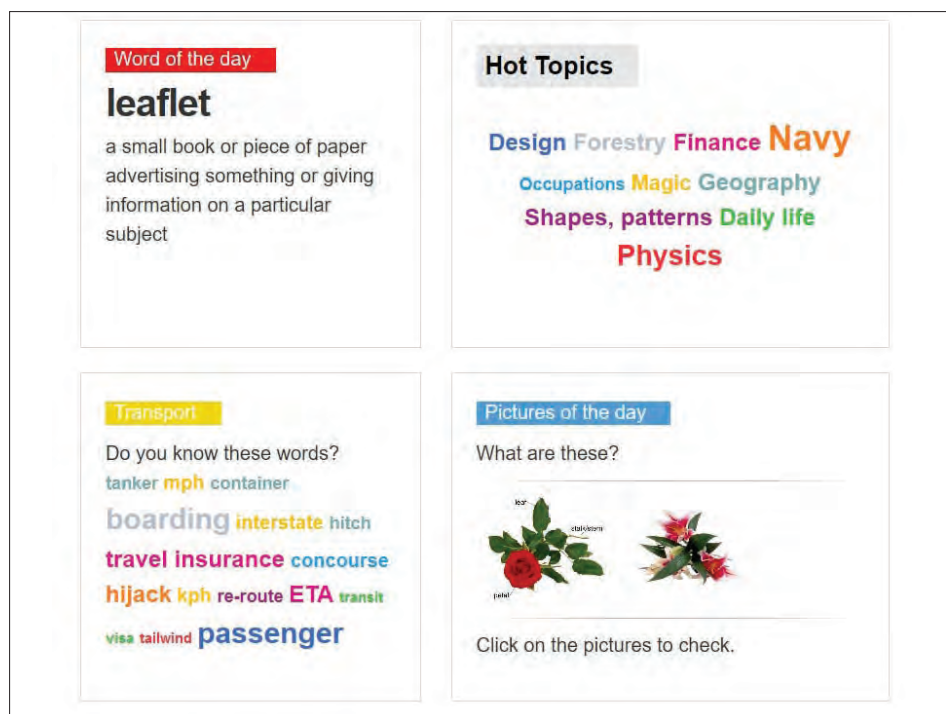
Слика 1. Двојезични Лонгманови онлајн речници

У *тренду* (енгл. *Hot Topics*). У овом сегменту издваја се група речи које велики број корисника претражује као што је у датом примеру на слици 2 то случај са речима *design*, *forestry*, *navy*, итд. Кликком на те речи, LDCEO даје њихове дефиниције и примере употребе, као и табелу са повезаним речима (директним синонимима и речима које су уско повезане са првобитним уносом).

⁵ Све слике речника преузете су са њихових званичних веб-страница у јануару 2021. године.

Енглески онлајн речници: *преглед карактеристика четири речника и испитивање њихове погодности за ученике*

Слике дана (енгл. *Pictures of the Day*). Сваког дана у овом сегменту речника мењају се слике; у датом примеру на слици 2 то су слике руже и љиљана. Кликком на слике даје се име и дефиниција појма, а у неким случајевима и појмови који се могу асоцијативно повезати са задатим појмом (нпр. *ружа – латилица, листи, стабљика*).

Слика 2. Сегменти Реч дана, У тренду и Слике дана из LDCEO

Вежбања (енгл. *Exercises*; слика 3). У оквиру ове функције корисницима речника даје се могућност да провере и унапреде своје знање енглеског језика у следећим областима:

1. Вокабулар: нуде се вежбе са преко стотину груписаних речи које помажу корисницима да унапреде своје знање о колокацијама, синонимима, идиомима и фразалним глаголима.

2. Граматика (средњи ниво): граматичке вежбе намењене ученицима енглеског језика на Б1–Б2 ЦЕФР нивоима⁶. Укључује дијагностичке тестове, припремне вежбе и завршне тестове који пружају комбинацију увежбавања различитих глаголских облика (футура, прогресивних форми, пасива, инфинитива).

⁶ Према енгл. *CEFR levels (CEFR – The Common European Framework of Reference for Languages)*.

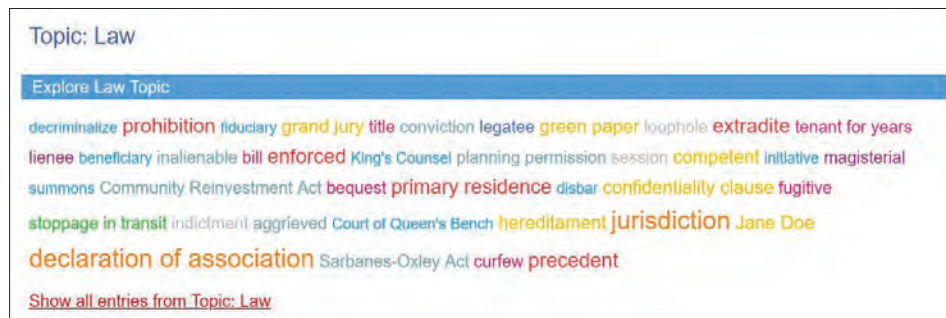
Слика 3. Сегменти Вежбања, Значења и Лонгманов корпус

3. Граматика (напредни ниво): граматичке вежбе намењене ученицима енглеског језика на Ц1–Ц2 ЦЕФР нивоима. Укључује горепоменуте типове тестова који се фокусирају на припрему кандидата за међународно признате сертификате (*IELTS*, *TOEFL* и др.).

4. Слушање и изговор: ове вежбе фокусирају се на фонетику енглеског језика, слоге и акцентовање речи како би се побољшале вештине правилног изговора. Осим тога, овај алат омогућава самосталну проверу знања о разликама између британског и америчког акцента.

5. Припрема за тестове: Овај сегмент укључује додатне вежбе за ученике који се припремају за полагање Пирсоновог теста енглеског језика (енгл. *Pearson Test of English*) или Кембрицовог квалификационог теста енглеског језика (енгл. *Cambridge English Qualification*). Овај сегмент сајта пружа вежбе читања и слушања за одговарајуће нивое ученика.

Значења и Лонгманов корпус (енгл. *Meanings, Longman Corpus*; слика 3 и слика 4). У оквиру овог сегмента ОР се фокусира на проширивање мреже речи корисника. Путем тематских целина, речник организује асоцијативно повезане речи, пружа помоћ приликом учења колокација и даје аутентичне примере употребе из Лонгмановог корпуса. Значења у овом сегменту организована су према фреквентности употребе, где су општа (основна, примарна) значења речи истакнута, док су друга значења речи (секундарна, метафоричка, идиоматска) доступна кликом на одговарајуће хиперлинкове.

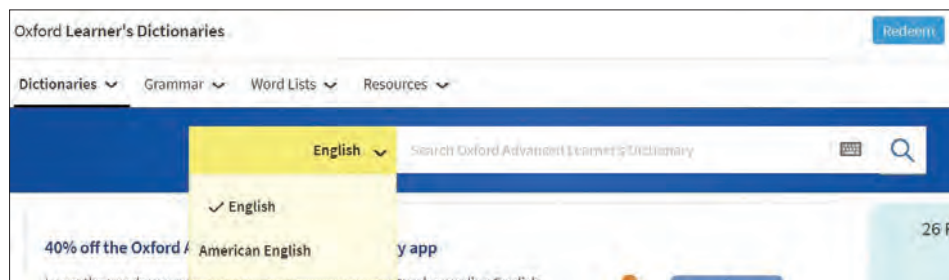

Слика 4. Мрежа речи за тематску целину *Law* (право; закон) из LDCEO

Када је LDCEO у питању, примећујемо да је садржај усклађен са педагошком наменом речника, погодан је за развој вештина које су ученицима потребне за полагање тестова и проширивање њиховог вокабулара. Сам дизајн сајта, са минималистичким стилем и ограниченим бројем функција и додатних активности, иде у прилог томе да је ово речник коме је главна сврха помоћ приликом учења и решавања задатака. С друге стране, управо због свог једноличног дизајна и мањка додатног садржаја, он може бити и непривлачан за ученике.

Oxford Learner's Dictionaries (OLD)

OLD је само једнојезични речник (слика 5). Нуди опцију америчког енглеског, а за друге речнике, као што су колокациони и енглеско-немачки, потребно је да се корисник претплати на премијум верзију речника.

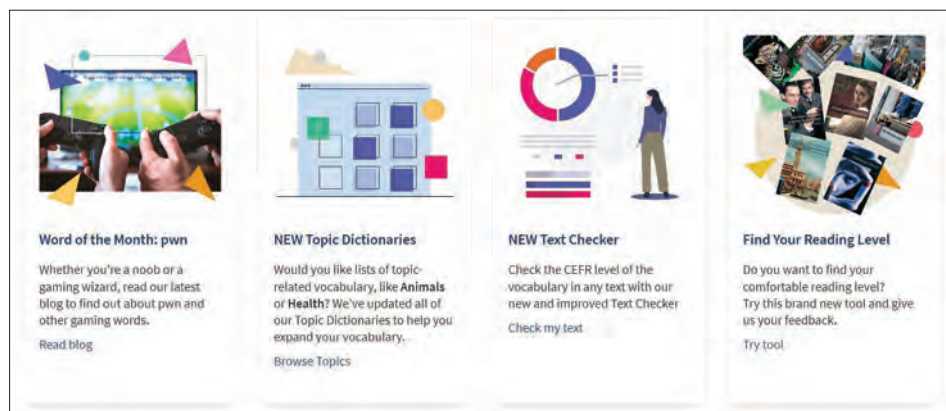

Слика 5. Оксфордов једнојезични онлајн речник

Блог *Реч месеца* (енгл. *Word of the Month*; слика 6). Уз *Реч дана*, OLD проширује наведени концепт тиме што нуди занимљивости о речима месеца. У овом блогу прожимају се значења саме речи, чланци о њеном пореклу и значају, као и вежбе за учење.

Теме (енгл. *Topic Dictionaries*; слика 6). Овај сегмент сличан је *Мрежи речи* из LDCEO, али се он не ограничава само на једну тематску целину, већ се теме међусобно прожимају, гранају и шире.

Алај за проверу тјекста (енгл. *Text Checker*; слика 6 и слика 7). Овај алат даје могућност кориснику да укуца или копира жељени текст који софтвер скенира и уз то проверава из Оксфордове базе података којој врсти речи свака реч у тексту припада и за који ниво језика од А1–Ц1 је та реч прикладна. Овај алат је, такође, користан као помоћно средство за састављање вежби попут „попуни празнину“, јер има уграђене филтере за речи различитих језичких нивоа.

Слика 6. Блог Реч месеца, Теме, Алај за проверу њекста и Алај за проверу читалачкој нивоа из OLD

Алај за проверу читалачкој нивоа (енгл. *Find Your Reading Level*; слика 6 и слика 7). Путем овог алата корисници OLD могу да тестирају своју брзину читања и ниво разумевања текста. Први део подразумева да корисник прочита кратак параграф и кликне на одговарајуће поље када заврши читање. Након тога софтвер ће кориснику давати речи са примером употребе у реченицама где се од корисника тражи да обележи да ли дату реч разуме, не разуме или није сигуран. На крају теста кориснику се дају предлози романа и белетристике који би одговарали њиховом нивоу.

Слика 7. Алат за проверу текста са уметнутим научноистраживачким текстом, тест читалачких способности и предлози романа из OLD

Листа речи. Ово је посебна секција сајта у којој су речи груписане по учесталости употребе, фразама или речима за академски регистар. Постоји и могућност да корисници састављају сопствене листе речи. Овим путем ученици могу да организују речи које су им непознате у различите категорије и да увек консултују своје листе како би речи лакше поново

пронашли, научили или обновили. Међутим, треба нагласити да је ова опција искључиво део премијум приступа сајту.

Грамађичка секција. Ова секција укључује видео-материјале, чланке и грамађичке глосаре које су писали лингвистички стручњаци. У овој секцији покривени су различити нивои знања и садрже теме које су често тачка спотицања за ученике којима је енглески језик страни. Посебно треба издвојити секцију *Practical English Usage*, која кроз форму питања даје објашњења о грамађици.⁷ На пример:

When do we use *will, going to* or present progressive to talk about the future?
 Can *they* and *them* have a singular meaning?
 Why can't we say '*She's very interested in the nature*'?
 When do we use *get* as a passive auxiliary? For example: *He got caught*.

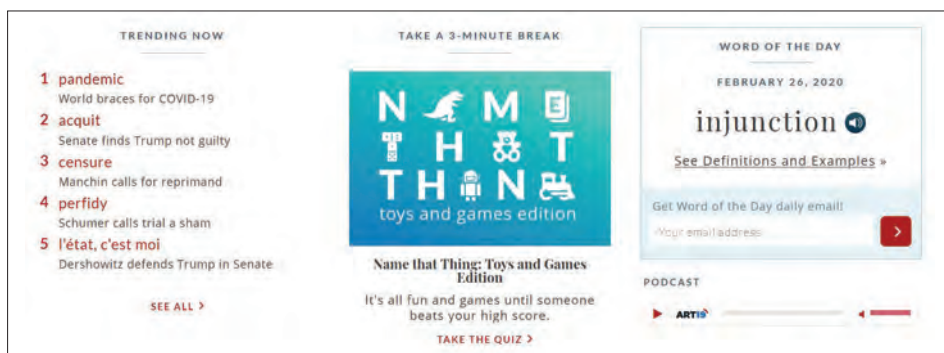
OLD нуди више садржаја (у поређењу са LDCEO), комбинује учење речи са занимљивостима и има изузетно корисне алате, како за наставнике тако и за ученике. Једна од специфичних предности овог речника јесте да је за већину речи дат језички ниво, што је корисно за ученике који се спремају за полагање тестова енглеског језика. Сајт је прегледан и одлично организован, те ће се и почетници лако снаћи и поред већег броја опција које нуди. Међутим, треба нагласити да се на сајту може наићи на већи број реклама (за различита издања Оксфордских уџбеника, књига и речника), што може бити извор дистракције. Такође, нуди се само једнојезични речник, а за велики број функција неопходно је претплатити се на премијум верзију.

Merriam–Webster Dictionary (MWD)

У *тренду*, *Најрави љаузу* и *Реч дана* (енгл. *Trending Now, Take a 3-Minute Break, Word of the Day*; слика 8). Овај сегмент представља комбинацију учења и опуштања. Секција *У тренду* приказује корисницима речи које други корисници претражују у виду топ-листе, а кликом на сваку реч корисник се упућује на дефиницију те речи и примере из корпуса који садрже дату реч. Секција *Најрави љаузу* саставни је део секције са интерактивним играма. У првој поменутој секцији, уредници сајта издавају један квиз, најчешће у формату *Именуј ову ствар* (енгл. *Name that Thing*, са различитим темама), који се фокусира на једноставну употребу језика, а који нуди и праћење резултата и бодова корисника широм света, као вид забаве и спонтаног такмичења. Секција *Реч дана* је најкомплекснија од свих секција посматраних речника. Поред дефиниције и примера, нуди се и лингвистичко и историјско порекло речи, видео-клип са сумираним

⁷ Приступ овим чланцима је количински ограничен премијум претплатом.

подацима о њој, као и подкаст о самој речи, којима корисници могу приступити у сваком тренутку преко својих паметних телефона. Овим путем обухваћени су различити стилови учења – аудиторни, визуелни и традиционални (читање текста).

Слика 8. У тренду, Најрави њаузу и Реч дана из MWD

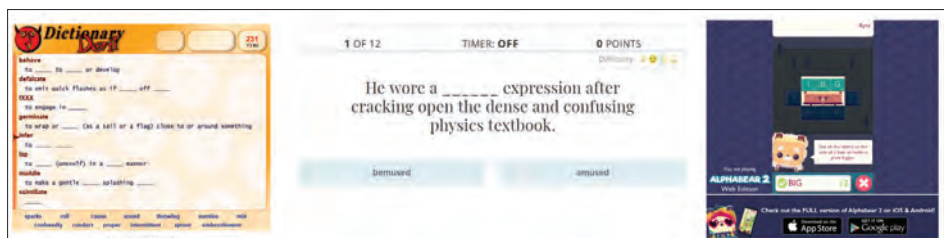
Видео-секција (енгл. *Videos*; слика 9). Ова секција подразумева широк спектар видео-материјала од изговора, преко граматике, па до занимљивих вести које су често повезане са употребом језика и културом. Видео-материјали и игре често су праћени рекламама, које могу да прекину ток активности и учења.

Слика 9. Видео-секција из MWD

Енглески онлајн речници: преглед карактеристика три речника и испитивање њихове годесности за ученике

Секција са иџрама (слика 10). Ова секција има много једноставних квизова (о вокабулару, збуњујућим речима, лако заменљивим речима, правопису, граматици итд.) прилагођених различитим нивоима знања ученика. Ипак, квизови нису једине игре – у овој секцији нуде се и интерактивне игре. За млађе кориснике постоји игра *Alphabear*, у којој решавањем анаграма и правописа ученици помажу медведу „да порасте“. Затим, постоје игре повезивања речи и слика или концепата, игре меморије, скрабл (енгл. *scrabble*) итд. Посебно треба издвојити игру *Devil's Dictionary* („Ђавољи речник“), у којој ученици треба да саставе делове речника тако да добију речнички чланак за задату реч. Овим путем се не подучава само значење речи већ се учи и о општој структури самог речника.

Слика 10. Различите едукативне игре из MWD

Одабир уредника (слика 11). У овом сегменту сајта нуде се различити информативни и едукативни сајтови које приређује уредништво овог речника. Тематски посматрано, често су у питању лингвистичке теме са додатим елементом забаве.

Речи се иџрају (слика 11). Овде се може пронаћи селекција чланака која је специфична по томе што се комбинује знање о одређеним речима са светском културом и грамастиком. Такође, могуће је пронаћи текстове о речима које могу да збуне ученике. Сви текстови писани су попут новинских чланака са дефиницијама и прикладним језиком за задату старосну групу.⁸

Слика 11. Различити чланци из секција *Одабир уредника* и *Речи се иџрају* из MWD

⁸ Пример таквог чланка, који за главну тему има нестандартну употребу језика и разлоге због којих је она валидна, в. на адреси: <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/usage-of-brang-vs-brung-vs-brought>

Тезаурус. MWD нуди посебно издвојен тезаурус у оквиру којег корисници могу да претражују директне синониме за свако значење полисемичне речи, као и асоцијативно повезане речи. На пример, за значење речи *staff* (особље) нуде се синоними: *force, help, labor force, manpower, personnel, pool, workforce*, док за речи које су асоцијативно повезане даје: *labor, proletariat, rank and file, band, company, crew, gang, outfit, party, squad, team, employee (also employe), helper, hireling, worker, support*.⁹ Додатно, уз ове речничке чланке MWD нуди хиперлинкове за енциклопедију *Бриџаника*, у којој корисници могу даље наћи информације о енциклопедијском значењу речи. Вебстеров тезаурус представља користан алат и уједно је најопширнији од свих алата за креирање мреже речи код посматраних речника.

Уопште посматрано, MWD нуди највише додатног садржаја, дајући утисак да је овај ОР више од помагала за проналажење значења речи. Својим функцијама, дизајном и темама које обрађује у различитим секцијама сајта чини се примамљивим за старије кориснике (средњошколски узраст и навише). Међутим, ниво језика, како у самом речнику тако и у свим секцијама сајта, може представљати изазов корисницима којима је енглески језик страни. Такође, треба напоменути да Вебстер нуди премијум верзију сајта без реклама и са додатним функцијама (претраживање путем етимологије или унатрашке – уносом дефиниције да би се дошло до жељене речи, проширене дефиниције, опције филтрирања претраге). Ипак, ова премијум верзија није рестриктивна, као што је то случај са OLD.

Дискусија

Дискусију о посматраним речницима вршићемо на основу критеријума који обележавају основне предности или одлике ОР-а у односу на ШР: 1) економичност – под овим се подразумева и временска и монетарна економичност; 2) интерактивност – колико додатних (мултимедијалних) садржаја речник нуди; 3) једноставност – колико је сам софтвер једноставан за коришћење и колико су дефиниције лаке за разумевање. Други критеријуми, попут поузданости и ажурираности, нису узимани у разматрање, јер су то опште одлике које су присутне у сваком ОР који су конструисали професионалци.

Први аспект економичности, временска економичност, на први поглед је истоветан код свих ОР. Наиме, сваки од речника има истакнуту линију за претраживање и једноставним куцањем тражене лексеме и притиском дугмета *ениџер* на тастатури долази се до жељених резултата за неколико секунди. Ово је, као што је већ раније наглашено, једна од фундаменталних

⁹ <https://www.merriam-webster.com/thesaurus/staff>

предности ОР-а у односу на ШР. Међутим, ако узмемо у обзир различите начине на које посматрани речници дефинишу истоветне лексеме, или сам изглед платформе, можемо добити значајнију временску разлику приликом добијања задовољавајућег одговора на наш унос. У овој категорији LDCEO и OLD су у предности у односу на MWD. Глобално посматрано, дефиниције из два британска речника су једноставније и приступачније ученицима којима је енглески страни језик.¹⁰ Такође, хиперлинкови у оквиру оба сајта су бројни и знатно могу да убрзају процес разумевања дефиниција (нарочито код OLD у коме је свака реч сопствени хиперлинк). Код MWD имамо случај да су хиперлинкови ређи, а да су дефиниције комплексније, те ученици морају ручно да претражују нејасне речи, како би у потпуности разумели дефиниције, а то захтева више времена.

По питању монетарне економичности, сва три речника су на први поглед бесплатна. У оквирима претраге жељених речи, граматичких вежби, читања чланака, гледања снимака и играња видео-игара, приступ је отворен свим корисницима. Наравно, као компензацију корисници морају да толеришу присуство реклама или да се заузврат претплате на премијум верзије сајтова. Међутим, постоје и нијансе које могу утицати на то за који ће се речник ученици одредити. По питању рекламирања, LDCEO је најдискретнији и има неинванзивне рекламе са стране и при дну веб-странице. MWD има рекламе које су присутне у секцијама сајта које нису фокусиране на речник или тезаурус (секције: *У тренду*, *Видео-секције*, *Реч дана*, *Секција са видео-иџрама*). Када ученик претражује речник, све рекламе су постављене само при дну веб-странице. MWD нуди опцију премијум приступа речнику који може да отклони рекламе и пружи додатне опције (проширене дефиниције, напредне опције за претрагу, неограничен приступ тематским речницима).¹¹ OLD има највећи број реклама, али су оне, као и код MWD, искључиво видљиве у секцијама сајта изван самог речника, како не би ометале процес учења или усвајања нових речи. Међутим, за разлику од MWD, многе функције у OLD су или ограничене или недоступне за кориснике који нису претплатници (двојезични речник, приступ колокацијском и академском речнику, неограничена листа речи, приступ свим чланцима у различитим секцијама и могућност коришћења алата за побољшање вештина писања и говора *iWriter* и *iSpeaker*).¹² Као закључак може се извести то да је по питању временске и монетарне економичности LDCEO најбољи избор за ученике, јер нуди најмањи број дистракција у виду реклама и неограничен приступ свим функцијама сајта, и то свим корисницима подједнако.

¹⁰ Више о овоме у оквиру критеријума једноставности.

¹¹ За више детаља в. <https://unabridged.merriam-webster.com/subscriber/register/p1>

¹² За више детаља в. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/upgrade/>

Када посматрамо други критеријум, интерактивност, посматрани речници квантитативно и квалитативно нуде различите садржаје. Додатни садржај у LDCEO концентрише се на учење и помоћ приликом савладавања граматике и вокабулара енглеског језика. Садржај у том смислу није разноврстан, јер подразумева граматичке вежбе и вежбе изговора за различите нивое језика. Друга функција изван самог речника јесте мрежа речи која на интересантан начин, путем различитих тема, помаже ученицима да науче што више синонима и асоцијација за задате појмове. Осим ових алата, LDCEO не нуди никакву врсту мултимедијалних садржаја или едукативно занимљивих текстова. OLD има велики број текстова који комбинују занимљивости и учење. Блог *Реч месеца* и *Грамајичка секција* пружају потребне лингвистичке информације, али их презентују на занимљив начин путем видео-садржаја у комбинацији са традиционалним чланцима. Оно што посебно издваја OLD у односу на друга два посматрана речника јесу *Алај за проверу шекста*, *Алај за проверу чиијалачкој нивоа* и *Листа речи*. Ови алати помажу ученицима да на неконвенционалан начин истражују језик. Ученици могу да укуцају текст, било из уџбеника или сопствени креативни текст, чиме се вежба вештина писања, и да провере на ком се нивоу језика налази њихов интерни језик. Након тога, могу да користе проверу читалачког нивоа, где ће им софтвер предложити књиге које ће им помоћи да развију своје читалачке способности и истовремено се упознају са делима из лепе књижевности. Креирање сопствене листе речи пружа ученицима могућност да преузму део одговорности за проширење свог вокабулара и да у било ком тренутку имају преглед свог напретка у овладавању новим речима. Као што је већ напоменуто, MWD предњачи по питању понуде додатног садржаја. Његове секције *Најрави јаузу* и *Реч дана* изузетно су детаљне и комбинују неколико различитих медијума у једној секцији: визуелни – видео-материјали, аудитивни – подкасти, интерактивни/мултимедијални – видео-игре. Ово може бити подстрек ученицима са различитим стиловима учења да истражују сајт и пронађу садржај који им највише одговара. Осим тога, чланци о језику у MWD су импресивни и укључују елементе међународне културе са језиком. Теме су разноврсне: од путовања и свакодневице, преко специфичних обичаја, па до разрешења језичких недоумица. Посебно треба истаћи секцију са видео-играма које су прављене за различите узрасте. Овим путем ученицима се привидно нуди предах од учења. Међутим, све игре као тематику имају језик и циљ им је да на забаван начин помогну ученицима да увежбају нове вештине (попут укрштених речи, анаграма, састављања речника, итд.). Ако бисмо овај критеријум посматрали искључиво на квантитативном нивоу, MWD био би најидеалнији. Међутим, као што је неколико пута наглашено, ниво вокабулара у оквиру сајта MWD може бити изазован за просечног ученика, те би било неподесно ученике усмерити ка њему. Дакле, и поред

ограничења у виду премијум верзије, OLD представља најбољи компромис када желимо да имамо подесан речник за ученике који ће им понудити и занимљив садржај и алате који имају сврху да унапреде учениково знање на њима примамљив и непосредан начин.

Као што смо већ напоменули на почетку дискусије, фактор једноставности сагледавамо из два угла – колико је сама платформа ОР једноставна за коришћење и колико су дефиниције јасне и приступачне за разумевање. У оквиру првог аспекта, можемо рећи да је начин функционисања сва три речника истоветан. Корисници речника укуцају реч у истакнутој линији за претраживање и притисну тастер *енџер* или кликну мишем на лупу како би покренули претрагу. Систем додатно може да препозна ако су корисници погрешно написали неку реч и даје предлоге речи које је корисник вероватно хтео да претражи. Хиперлинкови су у LDCEO и MWD обележени тиме што су подвучени, док је свака реч у OLD хиперлинк (мада то није очигледно и може збунити нове кориснике). Сами речнички чланци разликују се по дизајну (фонтови и схема боја), али су у основи идентични примерима у ШР са додатним функцијама које пружају ОР (аудио-снимци, хиперлинкови, секције са синонимима и фразама, додатни примери итд.). Сваки речнички чланак има гранање значења и тада је свако значење јасно обележено бројевима. Директно испод значења дати су примери, опет, јасно истакнути. Дакле, опште посматрано, сва три речника софтверски функционишу на идентичан начин који је јасан и једноставан за коришћење.

Када посматрамо једноставност разумевања речничких чланака, добијамо другачији увид. Ученицима ови речници пружају све корисне информације које су им потребне (врсте речи, дефиниције значења, синонине, бројивост, слике, аутентичне примере у оквиру пуних реченица итд.), како би нову реч уврстили у сопствени интерни вокабулар. Међутим, као што се може видети из наших анализа, дефиниције из OLD и LDCEO конструисане су тако да их ученици енглеског језика (као страног) могу разумети, уз минималну потребу да претражују значења речи у оквири-ма самих дефиниција. Код MWD имамо чест случај да се користе речи у дефиницијама које су на вишем нивоу језика од саме тражене одреднице. Користећи Оксфордов алат за проверу текста, добили смо следеће резултате за одредницу *artist*:

Longman: 1 someone who produces art, especially paintings or drawings; 2 a professional performer, especially a singer, dancer, or actor; 3 informal someone who is extremely good at something

Oxford: 1. a person who creates works of art, especially paintings or drawings; 2. a person who is a professional singer, dancer, actor, etc.

Merriam–Webster: 1a: one who professes and practices an imaginative art
 b: a person skilled in one of the fine arts 2: a skilled performer especially :
 artiste 3 : one who is adept at something con artist **strikeout** **artist** 4a ob-
 solete : one skilled or versed in learned arts b archaic : physician c archaic
 : artisan **sense** 1

Легенда: А1 ниво, А2 ниво, Б1 ниво, Б2 ниво, Ц1 ниво, некатегори-
 зовано

На основу задатог примера можемо видети да LDCEO и OLD у својим дефиницијама дају речи које су на нивоу задате одреднице (А1) или за само један степен више (А2). Са друге стране, MWD у дефиницијама користи речи на Б2 нивоу или чак Ц1. Ако се осврнемо и на некатегоризоване речи у дефиницијама из MWD (*imaginative, strikeout, performer, versed*), можемо закључити да су оне засигурно изнад нивоа А1 и стога представљају додатну баријеру за ученике који би желели да пронађу значење изворног појма. На основу посматраних података, а у складу са педагошком наменом LDCEO и OLD, можемо закључити да су ова два речника подеснија за ученике енглеског језика као страног на нивоу основне и средње школе, док је MWD, због намене, комплексности језика и других напредних функција, погоднији за ученике на високом нивоу образовања.

Ако посматрамо обједињено сва три критеријума, можемо закључити следеће: 1а) временска економичност – сви речници подједнако су ефикасни; 1б) монетарна економичност – LDCEO је у предности, мада ни бесплатне верзије OLD и MWD неће ограничити основне функције речника као референтног материјала; 2) интерактивност – LDCEO нуди најмање додатног садржаја, а садржај који нуди фокусиран је на учење и побољшање знања граматике. Са позитивне тачке гледишта, умањује се фактор дистракције, док, са друге стране, LDCEO може деловати непријатно новим генерацијама ученика који преферирају мултимедијалне садржаје. OLD нуди одличан избор додатних едукативних алата који су корисни ученицима и наставницима, али има и сегменте у којима обједињује занимљивости и језик. MWD је најбогатији када су у питању мултимедијални садржаји, јер има видео и аудио-материјале, обрађује подједнако граматiku, културу и опште занимљивости и има секцију са интерактивним едукативним играма. Дакле, по питању интерактивности, MWD има предност; 3а) софтверска једноставност – сва три речника подједнако су лака за коришћење са минималним разликама у дизајну; 3б) једноставност дефиниција – LDCEO и OLD су у великој предности, имајући у виду да је језик и њихов начин организовања и презентовања непознатих појмова прикладнији за ученике.

Закључак

У оквирима нашег истраживања испитивали смо специфичности три ОР-а енглеског језика. Посматрали смо дизајн сваког речника и начине на које они презентују истоветне лексеме. Сврха ове анализе јесте да се прикажу предности које са собом носи ОР, али и да се нагласи који је од ова три речника подеснији за ученике који уче енглески језик као страни. Као критеријуме подесности издвојили смо економичност, интерактивност и једноставност. Дошли смо до следећих закључака: LDCEO је најбољи избор ако дајемо предност монетарној економичности, MWD је најинтерактивнији са великом количином мултимедијалних садржаја, док су OLD и LDCEO најподеснији по питању презентовања дефиниција речничких чланака, имајући у виду да је језик који се користи у њима једноставнији у односу на MWD.

Ово истраживање представља први корак у низу истраживања која се тичу ОР-а. Следеће истраживање подразумеваће испитивање наставне праксе. Путем анкете испитаћемо да ли се енглески ОР користе у самој настави у школама у Србији и које су предности или мане ових речника са становишта наставника. У плану је, такође, проширити дату тематику на српске ОР (Спасић и Тодоровић, 2022а: 222–239) и представити њихову улогу у развоју речничке културе посредством савремених технологија и алата.

Извори

- Longman Dictionary of Contemporary English Online* (LDCEO). Retrieved on March 7, 2021 from: <https://www.ldoconline.com>
- Oxford Learner's Dictionaries* (OLD). Retrieved on March 16, 2021 from: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>
- Merriam–Webster Dictionary* (MWD). Retrieved on March 21, 2021 from: <https://www.merriam-webster.com>

Литература

- Спасић, Н. и Тодоровић, М. (2022а). Синхрони преглед једнојезичних онлајн речника српског језика. *Филолог*, XIII, 25, 222–239.
- Спасић, Н. и Тодоровић, М. (2022б). Предности електронских речника и њихова примена у настави страних језика [у припреми].
- Chiu, L.-L. & Liu, G. Z. (2013). Effects of Printed, Pocket Electronic, and Online Dictionaries on High School Students' English Vocabulary Retention. *Asia-Pacific Edu Res*, 22, 619–634.
- De Schryver, G. M. (2003). Lexicographers' Dreams in the Electronic Dictionary Age. *International Journal of Lexicography*, 16(2), 143–199.

- Fuertes-Olivera, P. A. (2013). The Theory and Practice of Specialised Online Dictionaries for Translation. *International Annual for Lexicography*, 29(1), 69–91.
- Kim, N. (2003). The Effect of the Computer Dictionary and the Paper Dictionary on L2 Learners' Vocabulary Acquisition. *SNU Working Papers in English Language and Linguistics*, 2, 1–18.
- Müller-Spitzer, C. & Koplenig, A. (2014). Online Dictionaries: Expectations and Demands. In: C. Müller-Spitzer (Ed.), *Using Online Dictionaries* (143–188). Berlin: de Gruyter GmbH.
- Nesi, H. (2000a). Electronic Dictionaries in Second Language Vocabulary Comprehension and Acquisition: The State of the Art. In: U. Heid, S. Evert, E. Lehmann, C. Rohrer (Eds.), *IX EURALEX International Conference* (839–847). Stuttgart: EURALEX.
- Nesi, H. (2000b). On Screen or in Print? Students' Use of a Learner's Dictionary on CD-ROM and in Book Form. In: P. Howarth & R. Herington (Eds.), *Issues in EAP Learning Technologies* (106–114). Leeds: Leeds University Press.
- Sengupta, A. (2012). Online Dictionary: Language Learner's Online Guide. *Journal of Technology for ELT*, II(2). Retrieved from: <https://sites.google.com/site/journaloftechnologyforelt/archive/april-2012/4-online-dictionary-by-sengupta?authuser=0>
- Töpel, A. (2014). Review of Research into the Use of Electronic Dictionaries. In: C. Müller-Spitzer (Ed.), *Using Online Dictionaries* (13–54). Berlin: de Gruyter GmbH.

Milan D. TODOROVIĆ

Nataša A. SPASIĆ

University of Kragujevac

Faculty of Philology and Arts

Center for Studying Language and Literature

Online English Dictionaries: An Overview of the Characteristics of Three Dictionaries and an Analysis of Their Suitability for Students

Summary

In this paper we have scrutinized three popular monolingual English dictionaries: *Longman Dictionary of Contemporary English Online*, *Oxford Learner's Dictionaries*, and *Merriam-Webster Dictionary*, the online versions of the printed *Longman Dictionary of Contemporary English*, *Oxford Advanced Learner's Dictionary* and *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*. After the introductory part, consisting of a short overview of the general nature and importance of (online) dictionaries in the classroom, we have presented general characteristics that all observed dictionaries have in common. Following this, a more in-depth analysis of the intricacies of the three dictionaries has been given. We have studied the additional functions that

each of the dictionaries has (the thesaurus, synonymous expressions, fun facts, quizzes, grammar exercises, etc.). Finally, we have established a connection between this technological innovation and the classroom itself. We have used three factors to determine the suitability and influence of each dictionary: (a) economy; (b) interactivity; (c) simplicity. Our aim was to determine the importance and effectiveness of modern technologies, so that their potential can be implemented in education. Based on the observed data, we can conclude that LDCEO and OLD (given their pedagogical purposes) are more suitable dictionaries for students of English as a foreign language on the primary and high school levels, while MWD, due to its purpose, complexity of language and other advanced features is more suitable for students on higher levels of education.

Keywords: dictionaries; online dictionaries; English language; education; internet; technology.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Прегледни рад
УДК: 00:37.091.322.7
316.776:004
doi: 10.5937/zrffp52-37477

МУЛТИМОДАЛНА И ДИГИТАЛНА ПИСМЕНОСТ КАО НОВИ КОНЦЕПТИ У ОБРАЗОВАЊУ

Милена М. ВИДОСАВЉЕВИЋ¹
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић

¹ mika_vido_88@yahoo.com

Рад примљен: 18. 4. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

МУЛТИМОДАЛНА И ДИГИТАЛНА ПИСМЕНОСТ КАО НОВИ КОНЦЕПТИ У ОБРАЗОВАЊУ²

Кључне речи:

писменост;
мултиписменост;
мултимодалност;
мултимодална
писменост;
дигитална
писменост.

Сажетак. Дигитално доба захтева од сваког појединца да изнова развија нове вештине и многобројне писмености како би могао да функционише у савременом друштву. Отуда се и у образовању јављају нови концепти који објашњавају какве су све способности неопходне како би се адекватно обављале одређене активности у онлајн окружењу. Један од модерних концепата јесте и мултимодалност, коју неизоставно прате модови, мултимодална писменост и дигитална, као шира писменост. Мултимодалност представља феномен комуникације који се ослања на употребу модова, тј. семиотичких ресурса, чија је улога да креирају значења. Наиме, у модове спадају слике, графикони, звукови, боје, аудио-записи, видео-записи, мапе и слично. Њихова функција јесте да помогну дигиталним текстовима да пренесу одређену поруку у онлајн окружењу. У свему томе, кључну улогу има мултимодална писменост, која представља способност да се успешно ради са текстовима који укључују различите модове, као и дигитална писменост која подразумева способност претраге, локације, селекције и анализе дигиталних информација. Имајући у виду да су обе писмености међусобно повезане и да се допуњују, циљ овог рада јесте да се скрене пажња на поменуте појмове, као и да се представи њихов значај за реализацију мултимодалности у образовању.

² Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије бр. 451-03-68/2022-14 од 17. јануара 2022. године, а потиче из докторске дисертације *Улога наставника у примени и развоју мултимодалног учења у настави страних језика*, одбрањене у септембру 2021. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

Увод

Данашње образовање свакодневно се мења и уз помоћ нових технологија изнова се допуњује и развија. Самим тим, јављају се нове образовне парадигме и концепти који заслужују пажњу да се представе, објасне, као и да се укаже на њихову повезаност и улогу у образовању. У том смислу, у фокусу рада налазе се појмови мултимодалности, модова, писмености и мултиписмености, мултимодалне и дигиталне писмености, међусобно повезани и значајни за модерно образовање, које је праћено савременим технологијама и дигиталним окружењем.

Чињеница је да се у дигиталном добу под писменошћу више не подразумевају искључиво читање, писање, рачунање, већ је неопходно познавање нових вештина, налик разумевању кодова, бројева, симбола, семиотичких ресурса и слично. Све то иде у прилог томе да је мултиписменост постала потреба сваког појединца, те и свих актера у образовању.

Имајући у виду да се све више говори о мултиписмености, неминовно је да се пружи осврт на појам мултимодалности и мултимодалне писмености. Поменути концепти подразумевају комуникацију путем модова, налик текстовима, сликама, графиконима, аудио и видео записима, као и способност њихове употребе.

С обзиром на то да се у мањој мери истражују наведене теме у домаћој научној литератури, циљ рада јесте да се скрене пажња на овакву врсту феномена комуникације који се одвија у дигиталном окружењу, те у том смислу захтева и развој дигиталне писмености, која подразумева претрагу, селекцију и анализу дигиталних информација у виртуелном окружењу.

Мултимодалности

Као феномен комуникације, Адами (Adami, 2015) дефинише мултимодалност као комбинацију семиотичких ресурса у текстовима и комуникацијским догађајима, као што су покретне слике, говор, писање, дизајн,

гестови. У пољу истраживања, мултимодалност се заснива на комуникацији која се ослања на модове, тј. скупове организованих ресурса. Улога поменутих модова је да, у комбинацији са говором или писањем, представљају њихову подршку, попут паралингвистичких знакова због чега и заслужују пуну пажњу у оквиру анализирања комуникације.

Термин мултимодалности су, најпре, дефинисали чланови групе New London (1996), као и Коуп и Каланцис (Cope & Kalantzis, 2000), те Крес и Ван Лувен (Kress & Van Leeuwen, 2001). Ова група аутора закључила је да се у данашњем добу комуникација не заснива и да није ограничена искључиво на један режим, то јест, мод, као што је текст који се реализује путем једног медија (најчешће књиге или странице). Наиме, дигитализација данас допушта да се сви модови могу реализовати путем одговарајућег бинарног кода, док медијум екрана постаје примарна страница која омогућава да се повежу и саставе вишеструки модови како би одређено значење још динамичније представили (Lauer, 2009). У том смислу, иако је комуникација по природи ствари мултимодална, у актуелним истраживањима се мултимодалност обично доводи у везу с дигиталним окружењем. Стога, како би појединац могао да комуницира и адекватно управља модовима у поменутом окружењу, потребна су многобројна дигитална знања, као и развијена дигитална писменост.

С тим у вези, поменути Крес и Ван Лувен (2001) мишљења су да свим модовима може управљати свака дигитално писмена особа, служећи се једним интерфејсом, тј. једним начином физичке манипулације. У том смислу, свака дигитално писмена особа може да размисли да ли ће се изразити звуком или музиком, да ли ће нешто да прикаже визуелно или вербално, то јест, којим ће се модовима послужити у виртуелном окружењу.

Када се описује и дефинише појам мултимодалности, неизоставно је представити и модове који су тесно повезани са мултимодалношћу.

Модови или семиотички ресурси

Модови представљају саставне елементе значења који се могу искористити у разним контекстима јер као семиотички ресурси дозвољавају истовремено реализацију дискурса и разне типове интеракције. Ово значи да модови стварају везе између времена и простора, али се и повезују и координишу са другим модовима (Kress & Van Leeuwen, 2001). Као важни модови истичу се писање, визуелна комуникација (дијаграми, слике, видео, гестови, аудио-комуникација, говор и звук), док се у последње време убрајају и боје које имају различито значење у различитим културним контекстима (Vaish & Towndrow, 2010, стр. 322).

Са аспекта мултимодалности, стварање значења могуће је путем различитих модова, како аудио тако и визуелно, гестикуларно, тактилно, просторно, вербално, писано, те сви модови имају потенцијала да преносе идејно, међуљудско, текстуално значење (Barton, 2007; Kress, 2010). Суштина јесте у томе да модови не служе само да искажу поенту текста, већ је битан и начин на који су разне структуре модалитета способне да се повезују, стварају и одржавају комуникацију (Vaish & Towndrow, 2010, стр. 323).

Значајни елементи стварања мултимодалности – модови, разврстани су у пет категорија од стране групе New London (1996, стр. 73–81) и то као категорија визуелног дизајна, аудио-дизајна, дизајна језичких елемената (лингвистички дизајн), гестикуларног дизајна и просторног дизајна. У категорију визуелног дизајна спадају боје, слике, фонтови, графикони, симболи икона, чија је улога да одређену поруку и значење још више истакну. Надаље, категорији аудио-дизајна припадају позадинска музика, волумен и ритмичност и они процес читања чине лакшим и јаснијим. Следећа категорија, категорија лингвистичког дизајна, подразумева дизајн интонације, ритма, акцента, креирање колокација, значења речи, обликовање речника, док категорија гестикуларног дизајна обухвата понашање, израз лица, покрете тела. Оба дизајна су значајна јер сваки на свој начин привлаче пажњу читалаца. На крају, категорија просторног дизајнирања односи се на дизајн окружења, налик учионици или дигиталном окружењу у коме ученици креирају мултимодалне задатке и слично.

Даље, Беземер и Крес (Bezemer & Kress, 2008, стр. 171) дефинишу модове као културне и друштвено обликоване ресурсе који служе за стварање значења. Примери модова јесу писање, говор, слике, покретне слике и они се употребљавају као ресурси за учење. Свако значење добија се из различитих модова и скоро увек са више од једног мода. Модови имају различите модалне ресурсе, па тако, на пример, писање има граматичке, синтаксичке, лексичке ресурсе, као и графичке у виду врсте фоната, величине, али може користити и ресурс боје. С друге стране, говор са писањем дели аспекте лексике, граматике и синтаксе. Говор поседује гласноћу, варијације висине, интонацију, тонски или вокални квалитет, дужину, тишину. Надаље, слике имају ресурсе налик величини, боји, положају елемената у простору, облику, разних врста линија, кругова, док покретне слике имају, такозвани, временски приказ слика (енгл. *movement*). Све поменуте разлике у ресурсима се свакако могу употребити за разне врсте семиотичког рада због чега се и закључује да модови имају много могућности, али и одређена ограничења за креирање значења.

Управо у вези са модовима, Крес (Kress, 2003) скреће пажњу на то да је креативна употреба различитих семиотичких ресурса нормална и нераскидива у стварању поруке, због чега се њихов међусобни однос и

веза посматрају као нешто природно приликом стварања нечег новог, иновативног. Из тог разлога, овакав концепт креативности у настави, на пример, посматра ученике не само као реципијенте језичких апстрактних правила већ и као дизајнере и уметнике. Наиме, ученици као дизајнери обликују семиотичке ресурсе унутар мултимодалних текстова у складу са својим потребама и интересовањима у одређеном комуникативном контексту.

Писменост и мултимодална писменост

Тему мултимодалности разрадио је Крес (2003) у књизи *Писменост у новом медијском добу* и нагласио је да се не може говорити о писмености без узимања у обзир друштвених, технолошких и економских фактора. Као две велике разлике у односу на традиционалну писменост истакао је најпре, с једне стране, прелазак из доминације слова у доминацију слике и, с друге, прелазак са књиге на екран. Поменути догађаји утицали су на размишљање о писмености и појмовима о представљању и комуникацији у вези са писменошћу. Све то је условило да се поставе следећа питања: Каква је будућност писмености? Који су дугорочни социјални и културни ефекти ових промена? Како ће се мењати образовање о медијима?

Писменост, наизглед, представља појам који сваки појединац може да објасни и разуме. Међутим, концепт писмености је далеко сложенији и још увек се тумачи на много начина.

Коклоуф (Colclough, 2006) указује на то да различита тумачења појма писмености утичу на академска истраживања, културне вредности, национални контекст, лична искуства људи и да доводе до постављања многобројних теорија. Писменост се, с једне стране, посматра као једноставни процес стицања основних когнитивних вештина. С друге стране, писменост представља скуп знања и вештина које доприносе друштвеноекономском развоју, развоју друштвене свести, као и критичком размишљању са циљем личне и друштвене промене.

Иако се појам писмености изнова различито дефинише, Бештер (Bešter, 2003, према: Дијаношић, 2012, стр. 23) скреће пажњу на то да се разумевање овог термина може засигурно сврстати и поделити у две фазе. Прва фаза је трајала до 1950. године и искључиво је подразумевала алфабетску писменост (алфабетизацију). Друга фаза је након 1950. године, када почиње да се говори о функционалној писмености као ширем појму, који укључује знање читања, писања, слушања и причања.

Витфелт (Witfelt, 2000, према: Вркић Димић, 2014, стр. 383) објашњава да су се под концептом писмености дуго подразумевала тек претходно поменута знања, али данас су се издвојиле и информационо-комуникационе

компетенције као производ савременог технолошког друштва. Ново време захтева од свих људи да раде подједнако на својим компетенцијама, зато се и од сваког појединца очекује да користи технологије са истом лакоћом као што се комуницира, чита, пише и рачуна. Све ове компетенције не представљају статични већ развојни концепт, те је неопходно да се изнова развијају и константно осавременују током животног века.

Као способност комуницирања помоћу разних врста симболичких структура, писменост данас подразумева способност појединца да пише и чита, да се служи бројевима и да рачуна, да разуме основе техничког комуницирања путем симбола и цртежа, да се служи основним информатичким системима, као и да је способан да активно користи симболичке поруке (Mijatović, 2000). Савремена писменост, стога, представља комбинацију различитих способности комуницирања које се састоје из алфабетске, нумеричке, техничке, информатичке и симболичке писмености (Mijatović, 2000).

Дакле, под писменошћу се више не подразумевају, искључиво, основне алфанумеричке вештине и знања, као што су читање, писање и рачунање, већ се у данашње време тумачи као компетенција за говор и слушање, разумевање знакова, бројева, кодова, као и анимација и многобројних различитих врста симбола, укључујући аудио и видео формате (Säljö, 2012, стр. 9; Leino, 2014).

Чињеница је да су дигитално доба, развој глобалне економије, истицање и неговање културне и језичке разноликости савременог друштва довели до тога да се границе писмености прошире, али и да се створе нове врсте писмености како би се испуниле садашње и будуће комуникацијске потребе грађана. Имајући у виду нове потребе друштва, група New London (1996) састала се и закључила да мора доћи до помака и ширења новог концепта писмености. Овај поступак условио је да се од тада говори о термину мултиписмености, али и да се започне са развојем нових приступа у учењу и подучавању, са фокусом на појму мултимодалности.

Модерна педагогија, која подржава мултиписменост, не подразумева искључиво дигиталне технологије, већ је фокус највише на промовисању педагошких поступака, процеса знања о искуствима, концептуализацији, анализи и примени (Cope & Kalantzis, 2009, стр. 175).

Група New London (1996, стр. 85–87) указује на то да из теорије мултиписмености произилазе четири компоненте наведене педагогије, и то: ситуирана пракса, јасна инструкција, критичко уоквиривање и трансформишућа пракса. Значај ситуиране праксе огледа се у томе што обезбеђује значајна искуства за ученике да учествују у сопственом процесу учења на основу животног искуства. Под инструкцијама се подразумева активна интервенција наставника да помогне ученицима да разумеју активности, као и да усмерава њихово учење. Помоћу критичког уоквиривања, ученици

су у могућности да анализирају оно што уче са критичког аспекта у односу на друштвене, културне, историјске, политичке, идеолошке односе унутар друштвене заједнице. Милс (Mills, 2006) додаје да трансформишућа пракса омогућава да ученици примене оно што су научили у новим контекстима трансформишући постојећа значења са циљем да дизајнирају нова значења као што је случај са стварањем мултимодалних текстова.

Дакле, Крес (Kress, 1997) скреће пажњу на то да основни аспект „нових“ писмености у образовању не подразумева само да је писменост више-струка већ и да захтева различите модове. Семиотички ресурси представљају праксе које се користе приликом стварања значења које довршавају задатак на компетентан, прикладан начин. Заправо, мултимодалност је област која узима у обзир како појединци праве значење служећи се различитим врстама модова.

Мултимодална писменост

Као што смо видели, мултимодална писменост је широко постављен концепт који се односи на способност да се успешно ради са текстовима који интегришу различите семиотичке ресурсе (Walsh, 2010, стр. 213). Дефинише се као способност конструисања значења путем читања, гледања, разумевања, одговарања, стварања и интеракције с мултимедијалним и дигиталним текстовима (Walsh, 2010, стр. 223–224).

У вези са наведеном дефиницијом, Ван Лувен (Van Leeuwen, 2017, стр. 17) наглашава да способност да се семиотички ресурси или модови користе на начин који одговара контексту и у складу са правилима које захтева одређена ситуација јесте у основи мултимодалне писмености. Овај облик модерне писмености заснован је на знању о томе шта се може урадити с различитим модовима и како се могу инкорпорирати у мултимодалне текстове. Такође, базира се и на разумевању комуникативног контекста и способности креативног одговора на захтеве специфичног контекста.

Волш (Walsh, 2010, стр. 213) додаје да мултимодална писменост подразумева стварање значења које се одвија путем читања и разумевања дигиталних текстова, али може укључивати и усмене и гестикуларне начине говора, слушање, драматизацију, писање, креирање свих мултимодалних текстова. Обрада модова попут слике, речи, звука може се одвијати истовремено и најчешће је кохезивна и синхронизована, док се некада дешава да доминира одређени режим. Тако, на пример, приликом обраде текстова доминира визуелни мод, док је звук доминантнији у подкастовима.

Дакле, термин мултимодалне писмености први пут су употребили Џуит и Крес (Jewitt & Kress, 2003, према: Vaish & Towndrow, 2010, стр. 323) како би указали да у модерном времену значења могу бити креирана

и представљена на више начина. Овакав модерни концепт писмености обухвата модове који су у интерконекцији и који се третирају и критички представљају на равноправан начин. Процес дизајнирања и представљања свих модова обухвата узајамно дејство атрибута семиотичких ресурса са циљем њихове интеграције и комбинације. У том погледу, неопходно је разумети да различити семиотички модалитети имају другачије организационе принципе за креирање значења. Тако, на пример, одређена дигитална страница може имати текст код кога треба водити рачуна где га поставити (десно, лево, горе, доле), то јест, задовољити критеријум позиционирања, док су за графички приказ битнији вектори, волумен и облик. Дакле, идентификовање подударности или неслагања међу модовима заправо и јесте кључ и база мултимодалне способности и писмености.

Складно томе, Масаро (Massaro, 2012) и Фадел и Лемке (Fadel & Lemke, 2012) дефинишу мултимодално учење као интердисциплинарни приступ учењу који обухвата употребу активних и мултисензорних приступа налик коришћењу слика, филма, уметности, видеа, графичких приказа који се комбинују са интерактивношћу. Дигиталне технологије су управо извори од изузетног значаја за мултимодалност јер омогућавају доступност многобројним модовима који обликују праксу и интеракцију. Самим тим, може се истаћи да је вртоглави развој технологије омогућио да се заједно са мултимодалним текстом и сликом користе звук, видео, разне симулације, анимације и други мултимедијални елементи.

Дијигитална писменост

С друге стране, што се тиче дигиталне писмености, постоје многобројне дефиниције у научној литератури. Међутим, оно што привлачи пажњу јесте да се некад термин користи у једнини (енгл. *digital literacy*), док се понекад може наћи у множини (енгл. *digital literacies*), у случајевима када се скреће пажња на шире значење концепта (Kuzmanović, 2017).

Гилстер (Gilster, 1997, стр. 6) дефинише дигиталну писменост као „могућност разумевања и коришћења информација из различитих извора, у различитим облицима, на рачунару као медију за складиштење и интернету као медију за дистрибуцију и објаву информација“. Како се наводи у *Развоју дијигиталне компетенције и мултимедије у настави (ICT Edu – модел 3)* (2012, стр. 2), дигитална писменост представља оспособљеност за сигурну и критичку употребу информационо-комуникационих технологија за рад, како на личном тако и на друштвеном плану. Главна одлика ове модерне писмености јесте употреба рачунара са циљем проналажења, процењивања, креирања, приказивања и размене информација путем интернета. Дакле, основне способности које укључује дигитална

писменост јесу, најпре, препознавање потребе за информацијом, проналажење и прикупљање информација путем рачунара и других уређаја, анализа и процена информација, коришћење пронађених информација, као и њихово објављивање путем интернета у одређене сврхе. Битни елементи поменути писмености јесу приступање, управљање, процењивање, интегрисање, стварање и комуницирање информација на појединачном и колаборативном нивоу у умреженој средини, подржаном од стране рачунара и других технолошких уређаја (ИТЕ Policy Brief, 2011, стр. 4–5). Све наведене компетенције су повезане са основним вештинама, будући да је дигитална писменост у данашњем времену постала подједнако релевантна и неопходна као и традиционалне писмености попут читања, писања, рачунања (ИТЕ Policy Brief, 2011, стр. 4–5).

Ферари (Ferrari, 2012) скреће пажњу на то да дигитално писмено друштво може да разуме медије, да претражује, да критички оцењује информације на интернету, да међусобно комуницира путем дигиталних алата, мобилних уређаја, таблета, апликација. Нг (Ng, 2012) напомиње да се ова модерна писменост односи на мноштво компетенција повезаних са употребом дигиталних технологија, које Сон, Парк и Парк (Son, Park, Park, 2017) дефинишу као подскуп електронских технологија које укључују хардвер и софтвер које људи користе у образовне, друштвене или забавне сврхе у школама и код куће.

Међутим, имајући у виду да техничка знања и вештине не могу самостално послужити за одговарајуће решење у дигиталној средини, придодати су им сложенији процеси налик когнитивним и социоемоционалним процесима. У том смеру, Гилстер (1997) у својој књизи *Дигитална писменост* први дефинише и широко популаризује концепт дигиталне писмености и представља је као способност разумевања и употребе информација из разних дигиталних ресурса. Заправо је реч о такозваном „овладавању идејама, а не о куцању на тастатури“ (стр. 8), чиме Гилстер наглашава значај критичког мишљења, а не само техничка знања и вештине.

Слично њему, Ешет-Алкалај (Eshet-Alkalai, 2004, стр. 93) скреће пажњу на то да дигитална писменост подразумева много више од могућности коришћења софтвера или управљања дигиталним уређајем. Она је спој сложених когнитивних, моторичких, социолошких и емоционалних вештина које корисници морају имати како би ефикасно функционисали у дигиталним окружењима. Примера ради, Ешет-Алкалај (2004, стр. 95) истиче да је за „читање“ упутстава из графичких приказа у корисничким интерфејсима потребна употреба дигиталне репродукције ради стварања нових, значајних материјала из постојећих. Са друге стране, за конструисање знања из нелинеарне, хипертекстуалне навигације, као и вредновање квалитета и ваљаности информација неопходно је разумевање правила која постоје у такозваном сајбер простору.

У савременом образовању дигитална писменост састоји се из употребе информационо-комуникацијских технологија, претраге, чувања и слања дигиталних информација, креирања, обраде и приказивања дигиталних информација (Medić, 2013, стр. 115). Генерално, дигитална писменост може се дефинисати и као креативна, критичка и поуздана употреба информационих и комуникационих технологија за постизање циљева везаних за рад, учење, слободно време, као и укључивање у одређену друштвену средину (Common Digital Competence Framework for Teachers, 2017, стр. 5).

Поред тога, дигитална писменост јесте оквир за више сложених и интегрисаних писмености, то јест, субдисциплина која обухвата знања, вештине, креативност и етику у оквиру дигиталног окружења (Calvani, Cartelli, Fini, Ranieri, 2008, стр. 185).

С тим у вези, Ешет-Алкалај (2004, стр. 94–102) наводи да постоји пет врста писмености које су обухваћене појмом дигиталне писмености: фото-визуелна писменост, репродуктивна писменост, разграната писменост, социоемоционална писменост, као и информациона писменост. Фото-визуелну писменост поменути аутор дефинише као способност читања и закључивања информација из визуелних слика, док је репродуктивна писменост могућност коришћења дигиталне технологије за стварање новог дела или комбиновање постојећих дела како би се направило сопствено оригинално дело. Даље, разграната писменост је способност за успешну навигацију у нелинеарном медијуму дигиталног простора. Социоемоционална писменост односи се на друштвене и емоционалне аспекте присуства на интернету, док информациона писменост јесте способност претраживања, лоцирања, процене и критичког процењивања информација пронађених на интернету. Последња наведена, информациона писменост укључује шире области везане за начине како се унутар савремених технолошких оквира приступа информацијама, као и вештине потребне за њихово интерпретирање за сигурну употребу (Špiranec, 2003; Kralj, 2006).

Укратко, под дигиталном писменошћу подразумева се способност избора и коришћења дигиталних информација, адекватна претрага и комуникација у дигиталном окружењу. Међутим, дефинисање дигиталне писмености се, према наведеним изворима, не може ограничити искључиво на поменуто. Наиме, концепт дигиталне писмености је много шири и укључује когнитивне, моторичке, социолошке и емоционалне вештине. Такође, шири појам дигиталне писмености огледа се у томе што обухвата и друге писмености налик информационој, комуникативној, визуелној, мултимодалној. Поред тога, дигиталној писмености припадају и рачунарска, медијска, комуникативна, технолошка писменост, репродуктивна писменост, разграната писменост и социоемоционална писменост.

Повезаност мултимодалности и дигиталне писмености

Дигитална писменост, дакле, јесте шири појам који обухвата и друге писмености и вештине, те је и њено објашњење опширно и захтева више простора имајући у виду да је срж ове писмености да се овлада идејама, а не да се сведе на употребу технологије и механичко куцање на тастатури. Бити дигитално писмен подразумева знање и способност појединца да проналази, селекује, анализира дигиталне информације, развија критички приступ и креативност. С друге стране, дигитална писменост јесте добра основа за развијање мултимодалне писмености која појединцу омогућава да адекватно бира модове или семиотичке ресурсе, примењује их у одређеном контексту и на тај начин наглашава поруку упућену ширем аудиторијуму у дигиталном окружењу.

Стога, за развој мултимодалности кључна је дигитална писменост. Дигитална писменост заправо се односи на све оно што мултимодална писменост подразумева у дигиталном окружењу. Наиме, да би се адекватно користили модови у дигиталном окружењу, неопходно је поседовање дигиталне писмености која подразумева „свест, став и способност појединаца да на одговарајући начин користе дигиталне алате за идентификацију, приступ, управљање, интеграцију, процену, анализу и синтетизацију дигиталних ресурса“ (Martin, 2005, стр. 135).

Дигитална писменост је, заправо, кључна за мултимодалност јер помаже да се стекну и креирају знања у дигиталном свету, као и да се комуницира са другима.

За разлику од мултимодалне писмености чији је фокус на адекватној употреби модова, улога дигиталне писмености у мултимодалном учењу огледа се у томе што омогућава сваком појединцу да пронађе информације и селекује оне најбитније, затим, да те исте информације може да анализира и употреби у креирању мултимодалних текстова. Знати како критички сагледати све информације које се могу пронаћи у дигиталном окружењу од великог је значаја за развој мултимодалног учења и мултимодалне писмености.

Често се ове две писмености, мултимодална и дигитална, у литератури доводе у везу; стога је, како би се реализовале мултимодалне активности, потребно радити истовремено на њиховом константном унапређивању и усаглашавању.

Закључак

Мултимодалност, као нова образовна парадигма, све више је у фокусу страних научних радова и истраживања. Имајући у виду дигиталне

генерације ученика и њихову константну употребу нових технологија, обе горепоменуте писмености представљају свакодневни императив и потребу. У овом раду представљени су феномен мултимодалности, као и модови или семиотички ресурси који се у мањој мери изучавају у домаћој научној литератури.

Надаље је фокус на објашњењу писмености и мултиписмености, која подразумева коришћење различитих начина комуникације у којима је писано језичко значење повезано и са аудио, видео, визуелним, просторним значењем, тј. модовима. Из тог разлога, у наставку се представља концепт мултимодалне писмености, која омогућава да се сви поменути модови и начини комуникације повежу са циљем креирања значења у оквиру текста, као и концепт дигиталне писмености.

На крају рада указује се на повезаност ових појмова. Наиме, обе писмености су уско повезане и када се ради у онлајн окружењу обе писмености се развијају и допуњују. Међутим, главна разлика између ових писмености огледа се у томе што дигитална писменост обухвата способност претраге, анализе и селекције дигиталних информација, док се мултимодална писменост фокусира на рад са мултимодалним текстовима и модовима. Оне се, заправо, допуњују како би се одређена порука представила публици, али и како би се нагласила путем различитих модова попут фотографија, графикана, аудио и видео садржаја.

Дакле, дигитална писменост је шири појам и основа за развијање мултимодалне писмености која сваком појединцу омогућава да буде креативан док користи различите семиотичке ресурсе, тј. модове. Сведоци смо великих промена у образовању као и тога да су нове генерације ученика окренуте дигиталном и мултимодалном окружењу јер неретко бирају визуелне модове, аудио и видео садржаје, што указује на то да је неопходно да се у настави користе и креирају нови формати како од стране наставнике тако и од стране ученика.

Литература

- Adami, E. (2015). What Is in a Click. A Social Semiotic Framework for the Multimodal Analysis of Website Interactivity. *Visual Communication*, 14(2), 1–21.
- Barton, D. (2007). *Literacy, Lives and Learning*. London: Routledge.
- Bešter, M. (2003). *Funkcionalna (ne)pismenost v Sloveniji*. Ljubljana: Filozofski fakultet u Ljubljani.
- Bezemer, J. & Kress, G. (2008). Writing in Multimodal Texts: A Social Semiotic Account of Designs for Learning. *Written Communication*, 25, 166–195.
- Calvani, A., Cartelli, A., Fini, A., Ranieri, M. (2008). Models and Instruments for Assessing Digital Competence at School. *Journal of e-Learning and Knowledge Society*, 4(3), 183–193.

- Colclough, Ch. (Ed.) (2006). *Education for All: Literacy for Life, Global Monitoring Report*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Common Digital Competence Framework for Teachers*. (2017). Instituto Nacional de Tecnologías Educativas y de Formación del Profesorado (INTEF). Retrieved from: https://aprende.intef.es/sites/default/files/2018-05/2017_1024-Common-Digital-Competence-Framework-For-Teachers.pdf
- Cope, B. & Kalantzis, M. (2009). "Multiliteracies": New Literacies, New Learning. *Pedagogies: An International Journal*, 4, 164–195.
- Dijanošić, B. (2012). Funkcionalna pismenost polaznika osnovnog obrazovanja odraslih od trećeg do šestog obrazovnog razdoblja. *Andragoški glasnik*, 16.1 (28), 21–31.
- Eshet-Alkalai, Y. (2004). Digital Literacy: A Conceptual Framework for Survival Skills in the Digital Era. *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia*, 13(1), 93–106.
- Fadel, C. & Lemke, C. (2012). Multimodal Learning Through Media. In: N. M. Seel (Ed.), *Encyclopedia of the Sciences of Learning* (2375–2378). New York: Springer.
- Ferrari, A. (2012). *Digital Competence in Practice: An Analysis of Frameworks*. Seville: Institute for Prospective Technological Studies.
- Gilster, P. (1997). *Digital Literacy*. New York: Wiley.
- ICT Edu – modul 3, Razvoj digitalne kompetencije i multimedija u nastavi*. (2012). Preuzeto sa: <https://docplayer.net/42621440-Ict-edu-modul-3-razvoj-digitalne-kompetencije-i-multimedija-u-nastavi-sto-je-digitalna-kompetencija.html>
- IITE Policy Brief* (2011). UNESCO, Institute for Information Technology in Education. Retrieved from: https://iite.unesco.org/files/policy_briefs/pdf/en/digital_literacy.pdf
- Jewitt, C. & Kress, G. (2003). *Multimodal Literacy*. New York: Peter Lang.
- Kralj, L. (2006). Spremnost Hrvatske za e-learning – kakav je potencijal školstva za e-learning. *Edupoint (elektroničko izdanje)*, 46 (6).
- Kress, G. (1997). *Before Writing: Rethinking the Paths to Literacy*. London: Routledge.
- Kress, G. R. & Van Leeuwen, T. (2001). *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. London: Edward Arnold.
- Kress, G. (2003). *Literacy in the New Media Age*. London: RoutledgeFalmer.
- Kress, G. (2010). *Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*. London: Routledge.
- Kuzmanović, D. R. (2017). *Empirijska provera konstrukta digitalne pismenosti i analiza prediktora postignuća* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd.
- Lauer, C. (2009). Contending with Terms: "Multimodal" and "Multimedia" in the Academic and Public Spheres. *Computers and Composition*, 26(4), 225–239.
- Leino, K. (2014). *The Relationship Between ICT Use and Reading Literacy: Focus on 15-Year-Old Finnish Students in PISA Studies*. Jyväskylä: Finnish University of Jyväskylä – Institute for Educational Research.
- Martin, A. (2005). DigEuLit – A European Framework for Digital Literacy: A Progress Report. *JeLit, Journal of eLiteracy*, 2(2), 130–136. Retrieved from: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.469.1923&rep=rep1&type=pdf>
- Massaro, D. W. (2012). Multimodal Learning. In: N. M. Seel (Ed.), *Encyclopedia of the Sciences of Learning* (2378–2381). New York: Springer.

- Medić, S. (ur.) (2013). *Digitalna pismenost, Vodič za nastavnike i polaznike*. Beograd: Projekat „Druga šansa“.
- Mijatović, A. (2000). *Leksikon temeljnih pedagoških pojmova*. Zagreb: EDIP.
- Mills, K. A. (2006). Critical Framing in a Pedagogy of Multiliteracies. In: J. Rennie (Ed.), *Voices, Vibes, Visions: Hearing the Voices, Feeling the Vibes, Capturing the Visions – Proceedings of the AATE/ALEA National Conference* (1–15). Aust. Assoc. for Teaching English/Australian Literacy Educator's Association, Darwin. Retrieved from: <https://eprints.qut.edu.au/4844/>
- New London Group (1996). A Pedagogy of Multiliteracies: Designing Social Futures. *Harvard Educational Review*, 66, 60–92.
- Ng, W. (2012). Can We Teach Digital Natives Digital Literacy?. *Computers & Education*, 59, 1065–1078.
- Säljö, R. (2012). Literacy, Digital Literacy and Epistemic Practices: The CoEvolution of Hybrid Minds and External Memory Systems. *Nordic Journal of Digital Literacy*, 7(1), 7–19.
- Son, J. B., Park, S. S., Park, M. (2017). Digital Literacy of Language Learners in Two Different Contexts. *The JALTCALL Journal*, 13(2), 77–96.
- Špiranec, S. (2003). Informacijska pismenost – ključ za cjeloživotno učenje. *Edupoint (elektroničko izdanje)*, 17 (3), 5–15.
- Vaish, V. & Towndrow, P. A. (2010). Multimodal Literacy in Language Classrooms, In: N. H. Hornberger & S. Lee McKay (Eds.), *Sociolinguistics and Language Education (New Perspectives on Language and Education)* (317–345). Bristol: Multilingual Matters.
- Van Leeuwen, T. (2017). A Social Semiotic Theory of Synesthesia? A Discussion Paper. *HERMES – Journal of Language and Communication in Business*, 55, 105–119.
- Vrkić Dimić, J. (2014). Suvremeni oblici pismenosti. *Školski vjesnik: časopis za pedagoška i školska pitanja*, 63 (3), 381–394.
- Walsh, M. (2010). Multimodal Literacy: What Does It Mean for Classroom Practice?. *Australian Journal of Language and Literacy*, 33(3), 211–239.
- Witfelt, C. (2000). Education Multimedia and Teachers' Needs for New Competencies: A Study of Compulsory School Teachers' Needs for Competence to Use Educational Multimedia. *Education Media International*, 37(1), 235–241.

Milena M. VIDOSAVLJEVIĆ

Institute of Serbian Culture, Priština – Leposavić

Multimodal and Digital Literacy as New Concepts in Education

Summary

The digital age requires each individual to redevelop new skills and many literacy skills in order to function in modern society. Therefore, new concepts are emerging in education that explain what all the skills are necessary in order to adequately perform certain activities in the online environment. One of the modern concepts is multimodality, which is inevitably accompanied by modes, multimodal literacy, and digital, as well as broader literacy. Multimodality is a communication phenomenon that relies on the use of modes, i.e., semiotic resources, whose role is to create meaning. Namely, mods include images, charts, sounds, colours, audio, videos, maps and so on. Their function is to help digital texts convey a specific message in an online environment. In all this, the key role is played by multimodal literacy, which is the ability to successfully work with texts that include different modes, as well as digital literacy, which includes the ability to search, locate, select and analyse digital information. Having in mind that both literacies are interconnected and complementary, the aim of this paper is to draw attention to the mentioned concepts as well as to present their importance for the realization of multimodality in education.

Keywords: literacy; multiliteracies; multimodality; multimodal literacy; digital literacy.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторско-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

КЪИЖЕВНОСТ

• • • • •

Literature

Оригинални научни рад
УДК: 821.163.1.09-94 СЛВА, СВЕТИ
82.0
811.163.1'38
DOI: 10.5937/zrffp52-35451

ФИГУРЕ ПОНДВЉАЊА КАО КОХЕЗИВНИ МЕХАНИЗМ У СЛВИНОМ ЖИТИЈУ СВЕТОГ СИМЕОНА

Сара Р. ЈЕКИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српску књижевност и језик

¹ sara.jekic@pr.ac.rs

Рад примљен: 18. 12. 2021.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ФИГУРЕ ПОНАВЉАЊА КАО КОХЕЗИВНИ МЕХАНИЗАМ У САВИНОМ ЖИТИЈУ СВЕТОГ СИМЕОНА

Кључне речи:

Свети Сава;
житије;
српска црквена
књижевност;
лингвистика
текста;
кохезија;
кохеренција;
фигуре
понављања.

Сажетак. У средишту нашег истраживања нашле су се фигуре понављања као кохезивни механизам у Савином Житију Светог Симеона. На основу репрезентативних примера, методом рада на тексту, индуктивним и дедуктивним закључивањем, али и повезивањем науке о књижевности и лингвистике текста, настојаћемо да покажемо да ли је и у коликој мери присуство фигура понављања доприносило већој повезаности и кохерентности текста. Стога, наша се анализа неће сводити само на ниже текстуалне целине него и на оне више, као што су пасус, поглавља и текст у целини, чиме ћемо настојати да проникнемо у смисао његове целокупне организације. С обзиром на то да су за текстуалну анализу најважнија лексичка и синтаксичка понављања, тј. фигуре које настају понављањем лексема, синтагми или реченица, оне су се превасходно и нашле у фокусу истраживања.

Уводна разматрања

Рад представља покушај ближег осветљавања заступљености фигура понављања и функција које су оне могле имати у хагиографској књижевности. Разлог због кога смо се определили управо за Савино *Житије Светиої Симеона* налази се у чињеници да је Свети Сава, између осталог, био први српски хагиограф, односно зачетник свих средњовековних књижевних жанрова, а повезивање са лингвистиком текста видели смо као својеврстан изазов², јер је „књижевност много старија од науке која је анализира“ (Perović, 2014, стр. 51). Уједно, сарадњом науке о књижевности и лингвистике текста могао би се постићи још један важан циљ – ублажавање оштрих ивица које раздвајају поменуће две области.

Како „svaka vrsta teksta, odnosno žanr, ima drugačiju organizaciju koja proizilazi iz svrhe samog teksta“ (Lakić, 2014, стр. 65), показаћемо како она изгледа на примеру житија. Ако Богдановић тврди да „сваки догађај у житију има своју религиозну интерпретацију“, односно да је „сваки провиденцијалан и нема ничега случајног“, да је „живот једног свеца – био он владар или прост монах, од почетка и прапочетка па све до краја, и кроз сваки тренутак, руковођен бојим провиђењем, такође – планиран у бојем провиђењу“ (Богдановић, 1968, стр. 10), ми ћемо настојати да утврдимо да ли је и сваки, у овом случају стилски, поступак, такође, био брижљиво планиран и одабиран од стране аутора из широке палете могућих поступака или је настао њиховом комбинацијом.

² О удвајању и понављању као начелу књижевног дела Светог Саве говорено је у истоименом раду Ђорђа Трифуновића објављеном пре неколико деценија (1976), у коме је фокус био превасходно на удвајању појмова између *Псалама* и *Прича Соломонових* и Савиног целокупног дела. Удвајање појмова праћено је преко везника „и“, говорено је о удвајању именица, глагола, синтагми, придева, где је приказан и мали број удвајања прилога, док су понављања најчешће уграђена у анафоре, преко реторских питања, паралелних реплика (посебно градационих) и осећања за ритам. Више о томе видети у: Трифуновић, Ђ. (2010). Удвајање и понављање као начело књижевног дела Светог Саве. У: Т. Јовановић (прир.), *Свети Сава; Десет векова српске књижевности*, књ. 1 (209–223). Нови Сад: Матица српска.

Анализа *џрађе*

Житије као жанр обухвата дугу историју свог настанка и развитака. Ређеп тврди да је „постојала заједничка композиционо-стилска схема, али да је сваки народ нашао свој особен израз у житијној књижевности“ (Ређеп, 2008, стр. 5), а ми томе можемо додати утисак да је и сваки појединац као припадник одређеног народа касније такође проналазио свој особени израз, ослобађајући књижевни таленат, иако тиме није нарушавао карактеристичне оквире житијне схеме. Мада *Житије Светио Симеона Немање* није велико обимом, оно се као корпус изузетно захвално показало за анализу, што ћемо редоследом који је наведен у делу, односно, издвојеним примерима, у наставку покушати да оправдамо, јер готово да не постоји страница на којој нисмо идентификовали макар један пример тражених фигура и помоћу њих остварене кохезије.³ Трифуновић је мишљења да се Свети Сава управо посредством *Псалама* и *Причама Соломоновим*, али и другим старозаветним књигама, могао надахнути изражајним средствима удвајања појмова (Трифунувић, 2010, стр. 210).

Тако одмах у уводу, где аутор говори о лику и подвизима преподобног Симеона Немање, наилазимо на две фигуре понављања. Прва два примера послужиће нам као објашњење мезофоре, која је уз анафору и епифору једна од три основне фигуре понављања:

„И пошто је обновио очеву дедовину и још више утврдио Божјом помоћу и својом мудрошћу даном му од Бога, и подиже пропалу своју дедовину и придоби од Поморске земље Зету са градовима, а од Рабна оба Пилота, а од грчке земље Патково, све Хвосно и Подримље, Кострц, Дршковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Глбочицу, Реке, Ушку и Поморавље, Загрлату, Левче, Белицу.“

(Свети Сава, 2005, стр. 165)

Из приложеног можемо закључити да мезофора „подразумијева понављање исте лексеме или синтагме на средини двају или више узастопних стихова или реченица“ (Ковачевић, 2000, стр. 295), што потврђује и следећи пример, који долази одмах у наставку: „И уз помоћ Божју владавина његова примила је одасвуд мир и тишину, јер овај ваистину

³ „Dva su ključna pojma koja ukazuju na kontinualni karakter nekog teksta: kohezija i koherencija. Pre svih, pojam kohezije stavio je u centar svojih razmišljanja Halliday. On smatra da je kohezija semantička kategorija, ali i sintagmatska relacija. Kao semantički koncept odnosi se na relacije značenja koje postoje unutar teksta. Kohezija se javlja kada interpretacija jednog elementa u tekstu zavisi od nekog drugog elementa. Jedan element pretpostavlja drugi, u tom smislu da se on ne može dekodirati bez obraćanja tom drugom elementu. Tada se uspostavlja kohezivni odnos i ta dva elementa, pretpostavljajući i pretpostavljeni, time se, bar potencijalno, integrišu u tekst“ (Polovina, 1999, стр. 147–148).

диван и страхан постаде свима који живе око њега, пошто је **владавина његова** била 37 година сачувана и цела и ни од кога повређена“ (Свети Сава, 2005, стр. 165).

За разлику од претходна два примера у којима је регистрована мезофора, у следећем примеру кохезија је заснована на присуству ентимема:

„Јер како ћемо овога назвати? **Владарем** ли, а уз то и **учитељем**? Јер утврди и уразуми срца свију и научи нас како правоверни хришћани треба да држе праву веру у Бога. Прво на себи благоверност показа, а потом друге научи, цркве освети, манастире сазда, светитеље у власт слушајући, јереје штујући, а према монасима гајећи велику смерност и љубав, безнадежним нада, убогим заступник, ништима хранитељ, наге у свој дом уводећи одеваше их, сирочад нахрани, удовице оправда, слепим и хромим и немоћним и глухим и немим ваистину мати постаде“.
(Свети Сава, 2005, стр. 165–166)

У питању је стилска фигура која „подразумијева такву мисаоно-језичку структуру у којој се најприје гномским изразом наводи опште (тј. неки општеважећи став, правило) које се потврђује неким конкретним примјером, тако да је то конкретно заправо супсумирано под опште. Ентимем оваплоћује дедуктивни принцип закључивања“ (Ковачевић, 2000, стр. 314–315), а у овом случају показује због чега се Свети Симеон може назвати и **владарем** и **учитељем**.

При набрајању задужбина, које своје постојање или обнову дугују Симеоновом заступништву, налазимо употребу стилске фигуре која се назива полиптотон:

„Сам сазда **манастире**: прво у Топлици светога оца Николе, и други тамо Свету Богородицу у Топлици: потом опет сазда **манастир** Светог Георгија у Расу. И свима тим **манастирима** сатвори управу као што треба. А после тих овај наш свети **манастир** сазда, који и посвети имену пресвете Владичице наше Богородице Добротворке, создавши од мала и до велика, и села предаде **манастиру** заједно са другим правима **манастиру**, иконама и часним сасудима и књигама и ризама и завесама, и што је писано у златопечатној повељи његовој, а још је и у цркви написано на зиду, и са клетвом и са везом да нико не измени његова предања, као што слушате и у овим књигама напред о томе.“
(Свети Сава, 2005, стр. 166)

У наставку рада видећемо да су полиптотонске ланчане везе реченица врло честе, јер се „полиптотон одређује као позиционо неусловљено понављање једне ријечи у различитим облицима у више реченица или стихова“ (Ковачевић, 2000, стр. 299). Његова обличка и позициона слобода вероватно је разлог честе употребе ове фигуре.

Већ смо поменули које се три фигуре истичу као основне (анафора, епифора и мезофора), али нисмо нагласили да све остале углавном настају њиховом комбинацијом. Такав је случај са следећим примером који ће објаснити употребу мезоанафоре: „Узмите **јарам** мој на се, јер сам кротак и смиран срцем, и наћи ћете покој душама вашим: **јарам** је мој благ и бремене моје лако“ (Свети Сава, 2005, стр. 167).

Из приложеног се примећује, а и њен сам назив казује, да је мезоанафора настала комбиновањем мезофоре и анафоре, те она, према томе, представља „понављање исте језичке јединице на средини прве и на почетку наредне реченице или стиха“ (Ковачевић, 2000, стр. 300). Издвојени део, с обзиром на то да је цитат преузет из *Јеванђеља њо Маџеју*, добар је показатељ колико су средњовековни писци били добри познаваоци *Светиої џисма*, као и колико је ова света књига утицала на уобличавање мисли, текста и представа о одређеним појмовима које су заокупљале тадашњег човека.

Деретић је добро запазио да се „просвећеност као ’просветљење’, као узлазно духовно кретање к Богу, остваривала првенствено на индивидуалном плану у сталним духовним и физичким напорима појединаца да одагнају од себе све оно што их везује за свет и одвраћа их од тог пута којим су стремили ка крајњем циљу, пуном сједињењу с божанским“ (Деретић, 1997, стр. 158). Управо због тога је један од значајнијих момената у овом житију тренутак када Стефан Немања жели да напусти престо у корист сина Стефана Првовенчаног, како би се посветио духовном животу: „Чеда моја вазљубљена и од мене отхрањена. Ево знано је свима вама, како Бог својим промислом постави мене да владам над вама, и какву озлобљену земљу нашу примих у почетку [...]“ (Свети Сава, 2005, стр. 168). Овде имамо пример епифоре, која припада фигурама дикције, а чија реч на грчком означава додавање или нашошење. „Epifora je jedna od pet figura koje se označavaju kao lirski paralelizmi (tu spadaju i anafora, simploka, anadiploza ili palilogija), kojima je cilj da ponavljanjima istih reči ili grupe reči izraze intenzitet osećanja, istaknu određeni emocionalni tonalitet, formalno povežu različite motive, kao i da doprinesu ritmičkoj organizaciji pesme“ (Popović, 2010, стр. 188). Израженост осећања потврђује и део који се налази у наставку: „А све вас, као и своју децу, отхраних, све до сада, и научих вас да се држите вере правоверне“ (Свети Сава, 2005, стр. 168). Наведене речи могу се тумачити и као мезофора, пошто заменици претходи текстуални конектор *а* и заменица *све*.

Пре него што изврши што је наумио, Стефан Немања настоји да мудрим саветима и поукама одобровољи окупљење и уједно оправда свој поступак одрицања моћи и свега материјалног. У наставку ћемо зато препознати поново присуство ентимема у обе строфе:

„Зато се узалуд метемо:
 ’кратак је пут којим течемо,
 живот наш је дим, пара, земља и прах;
 за мало се јавља, а убрзо нестаје.’
 Зато је све ваистину сујета. Јер

овај живот је сенка и сан,
 Јер сваки земаљски мете се ни за што,
 као што рекоше Књиге:
 када и сав свет стечемо,
 тада ћемо се у гроб уселити,
 где су заједно цареви и убоги.“

(Свети Сава, 2005, стр. 169)

Без обзира на труд, окупљени бољари и Немањини синови нису могли да прикрију негодовање и тугу: „Не остављај нас сироте, господине, јер ти нас освети и ти нас научи и ти нас просвети, пастиру добри, који полажеш душу своју за овце, јер никада у твоје дане вук не уграби овцу од Богом праведнога ти стада пастве!“ (Свети Сава, 2005, стр. 169). У претходном цитату присутна је мезофора која је ојачана паралелизмом⁴ у другој, трећој и четвртој клаузи. А како се у наставку понавља именица *овце*, у питању је епимезофора, још једна фигура настала комбиновањем две, у њеном случају епифоре и мезофоре. Она представља „понављање исте језичке јединице на крају једне и на средини наредне реченице или стиха“ (Ковачевић, 2000, стр. 301).

Након што је саопштио коме препушта престо, Стефан Немања наставља са саветима искреног државника и припадника православне вере:

„И помишљајте добро пред Богом и људима. Уздајте се свим срцем у Бога, а својом премудрошћу не величајте се. На свима путевима својим знајте да прави буду путеви ваши и ноге ваше неће се спотичати. Не будите мудри за себе, а дојте се Господа и уклоните се од свакога зла; тада ће тело ваше имати исцељење и кости ваше одмор.

⁴ „Paralelizam (grč. *parallelos* – naporedan, uporedan), stilска figura, podvrста ponavljanja, којом се pojedine reči или cele rečenice ponavljaju u narednom stihu, doslovno или tako da članovi ponavljanja imaju istu gramatičku strukturu или isti smisao. Paralelizam po gramatičkoj strukturi naziva se izokolon i potiče iz antičke retorike, a podrazumeva sled paralelnih rečenica или delova rečenica koje treba da imaju isti broj reči čije značenje je isto, suprotno или slično. Paralelizam po smislu potiče iz starohebrejske poezije i predstavlja jednu od najčešćih figura u Bibliji (npr. početak Davidovih psalama). Posebnu grupu paralelizama, tzv. lirske paralelizme, obrazuju figure u kojima se ponavljaju iste или slične reči na početku stihova (anafora), na kraju stihova (epifora), na početku i na kraju stihova (simploka), na kraju jednog i na početku drugog stiha (palilogija). Iako je prevashodno svojstven poeziji, paralelizam reči i rečenica koristi se i u prozi“ (Popović, 2010, стр. 511).

Поштујте Господа од својих праведних трудова и дајите му првине од својих плодова праведних, да би се испуниле житнице ваше мноштвом пшенице, а пивнице ваше да би вино точиле. Синови, не губите снаге у казни Господњој, нити клоните обличавани од њега. Јер кога љуби Господ, онога кара, и бије свакога сина, кога прима.“

(Свети Сава, 2005, стр. 170–171)

Овде такође наилазимо на полиптотон, али треба нагласити да он у овом случају представља понављање манифестовано кроз синонимну реч *Госџод*.

Драгиша Бојовић сматра да је „теологија стваралаштва неодојива од јеванђелске мисли; ’Не живи човек о самом хлебу, но о свакој речи која излази из уста Божјих’ (Мт. 4. 4)“ и истиче да је „примат духовне хране један од најважнијих мотива средњовековне књижевности, који се, са другим сличним мотивима, слива ка кључном мотиву Трпезе Премудрости“ (Бојовић, 2009, стр. 5). Овај мотив, тако чест у делима српске црквене књижевности, налазимо и у *Житију Светџој Симеона*:

„Блажен је човек који је нашао премудрост и онај смртни који је видео разум. Јер боље је њу куповати, него ризнице злата и сребра; скупља је Ø од драгоценог камења; не противи јој се ништа лукаво, а слатка је Ø свима који јој се приближују. Свака друга драгоценост недостојна је, јер дужина живота и године живота су у њеној десници, а у левици њеној је богатство и слава. Из уста њених излази правда, а закон и милост носи на језику. Путеви њени су путеви добри, и све стазе су у миру. Дрво је Ø живота свима који се држе ње и који се ослањају на њу, као на Господа тврда.“

(Свети Сава, 2005, стр. 171)

У наведеном пасусу имамо понављање помоћу супститутивних речи. „Referenca (engl. reference) омогућава да се идентификују раније поменути људи или ствари. Тако ћемо у дискургу често употријевити замјенице он или она за особе које смо већ раније поменули именом. Ова врста reference назива се анафора“ (Лакјић, 2014, стр. 61), те је овде реч о анафоричкој референцији. По терминологији којом се служи Павица Мразовић (Мразовић и Вукadiniвић, 2009), овде такође имамо и присуство нултог конектора⁵ (испуштену личну заменицу), која се обележава са Ø.

⁵ „Конектори су језички елементи – речи, групе речи, па и цели искази – чија функција се састоји у томе да омогуће међусобно повезивање елемената у тексту, да обезбеде кохерентност текста. Конектори нису искључиво везани за текст. Они могу и у оквиру групе речи као и у оквиру независне или комплексне рећенице да остваре функцију повезивања њихових елемената. Конектори у тексту могу имати три функције: упућивање на претходни или следећи елемент (анаfore и катаfore), организовање текста и раščланјаванје текста“ (Мразовић и Вукadiniвић, 2009, стр. 725).

Број стилских фигура је велики (у најдетаљнијим класификацијама око 250), а њихово дефинисање дуго је измицало коначној класификацији. Потешкоћу је вероватно представљало и њихово истовремено појављивање у тексту, што је бацало сенку на уочавање различитости. Такав је случај са следећим цитатом, а који је преузет из *Јеванђеља њо Јовану*: „Јер ко не љуби брата свога, Бога не љуби. Бог је љубав. Зато ко љуби Бога, нека љуби и брата свога“ (Свети Сава, 2005, стр. 171). Однос између прве две клаузе заснован је на мезоепифори, а однос између последње две (поновљено *љуби*) – на мезофори. Не треба previdети ни присуство ентимема, о којима је већ било речи.

Свој опростајни говор приликом препуштања престола, Стефан Немања завршио је следећим речима:

„Мир буди вама, властело моја и бољари! Мир буди и вама млађи, које вас отхраних од рођења матера ваших! Мир буди вама свима, стадо Христово духовно, које ми Бог предаде, и напасавши вас сачувах неповређене, као добар пастир душу своју полагајући за вас.“

(Свети Сава, 2005, стр. 172)

Овде наилазимо на рефрен, који се понавља на почетку реченица⁶; притом је он оснажен паралелизмом. То потврђује и следећи пример колективног плача, у коме се поново јавља мезофора:

„А они плакаху и ридаху гледајући како се растају од таквог господина и пастира. И тако плакаху и ридаху, као што се

’чуо и глас у Рами:

Рахиља оплакује децу своју

И не може да се утеши!“

(Свети Сава, 2005, стр. 172)

Јухас-Георгиевска приметила је да након једне краће похвале, која говори о Немањиним војничким врлинама, „започиње темељније изграђивање његовог духовног лика и представљање добрих дела и ктиторске активности“ (Јухас-Георгиевска, 2005, стр. 45). На самом почетку Сава исказује своју недоумицу:

„Ваистину у недоумици сам како да га назовем. Да ли господином добрим? Да ли учитељем праве вере? Оцем благим? Пастиром, који

⁶ „Refren (fr. *refrain* – *priпев*), stih, deo stiha ili grupa stihoa koji se najčešće u pravilnim, katkad i u nepravilnim intervalima, ponavlja u pesmi na kraju svake strofe (premda se refren može pojaviti i na početku ili u sredini, odnosno bilo gde), čime se doprinosi ritmičkoj organizaciji pesme. Refren se može ponavljati u potpuno istom kao i u neznatno izmenjenom obliku, ili tako da se njegovo značenje pri svakom ponovnom pojavljivanju menja; isto tako, može se pojavljivati kao deo strofe ili kao izdvojena celina, koja katkad i sama čini strofu“ (Popović, 2010, стр. 606).

вером напаса предано му стадо? Просветитељем цркава и учитељем добрих обичаја и који вазда пребива у молитвама? Да ли преизобилним служителем и љубитељем ништих? Да ли наставником праве вере и учитељем добре вере и чистоте, светилом васељене? Да ли наставником пуним вере и узором кротости и поста? Да ли наставником премудрости и смислодавцем и укротитељем несмислених? Да ли чуваром стада свога и премудрим бранитељем свију оних који живе око њега?“
(Свети Сава, 2005, стр. 172–173)

У издвојеном пасусу прво увиђамо присуство анафоре, али и елипсу⁷, јер се изоставља део предиката, тј. семикопулативни глагол и објекат – *ga ĩa назovem*. А потом се елидира и упитна форма *ga ли*. Овде је анафора ојачана паралелизмом и управо паралелизам омогућава и елизију.

Поред тражених фигура понављања, које су центар нашег истраживања, тешко је не приметити и присуство других стилских фигура, на пример инверзију – фигуру конструкције, јер се конгруентни атрибут налази иза именице, што је чест случај у житијној књижевности:

„Раздавши све **своје** имање ништима, изиђе од владавине **своје** и деце **своје** и жене **своје**, богоданог првога венца, јер овај не постаде учесник другог брака, но учини себе заједничарем неисказаног и часнога и светоанђелскога и апостолскога образа, малог и великога, и би му наречено име господин Симеон.“

(Свети Сава, 2005, стр. 173)

У наведеном примеру имамо стилску фигуру полиптотон (са којом смо се већ сусрели), јер се понавља заменица у акузативу и генитиву.

Главни разлог Немањиног повлачења са власти и рађања жеље да се посвети духовном, свестан пролазности овога света и свих земаљских лепота, јесте најмлађи син Свети Сава, који му је искрено упутио позив како би му се придружио на путу који је својевољно одабрао:

„Јер ради овога блажени отац господин Симеон зажеле ићи у Свету Гору, да као пастир добри потражи одбегло **јагње**, и да га, узевши на раме, принесе ка Оцу **своме** и ка **својој** вољи, и да од Бога добије награду ради устрахења од **својих**, да испуни другу жељу срца свога и да нађе љубљено и заблудело **јагње своје**.“

(Свети Сава, 2005, стр. 175)

⁷ „Elipsa, tj. izostavljanje nekog elementa u tekstu predstavlja posebnu vrstu konektora kojim se obezbeđuje koherentnost teksta i ekonomičnost u jezičkom izražavanju. I ukazivački (deiktički) elementi (sa izuzetkom imenica) kao i upućivački imaju veoma uopšteno apstraktno značenje koje se u kontekstu ili u određenoj situaciji konkretizuje. Elipsa, međutim, ima samo zamišljeno značenje, poznato i govorniku i sagovorniku“ (Mrazović i Vukadinović, 2009, стр. 733).

У овом примеру јављају се стилске фигуре о којима је већ било речи, а то су мезоепифора и полиптотон. Употреба присвојних заменица чак и када нису неопходне иначе је стилска одлика житијног жанра. Ти атрибути обично се налазе у постпозицији именице и служе за комуникативно истицање именице (*Оца своја, срца своја, јајње своје*). Понавља се и именица *јајње*, што би могла бити мезофора. Ипак, овај одломак кохезивним чини полиптотон заснован на понављању заменице *свој*.

Јухас-Георгиевска истиче како се „снажно поетизована, симболичка представа Свете Горе складно уклапа у пројекцију јунаковог емотивно-дживљајног плана“, и да се уз то „Сава значајно ослања на поетско-алегоријску слику из склопа *Друје хиландарске њовеље*, вршећи одређене модификације“ (Јухас-Георгиевска, 2005, стр. 57). За ту поетско-алегоријску слику посебно је карактеристичан мотив птице, што ћемо видети из следећег одломка, кога кохезивним чини управо полиптотон заснован на понављању овог мотива:

„И стиже на ливаду мира, међу дрвета красна узрастом и плодовима, на којима поју слатке **птице**, где слушавши и поживе мирним и неметезним и богоугодним животом, укоренивши се добро у правој вери и светло сијајући, стојаше као дивно дрво у добром пристаништу, то јест Светој Гори. А посред ове нађе некога жељенога монаха као слаткогласну **птицу** и пустинољубну грлицу, милу утеху христољубиву старцу, и некада од њега отхрањено јагње, изданак од плода његова и цвет од корена његова, а ту је и добри мирис. Јер, ваистину, зазеле и почину на ливади красној, на којој појаше **птица** мењајући гласове, и насићиваше се са пет премудрих чула: гледањем, слушањем, мирисом, гласањем и додиром **птице**“.

(Свети Сава, 2005, стр. 177)

Познат као ктитор многих манастира и цркава, али и као њихов обновитељ, Стефан Немања је и на Светој Гори предузео подухват и обновио некадашњи манастир, тј. Милеје, Ваведење Свете и Преславне Владичице Богородице, где налазимо још један пример за помињању епифору: „И скупивши ту довољно **монаха**, постави некога преподобнога мужа по имену Методија **монаха**“ (Свети Сава, 2005, стр. 177).

Један од најемотивнијих делова у овом житију, уз последње тренутке боловања, свакако јесте осмо поглавље које сведочи о почетном стадијуму Симеонове болести. Свестан своје немоћи и скоре смрти, Стефан Немања позива сина Саву на разговор:

„Чедо моје слатко и утехо старости моје, сине, слушај **моје речи**, приклони ухо своје ка **мојим речима** и нека не пресакну источници живота

твога, сачувај их у своме срцу. Јер су \emptyset живот свима који их налазе. Сваким чувањем чувај срце своје, јер од њих су исходишта живота“.
(Свети Сава, 2005, стр. 178)

Сем дивних речи и мудрих савета, запажамо да је кохезија постигнута понављањем помоћу супститутивних речи, али примећујемо и присуство нултог конектора.

Одмах у наставку текста идентификовали смо тип везе реченице чији основ би могла бити „реторичка фигура епанафора, као подврста анафоре која се остварује кад се на почетку стихова или реченица не појављују исте ријечи, него синоними, и то много чешће блискозначнице него потпуни синоними“ (Ковачевић, 2000, стр. 306): „Уклони од себе оштра уста и увредљиве усне далеко од себе **одбаци**“ (Свети Сава, 2005, стр. 178). Пошто су у питању синоними, треба нагласити да је епанафора овде позиционо неусловљена, тј. један синоним јавља се на почетку прве клаузе, а други на крају друге клаузе.

Овај део *Житија* најбогатији је траженим фигурама понављања, те тако наилазимо и на регресију, до сада непоменути фигуру: „Право ходи ногама својима и исправљај путеве своје. Не скрећи **ни десно ни лево**, јер путеве који су десно зна Бог, а они с лева су развраћени“ (Свети Сава, 2005, стр. 178). У регресији или епаноди, какав је њен други назив, „најприје се наводе два или више појмова изражених лексемама у координираној вези, а затим се о сваком од тих појмова посебно говори“ (Ковачевић, 2000, стр. 311). Како је опште познато да су путеви Божји увек са десне стране и симболизују само добро, а путеви ђавољи супротно од тога, сувишно је објашњавати издвојени пример.

У наставку текста препознали смо, поред помињаног полиптонона, још једну досад необјашњену или примером издвојену стилску фигуру, која носи назив – анадиплоза⁸: „Сине мој, **послушај** ме сада и **дићеш блажен, јер блажен је муж који ме послуша** и човек који сачува путеве моје“ (Свети Сава, 2005, стр. 178). Ковачевић тврди да „двije или више реченица (или стихова) у којима је реализована анадиплоза као стилска фигура јесу реченице (или стихови) међусобно повезане ланчаном (линеарном) реченичном везом“, као и да оне „условљавају једна другу тако што следећа реченица произлази из претходне: следећа реченица је, наиме, уланчана са претходном посредством заједничког елемента који се јавља на крају претходне и почетку следеће реченице“ (Ковачевић, 2000, стр. 298–99).

⁸ Anadiploza (грч. *anadiplosis* – удвостручавање), реторичка је фигура или фигура дикције „која подразумева понављање једне, или више речи са краја стиха или реченице, на почетку наредног стиха или реченице, чиме се постиже нарочит звучни и семантички ефекат. Појам анадиплоза пореклом је из античке реторике и првобитно је означавао било које понављање речи или групе речи, тако да је анадиплоза сматрана синонимом за палиологијом, епизеуксом, анастрофом“ (Popović, 2010, стр. 33).

Овде смо пронашли још један пример анафоре, који на први поглед није очигледан, јер почетном глаголу претходи његова негација: „Не **обличавај** зле, да те не омрзне. **Обличавај** премудрога, и заволеће те“ (Свети Сава, 2005, стр. 178). Ипак, контраст је тај који чини главну везу међу овим реченицама.

Иако је сазнање скорог одласка жалостило и самог Симеона, он је плакао, али са надом верујућих да земаљска смрт није и једина коначност: „Јер ако се овде растајемо, тамо ћемо се опет састати, где више нема растанка“ (Свети Сава, 2005, стр. 179). Реченица коју смо издвојили такође је повезана, као и претходна, помоћу контраста, али је присутна и дистрибуција⁹ као стилска фигура. Како је, по речима Александре Костић Тмушић, „цео земаљски живот припрема за вечни живот“, и узимајући у обзир да се „вечна небеска кућа гради овде на земљи кроз процес 'преобличења' из смрти у живот“ (Костић Тмушић, 2018, стр. 239), јасно је да Свети Симеон овде мисли на Царство небеско у које ће ући само одабрани. Оно је крајњи циљ и смисао у животу сваког правог хришћанина чија ће се пуноћа објавити у последњи дан.

Последњег дана овоземаљског живота, Свети Симеон изговара следеће:

„**Чедо моје**, донеси ми пресвету Богородицу, јер такав имам завет, да пред њом испустим дух свој.

И када је била извршена заповест, и вече када је наступило, рече:

- **Чедо моје**, учини љубав, **положи ме на расу** која је за мој погреб, и **спреми ме потпуно** на свети начин, као што ћу и у гробу лежати.

И **простри рогозину на земљу**, и **положи ме на њу**, и **положи камен под главу моју**, да ту лежим док ме не посети Господ да ме узме одавде.

А ја све испунивши, изврших што ми је он заповедио.

А сви ми гледасмо и плакасмо горко, гледајући на овом блаженом старцу таква неисказана **Божја** провиђења. Јер како је и овде, у држави својој, молио у **Бога** и даде му, тако ни до овога часа не хтеде да се лиши ни једне ствари духовне, него му **Бог** све испуни“.

(Свети Сава, 2005, стр. 181)

Први део издвојеног пасуса почива на анафори и градацији¹⁰, али их додатно повезује паралелизам, јер реченице почињу императивом иза кога

⁹ „За разлику од регресије, у дистрибуцији се не даје тачно одређени појам који се даље 'објашњава', него је то увијек неки општи појам који се у даљем тексту навођењем његових саставних дијелова 'индивидуализује'“ (Ковачевић, 2000, стр. 311).

¹⁰ „Gradacija (lat. *gradatio* – pojačavanje), u antičkoj retorici označava pesničko sredstvo za pojačavanje snage izraza. Gradacija ima dvostruku primenu, pri čemu su obe sačuvane i u savremenoj analizi književnih dela. Stoga gradacija može biti: 1. Postupak u građenju kompozicije nekog narativnog dela zahvaljujući kome napetost postepeno raste, što doprinosi pojačavanju različitih estetskih efekata. 2. Figura ponavljanja, koja je sačinjena

се налази објекатска допуна. У другом делу назире се полиптотон, односно понављање манифестовано кроз различиту падежну употребу речи *Бој*.

Богдановић је у праву када каже да „опис Симеонове смрти, сав у смењивању слике и дијалога, уздржан и узбуђен у исти мах, спада у најлепше странице старе српске књижевности“ (Богдановић, 1986, стр. 23):

„А када је настала ноћ, пошто су се сви опростили и били благословени од њега, отидоше у ћелије да врше службе и да се мало одморе. А ја и једнога јереја оставих са собом, па ошадосмо код њега сву ту ноћ. А када је дошла поноћ, утиша се блажени старац, и више ми није говорио.

А када је настала ноћ, пошто су се сви опростили и црквена служба, одмах се просветли лице блаженога старца, и, подигавши очи к небу, рече:

’Хвалите Бога међу светима његовим,
хвалите га и на тврђи силе његове!’

[...]

’Хвалите га и на силама његовим,
хвалите га и по премногој владавини његовој!’“

(Свети Сава, 2005, стр. 182)

Први део издвојеног пасуса, такође почива на градацији, али се у другом, кога чине стихови из *Псалама Давидових*, јавља до сада непоменута фигура – симплока¹¹, због понављања императива (*хвалиише*) на почетку сваког стиха и понављања облика заменице *његов* на крају.

У моменту који непосредно претходи смрти, Симеон се, како се то накнадно кроз тумачење светогораца разјашњава, обраћа Богу са похвалом; исказује први и последњи стих 150. псалма (који је иначе хвала Богу). Кад Сава покуша да комуницира са оцем, он уместо одговора на постављено питање кога види, тад изговара још један похвални састав; казује други стих 150. псалма, те је очекивана појава симплоке, као и у претходном примеру:

„Хвалите Бога међу светима његовим,
хвалите га и на тврђи силе његове,
хвалите га и по премногој владавини силе његове.“

od niza rečenica ili fraza, gde sledeća rečenica ponavlja delove prethodne, po pravilu njene poslednje reči“ (Popović, 2010, стр. 246).

¹¹ „Simploka (grč. *symploke* – isprepletenost, splet), stilaska figura koja spada u grupu lirskih paralelizama, a koja nastaje spajanjem epifore i anafore. Simploka je sačinjena od ponavljanja reči ili grupe reči na početku (anafora) i na kraju stiha (epifora). Kao i ostale figure paralelizama i simploka izražava intenzitet osećanja i ističe emotivni ton pesme. Njome se, isto tako, formalno objedinjuju različiti motivi pesme. Simploka može biti uobličena i u dijaloškom obliku, u kojem se kroz nizanje pitanja i odgovora, ponavljaju deo pitanja i isti odgovori“ (Popović, 2010, стр. 670).

„Блажен ћеш бити свуда, зато и **блажени** глас изрекао јеси!“
(Свети Сава, 2005, стр. 183)

Видимо да је у последња два стиха симплока потпуна, док се у првом стиху понавља само атрибут. Закључна реченица: „Блажен ћеш бити свуда, зато и блажени глас изрекао јеси!“, открива нам пример анамезофоре, која настаје „комбиновањем анафоре и мезофоре“, односно, „подразумијева понављање исте језичке јединице (лексеме или синтагме) на почетку прве и средини наредне реченице или стиха“ (Ковачевић, 2000, стр. 301), у овом случају понављањем придева *блажен*.

У наставку сазнајемо догађаје уочи одржане службе светитељу, где поново наилазимо на епимезофору, а затим у трећој реченици и на епифору:

„Кад је прошло време после литургије и када се свршила сва уобичајена служба, сви целиваше преподобно тело. А ја грешни, обујмивши блажено тело, положих га у нови гроб, као што ми беше заповедио и испуних заповест његову.

Пошто се скупило мноштво монаха, нисам их отпустио све до деветога дана, служећи му службу свакога дана“.

(Свети Сава, 2005, стр. 183)

Након Симеоновог упокојења Свети Сава је забринут: „Обузе ме велика туга и бојазан, једно од пустоши, а друго због страха од безбожних разбојника“ (Свети Сава, 2005, стр. 183). Ово је још један пример фигуре регресије, о којој је било речи. Свети Сава затим користи прилику да говори о историјским приликама тога доба, где можемо сазнати нешто више и о његовом односу са братом Стефаном, који у том тренутку и није био идеалан, али можемо и да уочимо још један пример полиптотона заснованог на понављању речи *метеж*:

„И када сам ту пробавио осам година, настадоше многи метежи у томе крају, јер прошавши Латини и заузеше Цариград, бившу грчку земљу, чак и до нас, и улегоше и ту у свето место, пошто је настао велики метеж.

И када се овде сазнало о томе метежу, дође ми посланица од христољубивога и благочастивога, Богом изабранога и благословенога блаженим оцем Симеоном, Стефана Немање, који је владао његовом државом, и брата његова, великога кнеза Вукана“.

(Свети Сава, 2005, стр. 184)

Претпоследње поглавље *Житија* посвећено је преносу моштију Светог Симеона, односно, Савином испуњењу братовљеве воље, јер се на позив радо одазвао. И овде примећујемо рефрен као стилску фигуру:

„Када је сазнао владалац син његов Стефан Немања, и брат му кнез Вукан, скупише светитеља и јереје и игумане са многим монасима и са бољарима свим, са **радошћу радујући се и весељем веселећи се**. Дошавши, са великом чашћу узеше мошти господина Симеона, песмама духовним благодарећи Бога. Јер као што прекрасни Јосиф узне из Египта тело оца свога Јакова и пренесе га у земљу обећану, тако и ови богољубиви и благообразни синови његови са свом државом примише га, **радошћу радујући се и весељем веселећи се**, сами носећи пречасно тело оца свога, и са великом почашћу положише га у овој светој цркви у одређени му гроб, који блажени раније сам себи беше начинио“.

(Свети Сава, 2005, стр. 185)

Последње поглавље послужило је аутору за резимирање и допуну јунакових биографских података, иако се они, како је уобичајено за житијну схему, приказују у уводу, јер је живот светитеља приказан углавном хронолошки:

„Нека вам је знано о овом блаженом оцу нашем и ктитору господину Симеону, од **рођења** његова па до **смрти**:

Рођење његово било је у Зети на Рибници, и тамо је примио свето крштење. Када је овај младенац био изнесен овамо, узне га епископ цркве Светих Апостола и помоли се над дететом, и миром га помаза, па је тако и друго крштење примио. Јер све је било чудно са овим мужем: када је био дете примио је два крштења; и опет када је примио свети анђелски образ, и ту је примио два благослова – мали образ и велики. А ево и после **успенија** његова пречасно тело његово би двапут сахрањено: први пут у Светој Гори, где му би и уснуће, и опет отуда би узет и пренесен овамо, и са великом почашћу и красним славословљем овде по други пут беху положене његове часне мошти у гроб“.

(Свети Сава, 2005, стр. 185–186)

У истакнутом поглављу идентификовали смо још један пример регресије, јер се говори засебно о Симеоновом рођењу, а затим и о смрти, а Јухас-Георгиевска приметила је и да је „у последње поглавље уграђена и поука братству Студенице која проистиче из садржаја житија. То је уједно и стварни почетак основног дела самог *Студеничкој шийика*“ (Јухас-Георгиевска, 2005, стр. 63):

„А ти, **Боже** и Господе свега, и препрослављена Мати Господа и **Бога** Спаса нашега Исуса Христа, да ово што је написано буде и чињено, да ми и они после нас до краја свога века часним молитвама оца нашега и ктитора слушамо оно што се говори, и последујући да чинимо све што је угодно **Богу**, гледајући на подвиге и живљење овога преблаженога оца нашега, у којима је сладост и весеље, помињући **Бога**, веселећи се у **Богу**.

[...]

'Небеса ће проћи са хуком,
Ваздуси спаљени ће се разрушити,
Земља и што је на њој и дела биће сажежени!

Какво ли ће ту свака душа саврсно тело добити?
Какво ли ће бити збориште то мноштво људи од Адама до краја света?
Какво ли ће бити Христово страшно и од сунца светлије лице?
Какав ли ћемо глас његов чути, да ли праведницима које прима у царство небеско или грешницима које шаље у вечну муку?¹²
(Свети Сава, 2005, стр. 186–187)

У првом пасусу идентификовали смо још један пример полиптотона, заснованог на понављању речи *Бој*, док у другом имамо присуство дистрибуције, јер издвојени стихови недвосмислено оцртавају слику Другог Христовог доласка и Страшног суда, који уједно представљају и крај историје. Трећи пасус је само наставак претходног, где проналазимо још и анафору и градацију, јер ће то бити дан када ће Исус Христос, по Божјој вољи, судити свим живима и мртвима, према њиховим учињеним делима. Поред тога што ће судити, Христовим доласком ће се догодити велике и незапамћене промене у природи и Космосу. Та два мотива готово су неодвојива и често се тако и јављају у делима старих писаца.

Закључак

Наш циљ био је да покажемо улогу стилских фигура, у нашем случају фигура понављања, које представљају кохезивни механизам у житијној структури састављеној од историјских, мисаоних, филозофских, мемоарских, поетско-алегоријских и других пасажа, који се простиру кроз читав текст. Надамо се да смо успели да направимо скицу, указујући на неке детаље *Житија*, а да ће убудуће уз помоћ ње неко успети да прикаже и готову слику. Како смо настојали да утврдимо да ли је, налик житијној схеми, и сваки, у овом случају стилски, поступак, такође био брижљиво планиран и одабиран од стране аутора, а узимајући у обзир при анализи како ниже тако и више текстуалне целине, нисмо дошли до коначног закључка, али без сумње верујемо да су они и те како доприносили већој повезаности, смислености али и наглашености текста.¹²

Савино *Житије* или како то каже Кашанин „Немањина биографија, оваква како ју је његов син Сава саставио, непосредна је као усмена прича

¹² Ипак, треба приметити да су смисаона чворишта текста базирана углавном на понављању следећих речи: дедовина/владавина, владар/учитељ/наставник, манастир, јарам, Бог/Господ, премудрост, јагње, птице, речи, тело, метеж, чедо итд.

и интимна као дневник“ (Кашанин, 1975, стр. 124–131) и без обзира што наша анализа није заступала књижевну интерпретацију него текстуалну, не треба заборавити да је ово дело са свим својим особинама било и остало трајно добро српске историје и културе, али и предмет вечног проучавања.

Извор

Свети Сава (2005). *Сабрана дела*. Приредила: Љ. Јухас-Георгиевска. Београд: Народна књига.

Литература

- Богдановић, Д. (1968). *Старе српске биографије*. Београд: Просвета.
- Богдановић, Д. (1986). Свети Сава. У: Д. Богдановић, М. Павић, М. Ђурић, М. Савић (ур.), *Свети Сава, сабрани списи* (9–31). Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
- Бојовић, Д. (2009). *Тријеза њремудрости*. Београд – Ниш: Рашка школа – Центар за црквене студије.
- Деретић, Ј. (1997). *Поетика српске књижевности*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Јухас-Георгиевска, Љ. (2005). Књижевни рад Светог Саве. У: Д. Богдановић (ур.), *Свети Сава, сабрана дела* (6–92). Београд: Народна књига.
- Кашанин, М. (1975). *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Просвета.
- Ковачевић, М. (2000). *Стилистика и драматика стилских фиџура*. Крагујевац: Кантакузин.
- Костић Тмушић, А. (2018). Есхатолошки оквир владарских житија архиепископа Данила Другог. У: М. Лончар-Вујновић (ур.), *Наука без њраница, Увиди и изазови*, књ. 2 (237–250). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Ређеп, Ј. (2008). *Старе српске биографије (њоеика жанра)*. Нови Сад: Прометеј.
- Трифунџовић, Ђ. (2010). Удвајање и понављање као начело књижевног дела Светог Саве. У: Т. Јовановић (прир.), *Свети Сава, десет њвекова српске књижевности*, књ. 1 (209–223). Нови Сад: Матица српска.
- Љакић, Љ. (2014). *Анализа писаног дискурса*. У: С. Перовић (ур.), *Анализа дискурса, теорије и методе* (57–77). Подгорика: Институт за стране језике.
- Мразовић, Р. и Вукадиновић, З. (2009). *Граматика српског језика за странце*. Нови Сад: Будућност.
- Перовић, С. (2014). *Дискурс и стилистика или дискурс као одговор на Јакобсонџово ’Срамно заостажње*. У: С. Перовић (ур.), *Анализа дискурса, теорије и методе* (11–57). Подгорика: Институт за стране језике.
- Половина, В. (1999). *Семантика и текстлингвистика*. Београд: Ђигоја.
- Поповић, Т. (2010). *Рећник књижевних термина*. Београд: Logos Art.

Sara R. JEKIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

Department of Serbian Literature and Language

Repetition Figures as a Cohesive Mechanism in Sava's *Life of Saint Simeon*

Summary

At the heart of our research were figures of repetition as a cohesive mechanism in Sava's *Life of Saint Simeon*. Based on representative examples, the method of working on the text, inductive and deductive reasoning, but also connecting the science of literature and linguistics of the text, we will try to show whether and to what extent the presence of repetition figures contributed to greater coherence of the text. Therefore, our analysis will not be reduced only to lower textual units, but also to higher ones, such as paragraphs, chapters, and the text as a whole, thus trying to penetrate the meaning of its entire organization. Considering that lexical and syntactic repetitions are the most important for textual analysis, i.e. figures that are created by repeating lexemes, phrases or sentences, they are primarily in the focus of research.

Keywords: Saint Sava; biographies; Serbian church literature; linguistics of the text; cohesion; coherence; figures of repetition.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Оригинални научни рад
УДК: 821.111.09-2 ШЕКСПИР В.
821.163.41.09-31 СЕЛИМОВИЋ М.
DOI: 10.5937/zrffp52-38622

ТЕКСТ, АУТОР, КОНТЕКСТ: КОМПАРАТИВНЕ ПАРАЛЕЛЕ ШЕКСПИРА И СЕЛИМОВИЋА, ХАМЛЕТА И ДХМЕДА НУРУДИНА, ХАМЛЕТА И ДЕРВИША И СМРТИ

Марија С. ТЕРЗИЋ¹

Институт за књижевност и уметност (ИКУМ), Београд

¹ marijaterzic91@gmail.com

Рад примљен: 4. 6. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ТЕКСТ, АУТОР, КОНТЕКСТ: КОМПАРАТИВНЕ ПАРАЛЕЛЕ ШЕКСПИРА И СЕЛИМОВИЋА, ХАМЛЕТА И АХМЕДА НУРУДИНА, ХАМЛЕТА И ДЕРВИША И СМРТИ

Кључне речи:
текст,
аутор,
контекст,
нови историзам,
Хамлејт,
Дервиш и смрт.

Сажетак. Циљ овог рада је да покаже политичке и друштвеноисторијске компаративне паралеле између Шекспирове драме *Хамлејт* и романа *Дервиш и смрт* Меше Селимовића кроз нити које повезују њихове ауторе, као и да покаже њихову повезаност са Фридрихом Ничеом на фону величина које Слободан Грубачић налази код овог филозофа, а то су **текст, аутор и контекст**. Овај рад ће поредити околности тјудоровске Енглеске Шекспировог и комунистичке Југославије Селимовићевог времена. Посебан акценат биће стављен на искуство суочавања двојице аутора са граничним ситуацијама, а „граничне ситуације су: антиномична, парадоксална структура бића, општа патња, борба, грех и смрт...” (Јасперс, 1973, стр. 24), као што су смрти блиских мушких чланова примарне, биолошке породице двојице аутора, сина Хамнета и брата Шевкије. То искуство Шекспир и Селимовић су транспоновили у драму *Хамлејт* и роман *Дервиш и смрт*. Протагонисти су судбински повезани у делима преко смрти оца, односно брата. Рад ће настојати да докаже да, упркос очигледним разликама између двају доба у којима су и један и други аутор живели и стварали, постоји константа отеловљена у идеологији, политичкој и, надасве, религијској, која протагонисте своди на ступањ субјекта, одузимајући им право личног избора и на слободну вољу. Овај рад ће се бавити улогом историје у проучавању књижевности, опресијом појединца у ренесансној Енглеској и комунистичкој Југославији, репресивним функцијама државе као центра моћи, о којој говори Фуко, и односом појединца према власти која је у делима оличена у проминентним политичким фигурама, пре свих макијавелистима Клаудију и Ајни-ефендији, кроз призму *новој историје* (*New Historicism*).

Увод

Рећи да је *Хамлеј* Вилијама Шекспира (William Shakespeare) књижевно дело о злочину, освети и одлагању освете је, поред тога што је делимично тачно, и наивно упрошћено. Исто важи и за роман *Дервиш и смрт* Меше Селимовића. То би било једнако неправедно као када бисмо тврдили да између њих двојице не постоји ниједна нит која их повезује. Поменуте, донекле књижевно сродне ауторе, (иако је Шекспир окренут поезији, а Селимовић прози), ипак везује један датум. У питању је 26. април. Наиме, Меша Селимовић рођен је 26. априла 1910. године у Тузли, на одвајкада политички трусном тлу Босне и Херцеговине, у праскозорје Првог светског рата, у доба анексионе кризе, док је истог датума, много раније, 1564. године, Шекспир крштен (Костић, 1982, стр. 17) у Стратфорду (Stratford), свом родном месту, које се у Шекспирово доба налазило у тјудоровској Енглеској на реци Ејвон (Avon).

Кроз овај рад бавићемо се текстом као феноменом у светлу *новој историјализма*, паралелама у приватним животима двојице аутора и друштвеноисторијском климом, контекстом, пре свега, кроз призму идеологије, у којем су дела писана и који су ствараоци транспоновили у њих. Другим речима, бавићемо се *величинама* (Грубачић, 2012, стр. 311) од којих је прва *интекст*, друга *аутор*, а трећа *контекст*, које је Ничеово *обртање вредности настало да уједини кроз мисаону фигуру која се налази „у – интексту као ’догађају’“* (Грубачић, 2012, стр. 310), а који представља литерарно обликован субјективни доживљај двојице аутора, њихову реакцију на смрт чланова најуже породице, као мотив граничне ситуације, у које Јасперс, у кључу егзистенцијалистичке филозофије убраја и смрт (Јасперс, 1973, стр. 24). То су личне реакције на смрт вољених бића. На конкретним примерима то се манифестује као убиство оца (*Хамлеј*) и брата (*Дервиш и смрт*). Рад ће истраживати и два друштва у којима су двојица аутора живела, а чије карактеристике су пренели у прилагодили својим делима географски, временски и културолошки, сместивши их

Текст, аутор, контекст: компаративне паралеле Шекспира и Селимовића, Хамлета и Ахмеда Нурудина, Хамлета и Дервиша и смрти

у Данску (*Хамлеј*) и у Босну, која се тада налазила у оквиру Отоманске империје (*Дервиш и смрт*).

Позиција и једног и другог аутора, текст њихових дела и контекст – друштвена ситуација у којој су Шекспир и Селимовић живели и стварали, као и друштвена ситуација у којој се налазе протагонисти поменутих драме и романа, Хамлет и Ахмед Нурудин, сагледаваће се у овом раду кроз призму новог историзма. Рад ће се преваходно бавити оним рукавцем тумачења овог правца којим доминира сукоб индивидуе и зупчаника власти утемељеног у моћи као феномену кроз текст у чијој основи стоји сукоб поједин(а)ца и система. Кроз своје механизме контроле и потчињавања, систем покушава да ограничи личну аутономију појединца до граница укидања људског у њима. Однос појединца и система једна је од главних чворишних тачака новог историзма, који подразумева узимање историје у обзир приликом тумачења текста.

Историја кроз призму новој историзма: однос текста и контекста

Основна методолошка полука новог историзма (*New Historicism*) јесте повезивање текста и окружења из ког је изронио – друштвено-политичко-историјског тренутка у коме је написан, односно контекста јер „сваки сачувани запис из прошлости може помоћи да схватимо како се покреће и како функционира тај наратив звани ’историја’“ (Лешић, 2003, стр. 22).

Овај правац бави се друштвеним ангажманом текста обликованог тако да се о његову површину преламају зраци идеологије, политичке праксе, моћи, власти и њених експоната, с једне, и субверзивног понашања поједин(а)ца у сврху пружања отпора, с друге стране. Тиме се поставља „питање друштвеног значења књижевног дела“, што дело, односно књижевно-уметнички текст ставља „у службу социо-историјске анализе“ (Лешић, 2003, стр. 17).

Историја је камен темељац тумачења књижевног дела из угла новог историзма, будући да он „раствара књижевност и враћа је у историјски амбијент“ (Спремић, 2011, стр. 22). Историјски оквир оба дела важан је за разумевање и анализу драме и романа јер кроз роман и драму показује објективне околности датог историјског тренутка и тиме обезбеђује политичко-идеолошки рам унутар ког су двојица стваралаца обликовала свој светоназор у складу са тада актуелним друштвеним нормама.

Нови историзам је приступ који дело не сагледава само уско, као уметничку творевину, у границама текста, већ шире, посматрајући социјални аспект, чијим се утемељивачем сматра Стивен Гринблат (*Steven Greenblatt*). Један од правца његовог бављења ренесансом кроз драмско

стваралаштво Шекспира јесте онај који се тиче позиције појединца у политичком систему. По механизам политичке власти најризицијна су настојања остваривања личне аутономије и стицања слободе и независности. Исто то апсолутно забрањује исламска догма у роману *Дервиш и смрт*, као што то чини и тјудоровски апсолутизам Елизабете I, у оквирима тзв. „слике света“ која је тада постојала. Она је била вредносни оквир стварности доба ренесансе у ком је живео и у ком је своје драме стварао Шекспир, а „ренесансна драма је не само приказивала него и репродуцирала стварност“ (Лешић, 2003, стр. 25).

Код Шекспира је „слика света“ нека врста подтекста драме када је реч о мотивима двора као средишта власти и преузимања престола, док је код Меше Селимовића реч о револуцији током Другог светског рата, његовом партизанском политичко-идеолошком опредељењу и брату Шевкији, који је страдао као жртва система. Лична трагедија послужила је Селимовићу као тематска окосница његовог најпознатијег романа, као што се претпоставља да је смрт Шекспировог сина послужила као тематска окосница драме *Хамлеј*, посебно ако се има у виду да су у Шекспировом родном месту Стратфорду с краја XVI и почетком XVII века властита имена Хамлет и Хамнет коришћена паралелно у званичним документима као што су матичне књиге рођених (Greenblatt, 2004, стр. 12, соп. превод).

Испираживање фукоовске замисли државе и „дискурзивне праксе“ кроз шекспир

Наиме, нови историзам поцртава улогу коју историја има на позорници на којој је главни лик наука о књижевности. За заговорнике овог приступа „историја се појављује искључиво као текст“ (Лешић, 2003, стр. 17). У контексту два анализирана дела, текст се бави односом поједин(а)ца и система исказаним посредством језика, чиме они постављају „питање друштвеног значења књижевног дјела“ (Лешић, 2003, стр. 17), али и померањем фокуса са уметничке вредности самог текста на његову друштвено-ангажовану димензију. То се чини тако што „нови историцизам помјера средиште пажње на гранична подручја: тамо гдје текст губи свој чисто умјетнички идентитет, јер улази у једно подручје којим не влада ни ауторитет пјесничког генија, ни ауторитет пјесме као умјетнине, ни ауторитет пјесничког језика, већ ауторитет Државе и доминантне ’дискурзивне праксе’ Друштва“ (Лешић, 2003, стр. 30). У доба ренесансе, бескрупулозне борбе за моћ и апсолутну власт система над свима који су испод њих на хијерархијској лествици, сам појединац, „сам људски субјекат почео је да изгледа упадљиво неслободан, идеолошки производ односа моћи у одређеном друштву“ (Greenblatt, 2011, стр. 338), или у одређеној држави,

било да је реч о тјудоровској Енглеској Шекспировог или комунистичкој Југославији Селимовићевог времена.

Замисао државе за коју су се определиле присталице новог историзма потиче од Мишела Фукоа, за кога је она та која има апсолутну контролу. Он у држави види неупитни центар моћи који контролише друштво преко институција које су јој подређене и одане и које у име државе спроводе репресију над појединцем. Држава, њени ауторитети који су генератори моћи оличени су у лику монарха, цркви као моћној контролишућој институцији и њеним регулама, представницима највиших класа друштва, као и маскулиној категорији (Лешић, 2003, стр. 27–30), која се заснива на доминацији мушкости као природног прерогатива. Нови историчари у текстовима налазе знакове субверзивног деловања индивидуе у односу на репресију која долази из политичког државног врха, из институција, дворских или црквених, са намером очувања неокрњене идеолошко-властодржачке позиције (Лешић, 2003, стр. 27–30).

У ренесансној Енглеској појединац нема апсолутну слободу да се самостално духовно развија и обликује. Његово постојање условљено је општом друштвеном климом коју у великој мери креирају институције. Оне су ригидне полуге моћи чији светоназори обликују поглед на свет појединаца. Тиме се понајвише бави Стивен Гринблат у свом делу *Самообликовање у ренесанси – од Мора го Шекспира* (*Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*). Он наглашава важност улоге коју имају „културне институције – породица, религија, држава“ (Greenblatt, 2011, стр. 338). По њему, појединац није самостална индивидуа, већ је спој утицаја наведених институција. Институције, као ауторитети, опструирају самообликовање тиме што појединца строго лимитирају својим оквирима. То подрива концепт слободе избора и аутономије (Greenblatt, 2011, стр. 338).

Друштво су својим ауторитетом формирале и умногоме одређивале разне режимске институције које су својим утицајем наметале друштвене норме. Циљ је био да буду општеприхваћене и апсолутно поштоване од стране свих. Оне појединца чврсто стежу у свој идеолошки загрљај кроз глас екстерног ауторитета. Појединац постаје Алтисеров субјекат који „настаје тако што индивидуа доспева у увек већ претходећи му симболички поредак идеологије, која се као *ишућа реч* утискује у њега, обликује га и говори из њега“ (Бечановић-Николић, 2007, стр. 312).

Елизабетинска слика светиа

Код Шекспира идеологију читавамо из тзв. „елизабетинске слике света“ која је „дуго схватана не само као доминантан, већ и једини поглед на свет у Шекспирово време. Подразумевала је представу ’великог ланца бића’ у

којем је Божја провиденцијална моћ директно повезана с монархом, првим међу људима, као Богу најближим бићима у ланцу створеног света“ (Бечановић-Николић, 2007, стр. 67). Многи проучаваоци Шекспировог дела слажу се са тим да је радња драме *Хамлејт* само књижевно смештена у Данску, а да она у ствари представља одсјај прилика на елизабетинском двору Енглеске у доба позне ренесансе. Један од њих је и Џон Довер Вилсон (John Dover Wilson). Он у свом делу *Шта се дешава у Хамлејту* (*What Happens in Hamlet*) пише да је у овој драми двор Елсинор, који је средишња институција власти, и то власти једног човека, и срце система кога тај човек недвосмислено представља. Шекспир је, по овом аутору, Елсинор обликовао користећи онај који му је у сваком погледу био ближи, а то је енглески ренесансни двор, срце политичке моћи тог доба оличено у престолу и оном ко га поседује, заузима или узурпира. Феномен нелегитимног стицања власти не само да покреће већ и апострофира питање легитимитета, законитог наслеђивања престола као бинарне опозиције узурпацији истог од стране незаконитог, нелегитимног владара (Wilson, 1967, стр. 28, соп. прев.).

Ако имамо на уму Вилсонов став да је заправо реч о енглеском двору, јер Данска, за разлику од Енглеске, није наследна, већ изборна монархија (Wilson, 1967, стр. 35, соп. прев.), онда је логично и природно позвати се на његову елаборацију ове теме у кључу прилика у елизабетинској Енглеској. Како каже Вилсон, Клаудије је збиља узурпатор јер је Хамлету преотео престо. Будући да је у Енглеској у XVI веку престо могао да наследи брат само и искључиво уколико претходни или покојни владар није имао законите, односно, легитимне, биолошке наследнике који би по крвној, биолошкој вези наследили трон (Wilson, 1967, стр. 31, соп. прев.). То са убијеним краљем Хамлетом није случај с обзиром на то да је имао биолошког сина, Хамлета, Клаудије му је преотео право на престо оженивши се Гертрудом, Хамлетовом мајком. Клаудије је узурпатор у правом смислу те речи (Wilson, 1967, стр. 30–31, соп. прев.).

Партизански думерані Меши Селимовићу у комунистичкој Југославији

Југославија је у време стварања и изласка поменутог Селимовићевог романа била комунистичка држава са значајном партизанском идеологијом, огрезла у револуционарни занос који је плаћен и животом Селимовићевог рођеног брата. Убијен је Шевкија Селимовић, „партизан и официр команде Тузланског војног подручја, пресудом војног суда III корпуса“ (Селимовић, 2018, стр. 160), најстарији од четворице синова Алије и Паше Селимовић, да би, будући да потиче из угледне породице која је револуцији подарила

седморо својих чланова, послужио као пример било коме ко би се дрзнуо да почини недело какво је починио он – да без дозволе узме нешто квалитетног намештаја из ГУНД-а (Селимовић, 2018, стр. 160). Он је то учинио јер му је претходно кућа била похарана, а није желео да супругу, која је преживела боравак у испостави пакла на земљи – концентрационом логору, сачека само празан простор. То се десило на измаку ратне 1944. године. Казна за Шевкију Селимовића било је стрељање. Њему је на терет стављена пљачка (Селимовић, 2018, стр. 160).

Шевкијина смрт је зло оних у чијим рукама су били и помиловање и одлука о одузимању живота, макар служила само као опомена која за циљ има да застраши и спречи понављање „злочина“ – злочина који то није (Јерков, 2004, стр. 418–419), чега је тренутак пре него што му је оружје било уперено у лице био свестан и сам Шевкија Селимовић, чије последње речи сведоче о његовој невиности (Селимовић, 2018, стр. 160). Они који су одговорни за стрељање Селимовићевог брата у роману *Дервиш и смрт* приказани су у ликовима-функцијама какви су касабалијски властодршци: кадија, муселим, Пири-Војвода, дефтердар, док је у *Хамлету* то Клаудије.

Селимовићев роман *Дервиш и смрт* објављен је 1966. године, иако се главни мотив дела, убиство брата Шевкије, а који је покренуо у Селимовићу потребу да пише о томе, десио 1944. године: „Тај мој убијени брат је моја највећа туга, и они који су га убили као да су дуго смишљали како ће ми нанијети највећи бол“ (Селимовић, 2018, стр. 36). Мотив личне огорчености због братовог страдања доминантно је присутан у роману *Дервиш и смрт* и представља значајно место у његовој фабули. Због узврелих емоција које је тај трагичан догађај изазвао у Селимовићу, он се није латио пера одмах након што је изгубио брата, већ је чекао да проток времена ублажи бол.

До тренутка пишевог враћања овој теми је, како сам каже, „грађа била одлежала и могла је поднијети сваку обраду [...] и у доживљају није више било сирове силовитости ни прејаке емоције“ (Селимовић, 2018, стр. 165). Стиче се утисак да је писац настојао да избегне управо што и Хамлет: да га заслепи лично осећање и да га заведе претрпљени бол. Селимовић је несумњиво носио овај мотив у себи иако га је тек двадесетак година касније уобличио у роман *Дервиш и смрт*. Талог времена требало је да уклони рђу личног доживљаја и да догађај сведе на његове општељудске карактеристике претпостављајући их личном, субјективном утиску. То време је у први план избацило роман *Дервиш и смрт*.

Временска дистанца од двадесет година писцу је, по сопственом сведочењу, била потребна да научи да влада причом тако што ће пустити да време скине копрену набујалих деструктивних емоција туге и резигнираности које би несумњиво овладале фабулом да ју је написао раније. Разумно је претпоставити да би она тада била „само“ болна историја

несрећног човека који је на свиреп начин изгубио брата. Време које је прошло од несрећног доживљаја до тренутка када му се Селимовић списатељски вратио, 1962. године, роману је дало димензију општости, чиме је његова прича подигнута на универзалан ниво. „Све је било измедитирано, претворено у могуће опште искуство“ (Селимовић, 2018, стр. 165).

Хамлет је легитимни наследник трона. Њему бива учињена неправда од стране система на чијем челу незаконито стоји Клаудије, који, као владар у друштвеној заједници, има апсолутну, неограничену моћ и право на потчињавање свих чланова те заједнице, а то се не доводи у питање. Неправда извршена над Хамлетом је одузимање права на престо. То право је стекао рођењем. Он је легитимни наследник престола коме је он претот од стране оног ко му је не само убио оца већ ко му је и отео државу у буквалном, државничком смислу, нелегитимним ступањем на престо, али и метафорички, „узевши“ му мајку, краљицу у којој је оличена државност Данске. Ахмед Нурудин јесте дервиш, али је истовремено и брат коме систем одузима људско право да пита за брата, имплицирајући да он тим чином претпоставља крвно сродство закону. А закон одређују експоненти политичког система који су стубови политичке идеологије. Отуда ову Шекспирову драму и те како можемо посматрати у селимовићевском кључу „као однос и сукоб између идеологије и позлијеђеног појединца“ (Селимовић, 2018, стр. 165–166).

У Селимовићевом роману макијавелистички властодршци „присвајају монопол на тумачење речи и закона врховног господара“ (Танасковић, 2018, стр. 276), што се најбоље види у вербалном дуелу Ахмеда Нурудина и кадије у тренутку када дервиш одлази код Ајни-ефендије да се распита због чега му је брат затворен, иако је Харун већ тада био убијен. Ајни-ефендија је произвољно тумачио *Куран*, позивајући се само на оне делове који наглашавају надмоћ ислама као доктрине над биолошким везама и крвним сродством, између редова пребацујући дервишу да у ситуацији када се налази између невоље свог рођеног брата и онога што кадија, сакривен иза Свете књиге, назива законом, он нагиње ка личној страни појединца уместо да штити „закон“ – кадијино тумачење закона. У Ајни-ефендиној интерпретацији, доктрина је исто што и кривични законик (Петровић, 1981, стр. 39). Лична интерпретација властодршца таквом одређењу даје тежину, а не објективност закона.

Компаративна основа поменутих трагичних исхода је та што се у оба случаја ради о граничним ситуацијама са којима се оба јунака суочавају. То искуство од њих захтева да баце „*ироникљив йоїлед у суиштинину сївари* [...] *їправо сазнање, йоїлед у језиву истиину*“ (Ниче, 2020, стр. 43), који из корена мењају и Хамлета и Ахмеда Нурудина. Реч је о смрти невиних људи, жртава које су страдале од руке властодржаца који тим чином (п)остају власт, чиме штите и остварују своје политичке циљеве. Сличност

извршилаца власти у оба дела је та што су и једни, пре свих Клаудије, и други, пре свих кадија Ајни-ефендија, макијавелистички јунаци одговорни за смрт краља Хамлета односно Харуна.

Улога религије као идеологије код Шекспира и Селимовића

Хамлета и Ахмеда Нурудина повезује искуство суочавања са граничном ситуацијом смрти. „Ове граничне ситуације буде у појединцу тежњу да кроз страдање нађе пут до вере“ (Јасперс, 1973, стр. 24). За Хамлета, ода-ност вери значи остајање у животу. За разлику од Хамлетове припадности хришћанству, Нурудинова припадност исламу нема „основ у човековој потреби да верује“ (Јасперс, 1973, стр. 23). Она није „очишћена од догма-тике“ (Јасперс, 1973, стр. 23) укорене у начелима, од којих је најважније оно да је начело универзалности исламске религије важније од чињења насиља над појединцем. НепокOLEбљива вера у исламску егзегезу била је изговор да дервиш зазмури на зло које са њим није имало никакве везе, а које је вршено над другима. Дервиш је ћутао у ситуацијама када је, као човек, морао да врисне. Гледао је на другу страну онда када је морао ви-дети пораз правде и праведности. Одан догми, прећуткивао је зло. „Кад је вршено над другима ћутао сам, одбијао да доносим пресуду, пребацујући одговорност на друге, или се навикавајући да не мислим о ономе што није моја кривица, признајући да се чак понекад мора учинити зло ради већег и важнијег добра“ (Селимовић, 2004, стр. 89).

Дервиш је омануо чак и као дервиш јер је морао бити *свјетло вјере* (Селимовић, 2004, стр. 12) свима који су одлазили у вечни мрак. Колико других људи је било остављено на милост и немилост окрутних властодр-жаца зато што се оно утопило у мрак? Колико Харуна је било пре Харуна? Један, појединачни живот направио је разлику у доживљају света Ахмеда Нурудина, који је тврдио да је принцип изнад појединца. Прави моменат почетка његовог преображаја заправо је онај у ком сазнаје да је Харун убијен. Тада почиње његов људски пад.

Дотад, Ахмед Нурудин је верски старешина, шејх текије, и сам при-падник власти, док је Хамлет престолонаследник, онај који је, након уби-ства оца, у очима својих поданика требало да буде главни политички ор-ган, уместо Клаудија који је упрљао трон злочиним и трулежи леша свог брата. Хамлетова реакција, међутим, на почетку драме је помишљање на самоубиство.

Хамлет је у дилеми. Његова неодлучност по питању одузимања соп-ственог (а и Клаудијевог) живота није само његова. Хришћанство, наиме, забрањује и убиство и самоубиство, а Хамлет је богодојажљив, те су хри-шћанске вредности те у које верује, због којих оклева да изврши убиство

стрица који му је убио оца, преотео престо, и оженио мајку. Његово јадиковање израз је гласа спољашњег ауторитета у њему и признавање супремације Божје воље над сопственом у тренуцима у којима га је задесио усуд – убиство оца. Хамлет би био вољан да изврши самоубиство:

„[...] да Вечни није дао закон свој
Против убиства себе! Боже! Боже!“

(Шекспир, 2007, стр. 19)

Мотив самоубиства уткан је у његов најпознатији монолог:

„Бити ил не бити? – питање је сад.
Је л' лепше у души трпети
Праћке и стреле судбе обесне,
Или на оружје против мора беда
Дићи се, и борбом учинити им крај?“

(Шекспир, 2007, стр. 74)

У драми *Хамлеј* „самоубиство је размотрено у хришћанском контексту продужетка заповести 'Не убиј', [...] и Ничеовог става да је Хамлетово колебање резултат увида у истину која паралише“ (Ћосовић, 2020, стр. 24).

Ахмеда Нурудина такође мучи дилема. Он треба да одлучи да ли да похита ка императиву спасавања брата или да остане дервишки неутралан, да ли да пође у одбрану човека или да остане оно што је и био – Алахов војник са ножем на бојном пољу који сече кривоверног непријатеља. Његово колебање је колебање између себе као човека и дервишког звања. Као слуга вере, жарко је бранио њене постулате: опште изнад појединачног, пре свега. Није марио за животе појединаца све док појединац није био његова крв. Нурудин није марио. „Свет је био хармонично уређен док је појединачни живот био у складу са начелом“ (Селимовић, 2004, стр. 44). А онда му је власт, којој је припадао, убила брата и у њему испровоцирала нагон за мржњом и осветом.

С једне стране, он је људски и морално одговоран да се бори за брата. С друге стране, то за њега значи сумњу у Божју промисао, у Алахову вољу, у коју се зачурио подређујући јој све друго у свом животу. Нурудин је жртвовао себе. Оно што у њему изазива немир јесте питање да ли ће жртвовати (и) брата. Он није похитао да спаси себе. Зато је спасавање Харуна морално искушење за дервиша Ахмеда Нурудина. Муселим је желео да му стави до знања да доводи у опасност своју оданост исламској егзегези и да се понаша онако како му дервишко звање то забрањује – људски.

Ахмед Нурудин, преиспитујући своју верност крви, с једне, и апсолутно служење исламској егзегези и њеној догми, с друге стране, поставља исто питање као и Хамлет: „Шта сам ја сад? Закрљжали брат или

несигурни дервиш? Јесам ли изгубио људску љубав или сам оштетио чврстину вјере изгубивши тако све? [...] јесам ли изгубио људски лик или вјеру? Или обоје?“ (Селимовић, 2004, стр. 89).

Муселимов напад на клице Нурудинове људскости у роману неодољиво подсећа на уводне сцене у драми *Хамлеј* у којима Клаудије, убица и узурпатор, као и Гертруда, инсистирају на томе да је интензитет Хамлетове жалости за оцем прејак и да би требало да се понаша одважније, те да смрт вољеног оца рационално прихвати као заокруживање животног циклуса.

„Нежно је то и похвално у вашој
Природи, Хамлете, што ви оцу свом
Жалости овај одајете дуг.
Ал морате знати да ваш отац свог
Изгуби оца, овај опет свог;
И наследник је дужан неко време
По обавези синовљој пазити
Посмртну жалост. Али истрајати
Тврдоглаво у тузи, то је пут
Безбожног упорства и немушки бол.“

(Шекспир, 2007, стр. 17–18)

Тиме они упиру прст у осећања Хамлета као сина и оптужују га за људскост. Иста оптужба крије се у муселимовим речима. Ту се види бездушност власти у једном и у другом делу. Муселим своју оптужбу изговара овако: „Ти браниш брата, ја закон“ (Селимовић, 2004, стр. 85), имплицитно рајући да је он објективан и рационалан, а да дервиш, будући да је реч о брату, није.

Паралела са поменутом сценом у Хамлету постаје све очигледнија јер се Хамлетова туга минимализује и од њега захтева поковавање друштвено утврђеним нормама жалости. Муселим спочитава дервишу да, између одбране закона и одбране брата, он бира брата. Дервиш, међутим, објашњава своју позицију у овом вербалном двобоју: „нисам бранио брата, само сам се у једном тренутку побунио против страшне суровости, а нисам био ни на његовој ни на муселимовој страни. Нисам био нигде“ (Селимовић, 2004, стр. 85).

Нурудинова одредница 'нигде' показује његову етичку неодређеност. Природно би било да се у овој ситуацији одредио, да је, у име братске љубави, мислио да Харун није крив, да га је бранио оном силином којом брани своју дервишку позицију и исламску доктрину. Али, његова оданост дервиштву га у томе спречава, као и недостатак љубави према брату. Да је она присутна, несумњиво би његова реакција била јача. Сам Нурудин је тога свестан: „да је моја љубав према брату била мало јача од моралних

обзира у мени, све би се свршило добро. Или би било горе. Али бих можда спасао брата“ (Селимовић, 2004, стр. 31).

Код Меше Селимовића духовни и вредносни оквир романа је ислам, док је морални оквир закон, односно, шеријат. Радња романа *Дервиш и смрт* одвија се у безименој босанској касаби у XVIII веку у „бићу друштва које никад није озваничило и формализовало поделу на световно и духовно, па ни одвојило веру од политике“ (Танасковић, 2018, стр. 275). И ислам и шеријат од појединаца, чланова друштвене заједнице, захтевају апсолутну потчињеност. „Тако је и код Селимовића велики свет ислама постао оквир личне драме збуњеног исламског интелектуалца у Босни, уздрманог и скршеног отуђењем и исконским злом неправде и насиља“ (Палавестра, 1991, стр. 138).

У оба дела аутори поцртавају зависност појединаца од политике, идеологије, религије и морала, који стоје наспрам њих као појединаца, тако што показују зависност обојице протагониста од спољњег ауторитета. Код Хамлета је реч о хришћанству и хришћанском Богу, а код Нурудина о исламу и Алаху.

Мојив смрти: улога њолијшике и Великог механизма

Централни мотив који је послужио као окосница Шекспирове драме и Селимовићевог романа је смрт члана породице. Период пред крај XVI века значајно је обележио приватни живот Вилијама Шекспира и, претпоставља се, имао утицаја на његово драмско стваралаштво, пре свега, на драму *Хамлет*. Наиме, Шекспиров једанаестогодишњи син Хамнет умире 1596. године (Bloom, 1998, стр. 1, соп. прев.), док је Мешу Селимовићу „брат због неког моралног прекршаја стрељан после ослобођења“ (Ђосић, 2010, стр. 7). Доминантно осећање због братовог стрељања за Мешу Селимовића нису биле само уобичајне емоције туге и жалости, већ згроженост над неправдом која је тим чином извршена. Шекспир у сличном тону назива убиство Хамлетовог оца *крвавим чином* (Шекспир, 2007, стр. 101).

Братову смрт, која је тежиште романа, Селимовић ће доживети двоструко, не само као свој лични губитак већ и као жртву у име револуције, зарад које је посејано много гробова од којих је гроб његовог рођеног брата само један у низу (Селимовић, 2018, стр. 162). Ту двострукост Селимовић је изразио кроз свог проминентног јунака Ахмеда Нурудина. Он пре одласка у рат, а и двадесет година потом, сакривен у сопствено дервиштво, није порицао горак утицај губитка жене и љубави која је проузроковала његову људску промашеност.

На почетку драме Хамлет је уцвељени, ожалошћени, чак претерано ожалошћени син свог убијеног оца, по мишљењу Гертруде, која није

оличење Хамлетовог идеала жене, и краља Клаудија – генератора политичке моћи у драми, убице и узурпатора, декадентног макијавелисте. У Хамлетовом болу може се препознати Шекспиров бол за изгубљеним сином, док је Селимовићев бол за убијеним братом, као и бол Ахмеда Нурудина за убијеним Харуном, затрован његовом дервишком увређе-ношћу. Тај бол је нашао одушка у осветничкој мржњи. Она је Нурудина порекла као човека будући да у току романа пратимо његову метаморфозу од побуњеника против лажи, сплетки и лицемерства којима се служе представници система до онога који се и сам служи истим средствима. Док је Харун био жив, и док је Нурудин мислио да је Харун жив, дервиштво га је порицало као брата. Јер, како сам каже за Харуна: „За живота био ми је само брат“ (Селимовић, 2004, стр. 275).

И у *Хамлету* и у *Дервишу и смрти* окидач за све потоње (трагичне) догађаје је смрт, али не смрт сама по себи, као завршетак биолошког процеса званог живот, већ насилна смрт невиних људи, жртава, краља Хамлета и Харуна (као и Шевкије, како у роману тако и у стварности) која режиму служи за обезбеђивање и заштиту сопствених интереса. Починиоци насилне смрти су они који тај режим јесу, попут Клаудија (а можда и Гертруде), или они који га представљају, попут кадије Ајни-ефендије, Пири-Војводе, муселима, дефтердара, валије, муфтије, било да су је лично скривили или су је наредили и/или били укључени у след догађаја који је водио ка егзекуцији или пак информисани о тој смрти, што их чини саучесницима. Иза убијених остају живи, на којима је да изврше освету, а она подразумева побуну против политичког система, његовог носиоца или носилаца и државног устројства у коме је људски живот безвредан.

Властодршци су дехуманизовани, са убиствима на савести, греховима на души и крвљу убијених људи на својим рукама, али не показују ни трунку покајања или гриже савести. Штавише, они се опредељују за скривање иза закона као што то чини Ајни-ефендија и као што то чини Клаудије у сцени у којој се лицемерно моли за опрост грехова, стављајући сопствени интерес испред кајања, што хришћанина Хамлета спречава да га убије, будући да није затекао Клаудија у чињењу греха, већ у богоугодном чину молитве.

Макијавелисти су подједнако и Клаудије и Ајни-ефендија и муселим и муфтија. Сваки од њих је владалац. Они су репрезенти политичке функције коју обављају, у служби свог звања до граница бестијалности. Њихова властодржачка позиција у потпуности засењује њихову људску димензију. Политика је за њих „чиста пракса, уметност чији је циљ владање. Аморална је као уметност грађења мостова или лекција мачевања. Људске страсти су глина. И људи су глина с којом се може радити што се хоће“ (Кот, 1963, стр. 46). Владалац одлучује о људском животу са олимписких висина свог положаја Бога на земљи. Свако ко му стане на пут је претња.

Претње треба елиминисати, брзо и ефикасно. У њему је оличен Велики механизам (Кот, 1963, стр. 26), онај који (п)окреће точкове репресије.

То је свет политичког прагматизма, а „политика је само уметност освајања и очувања власти“ (Кот, 1963, стр. 53) и праксе владања, док политички прагматизам почива на лешевима невиних. То је, такође, свет у коме међуљудски односи не постоје већ су то интерперсоналне релације између људских бића, условљене друштвеним нормама. То су односи подређених и надређених, или једнаких, а подељених по светоназору, огрезлих исувише у емпиријски, с једне, или у свет трансценденталних идеала, с друге стране. Однос та два света је празан скуп, никаквих додирних тачака нема између њих. Све до тренутка убиства, којим та два света постају испреплетана.

Скривени иза свог положаја, представници власти у драми *Хамлеј* и у роману *Дервиш и смрт* лишени су емпатије, јер емпатија искључује макијавелистичке склоности каква је жртвовање невиних људи зарад својих циљева. „Али шта је тај Велики Механизам који почиње у подножју престола и коме подлеже цела држава, чији су зупчаници велика господа и плаћене убице, који приморава на насиље, окрутност и издају, који непрестано тражи жртве, у коме је пут до власти истовремено пут у смрт? Он је поредак историје, у којој је краљ Божји помазаник“ (Кот, 1963, стр. 43). То му гарантује останак на власти упркос томе што је стечена злочином, јер није реч о легитимитету, о законски стеченој или незаконито стеченој власти и моћи, као ни о њеној моралној (не)исправности, већ о њеном политичком прагматизму, чињеници да је Клаудије власт исто колико су то муселим, муфтија и кадија.

Велики механизам не преиспитује моралност поступака генератора моћи већ региструје и признаје да они имају моћ, апсолутну и недељиву, неупитну, и да не постоји начин да се та власт било ограничи било угрози, чиме се искључује могућност побуне. А управо је побуна оно за шта се опредељују и Хамлет и Ахмед Нурудин, што их обликује као велике трагичне јунаке.

Литература

- Бечановић-Николић, З. (2007). *Шекспир иза огледала: сукоб интeрпeрeтaциjа у рeцeициjи Шекспирових истoријских драма у двадeсeтoм вeкy*. Београд: Геопoетика.
- Грубачић, С. (2012). *Александријски светионик: њумачeња књижевности од александријске школе до пoстмoдeрнe*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јасперс, К. (1973). *Философија eизистeнцијe*. Београд: Просвета.

Текст, аутор, контекст: комјаративне паралеле Шекспира и Селимовића, Хамлеја и Ахмеда Нурудина, Хамлета и Дервиша и смрти

- Јерков, А. (2004). „Златна књига Меше Селимовића“. У: М. Селимовић, *Дервиш и смрт* (413–433). Београд: НИИ.
- Костић, В. (1982). *Хамлеј Виљема Шекспира*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кот, Ј. (1963). *Шекспир наш савременик*. Превео Петар Вујичић. Београд: Српска књижевна задруга. Доступно на: https://kupdf.net/download/jan-kot-sekspir-nas-savremenik_59f4e07be2b6f5bd0ee4932f_pdf
- Лешић, З. (2003). *Нови историцизам и културни материјализам*. Београд: Народна књига – Алфа.
- Ниче, Ф. (2020). *Рођење трагедије*. Београд: Дерета.
- Палавестра, П. (1991). *Књижевност – критика идеологије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Петровић, М. (1981). *Роман Меше Селимовића*. Ниш: Градина.
- Селимовић, М. (2004). *Дервиш и смрт*. Београд: НИИ.
- Селимовић, М. (2018). *Сјећања*. Београд: Вулкан.
- Спремић, М. (2011). *Политика, субверзија, моћ: новоисторијска тумачења Шекспирових великих трагедија*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Танасковић, Д. (2018). *Ислам: дојма и животи*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђосић, Д. (2010). Скица за портрет Меше Селимовића. У: П. Палавестра (ур.), *Сјоменица Меше Селимовића (7–12)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ђосовић, Т. (2020). *Мотив слободе код јунака Шекспирових трагедија Хамлет, Отело, Краљ Лир и Магбет у егзистенцијалистичком и хришћанском кључу (одбрањена докторска дисертација)*. Филолошки факултет, Београд.
- Шекспир, В. (2007). *Хамлеј*. Београд: Грамат.
- Bloom, H. (1998). *Bloom's Shakespeare Through the Ages: Hamlet, Edited and with an Introduction by Harold Bloom, Bloom's Literary Criticism, An Imprint of Infobase Publishing*. New York: Bloom's Literary Criticism.
- Greenblatt, S. (2004). The Death of Hamnet and the Making of Hamlet. *New York Review of Books*, 51, 42–47.
- Greenblatt, S. (2011). *Samoblikovanje u renesansi: od Mora do Šekspira*. Beograd: Clio.
- Wilson, J. D. (1967). *What Happens in Hamlet*. Cambridge: Cambridge University Press.

Marija S. TERZIĆ

Institute for Literature and Arts, Belgrade

Text, Author, Context: Comparative Parallels of Shakespeare,
Selimović, Hamlet, Nuruddin, *Hamlet* and *Death and the Dervish*

Summary

This paper examines the authors William Shakespeare and Meša Selimović, their works, the play *Hamlet* and the novel *Death and the Dervish*, their heroes, Hamlet and Ahmed Nuruddin, and their coping in the socio-political and social context in which they live, through the transposition motifs from the societies in which they lived among which the murder of an innocent person for political purposes is crucial. The dominating topic of death in both the play and the novel is taken from the lives of the authors which at first glance appear to be too far apart in many aspects, making it difficult to form a connection between them. The relationship that Nietzsche finds between elements such as the author, the text, and the context, which Slobodan Grubačić speaks about in his book, is the theoretical backbone on which the resemblance between the two said authors, their mentioned masterpieces, and their protagonists is built.

Keywords: text; author; context; New Historicism; *Hamlet*; *Death and the Dervish*.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИСТОРИЈА
.....
History

Оригинални научни рад
удк: 94(=163.41)(436-89)"17"(093.2)
doi: 10.5937/zrffp52-38789

ЈЕДНО ПИСМО БАРОНА ЕНГЕЛСХОФЕНА ПАТРИЈАРХУ ДРСЕНИЈУ IV ИЗ 1743. ГОДИНЕ

Алекса М. ПОПОВИЋ¹

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју

Илинка Б. МУШИКИЋ ПОПОВИЋ²

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за педагогију

¹ aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

² linamusikic@gmail.com

Рад примљен: 22. 6. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ЈЕДНО ПИСМО БАРОНА ЕНГЕЛСХОФЕНА ПАТРИЈАРХУ АРСЕНИЈУ IV ИЗ 1743. ГОДИНЕ³

Кључне речи:

Српски народно-
-црквени сабор;
Хабзбуршка
монархија;
администрација;
Привилегије;
XVIII век.

Сажетак. У раду је представљено писмо барона Енгелсхофена упућено крајем 1743. године патријарху Арсенију IV (Јовановићу Шакабенти), у ком се разматра питање сазива Српског народно-црквеног сабора 1744. године. Барон Енгелсхофен овде информира патријарха о свом постављењу за царског комесара на Сабору, наводи основ за сазивање Сабора и тражи од патријарха да се одреде тачан датум и број и имена посланика (депутирата) на Сабору. У историографији је Сабор 1744. године прихваћен као један од најзначајнијих, јер је на њему објављена и потврда Српских привилегија од Марије Терезије и њихов превод на српски (тј. славјаносербски) језик. Аутори сматрају да документ који је приложен проширује сазнања о функционисању српских привилегијалних питања у Хабзбуршкој монархији током XVIII века.

³ Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200165), као резултат рада на пројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (бр. 179074). Аутори најсрдачније захваљују особљу Архива Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима на материјалу уступљеном за објављивање.

Српским привилегијама, које је издао цар Леополд I 1690, 1691. и 1695. године, уређен је положај српске цркве и народа у Хабзбуршкој монархији и установљена је српска црквенонародна аутономија, а Српска православна црква у Хабзбуршкој монархији призната за јавноправну институцију. Привилегије су биле донете као провизорна акта, која су морала бити потврђена сваки пут када нови владар ступи на престо. Потврде Привилегија су, тако, донели цареви Јосиф I 1706. и Карло VI 1713. и 1715. године и Марија Терезија 1743. године. Након Друге сеобе и Београдског мира (1739), поставило се поново и питање статуса српског народа. Такође, Рат за аустријско наслеђе (1740–1748) у првој фази довео је у питање опстанак Хабзбуршке монархије, чиме је и односе унутар државе довео на нови ниво (Давидов, 1994, стр. 45–65).

Како би се стишало незадовољство српског народа због законског чланка 46/1741 Угарске дијете, која је прихватила захтеве хрватских сталеча да само римокатолици на простору Хрватске и Славоније имају право на непокретно имање, као и законског чланка 18/1741, којим се захтева развојачење Потиске и Поморишке границе и укључење њихових територија у жупанијски систем Угарске, Двор је у извесној мери изашао у сусрет захтевима српског народа. На молбу народне депутације Марија Терезија потврдила је Привилегије 24. априла 1743. године преко Аустријске дворске канцеларије, а 18. маја 1743. године преко Угарске дворске канцеларије, и прогласила их војним властима 4. августа 1743. године. Рат за аустријско наслеђе показао је очигледне предности које је пруска војска, као и читав државни апарат иза ње, имала над хабзбуршком. Приликом напада Фридриха II на Шлезизију 17. децембра 1740. године, Марија Терезија могла је пруској војсци да супротстави око 7000 војника у Шлезизији, притом слабије обучених и организованих од пруске војске. Након пруске победе код Молвица у априлу 1741. године образована је коалиција против Хабзбуршке монархије⁴ која је запретила сâмом опстанку државе.

⁴ Савез су потписале Пруска и Француска, а пришле су му Шпанија, Баварска, Саксонија, Келн, Фалачка, Напуљ и Шведска. Са друге стране, Хабзбуршку монар-

Угарско племство је одлуке из 1741. видело само као почетну тачку у ослобађању од утицаја двора. Двор је ова настојања паралисао и путем заштите српских права. Српски народ је и даље третиран као толерисана, а не као реципирана нација монархије, што је претпостављало и статус евентуалне персоналне аутономије, коју је уживао, али не и територијалне, коју је у овом периоду безуспешно покушао да добије. Угарски сталежи су 1741. године издејствовали и обавезивање двора да укине Потиску, Поморишку и Подунавску границу (бар на левој обали Дунава) и заузврат одобрили контингент за рат (Микавица, Гавриловић, Васин, 2007, стр. 66; Швикер, 1998, стр. 75–79).

На састанку Дијете (угарских сталежа) у Пожуну 11. септембра 1741. године потврђена је лојалност угарских сталежа династији Хабзбурга и одређен је угарски контингент од 100.000 војника за рат, као и обавеза племства да лично учествује у рату. Као уступак Дијети, Марија Терезија прихватила је најзначајније захтеве угарског племства, али на начин који не доводи у питање превласт двора у државним пословима. Експлицитан пристанак двора на захтеве Дијете односио се на укидање Неоаквистичке комисије и укидање Потиске и Поморишке војне границе, док су остали захтеви⁵ прихваћени, али уколико околности то буду дозвољавале. Овиме је осигуран положај Хабзбуршке монархије и у другој фази рата она је повратила све територије које је изгубила у првој фази (осим већег дела Шлезије), а 1745. године војвода Фрања Стефан Лоренски (супруг Марије Терезије и кандидат за царски трон) изабран је за цара Светог Римског царства немачке народности. Међутим, Угарска није успела да на ратиште пошаље више од 60000 војника, а бројни племићи нису узели личног учешћа у рату. Као противтежу угарским земаљским властима, Марија Терезија је издала упутства по којима ће се реформе обећане и пренете у закључке Дијете 1741. извршити у корист двора (Göre, 2014, стр. 304–308; Anderson, 1995).

Законски чланак Дијете 2/1741 садржао је инаугурациону диплому Марије Терезије за краљицу Угарске, у којој се она обавезала на то да Славонија буде инкорпорисана у угарски жупанијски систем, а у законским чланцима 18/1741 и 50/1741 овај захтев разрађен је и проширен одредбама о оснивању потребне комисије. Комисију су предводили генерал Енџелсхофен и гроф Александар Патачић. По упутству за рад Комисије за реинкорпорацију, од 1743. године предвиђено је да Неоаквистичка комисија буде укинута и

хију подржале су Велика Британија, Холандија и Пијемонт. Русија је изразила своју неутралност, а 1747. године ступила је у савез са Бечом.

⁵ Захтеви Дијете били су да послове угарског краљевства воде угарски држављани (тј. не и лица из других земаља Монархије), да се други органи не мешају у рад Угарске дворске канцеларије, да место палатина не сме бити упражњено дуже од годину дана, да се укине Неоаквистичка комисија, да се Ердељ сматра делом угарских земаља (тј. да се изврши инкорпорација), да се Парцијум укључи у угарски административни систем и да се Војна граница укине и припоји одговарајућим угарским жупанијама.

да се изврши подела надлежности и одговорности цивилних и војних органа, али на тај начин да се реорганизује и ојача војна граница, тако што ће бити уређена као јединствена административно-територијална целина. Најпре је требало одредити довољно земље за издржавање граничарских породица, па тек онда одредити шта ће бити препуштено провинцијалу. У провинцијалу су основане три жупаније, које су у управном и судском смислу подређене хрватском бану и сталежима, док су у пореском, који је у XVIII веку био најзначајнији, биле подређене Угарском намесничком већу (Horbec, 2007, стр. 178–181). Инкорпорација је, супротно тежњама угарског племства, још снажније одвојила границу од утицаја цивилних власти. Развојачење Потиске и Поморишке границе, које је извршено као уступак Дијети, спроведено је у склопу обухватних реформи у граници, при чему је део граничара из развојачених граница пресељен у Срем, док је највећи део пресељен у новоосновану Банатску границу⁶ (Илић, 2014, стр. 35–51).

Са друге стране, имајући у виду да је Војна граница за рат обезбеђивала знатан контингент војника (нарочито у односу на број становника), двор је настојао да се изврши њена реорганизација како би се њени потенцијали на што ефикаснији начин искористили. Треба напоменути и чињеницу да је Војна граница, за разлику од Угарске, била под непосредном управом Дворског ратног савета. У том смислу, двор је био спреман да изађе у сусрет захтевима српске депутације и патријарха Арсенија IV. Патријарх је преко српског опуномоћеног агента у Бечу изнео став да народ пристаје на инкорпорацију, али да тражи да се поштују и Привилегије и да се не допусти инкорпорација пре него што Дијета инартикулише (усвоји у облику законских чланака) Српске привилегије. Поседна пажња је у овом случају била усмерена на то да се не допусти спровођење законског чланка 46/1741 хрватских сталежа, будући да је ово питање било важно због великог броја православног српског становништва и у цивилним областима Славоније, а нарочито у Срему.⁷ Ужа дворска комисија у Бечу сматрала је да је потребно да се изађе у сусрет српским захтевима и да је у том смислу потребно потврдити Привилегије пре него што инкорпорација буде извршена. По патенту Марије Терезије од 1. јула 1745. године одређено је да се Привилегије морају поштовати и поред извршене инкорпорације (Гавриловић, 1960, стр. 50–55).

Патријарх Арсеније IV сазвао је Народно-црквени сабор и од двора је затражено потребно одобрење. Молбу за сазивање Сабора потписао је патријарх Арсеније IV⁸, а депутацију, која је отишла у Беч овим

⁶ Део граничара са развојачених територија преселио се у Русију током 1750–1753, док је део прихватио цивилни статус.

⁷ Треба имати у виду да је и митрополијско Даљско властелинство било у славонском провинцијалу, а да је у Срему и Пакрацу постојала српска већина (Гавриловић, 1967; Дабић, 2015).

⁸ Патријарх се 31. октобра (=11. новембра) 1742. године обратио Марији Терезији, преко агента Ореугија, да потврди Привилегије и Павла Ненадовића за гор-

поводом, сачињавали су Павле Ненадовић, генерални егзарх, архиђакон Јован Георгијевић, Арсеније Вујић, потпуковник Потиске границе, Андрија Андрејевић, администратор карловачког властелинства грофа Уфела и старешина петроварадинске поште (Радонић и Костић, 1954, стр. 5–6), и Јона Крижар, народни секретар (Нинковић, 2017, стр. 43). Јануара 1743. године депутација је предала представку у пет тачака: да Привилегије важе свугде где живи српски народ, да се православци не присиљавају да празнују римокатоличке празнике, да се не наплаћује црквени десетак, да Привилегије буду поштоване и у градовима и да их магистрати не могу оспорити. Као члан депутације, требало је да Павле Ненадовић истовремено преузме и одговорност да издејствује епископску потврду за себе. Депутација је преко народног агента, Оренгџа, 10/21. априла тражила потврду Привилегија без икаквих клаузула, потврду Павла за горњокарловачког епископа, одустајање од развојачења Потиске и Поморишке границе и сазивање Сабора (АСАНУК МПА „А“ 259–1743; АВ, ИДКД 2083, 2087; Нинковић, 2017, стр. 43–46).

Двор је одобрио потврду Привилегија, потврду епископа Павла и сазивање Сабора. За комесара Сабора испред војних власти одређен је барон Енџелсхофен, који је о свом наименовању обавестио патријарха у нижепредстављеном документу. Привилегије су у штампаном облику изашле 18. маја 1743. године и проглашене су на Сабору 6. марта 1744. године. Сабор је био специфичан по томе што су на њему присуствовала двојица комесара: барон Енџелсхофен, у име Дворског ратног савета, и Александар Патачић, у име угарских земаљских власти.⁹ У штампаном издању из 1743. године, на крају се налази и потврда патријарха Арсенија IV и наредба Дворског ратног савета из Линца од 26. јуна 1743. године, у којој се наводи да се све војне команде имају владати по потврди Привилегија. Потврда Привилегија по својој садржини одговара потврди Карла VI од 8. октобра 1713, а по завршној клаузули и потврди Јосифа I од 29. септембра 1706. године (Симеоновић-Чокић, 2008², стр. 69).

*

Документ који је на овом месту донет је у стању добре очуваности, писан је на латинском језику, канцеларијским курзивом. Састоји се из два листа хартије 23,5 x 37 цм, од којих је један лист исписан обострано, док је други остао неисписан. Документ се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, у фонду „А“ Митрополијско-патријаршијског архива, под сигнатуром 338–1743. Текст документа је

њокарловачког владика, а месец дана потом, обратио се са истим циљем и војводи Лоренском (Нинковић, 2017, стр. 43–44).

⁹ Пре овога, двојица комесара била су присутна једино 1722. године (пуковник Родолфин као царски комесар и земаљски судија Амброзије Френчер, у име Угарске дворске канцеларије) (Точанац, 2008, стр. 72).

транслитерисан на начин да што верније прати оригинал. Ауторске (приређивачке) интервенције налазе се у угластим заградама, док су лигатуре рашчитане на следећи начин: ÿ као ii, æ као ae, а знак ꝥ као s. Након транслитерације даћи су превод на савремени српски језик и факсимил документа.

Транслиџерација

Illustrissime, ac Reverendissime Domine Patriarchei Domine mihi Colendissime

Exoriginaliter adjecto sacramae Regiae Majestatis nomine ad Illustritatem Uram Reverendissimam, nec non Venerabilem Clerum ac universam Egregium Nationem Graeci Ritus Illiirico Rascianam in Ejusdem Regis et Provinciis existentem Expedito, et per me consignando patebit uberius, quatenus alfato-sacrima Majestas ad demisstassuorum ad Aulam Deputatorum preces, Reundissimi Domini Episcopi nempe Corolstattiensis, ac Patriarchalis Vicarii Generalis Pauli Nenadovich, Patriarchalis itidem Archi Diaconi R[e]u[n]di [ssimi] D[omi]ni Joannis Georgievich, Nationalis Dein Militiae ad Tibiscum Protribuni D[omi]ni Arsenii Vuich, ac Petrovaradiensis Postarum Magistri, Dominique Carloviciens Administratoris, D[omi]ni Andrea Andreovich humili[si]me porrectas in co[n] Clementer annuerit, ut Generalem Nationis Congressum instituere, instumque Carlovicii Celebrare Valeant, ad quem porro congressum pro moro Consuento saepedicta Regia Majestas, me qua Commissarium suum Clementissime Denominaverit.

Quem ad modium vero super hoc mihi gratiosissime congedita Commissione instituu adipiscendae ansae, addicitammeam obsequiorum exhibendorum promptitudinem demonstrandi, et Glorior, et oblector;

Respectu Temporis autem, quo memoratum Congressum institui posse existimarem, Mensis Februarius Anni proximi summe mihi conveniens foreti I[l]line Illustritatem Uram Revendissimam super hoc, eum in finem informandam Duxi, ut pro mea desuper Determieanda finali Resolutione Diem specificum initiandi ejusdem congressus mihi quantocius proponere haud gravarivelit, ad quem Convocandi un de quoque Deputati Nationis in non difformi a prioribus temporibus consueta numero comparere debeant. Quibus sincero constanter affectu persevero.

Illustrissimae au Reverendissimae Dominationis Vestrae

Pletternizae die 7ma Decembris

[1]743

Obligatissimus servus

[L Bab Engelshofen GM Locumt...]

Превод на српски језик

Уваженом и Високопреосвећеном, мом најдражем господину Патријарху,

Првобитно дато у име светог краљевског величанства нашем преподобном и преосвећеном, као и пречасном клиру и целој славној грчког обреда илирско-расцијанској нацији, која у датим краљевинама и провинцијама стварно живи, а што ће се детаљније видети из мојих писама, утолико што је речено пресвето величанство на молбе упућене канцеларијама, преосвећеном господину епископу карловачком и патријарху, генералном викару Павлу Ненадовићу, патријаршијском архиђакону, преосвећеном господину Јовану Георгијевићу, потом, прототрибуну националне милиције господину Арсенију Вујићу са Вама и старешини петроварадинске поште, и администратору карловачког властелинства, господину Андреји Андрејевићу;¹⁰ милостиво и љубазно пристало је на организовање и сазивање генералног националног Сабора у Карловцима, који поздравља и на коме је, како је и уобичајено, краљевском величанству признато право, најљубазније предложило мене за свога комесара.

На овај начин мени је најљубазније дато да уживам у почастима, при чему осећам обавезу ажурног рада у пословима које треба обавити и поносан сам и одушевљен.

С обзиром на време у које је речени конгрес требало сазвати (заказати, прим. аут.), месец фебруар наредне године, исказујем нашем најпоштованијем да, на крају, сматрам, да у складу са оним што сам горе навео, коначном резолуцијом одредимо тачан датум почетка тог конгреса, где би ми без устезања предложио кога би требало позвати на Сабор народних депутата у броју који се не разликује од ранијих времена. Истрајавам у искреној и непоколебљивој наклоности Вашем Преосвећеном и Поштованом Господству,

Плетерница, дана 7. децембра 1743.

Слуга покорни
[Енџелсхофен]

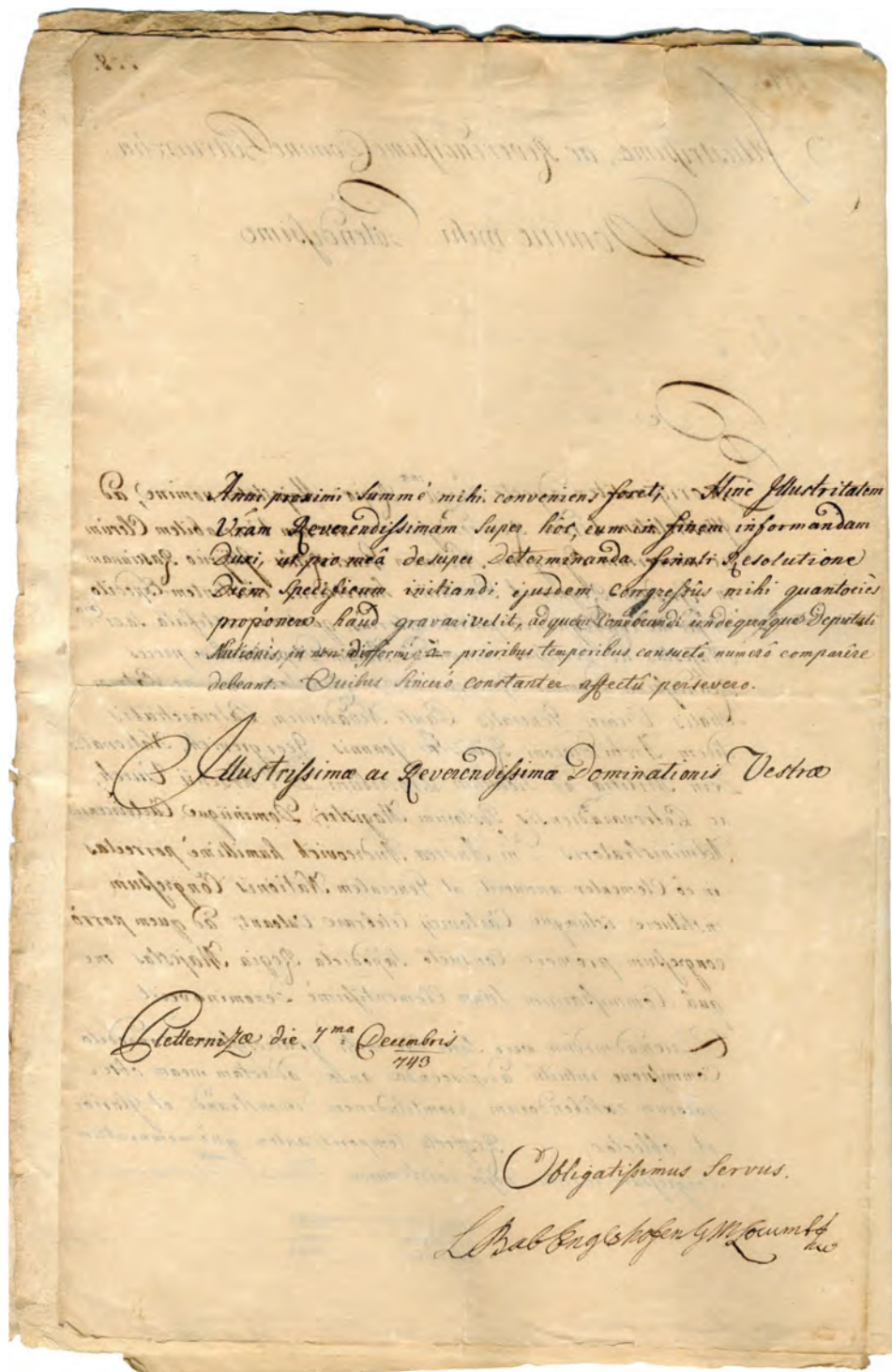
¹⁰ У документу се не наводи и име народног секретара Јоне Крижара, који је, такође, био члан депутације (Нинковић, 2017, стр. 43–44).

1773. 778.

Illustrissime, ac Reverendissime Domine Patriarcha,
Domine mihi Colendissime

Ex originaliter adjecto Sacra^{na} Regia^{na} Majestatis nomine, ad
Illustratam Vram Reverendissimam, ac non viderabilem Clerum
ac universam Egregiam Nationem Græcorum Illyrico Rusianam
in Eiusdem Regnis et Provinciis haereticarum existentem. Expedito
et per me resignando patebit uberius, quatenus utlofata Sacra^{na}
Majestas ad demissas suorum ad Antam Deputatorum preces,
Reverendissimi Domini Episcopi nempe Coadiutoris, ac Patriar-
chalis Vicarii Generalis Gaulti Nenadovich, Patriarchalis
idem Archidiaconi Rev. Patris Joannis Georgievich, Nationalis
Dei Militia ad Titulum Constantini D. Petri et Pauli Viuch,
ac Petrovaradiensis Postarum Magister, Dominique Caelonicensis
Administratores. Dni Andrea Andreovich humillime porrectas
in eò Clementer annuere, ut Generalem Nationis Congressum
instituire, istumque Carolovicij celebrare valeant; ad quem porro
congressum promoveo Consuetò Sapientia Regia Majestas, me
quà Commissarium suum Clementissimè Denominaverit.
Quemadmodum verò supra hæc mihi gratiosissime concessita
Commissione intuitu accipiscendo ante, addictam meam obe-
quiorum exhibendorum promptitudinem demonstrandi, et gloriosè
et oblector. Respectu temporis autem, quo memoratum
Congressum institui posse existimarem, e Mensis Februarii

Једно писмо барона Енџелсхофена иаиријарху Арсенију IV из 1743. године

Извори

Архив Војводине:

Фонд Илирска дворска комисија и депутација, Ф. 5.

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима:

Митрополијско-патријаршијски архив, Фонд А-Б.

Објављени извори

Знамениџа докуменџа за историју српској народа 1538–1918. (прир. Микавица, Д., Гавриловић, В., Васин, Г.) (2007). Нови Сад: Филозофски факултет.

Српске привилеџије од 1690. до 1792. (прир. Радонић, Ј. и Костић, М.) (1954). Београд: Српска академија наука и уметности.

Литература

Гавриловић, С. (1967). Даљско властелинство Карловачке митрополије у XVIII веку. *Зборник Маџице српске за историју*, 46, 21–63.

Гавриловић, С. (1960). Обнова славонских жупанија и њихово разграничење са Војном границом (1745–1749). *Зборник Маџице српске за историју*, 25, 49–92.

Дабић, В. (2015). Војводство, властелинство и трговиште Пакрац од краја XVII до половине XVIII века. *Зборник о Срџима у Хрватској*, 9, 31–56.

Давидов, Д. (1994). *Српске привилеџије царској дома хадзбуршкој*. Нови Сад: Галерија Матице српске.

Илић, Ј. (2014). Насељавање потиских и поморишких граничара у Банат (1751–1753). *Зборник Маџице српске за историју*, 89, 35–51.

Нинковић, Н. (2017). *Митрополиј Павле Ненадовић*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Симеоновић-Чокић, С. (2008²). Српске привилеџије. У: Ц. Попов и др. (ур.), *Војводина II, филозофско издање из 1940* (48–85). Нови Сад: Прометеј.

Точанац, И. (2008). *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*. Београд: Историјски институт.

Швикер, Ј. Х. (1998). *Полијичка историја Срџа у Угарској*. Нови Сад: Матица српска.

Anderson, M. S. (1995). *The War of the Austrian Succession 1740–1748*. Routledge: Longman.

Göre, Z. (2014). *Habsburška Monarhija 1526–1792*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Horbec, I. (2003). Slavonske županije između banske Hrvatske i Mađarske: uspostava civilne uprave i pitanje poreznog sustava u 18. stoljeću. *Arhivski vjesnik*, 53, 177–196.

Aleksa M. POPOVIĆ

University of Niš

Faculty of Philosophy

Department of History

Ilinka B. MUŠIKIĆ POPOVIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

Department of Pedagogy

A Letter from Baron Engelshofen to Patriarch Arsenije IV in 1743

Summary

The paper presents a letter from Baron Engelshofen sent at the end of 1743 to Patriarch Arsenije IV (Jovanović Šakabenta), in which the issue of convening the Serbian National-Ecclesial Congress (1744) is considered. Baron Engelshofen here informed the patriarch about his *plein potentiel* as an imperial commissioner at the assembly, depicted the basis for convening the assembly and asked the patriarch to determine the exact date and number and names of the deputies (deputations) at the assembly. In historiography, the Congress of 1744 was accepted as one of the most important, because it also confirmed the *Serbian Privileges* by Maria Theresa and their translation into Serbian (i.e., Slavo-Serbian). Therefore, the authors believe that the attached document expands the knowledge about the functioning of Serbian privileged issues in the Habsburg Monarchy during the 18th century. After the Second Migration and the Peace of Belgrade (1739), the question of the status of the Serbian people was addressed. Also, the War for the Austrian Succession (1740–1748) in the first phase brought into question the survival of the Habsburg Monarchy, which brought relations within the state to a new level. Mostly to quell the dissatisfaction of the Serbian people due to the legal article 46/1741 *Dieta Posoniensis*, which prescribed that only Roman Catholics in Croatia and Slavonia have the right to immovable property, as well as legal article 18/1741, which required the development of Tissa and Moris Frontier and the inclusion of their territories in the Hungarian county system, at the request of the Serb National Deputation. Maria Theresa confirmed the *Privileges* on April 24, 1740 through the Austrian Court Chancellery and on May 18, 1743 through the Hungarian Court Chancellery declaring them military authorities on August 4, 1743.

Keywords: Serbian National-Ecclesial Congress; the Habsburg Monarchy; administration; *Privileges*; 18th century.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Оригинални научни рад
УДК: 94:327(470)"186/187"
271.2-9(497)"186/187"
341.71:929 ИГЊАТИЈЕВ Н. П.
DOI: 10.5937/zrffp52-40417

ГРЧКО-БУГАРСКИ ЦРКВЕНИ СПОР КРОЗ ПРИЗМУ РУСКЕ ДИПЛОМАТСКЕ ГРАЂЕ: ОД ЕГЗАРХИЈЕ ДО ШИЗМЕ (1870–1872)

Маја Р. ЛАКОВИЋ¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за историју и археологију

¹ lakovic.maja@yahoo.com

Рад примљен: 28. 9. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ГРЧКО-БУГАРСКИ ЦРКВЕНИ СПОР КРОЗ ПРИЗМУ РУСКЕ ДИПЛОМАТСКЕ ГРАЂЕ: ОД ЕГЗАРХИЈЕ ДО ШИЗМЕ (1870–1872)²

Кључне речи:

Н. П. Игњатијев;
Цариградска
патријаршија;
Егзархија;
Порта;
шизма.

Сажетак. По завршетку Кримског рата (1853–1856) наступила је активнија фаза у борби за црквену самосталност Бугара, која је врло брзо прерасла у нарочиту форму црквено-националног покрета. Русија се интересовала за развој црквеног спора још у раној фази; међутим, док се руководила принципом очувања јединства православља у Турској и заговарала рјешење у духу компромиса, није могла пружити конкретан допринос у рјешавању грчко-бугарског црквеног спора. Доласком у Константинопољ руског посланика, Николаја Павловича Игњатијева (1864), компромисна политика замијењена је активним дипломатским иступањем у интересу Бугара. Дјелимична слобода поступања у односу према свим учесницима у спору претворила је црквено питање у „лични хоби“ генерала Игњатијева. У фебруару 1870. године издат је ферман о формирању Бугарске егзархије, што је један дио руске дипломатије сматрао побједом словенског елемента у Турској, иако је на тај начин отворен пут ка бугаризацији Македоније и Старе Србије.

² Насловљена тематика текста чланка упућује на домете дисертацијског истраживања: *Гроф Николај Павлович Игњатијев и балканско питање (1864–1875)* (необјављена докторска дисертација, одбрањена 22. децембра 2020. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду).

Црквено-национална борба Бугара за стицање духовне самосталности, у старијој литератури често називана грчко-бугарски црквени спор, иако у њему нису учествовали сви Грци и Бугари, прешла је после Кримског рата у нову, активнију фазу. Као и у ранијем периоду, носиоци црквеног покрета били су митрополити и владике, а избијању црквеног спора претходило је дугогодишње игнорисање бугарских молби и захтјева за неометано ширење етно-културних обиљежја, служење литургије на црквено-словенском језику, именовање бугарских јеромонаха у крајевима гдје су чинили већину становништва, али и низ других мјера које је Цариградска патријаршија предузела на плану денационализације бугарских епархија (Лаковић, 2017, стр. 269; Антић, 2020, стр. 95).

У првој половини XIX вијека владало је увјерење да бугарска страна у црквеном спору слиједи руске савјете, што се могло довести у питање непосредно после руског пораза у Кримском рату, када је престао њен протекторат над православним хришћанима на Балкану. После потписивања Париског мира (1856), Русија се окренула ка унутрашњим реформама, а у односу према црквеном спору заузела је умјерен став и залагала се за компромисно рјешење (Хевролина, 2007, стр. 247). У суштини, цар Александар II (1855–1881), кнез Александар Михајлович Горчаков, министар спољних послова, и московски митрополит Филарет нису спорили право бугарског народа на црквену самосталност, али на начин који је био прихватљив за Цариградску патријаршију (Билунов, 1986, стр. 78; Собрание мнений и отзывов митрополита Филарета, 1899, стр. 285). У фази када је руска дипломатија тражила нове методе очувања присуства међу православним балканским народима, учесници црквеног спора настојали су да задобију симпатије Порте и европских сила. Управо захваљујући подршци иностраних амбасада у Константинопољу и притисцима сила на Цариградску патријаршију, црквени покрет добио је на масовности и прерастао у нарочиту форму бугарске вјерско-националне борбе.

Доласком у Константинопољ енергичног и словенофилски оријентисаног посланика Николаја Павловича Игњатијева (1864–1877), карактер руског дјеловања у црквеном спору се измијенио, а компромисну

политику замијенила је нескривена интервенција у корист бугарске стране (Хевролина, 2002, стр. 22). Године 1866, приликом избора новог патријарха, генерал Игњатијев подржао је Григорија VI Фуртуниадиса (1866–1871) тако што је учествовао у елиминацији његових противника, сматрајући да дијеле сличне ставове о црквеном спору (Кирил, 1958, стр. 233–234). Размимоилажења око црквеног питања утицаће на то да руски посланик, на сличан начин, непуних пет година касније, допринесе смјени патријарха Григорија VI. Још почетком 1867. године, генерал Игњатијев представио је МИД-у свој пројекат организације посебног округа или „бугарског егзархата“, у оквиру Патријаршије и са сједиштем у Трнову, на челу са егзархом свих бугарских епархија. Његов пројекат предвиђао је могућност да се у саставу Егзархата, осим бугарских, нађу и епархије са мјешовитим становништвом или тзв. „мјешовите епархије“. Егзарх је требало да дијели надлежности са бугарским Св. Синодом, а његов избор потврђивао би цариградски патријарх (Кирил, 1958, стр. 227–231).

Патријарх Григорије изјавио је начелно слагање са приједлогом руског дипломате под условом да се границе будућег Егзархата ограниче на простор сјеверне Бугарске. Међутим, у почетку је Порта спречавала реализацију његовог пројекта, негодујући због могућности формирања посебног Бугарског округа са Св. Синодом, у границама које су пружале сатисфакцију вјерским, али и политичким амбицијама бугарског народа (Хевролина, 2009, стр. 199). Други разлог за Портино неслагање поводом стварања „нове православне нације“ по „руској идеји“, према мишљењу Игњатијева, јесте њена намјера да Бугарима пружи увјерљиве аргументе како је исход црквеног спора зависио првенствено од добре воље турске владе (Игнатијев, 2009, стр. 440–441). У суштини, однос Порте према црквеном спору одражавао је безидејност њених министара којима су, чини се, погодивале околности црквеног питања у намјери да казне Грке због подршке Критском устанку (1866–1869).

*

Вишедеценијска црквена борба потпомогнута дипломатским напорима генерала Игњатијева, а у неким фазама и саме Порте, на крају је омогућила задовољење бугарских вјерских тежњи и аспирација. У кључном моменту, у турској влади је превладало мишљење да ће изгубити повјерење и Грка и Бугара уколико настави са одлагањем рјешења црквеног спора. У међувремену, Бугари су предано радили на организацији своје цркве, иако су и међу њима постојале подјеле на конзервативну, умјерену, либералну и друге струје. Између јануара и марта 1870. године одржано је неколико сједница бугарског Привременог сабора или Светог сабора, духовних и световних лица, на којима су се разматрали нацрти Привременог

устава Бугарске егзархије, Привременог мјешовитог савјета, именована егзарха, односно, сједишта Св. Синода и друга питања.

Упознат са последњим активностима бугарског свештенства, патријарх Григорије VI је предложио одржавање Великог помјесног сабора. Међутим, 28. фебруара 1870. године објављен је високи указ султана, тј. ферман о оснивању Егзархата и бугарског Св. Синода на челу са егзархом (Jelavich, 1995, стр. 344). Осим чланом фермана пописане су епархије које је требало да припадну Егзархату, а то су: Трновска, Софијска, Врачанска, Ловечка, Ђустендилска, Видинска, Велешка, Нишка, Пиротска, Самоковска, Силистријска, Шуменска и Русенска, затим митрополија Варне, дио Пловдивске епархије и простор Сливенског санџака. Посебну пажњу јавности привукао је члан 10 којим је било предвиђено да се у тзв. „мјешовитим епархијама“³ организује плебисцит или изјашњавање о прикључењу Егзархату. Осим тога, истим чланом, пет епархија Пећке патријаршије укључено је у састав Егзархата. Бугарској цркви гарантована је широка аутономија, а њена потчињеност Цариградској патријаршији огледала се у избјегавању употребе термина архиепископија и митрополија и обавезно коришћење израза егзархија. Султан је давао сагласност за избор егзарха, који је могао заступати грађане пред локалним властима (Маркова, 1989, стр. 29; Хевролина, 2009, стр. 202). Ловчански митрополит Иларион предложен је на мјесто егзарха, али је због одузимања чина митрополита, на његово мјесто, у фебруару 1872. године, углавном захваљујући подршци турског министра Сервер-паше и руског амбасадора Игњатијева, изабран умјерени духовник и „руски ђак“, видински митрополит Антим (Игнатијев, 2009, стр. 455; Хевролина, 2009, стр. 256).

Издавањем фермана, Порта је на себе преузела сав терет „незахвалног посла“ за који су западне силе намјеравале да окриве Русију.⁴ Међутим, упркос томе што је створен привид да Порта стоји иза рјешења црквеног спора, садржај фермана је, у круговима западне дипломатије, приписан директним заслугама великог бугарског пријатеља, амбасадора Игњатијева (Кирил, 1958, стр. 129; Хевролина, 2009, стр. 207). Постојала је очигледна сличност између Игњатијевљевог приједлога за рјешење црквеног питања из јануара 1867. године и садржаја фермана, нарочито у члану 10, који је

³ Мјешовите епархије биле су распоређене на начин да су под влашћу Патријаршије остале Варна, Мисиврија, Анхијало и Сизопољ у Варненској епархији; затим Једрене, јужни дио Тесалије и Солун у Македонији, Битољ, села око Преспанског језера, Серез и Драма. У састав Егзархије ушле су Кукеш, Епархија воденска, Могленска епархија, Струмичка епархија – сјеверни дио Епархије мелничке, околина Прилепа, Велес, Скопље, Приштина, Самоково, Неврокоп и Охрид (Грујић, 1897, стр. 19).

⁴ Архив внешней политики Российской Империи (=АВПРИ), ф. 180 Посольство в Константинополе, оп. 517/2, д. 3389а, год. 1859–1883, *Греко-болгарский церковный вопрос*, л. 132.

дефинисао статус мјешовитих епархија. Да је то било уистину тако није скривао ни сам Игњатијев. У писму родитељима 10. марта 1870. године, он истиче да одлазак из Константинопоља за њега није била прихватљива опција све док не ријеши црквени спор. Патријархову љутњу и замјерање доживљавао је као пролазну реакцију, док је вјерска и национална афирмација Бугара за њега представљала чињеницу чије постојање није могао више нико да доведе у питање (Хевролина, 2009, стр. 202).

Третирајући Егзархију као дјело световних, а не духовних власти, Патријаршија је одбацила ферман. Патријарх Григорије запријетио је оставком и упутио је Порти 24. марта 1870. године крајње оштро протестно писмо, осуђујући њено мијешање у питања која су могла да регулишу само црквени канони. У вријеме највеће буре у Фанару, драгоман руске амбасаде, Михаил Константинович Ону, посјетио је патријарха Григорија VI, налазећи га у изузетно лошем здравственом стању – морално и физички потпуно сломљеног. У крајње неформалном разговору патријарх је у присуству драгомана изјавио: „Више волим да умрем, него да дозволим да свето право Патријаршије буде нарушено“ (Кирил, 1958, стр. 310).

Иако су биле јединствене у ставу да је оснивање Егзархата заслуга руске дипломатије, већина страних амбасада у Константинопољу, са изузетком енглеске и дијелом аустроугарске, у суштини је подржавала идеју самосталне бугарске цркве. Из садржаја тајне преписке између турског министра спољних послова, Сервер-паше, и аустријског амбасадора у Константинопољу, грофа Лудолфа, уочавају се сличности у њиховим ставовима према црквеном питању, у основи којих је била жеља за дубљом подјелом између Бугара и Грка (Маркова, 1989, стр. 50). За француску владу је самостална бугарска црква значила приближавање народа ка унији. Сасвим на страни Патријаршије остала је само Велика Британија, дјелимично и због сарадње између англиканске и грчке цркве, посредством бившег професора Атинске богословије и архиепископа Сире и Тира, Александра Ликургоса, који је важио за неформалног представника националистичке струје у Патријаршији (Кирил, 1958, стр. 136, 304).

Вијест о издавању фермана највише непријатности и узнемирења изазвала је у Грчкој, чија је влада изнијела низ критика и осуда услед изостанка руског ангажмана у заштити генерално свих православних интереса у Турској и подржавања захтјева једног народа на штету свих других (Кирил, 1958, стр. 30).⁵ Крајње радикализована јавност у Атини изнијела је оптужбе на рачун грчког посланства у Константинопољу и „слијепе послушности“ према савјетима руског посланства. Грци су у Константинопољу формирали комитет; обилазећи стране амбасаде, ширили су гласине да рјешење вјерског спора, по основу издатог фермана, иде на руку само

⁵ АВПРИ, ф. 133 Канцелария министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, N. P. Ignatiev – A. M. Gortchakov, Pera, 18. 8. 1872, л. 210–212.

руским интересима. Њихов главни циљ био је постизање новог договора са Портом, без руског посредовања (Теплов, 1882, стр. 815–816).

Под изразитим утицајем словенофоба у Фанару, Григорије VI горко се кајао због изrade сопственог *Пројекта рјешења дујарској ишшања* (1867). Једино рјешење за излаз из комплексне ситуације проналазио је у новом сазивању Сабора (Кирил, 1958, стр. 307). У септембру 1870. године упутио је и други позив за саборско окупљање у Константинопољу, али су Православна црква у Кнежевини Србији и руски Св. Синод и овога пута одговорили негативно. Србија је у почетку подржала бугарски црквени покрет и остала је доследна том ставу све док Егзархија није истакла своје право у јужном делу и Старој Србији. Почетком 1870. године, митрополит Србије, Михаило Јовановић, у писму патријарху Григорију указао је на посљедице црквеног спора по друге православне народе и злоупотребу свјетовних власти које су се наметнуле као врховни арбитри у црквеним питањима.⁶

Прве реакције у редовима православне цркве на вијест о издавању фермана показале су дјелимичну подијељеност мишљења. Незадовољство су, међу првима, исказали јерусалимски и антиохијски патријарси, као и кипарски митрополит (Теплов, 1882, стр. 436). У исцрпном резимеу о стању у црквеном питању, руски Св. Синод одбацио је Портине надлежности у „црквеној ствари“. Бројна и претежно негативна реаговања црквених великодостојника нису обесхрабрила амбасадора Игњатијева и великог везира Али-пашу у намјери да истрају на организацији Егзархије. У међувремену, у јануару и фебруару 1871. године, Црквено-народни сабор састао се више пута, а најважнија одлука јесте доношење Устава Бугарске егзархије.

Вијест о могућности повлачења патријарха са трона у први мах забринула је генерала Игњатијева и Али-пашу, јер би такав чин, према њиховом мишљењу, пореметио редослед послова на унутрашњем уређењу Егзархата. Међутим, у прољеће 1871. године, руски амбасадор се предомислио у вези са питањем патријархове оставке.⁷ Судићи према амбасадоровим мемоарским биљешкама, идеални услови за смјену Григорија подразумевали су избјегавање околности које би од њега направиле „мученика и жртву руске политике у очима грчких вјерника“. Притом, неопходно је било и избјегавање гњева незадовољних Грка, који су на улицама Константинопоља организовали протесте и сакупили 15.000 потписа подршке иницијативи да се изврши екскомуникација Бугара из православне црквене заједнице (Хевролина, 2009, стр. 205).

⁶ АВПРИ, ф. 133 Канцеларија министра иностраних дел, оп. 469, д. 30, Traduction d'une lettre d'un métropolitain serbe Mihail à un Patriarche Oecuménique 17. децембар 1870, л. 58–59.

⁷ Государственный архив Российской Федерации (=ГАРФ), ф. 730 Николай Павлович Игнатъев, оп. 1 ед. хр. 1006. *Письмо Н. П. Игнатъева патриарху Константинопольскому Григорию по вопросам разногласий между Болгарской и Греческой церквам*, б/д.

У јуну 1871. године, патријарх Григорије VI поднио је оставку, а крајем септембра на његово мјесто изабран је Антим VI Куталианос, „старац од осамдесет година“ (Грујић, 1897, стр. 40). Унутрашњи протреси у турској влади, у јесен 1871. године, изазвани изненадном смрћу Али-паше, ограничили су Портино интересовање и мијешање у избор патријарха (MacKenzie, 2002, стр. 308). Судаћи према мемоарским биљешкама генерала Игњатијева, нови патријарх је за свој избор захвалност дуговао руској амбасадни и новом великом везиру Махмуд Недим-паши, човјеку изузетно попустљивом према Бугарима (Игнатијева, 2009, стр. 611).

У свом првом јавном обраћању у Патријаршији, Антим VI говорио је у духу помирљивости у контексту тренутне ситуације, предајући одговорност за тренутно стање у Цркви на своје претходнике (Игнатијева, 2009, стр. 824). Приоритетним питањем сматрао је примјену фермана и рад на организацији Егзархије. У том послу исказао је спремност да се Бугарима уступи дванаест епархија у Румелији, Тракији и Македонији. Највише се полемисало око статуса епархија у Битољу и Охриду, на које су Бугари полагали право, а у којима су Грци покушавали да задрже неколико градова и села. Следећи савјете руског амбасадора, дио преговора држао је у тајности, настојећи да избјегне додатни револт грчког становништва (Игнатијева, 2009, стр. 611). Смјеле одлуке, попут именовања бугарских свештеника у неким мјешовитим заједницама, које су остале под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, свједочиле су о намјери Антима VI да по сваку цијену оконча црквени спор.

*

У позадини избора за патријарха, бугарско свештенство наставило је са активностима које су убрзале коначан раскид са Патријаршијом. Поштујући договор са Портом, Бугари су непуну деценију избјегавали служење у њиховој цркви у Константинопољу, придржавајући се тога и за кратко вријеме послје издавања фермана. Међутим, незадовољство због одуговлачења преговора и изостанка примјене фермана довело је до нарушавања договора 6. (18) јануара 1872. године на Богојављење, када су у бугарском духовном сједишту у цркви Св. Стефана⁸ у Фанару, без знања и одобрења патријарха, митрополити Иларион Макариополски, Иларион Ловечки и Панарет Пловдивски служили Службу Божију. Непуне двије седмице послје тог чина, Патријаршија је организовала Помјесни сабор, рашчинила Илариона и Панарета и одлучила да уклони из цркве Илариона Макариополског, док је бугарском Св. Синоду онемогућено

⁸ Стефан Богориди је 1849. године бугарској црквеној општини поконио једну од својих кућа, која је претворена у цркву и названа црква Св. Стефана. Називали су је и „жељезна црква“, јер је, због природе терена, направљена од чврстог материјала (Попов и др., 2008, стр. 193).

даље дјеловање (Теплов, 1882, стр. 829). Последњи догађај слутио је на неминовност раскола, а на свим странама јавила се узнемиреност до мјере да је чак и руски Св. Синод критиковао самовољу бугарских владика.

Покушавајући да ублажи посљедице одлука Помјесног сабора, генерал Игњатијев писао је руском посланику у Атини, Петру Александровичу Сабурову (1870–1879), Н. Герову и другим конзулима о предузимању неопходних мјера за ублажавање посљедица такве одлуке.⁹ Сарађујући са умјереним круговима црквеног покрета, све поступке бугарске стране, са којима се лично није слагао, Игњатијев је приписивао активностима њених радикалних лидера, какав је био и Стојан Чомаков. Сарадње са умјереном бугарском струјом држала се и сама Порта, која је на наговор руског амбасадора прихватила Гаврил-ефендију као легитимног представника бугарског народа (Хевролина, 2009, стр. 206). Наступило је вишемјесечно затишје у црквеном спору, углавном захваљујући одлуци о мирном напуштању Константинопоља тројице бугарских митрополита, двојице Илариона и Панарета.¹⁰

У духу помирљивости и жеље да се превазиђу сукоби са Цариградском патријаршијом, други егзарх Антим I, почетком априла 1872. године, стигао је у Константинопољ. У оквиру његове посјете организована је и церемонија уручења султановог берата, гдје је дочекан са крајњим одушевљењем масе Бугара, која га је испратила на путу ка султановој палати (Игнатијев, 2009, стр. 443). Одушевљење и радост поводом егзарховог доласка ишло је у прилог онима који су прижељкивали „шизматичну“ фазу црквеног питања. По примању берата о ступању на положај егзарха, Антима I угостио је султан Абдулазиз (1861–1876) и одликовао га орденом Мецидије I степена (Грујић, 1897, стр. 55).

У ишчекивању вијести из Патријаршије, Антим I вријеме проведено у Константинопољу планирао је да употпуни служењем свечане литургије у бугарском црквеном сједишту на прослави националног празника, на дан Св. Ђирила и Методија. Претходно је, вјероватно по савјету амбасадора Игњатијева и Порте, чак три пута затражио сагласност патријарха. Међутим, патријарх је сасвим игнорисао егзархово присуство, не желећи да га удостоји нити одговора (Кирил, 1958, стр. 422, 463).

Без патријархове сагласности, бугарске владике су, предвођене егзархом Антимом I, ипак служиле литургију 11. (23) маја, на дан Св. Ђирила и Методија, и у свечаној атмосфери у цркви Св. Стефана обзнаниле акт

⁹ Российский государственный исторический архив (=РГИА), ф. 797 Канцелярия обер – прокурора Синода, оп. 27 (стол 2, отделение 2), д. 426, Копия шифрованной телеграммы г. Игнатъева от 15/27. јануар 1872. Константинополь, л. 25.

¹⁰ РГИА, ф. 797 Канцелярия обер – прокурора Синода, оп. 27 (стол 2, отделение 2), д. 426, Секретная телеграмма г. Игнатъева от 22. јануара / 3. фебруара 1872. Константинополь и 21. јануара / 2. фебруара 1872, л. 23–25.

о самосталној бугарској цркви. Вијести о одржавању свечане литургије и проглашењу црквене самосталности убрзале су одржавање Сабора патријаршије и доношење одлуке да се „бивши видински митрополит“, егзарх Антим I, склони са црквеног престола, Иларион Макарипољски анатемише, а Панарет Пловдивски и Иларион Ловечки искључе из Цркве. У исто вријеме, источним патријарсима послат је позив на одржавање Великог помјесног сабора и коначно рјешење црквеног спора (Кирил, 1958, стр. 456; Хевролина, 2009, стр. 208).

Последњи догађаји и општи утисак о неминовности раскола у православној цркви забринули су стране амбасадоре у Константинопољу. Савјетима и заштитом коју је годинама пружала бугарској страни, руска амбасада је, све до фазе када је раскол постао неминован, храбрила њихову борбу и хранила дух црквене самосталности. Међутим, у фази када је раскол био на виду, руска амбасада почела је да чини све како би избјегла такав исход црквеног спора. Генерал Игњатијев већ извјесно вријеме није имао директан приступ патријарху Антиму, али је истрајавао у намјери да оствари контакт са црквеним лицима из његовог окружења. Инструкције у истом духу слао је и руским дипломатама у Јерусалиму, Александрији и другим православним вјерским центрима на Истоку. У једној крајње исцрпној анализи црквеног спора, генерал Игњатијев покушавао је да убиједи кнеза Горчакова у неопходност посредовања руског Св. Синода и заузимања одлучног става у превазилажењу тренутне кризе, која је „довела у питање будућност шест милиона бугарских вјерника“. „Цариградском црквом“ манипулисали су интриганти без принципа и праве вјере, закључио је руски амбасадор, док је узаврела атмосфера међу вјерницима служила као инспирација за „неприкладне спектакле“, величање шизме, у непосредном окружењу Патријаршије и наочиглед становништва:

„Још недавно, директор грчког позоришта у Пери на најпростији начин је узвикивао под прозорима Патријаршије: ’Живјели патријарси! Живјела шизма!’; док се с друге стране се могао чути одговор: ’Нека живи раскол (шизма)’!“¹¹

*

Све до проглашења Егзархије, са којом је бугарска црква присвојила више епархија са српским становништвом¹², Православна црква у Кнежевини Србији је у црквеном спору давала очигледну предност бугарској страни. Митрополит Михаило, вјерујући да бугарска национална

¹¹ АВПРИ, ф. 133 Канцелария министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, Н. П. Игнатъев – В. И. Вестману, 18. августа 1872, л. 206–207.

¹² Трновска, Нишка, Пиротска, Ђустендилска, Самоковска, Скопљанска, Дебарска и Велешка епархија (Терзић, 1992, стр. 172).

црква неће угрозити српски етнички простор, следио је руски став, залагао се за јединство православне цркве у Турској, уз право на признање аутокефалности националним црквама и признање моралног и духовног права у епархијама које им по канонској, историјској и етничкој основи припадају. Ствари су се измијениле оног тренутка када су се у саставу Егзархата нашле: Самоковска, Бањска, Нишка, Пиротска и Велешка епархија (Стојанчевић, 2002, стр. 236). У августу 1872. године, митрополит Михаило је, у писму руском историчару Андреју Николајевичу Муравјову, упозорио да уколико Бугари намјеравају да у састав Егзархије укључе цијелу Македонију, дио Тесалије и Стару Србију, имаће сукоб не само са Грцима већ и са Србима.¹³

Присуство бугарске цркве имало је изразито негативан утицај на српско становништво у јужном делу Србије и у Старој Србији и довело је до тога да један дио Срба, упркос ранијим злоупотребама грчких владика, остане уз Цариградску патријаршију. У августу 1872. године, амбасадор Игњатијев у писму кнезу Горчакову помиње незадовољство српског становништва због присуства бугарског свештенства: „чудна ствар, али Срби почињу да се жале на бугарску пропаганду у турским провинцијама“.¹⁴ Највише проблема изазвао је члан 10 фермана о оснивању Егзархије, којим је Бугарима омогућено да спроводе националну пропаганду у крајевима гдје су се двије трећине становништва изјасниле за улазак у границе бугарске цркве. Не без основа, још 1866. године, српски књижевник и историчар Милош Милојевић предао је кнезу Михаилу документ под називом „Пропаганда у Турској“ (Џамбазовски, 1864, стр. 66). Међутим, Србија није узвратила одговарајућим противмјерама, правећи „крупне превиде у националној политици“ и руководећи се руским савјетима у којима се, под утицајем агентурне мреже генерала Игњатијева, на бугарски успјех у црквеном питању гледало као на тријумф словенства у Турској (Терзић, 1992, стр. 171, 173).

*

Сазивањем Великог помјесног сабора у Константинопољу, првих дана с јесени 1872. године, Патријаршија је, упркос снисходљивом понашању патријарха према бугарским представницима на сабору, прижељкивала потврду приједлога о анатеми бугарских епископа и проглашењу шизме. Представници обје стране сматрали су немогућим постизање обо-страно прихватљивог договора око питања као што је мјесто службене

¹³ ГАРФ, ф. 730 Николай Павлович Игнатъев, оп. 1, ед. хр. 3437, Михаила, митрополита Сербского 3. априла 1872 / 12. фебруара 1896, л. 4.

¹⁴ АВПРИ, ф. 133 Канцелярия министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, Н. П. Игнатъев – В. И. Вестману 22. августа / 3. септембра 1872, л. 178.

резиденције егзарха, Св. Синода и дефинисање граница Егзархата. Бугари су сматрали исувише опасним приједлог за удаљавање њиховог вјерског сједишта из Константинопоља, који би, у том случају, остао сасвим препуштен грчким интригама на Порти. Пут до рјешења питања граница Егзархата чинио се још компликованијим, јер су Бугари претендовали на најмање половину мјешовитих епархија. Познајући ранију попустљивост јерусалимског патријарха Кирила II према бугарским захтјевима, генерал Игњатијев је, уочи саборског окупљања, савјетовао Гаврил-ефендију да са њим поразговара. За разлику од јерусалимског, александријски патријарх није желио да се унапријед изјашњава о намјери Цариградске патријаршије да екскомуницира Бугаре из цркве већ је намјеравао да сачека саборско окупљање и покуша измирити Грке и Бугаре.¹⁵ Тих дана је у посјету Патријаршији пристигао и сирски архиепископ Ликургос, не би ли придобио патријархе да подрже став Патријаршије.¹⁶

Расположење патријарха сваким даном мијењало се у корист Патријаршије. Изузетак у том смислу био је јерусалимски патријарх Кирил, који је остао доследан симпатијама ка бугарској страни. На дан 29. августа (10. септембра) 1872. године почело је прво засједање Великог помјесног сабора. С обзиром на то да су позив за учешће одбиле православна црква Кнежевине Румуније, православна црква Кнежевине Србије, Карловачка митрополија и Московска патријаршија и да је већина присутних припадала грчком свештенству, није било тешко претпоставити садржај закључака саборског засједања. На другом засједању водиле су се дискусије око поступака бугарске стране, којима су нарушени црквени канони, а на истом дневном реду нашло се и питање оправданости одсуства патријарха Кирила II.¹⁷

На крају, као што се и могло претпоставити, 16. септембра 1872. године једногласно је усвојен приједлог о проглашењу Бугарске егзархије шизматичком црквом. Према сазнањима руске амбасаде, сабор је протекао у знаку доминације атинских владика, који су првобитну замисао реализовали не марећи за посљедице црквено-политичког скандала. Одлука о расколу није окончала религиозну дебату и политичке страсти, већ напротив, само их је појачала. Тешко је било прихватити било какву одлуку сабора, па и шизму, када се знало да је донесена у „ненормалним условима“ и под притиском политичке јавности, закључио је амбасадор Игњатијев

¹⁵ РГИА, ф. 797 Канцелария обер – прокурора Синода, оп. 27 (стол 2, отделение 2), д. 426, Секретная телеграмма Н. П. Игантјева адресована к Вестману 2/14. јула 1872. Константинополь, л. 494.

¹⁶ РГИА, ф. 797 Канцелария обер – прокурора Синода, оп. 27 (стол 2, отделение 2), д. 426, Секретная депеша г-на Персиани, из Афины 3. јула 1872, л. 508.

¹⁷ АВПРИ, ф. 133 Канцелария министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, Перевод с Греческого “Neologos”. Второе заседание Сабора, 12-го Сентября 1872. года, л. 458, 464.

(Игнатијев, 2009, стр. 649). Све до закључења саборског засједања митрополит Михаило избјегавао је комуникацију са патријархом и егзархом. Он се противио шизми, сматрајући да су сви православни народи под окриљем Цариградске патријаршије, чији се канонски примат и посебност нису доводили у питање, требало да имају своју националну цркву и изводе богослужење на матерњем језику (Стојанчевић, 2002, стр. 238). При свом ставу остао је и након проглашења шизме, а крајем децембра 1872. године писао је патријарху да су, упркос разочаравајућем садржају фермана, Срби „повезани са Бугарима сродством, вјером и сусједством и не могу кидати с њима везе“ (Слијепчевић, 2002, стр. 431). Замолио га је да се у јужним епархијама именују српски епископи, људи од ауторитета, који су могли да поврате вјеру народа у Патријаршију. Осим тога, српска влада је крајем 1872. године затражила подршку Петрограда да се српској цркви препусти на управу епархије у Босни и Херцеговини, чему се најоштрије успротивила Аустроугарска (Терзић, 1992, стр. 172). Русија се повукла јер је била на корак од уласка у Тројецарски савез (1873) и бринула је о интересима својих будућих савезника, Аустроугарске и Њемачке. У више наврата амбасадор Игњатијев упозорио је српског заступника у Константинопољу Филипа Христића да српска влада не смије ризиковати сукоб са Бугарима због „безначајне користи у Старој Србији“ (Слијепчевић, 2002, стр. 431). Осим тога, Ристић је и даље слушао његове савјете, очекујући да ће посредством секретара руске амбасаде у Београду, Алексеја Николајевича Церетелева, утицати на амбасадора да егзарх опозове бугарске владике из епархија у Старој Србији. До краја године, егзарх Антим I упознао је српског дипломатског заступника у Константинопољу са пројектом разрешења српско-бугарског спора, за који се испоставило да је урађен као *pro forma*, али и да је иза њега, највјероватније, стајао генерал Игњатијев (Слијепчевић, 2002, стр. 434).

У духу подршке одлуци, у Патријаршији је служена свечана литургија, а током бесједе истакнут је значај шизме и побједе над панславизмом. Међу присутнима су се могли чути узвици: „Живио султан, заштитник православља од панславизма! Живио Синод! Живио архиепископ Ликургос!“¹⁸ Повод за славље, међутим, имали су само Грци, увјерени да су шизмом заштитили хеленизам.¹⁹

¹⁸ АВПРИ, ф. 133 Канцелария министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, N. P. Ignatiev – A. M. Gortchakov, Constantinople, 30. септембра 1872, л. 446, архимандрит Антонин Капустин је још крајем 1863. године упозоравао руски Св. Синод на активности, у то вријеме, професора и дворског свештеника у Атини Александра Ликургоса, који је био против руске цркве и сматрао да треба доћи до прекида њених веза са грчком црквом.

¹⁹ АВПРИ, ф. 133 Канцелария министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, N. P. Ignatiev – A. M. Gortchakov, Constantinople, 30. септембра 1872, л. 454.

Недуго након завршетка саборског засједања, на мети грчких владика, поводом одбијања да потпише одлуке, нашао се јерусалимски патријарх Кирил II. Под изговором освјештања Цркве Св. Тројства у Јерусалиму и планиране посјете великог кнеза Николаја Николајевича, јерусалимски патријарх је у журби напустио Константинопољ. Игњатијев је имао прилику да се, накратко, 30. августа 1872. године сусретне са њим, користећи је „да изрази захвалност и дивљење што је својим утицајем и примјером дао снагу православној свијету“ (Дмитриевский, 1909, стр. 9). Међутим, недуго затим, поводом уздржаности према саборским одлукама, јерусалимски Св. Синод је пред Кирила II ставио ултиматум: потписивање свих саборских одлука или удаљавање са трона. Патријарх се данима није оглашавао поводом ултиматума, што је од стране Св. Синода схваћено као аргумент да патријарха Кирила 8. новембра 1872. године прогласе шизматиком. У војној пратњи одведен је у Јафу, а затим у Константинопољ, гдје је и остао до смрти. Такав чин није остао без посљедица већ је отворио „јерусалимско црквено питање“ (Дмитриевский, 1909, стр. 10).

Ферман о оснивању Бугарске егзархије и проглашење шизме представљају преломне фазе у вишедеценијском трајању грчко-бугарског црквеног спора, које не само да нису довеле до разрешења већ напротив – продубиле су постојећу кризу и отвориле питања српско-бугарског спора и проблем јерусалимске цркве. Највише проблема и неспоразума узроковао је члан 10 фермана о оснивању Егзархије, јер је њиме прописано рјешење статуса мјешовитих епархија, што је додатно нарушило односе у православној цркви и у спор увело православну цркву у Кнежевину Србији, која је до тада са пуно симпатија гледала на црквену борбу Бугара. Проблеми узроковани чланом 10 нису могли бити ријешени, јер је Porta у прољеће 1873. године одбила да измијени садржај фермана, чиме је јасно показала да не намјерава престати да користи подјеле у православној цркви све док је такав принцип давао жељени ефекат. Послије проглашења шизме, стране амбасаде у Константинопољу постепено су губиле интересовање за наставак активног учешћа у грчко-бугарском спору. Изузетак у том смислу није била ни руска дипломатија, чијим је интересима штетила подјела у православној цркви, па је стога уложила немали напор да врати за преговарачки сто представнике Патријаршије и Егзархије. Међутим, покушаји нису дали никакав резултат, а временом је постало очигледно да је наметнуто рјешење црквеног спора трајно промијенило односе између Русије и Цариградске патријаршије. Рјешење црквеног спора мало ко је, уколико изузмемо бугарску страну, доживљавао као коначно. Међутим, упркос свим напорима руске амбасаде шизма је остала на снази, а с годинама је то питање у дипломатским круговима сасвим изгубило на актуелности и вратило се у вјерске оквире из којих никада није требало изаћи.

Извори

Необјављени извори

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Москва

Ф. 180 (Посольство в Константинополе)

Ф. 133 (Канцелярия министра иностранных дел)

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Москва

Ф. 730 (Николай Павлович Игнатъев)

Российский государственный исторический архив (РГИА), Ст. Петербург

Ф. 796 (Канцелярия Св. Синода)

Ф. 797 (Канцелярия обер – прокурора Синода)

Објављени извори

Игнатиев, Г. (2008). *Дипломатически записки (1864–1874). Донесения (1865–1876)*, т. I: *Записки (1864–1871)*. София.

Игнатиев, Г. (2009). *Дипломатически записки (1870–1874). Донесения (1865–1876)*, т. II: *Записки (1864–1871)*, увод и превод И. Тодев. София.

Патриарх български Кирил (1958). *Граф Игнатиев и българският църковен въпрос. Документи и исследования*. София.

Собрание мнений и отзывов митрополита Филарета (1899). Санкт-Петербург.

Литература

Антић, Д. (2020). Поглед на Бугарску егзархију и српски народ у јужној Старој Србији и Македонији у другој половини XIX вијека. У: Б. Бранковић и Б. Милошевић (ур.), *Осам вијекова аутокефалности и један вијек од уједињења Српске православне цркве (93–111)*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Билунов, Б. Н. (1986). *Болгаро-российские общественно политические связи 50–70-е г. XIX века*. Кишинев: Штиинца.

Грујић, С. (1897). *Како је постојала Бујарска егзархија*. Београд: Парна радикална штампарија.

Дмитриевский, А. А. (1909). *Графъ Н. П. Игнатъевъ какъ церковно политический деятель на православномъ Востоке*. С. Петербургъ: Типография В. Киршбаума.

Лаковић, М. (2017). Руско посланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861). *Глас*, 18, 267–280.

Маркова, З. (1989). *Българската егзархия 1870–1879*. София: БАН.

Новаковић, С. (1895). *Цариградска патријаршија и православље у Европској Турској*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Попов, Д. и др. (2008). *Историја Бујарске*. Београд: Слио.

Слијепчевић, Ђ. (2002). *Историја СПЦ*, књ. II. Београд: ЈРЈ.

Стојанчевић, В. (2002). Митрополит Михаило и питање аутономије Српске цркве у Турској 1878. године. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 70, 235–240.

Теплов, В. А. (1882). Греко-болгарский церковный вопрос по неизданнымъ источникамъ. *Руский вестникъ*, 159, 379–445, 811–862.

Терзић, С. (1992). *Србија и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан*. Београд: Историјски институт.

- Хевролина, В. М. (2002). Министерство иностранных дел России в 1856–1878. *Новая и новейшая история*, 40, 3–27.
- Хевролина, В. М. (2007). Борьба России за усиление своих позиций на Балканах в 1856–1875 годах (деятельность российских консульств). *Геополитические факторы внешней политики России второй половины XVI – нач. XX вв.*, 221–265.
- Хевролина, В. М. (2009). *Николай Павлович Игнатъев – российский дипломат*. Москва: Квадрига.
- Џамбазовски, К. (1964). Нови прилози историји културно-политичких односа македонског и српског народа. *Југословенски историјски часопис*, 1, 66–75.
- Jelavich, V. (1995). *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, v. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacKenzie, D. (2002). *Count N. P. Ignatiev: The Father of Lies?*. New York: Columbia University Press.

Maja R. LAKOVIĆ

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

Department of History and Archaeology

Greek-Bulgarian Dispute Through the Prism of Russian Diplomacy: From the Exarchy to the Schism (1870-1872)

Summary

The compromise policy of the Russian government served Ignatiev as a cover for his obvious favour to the Bulgarian side, with the goal of achieving not only church but also political independence of Bulgaria. During the Greek-Bulgarian religious conflict, the Russian ambassador had a high degree of freedom in his independent actions. The motives of all participants in the dispute corresponded more to a political than to an ecclesiastical struggle. He also considered the Proclamation of the Bulgarian Exarchy a personal triumph, which he interpreted as a victory for the Slavs in Turkey, while it was actually a victory for the Bulgarian side. The proclamation of the Bulgarian Exarchate, and not long after, the schism, permanently changed the relations between Russia and the Patriarchate of Constantinople.

Keywords: N. P. Ignatiev; Patriarchate of Constantinople; Exarchy; Porte; schism.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауџорсџиво-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Прегледни рад

УДК: 94:323.1(497.115-89)"190/1912"

271.222(497.11)-722.53:929 Нешић Д.

DOI: 10.5937/zrffp52-40463

ПРОТА ДИЂЕЛКО НЕШИЋ (1870–1941): НАРАТИВНА СКИЦА ЗА ПОРТРЕТ СВЕШТЕНИКА У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ

Лука М. ЈОВАНОВИЋ¹

Универзитету Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет

Катедра за историју

¹ luka.jovanovic@pr.ac.rs

Рад примљен: 5. 9. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ПРОТА АНЂЕЛКО НЕШИЋ (1870–1941):
НАРАТИВНА СКИЦА ЗА ПОРТРЕТ СВЕШТЕНИКА
У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ

Кључне речи:
прота Анђелко
Нешић;
Иса Бољетинац;
Косовски вилајет;
Стара Србија.

Сажетак. Рад се бави националном делатношћу митровичког свештеника Анђелка Нешића (1870–1941) у времену последњих деценија власти Османског царства у Старој Србији. Иако у служби религије, његова активност је, пре свега, националне природе, усмерена ка заштити српског народа и остваривању интереса Краљевине Србије у Косовском вилајету. Рад обрађује хронолошки период до почетка Првог балканског рата 1912. године.

Косовски вилајет се после Берлинског конгреса 1878. године² нашао у центру интересовања држава које су као своју следећу тачку експанзије виделе управо ову административно-управну јединицу Османског царства. Аустроугарска је видела Косовски вилајет као једну од станица у свом путу ка Солуну, појачавајући своје активности у том правцу везивањем за Албанце, најпре њиховој културној, просветној и научној афирмацији, односно, јачању као својеврсне бране према српском елементу. Србија и Црна Гора су као једини правац свог даљег ширења виделе управо Косовски вилајет, у којем је свака имала своје претензије и интересе, понекад чак и сукобљене. Своје званичне активности спроводиле су преко дипломатских представништва, односно, преко својих конзула у Османском царству, али и преко повереника, односно културних и националних радника (Јовановић, 1941, стр. 75–84). У ту групу спадали су и свештеници.

Окосница деловања Краљевине Србије на простору Османског царства били су виђени људи, претежно припадници трговачког, просветног или свештеничког слоја, који су своје делатности обављали у оквиру све тежег положаја српског народа у Рашкој области, на Косову и Метохији и у Скопско-тетовској области, односно, у области у домаћој литератури познатој као *Сџара Србија и Македонија* (Терзић, 2012, стр. 17–30). Трговци, учитељи и свештеници били су, пре свега, задужени за оперативни рад на прикупљању информација и обавештавању најближег конзулата Краљевине Србије о догађајима значајним за српске интересе. Влада Србије апеловала је на конзулат у Приштини да ради на ширењу и јачању обавештајне мреже, али и да од својих повереника захтева правовременост и тачност достављених информација. Влада је преко конзулата слала поруке повереницима да ће се њихов национални рад узимати у обзир приликом давања награда или унапређења.³ Један национални радник из

² Датуми у раду су наведени по новом календару, изузев датума у напоменама и уз штампу који су по старом календару, онако како стоји у изворима.

³ Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903–1914 (даље: ДСПКС), књ. I, св. 2, Београд 1998, док. 7, 92.

групе свештеничког особља Србије у Косовском вилајету био је и митровички протојереј Анђелко Нешић, чија личност нас је привукла из више разлога, највише услед непостојања било каквог истраживања везаног за његову личност и деловање, а онда и услед догађаја у којима је прота Анђелко Нешић имао запажену улогу. Местимично сретање његовог имена у документима, наративним изворима, литератури, штампи и периодици навело нас је на то да те податке синтетизујемо у овај рад.

Анђелко Нешић рођен је 1870. године⁴ у Вучитрну, а школовао се у родном месту и у Косовској Митровици. За свештеника је рукоположен 1893. године, а у чин протојереја произведен је 1913. године.⁵ Службовао је у Вучитрну, Великој Хочи⁶ и Косовској Митровици, где почиње да игра значајну улогу после бегача учитеља и прота Јанићија Славковића⁷ у Србију (Вукадиновић и Богавац, 2001, стр. 142–143). Међу Србима у Косовској Митровици истакао се, пре свега, као председник црквено-школске општине,⁸ који се у приличној мери ангажовао на изградњи Храма Светог Саве (Женарју, 2013, стр. 408; Вукадиновић, 2007, стр. 207). Током Првог светског рата боравио је у Косовској Митровици, где је током Топличког устанка 1917. године био осуђен на смрт вешањем, услед

⁴ Година рођења прота Анђелка Нешића различита је у литератури. Наиме, у *Шемајизму и српско-православне српске иајријаршије: ѿ ѿдоацама из 1924. ѿдине (Шемајизам, 1925, стр. 270)*, као година рођења прота Нешића написана је 1870. година, док се у осталој литератури (Вукадиновић и Богавац, 2001, стр. 142; Вукадиновић, 2007, стр. 212) као година рођења наводи 1871. Као релевантнију, узели смо 1870. годину јер ју је дало званично гласило Српске православне цркве тог времена, узимајући је највероватније из досијеа прота Нешића који се налазио у црквеним архивима. Са друге стране, оспорили смо 1871. годину јер аутори не дају напомену одакле су добили тај податак.

⁵ *Шемајизам, 1925, стр. 269–271.*

⁶ Податак да је прота Анђелко Нешић „родом из Вучитрна а парох у Великој Хочи код Призрена“ саопштава нам Јанићије Поповић (Поповић, 2007, стр. 322). Аутор овде прави хронолошку грешку јер говори о томе да је Нешић парох у Великој Хочи 1907. године, када је он већ увелико био митровички парох. Ово је уједно и једини извор који Нешића назива и великохочанским парохом уопште.

⁷ Јанићије Славковић био је учитељ у Косовској Митровици, Вучитрну, Приштини и Ѓјилану од 1887. до 1897. године, након чега је рукоположен за свештеника у Косовској Митровици. Услед догађаја везаних за Колашинску аферу 1901. године, у којима је имао удела, био је принуђен да пребегне у Србију где је добио парохију у селу Петница код Ваљева. Његова супруга, Даринка Славковић, такође је била учитељица у Косовској Митровици (Перуничкић, 1985, стр. 104, 110, 192, 302–303, 505; Речунић, 1988, стр. 43–45, 63; Шешум, 2021, стр. 211).

⁸ Митровички протопрезвитерат је доласком прота Нешића бројао 778 православних домова, где је само у граду био 181 православни дом, док је у околини (I, II и III Митровичка парохија) било још 405 домова; остатак, укупно 192 дома, чине Дубокопоточка и Поповачка парохија (Иванић, 1902, стр. 138).

Прилог 1: Прота Анђелко Нешић
(1870–1941)¹⁰

повезаности са устаницима, али је казну избегао, иако ни сам није знао разлог, како је и посведочио каснијих година. Потоња штампа писала је да је тада успео да побегне (*Правда*, 7. август 1933, стр. 4; *Полиџика*, 2. фебруар 1935, стр. 7). После ослобођења и уједињења 1918. године, прота Анђелко Нешић био је в. д. (тада: „водителј дужности“) окружног протопрезвитера за Протопрезвитеријат звечански, који је бројао 11 парохија (Бањска, Вељебрешка, I Вучитрнска, II Вучитрнска, Лаушка, I Косово-Митровичка, II Косово-Митровичка, Оклачка, Придворичка, Рудничка и Сочанска) и 9 цркава у којима је службовало 10 свештеника.⁹ Политичко ангажовање уследило је када је овај митровички протојер био кандидат на парламентарним изборима 1923. године за Вучитрнски, Дренички и Митровички срез испред радикалне

листе Глигорија Глише Елезовића за Звечанско-рашки изборни округ, али тада није успео ући у парламент (Секулић, 1996, стр. 162–165). Запажено је Нешићево сведочење у судском процесу против Ферхата Драге 1926. године, које је ишло у Драгину одбрану, а које је привукло велику пажњу јавности (Miladinović, 2021, стр. 19–50). Чак је Ферхат Драга тада изјавио да је он лично успео да спаси проту Анђелка Нешића и Григорија Божовића од вешала 1917. године (*Полиџика*, 21. децембар 1926, стр. 5; *Правда*, 21. децембар 1926, стр. 4). Прота је у међуратном периоду живео мирним животом у Косовској Митровици, где га је сачекала и смрт 1941. године. Носилац је бројних домаћих одликовања, међу којима су протојерејски напрсни крст, орден Св. Саве IV степена и златна медаља за храброст. Његов син, Момчило Нешић (1902–1943), следио је очев свештенички позив, па и национални рад, али је током Другог светског рата

⁹ Вукадиновић и Богавац (2001, стр. 38–39) наводе да је прота Анђелко Нешић по ослобођењу Косовске Митровице 1918. године именован за привременог начелника дреничког среза у оквиру Начелства Округа звечанског, међутим, указом Владе од 2. новембра 1918. године на место начелника I класе Среза дреничког именован је Милован Жеравић. Видети: *Српске новине*, 3. јануар 1919, стр. 2.

¹⁰ Фотографија је преузета из породичне збирке аутора.

био ухапшен од стране Гестапоа и убијен је октобра 1943. године у логору на Бањици у Београду (Vavić, 1983, стр. 112).

На прелому XIX и XX века, албанска насиља над српским народом у Старој Србији узела су толике размере да је Влада Владана Ђорђевића морала да покрене широку дипломатску активност са циљем заштите свог народа у Османском царству (*Прејиска*, 1899, стр. 1–145). Како је ова акција била неуспешна, покушало се са наоружавањем тамошњег становништа, што је у области Ибарског Колашина довело до избијања тзв. Колашинске афере 1901. године и додатног јачања терора над локалним Србима (Батаковић, 1990, стр. 269–284). Уследило је отварање руског конзулата у Косовској Митровици и убиство руског конзула Григорија Степановича Шчербина 1903. године, што је био велики догађај којим су за извесно време били узнемирени не само локални већ и међународни односи. Прота Анђелко Нешић био је један од митровичких Срба који су одржавали контакте са руским конзулом у Косовској Митровици, а који је конзула Шчербину чак сматрао пријатељем. О томе је прота лично посведочио, готово три деценије након овог догађаја, наводећи: „Често смо се састајали и диванили о сплеткама аустроугарског посланика“.¹¹ Њихово састајање било је везано најпре за обавештајну активност. Руски конзул је доласком у нову средину морао да се у почетку ослања на обавештајну мрежу, коју је у граду и околини прота Нешић имао, а са друге стране, прота се надао да ће правовременим извештавањем руског конзулата о стању у Косовској Митровици и околини добити заштиту својих интереса, као и локалних Срба. Постојање руског конзулата у Косовској Митровици за локалне Србе представљало је једино решење, услед старог проблема удаљености српског конзулата у Приштини. Сарадња конзула Шчербине и прота Нешића није била дугог века, а управо је прота био у друштву конзула Шчербине који је са пратњом изашао да, након албанског напада на Косовску Митровицу, обиђе турске положаје, када је турски онбаша (каплар) Албанац Ибрахим Халит из села Жегра код Ѓњилана пуцао конзулу Шчербини у леђа 31. марта. Од последица рањавања, конзул Шчербина преминуо је 10. априла 1903. године (Батаковић, 1988, стр. 309–319). Говорећи о овим догађајима, прота Нешић је овде вероватно мислио на Адолфа фон Цамбауера (Adolf Ritter von Zambauer), који је био први конзул Аустроугарске у Косовској Митровици (1903–1909), након чега је био конзул у Скадру (1909–1913). Међутим, конзул Цамбауер је у Косовску Митровицу дошао тек октобра 1903. године, што је пола године након убиства Шчербине (Deusch, 2017, стр. 707–708). Како је конзул

¹¹ Овде прота наводи да је у то време био „председник општине“, али се ту, свакако, мисли на црквено-школску општину Косовске Митровице, на чијем челу је прота био као митрополијски намесник (*Правда*, 7. август 1933, стр. 4).

Цамбауер био изузетно активан у довођењу Албанаца на аустроугарску страну и раду против интереса Србије и Срба у Косовској Митровици, вероватно се мисли на њега. Према томе, о сплеткама аустроугарског конзула Цамбауера прота Нешић могао је да расправља само са конзулом Аркадијем Александровичем Орловим (1903–1908), Шчербининим наследником у Косовској Митровици (Недељковић, 2001, стр. 169–170).

Долазак Петра I Карађорђевића (1903–1921) на престо Србије, а нарочито његово крунисање у Београду 1904. године, имало је снажан одјек на Србе ван матице. У Приштини је, у организацији српског конзулата, дан крунисања краља Петра I свечано обележен. Свечаност је започела богослужењем, које је служило четири свештеника, међу којима је био и митровички прота Анђелко Нешић. Конзул Мирослав Спалајковић овај моменат посебно наглашава из два разлога, најпре зато што свештеници нису имали дозволу митрополита рашко-призренског Нићифора Перића (1901–1911) за ово богослужење у част новог краља Србије, а онда и зато што су свештеници зазирали да у току службе помену име краља Петра I, сматрајући да би то изазвало реакцију турских власти. Изузетак је био митровички прота Анђелко Нешић, који је у току богослужења то учинио, што је изазвало приметан страх код осталих свештеника, нарочито приштинских, због чега је чак конзул Спалајковић избегао да наведе њихова имена у извештају, похваливши са друге стране смелост митровичког проте. Свечаност је из приштинске цркве онда пребачена у конзулат, где је извршено благодарење и свечани пријем.¹²

Овакво свечано ступање на престо новог српског владара дало је доста наде Србима у Косовском вилајету да ће се њихова свакодневица, огледана у албанским и турским злочинима, убрзо променити. Услед тога, понесени новом надом, неколико истакнутих Митровичана је 4. јула 1905. године написало писмо краљу Петру I, жадајући му се за своје тешко стање у Османском царству и свакодневне албанске зулуме, уз молбу да се и у Косовској Митровици отвори један српски конзулат, који би им олакшао положај у граду. Конзуларно представништво Србије у Приштини није могло на време да уочи и реагује на проблеме Срба у Косовској Митровици, у граду који је постао путна раскрсница доступна готово свим становницима Косовског вилајета. Уједно, истиче се улога постојећег руског и аустроугарског конзулата, којима су се многи обраћали за помоћ. Писци овог писма њихову активност јасно осликавају реченицом: „[...] туђин није хтео да осети Србинов бол, зато се није заузео да му олакша беду“. Ово писмо је на првом месту потписао прота Анђелко Нешић као „Председник и намесник“¹³, након чега следе потписи Арсенија Ђирића, Михајла Јефтића,

¹² ДСПКС, књ. I, св. 2, док. 417, стр. 664–665.

¹³ Председник црквено-школске општине и митрополијски намесник.

Крсте Стерђевића, Стерђа Чедића, Николе Протића, Данила Даниловића и Михајла Кијаметовића. Ова молба Срба Митровичана није била услишена, иако је иста упућена и Јовану М. Жујовићу, министру иностраних дела, и то уз препоруку конзула Мирослава Спалајковића да се у Косовској Митровици отвори тражени конзулат (Регуић, 1988, стр. 255–256). Сама идеја о отварању српског конзулата у Косовској Митровици није нова, како и наводе састављачи овог писма, наглашавајући да је о њој говорио још и Владимир Карић, некадашњи српски конзул у Скопљу.¹⁴ Конзулат у Косовској Митровици је, поред улоге у заштити локалног српског живља, требало и да омета рад аустроугарског конзулата против српских интереса.¹⁵ У писму је, грешком састављача писма, наведено име Велимира Карића (1859–1946), мада је јасно да се мислило на његовог старијег брата Владимира Карића (1848–1894). Млађи Карић није никада вршио конзуларну функцију у Скопљу, али је међу Србима у Старој Србији био познат као један од стваралаца и организатора четничке организације (Војводић, 2003, стр. 71).

Милан Ракић је из српског конзулата у Приштини, 23. јуна 1905. године писао Јовану М. Јовановићу жалећи се на прилике у свом конзуларном реону. Пишући Јовановићу о лошем понашању српских повереника, Ракић говори да у целој Рашко-призренској епархији нема учитеља на којег може да се ослони, а да од свештеника једино може да се ослони само на „попа Анђелка Нешића из Митровице и попа Ђорђа¹⁶ из Долца“ (Ракић, 1985, стр. 52). У овом контексту, за Милана Ракића прота Анђелко Нешић је повереник конзулата Краљевине Србије у Приштини, родољуб и национални радник. Конзулат у Приштини, као и Владу Краљевине Србије је, пре свега, занимала блискост прота Анђелка Нешића са једним од најмоћнијих албанских главара тог времена, Исом Бољетинцем. У том својству управо најчешће и срећемо Анђелка Нешића у изворима и литератури. Блискост једног српског свештеника са једним од најпознатијих имена албанске нововековне историје свакако је имала обострани интерес. Први се трудио да преко свог утицајног пријатеља смањи притисак на локалне Србе и придобије га за интересе Србије, док је други пак био свестан протиног утицаја међу локалним Србима, али и у српском конзулату у Приштини, желећи да привидном сарадњом себе декларише као пријатеља Србије, трудећи се да за

¹⁴ Идеју да се у Косовској Митровици отвори нови конзулат Србије Влади је детаљно изнео Бранислав Нушић још 1894. године, сматрајући да тамо треба да се отвори тзв. „летњи конзулат“ (Зарковић, 2021, стр. 381–382).

¹⁵ ДСПКС, књ. I, св. 2, док. 228, стр. 396–397.

¹⁶ Мисли се на попа Ђорђа Јовановића из села Долца, које се налази између Пећи и Призрена. Био је повереник српског конзулата и свештеник који се истакао као четник у Старој Србији и Македонији. Умро је 1912. пред почетак Првог балканског рата (Пећанац, 1933, стр. 61).

такво пријатељство добије накнаду у виду оружја, новца или дипломатске заштите. Са друге стране, народ који није имао увида у политичке, па и обавештајне, активности српске, албанске, турске, аустроугарске и руске стране у Косовском вилајету, на сарадњу и блискост свог пароха Нешића са главаром Бољетинцем гледао је другачије. Тако су на адресу српског конзулата и Министарства иностраних дела често стизале и жалбе на рачун проте Анђелка Нешића, какав је био случај августа 1911. године када се Ракић жалио Јовану М. Јовановићу што прота Анђелко Нешић чак угађа Иси Бољетинцу, и то у тренутку када је Бољетинац по повратку из Црне Горе у Бољетин¹⁷ тражио од локалних Срба да кулуче на обнови његове куле, и то као надокнаду за неплаћање накнаде за коришћење мајдана у близини, којег је Бољетинац раније узурпирао.¹⁸ Прота није могао да му се супротстави, трудећи се највише да очува и ојача своју блискост са албанским главаром, свакако ослабљену услед Исиног дугог боравка у Црној Гори.¹⁹

Јанићије Поповић²⁰, аутор мемоарског списка *Животи Срба на Косову 1812–1912*, који представља његове и успомене његовог оца Николе Поповића (1856–1915), пружа нам неколико прича, односно, „успомена“, везаних за живот и деловање проте Анђелка Нешића. Међутим, како не постоје потврде већине података које износи, хронолошког дисконтинуитета и честог мешања имена личности, а како их не бисмо занемарили, одлучили смо да их изложимо и обрадимо оним хронолошким редом којим их и аутор смешта у своје успомене. Са друге стране, Јанићије Поповић у свом делу наглашава да за своје, и успомене свог оца Николе Поповића, гарантују тачност и неки од оних који су споменути у сећањима. Дајући списак тих личности којих има 35, на 31. месту нашло се и име проте Анђелка Нешића. Потврђујући причања Николе Поповића, прота је и

¹⁷ Бољетин је село у близини Косовске Митровице, у чијем атару се налази манастир Соколица, у чијој непосредној близини је кућа Исе Бољетинца, па је он чак био познат и као „војвода манастира Соколице“ (Станковић, 1910, стр. 170; Перуничкић, 1985, стр. 366; Перуничкић, 1989, стр. 157).

¹⁸ О руднику воденичког камена у Бољетину, познатог као „Мајдан“, писао је конзул Мирослав Спалајковић још 1905. године, описујући систем рада, број радника и број дућана, као и начин како га је Иса Бољетинац најпре закупио, а потом и узурпирао (Peruničić, 1988, стр. 262). У међуратном периоду истим рудником воденичког камена управљало је предузеће „Рачић–Бољетинац“ (*Илустровани званични алманах*, 1931, стр. 307).

¹⁹ ДСПКС, књ. IV, св. 4/1, док. 399, стр. 838–839.

²⁰ Јанићије Поповић (1884–1951) родио се у Грачаници, а школовао у Грачаници, Приштини, Битољу и Скопљу. Радио је као учитељ у косовским и македонским селима, као повереник српског конзулата у Приштини до ослобођења 1912. године, али и као дописник листова *Цариградски гласник*, *Нова Србија*, *Српско Косово* и *Јужни њреплед*. Аутор је више дела историјског карактера, као и једног љубавног романа. Одликован орденом Св. Саве V реда, сребрном медаљом Српског црвеног крста и Ратном споменицом (Димитријевић, С. (ур.), 1926, стр. 151–152).

Јанићију Поповићу лично дао сведочанства која је он испричао у овом обједињеном делу, што ће и нагласити у причи 74, издвајањем тога да када је писао наведену причу, прота није хтео да му каже име Албанца којег је унајмио за убиство Исе Бољетинца, страхујући од освете (Поповић, 2007, стр. 207–208, 381). Ради се о причама под бројем 52, 64, 71, 72, 74 и 75, а у којима су, поред митровичког проте, још главни актери митрополит рашко-призренски Нићифор Перић, Иса Бољетинац, мајор Драгутин Димитријевић Апис и још неколико личности.

Прва од прича, под бројем 52 и називом „Руке к себи!“, тиче се једног сукоба проте Анђелка Нешића и митрополита Нићифора Перића, плаховитој и нервозној личности, склоној вербалним нападима, чак и физичким насртајима на свештенство и паству. Његовој плаховитости сведочио је и сам прота Анђелко Нешић, који је 1907. године од митрополита Нићифора добио задатак да иде да сакупи мирију од народа у Рашкој области. Прота Анђелко Нешић извршио је наређење свог претпостављеног, али не до краја и не својом кривицом, јер један део народа није желео да плати, правдајући се разним изговорима, од немаштине до јасног одбијања да се плати митрополиту којег никада нису видели у свом крају. Сума донета пред митрополита Нићифора била је недовољна, што је сам прота Анђелко Нешић објаснио без устезања, а митрополит је, после низа увреда и гађања мастионицом кроз прозор, покушао да проту удари песницом. Испривши се испред владике, прота Анђелко Нешић рекао је одлучно: „Руке к себи, Св. владико!“, што је постао наслов ове приче. Митрополит Нићифор се задржао и потом наредио проти да напусти његове одаје (Поповић, 2007, стр. 322–323). На самом почетку, аутор читаоца упознаје са личношћу проте Анђелка Нешића и наводи да је он у том тренутку „парох у Великој Хочи“, где је направљена видна грешка јер је он у том тренутку увељико митровички парох, односно, митрополијски намесник, како смо и навели раније. Ово није био први случај да је народ одбио да плати мирију митрополиту Нићифору, већ је један такав случај забележен 1901. године управо код народа Косовске Митровице, Вучитрна и околине, о чему се сам митрополит жалио конзулату претећи оставком, а конзул Сима Аврамовић је о том случају молио Владу да што хитније реагује (Перуничкић, 1989, стр. 195–197). У Поповићевој причи је то сада учинио народ Рашке области, односно, народ „Санцака“, како је написао, највише под изговором да неће платити митрополиту којег нису видели у својој средини. Ипак, и тај Поповићев податак је погрешан, јер је митрополит Нићифор током јесени 1906. године, односно, непосредно пре слања проте Нешића, обишао Рашку област и тамошњи народ, о чему је средином 1907. године детаљно известио председника Владе Николу Пашића.²¹

²¹ Документи о Рашкој области: 1900–1912, 1995: док. 110, стр. 150–180.

Да је однос митрополита и митровичког проте и касније остао лош, Поповић потврђује убрзо у причи 64 под називом „Јунак оде јунаку“. Ранији случај са протом Нешићем митрополит је испричао Милану Ракићу, када га овај буде обавестио да је управо Анђелка Нешића послао у једну поверљиву мисију Иси Бољетинцу. Митрополитов коментар био је оштар, с обзиром на то да је навео да је мисија унапред пропала јер конзулат у њу шаље човека који није могао ни мирију да сакупи. Сам Ракић о томе не сведочи, али зато сведочи о великој склоности митрополита Нићифора према новцу, па ће, пишући Јовану М. Јовановићу о сличном случају још 12. јуна 1905. године, нагласити: „Из митрополита Нићифора зинула је велика хала...“ (Ракић, 1985, стр. 44–45). Услед блиске везе Нешића и Бољетинца, а по причању Поповића, Анђелко Нешић, обучен у албанско одело и опремљен пушком и вуненим чарапама које је мајка Исе Бољетинца²² послала сину, као одличан познавалац албанског и турског језика, успео је да пронађе Ису и убеди га да стане на страну Срба и да одабере да ли жели да се склони у Србију или Црну Гору. Иса Бољетинац је зазирао да му се не замери улога у Колашинској афери, али је, охрабрен од стране вештог проте Анђелка Нешића, дефинитивно одлучио да пристане. Одабрао је Црну Гору, из простог разлога јер је чуо „да је краљ Никола појунак од краља Петра“, па му је зато „хеф да је код већег јунака“ (Поповић, 2007, стр. 350–356). Наиме, Албанцима није одговарало ново стање настало доласком Младотурака 1908. године. Губивши раније привилегије и личну наклоност султана Абдул Хамида II, непријатељство Албанаца и новог режима родило се већ првих дана. Иса Бољетинац, као један од најистакнутијих, а уједно и најнепокорнијих албанских главара, постао је главни непријатељ „увођењу реда“ у Косовском вилајету. Напад османске војске који је уследио на Исину кулу у Бољетину навео је овог албанског главара да напусти своје мало утврђење крај манастира Соколице и склони се у село Истинић у Пећкој кази код албанског првака Сељман Шабана (Peruničić, 1988, стр. 363–365). Одатле је отишао у Плав код Асан аге Феровића. Након неуспеле побуне 1910. године, Иса Бољетинац је са групом својих пратилаца прешао на територију Црне Горе, где су нашли привремено уточиште (Зарковић, 2020, стр. 161–175). Треба имати на уму то да је Црна Гора била најлогичније решење на којем би Иса Бољетинац нашао привремени азил, најпре због географске близине са Косовским вилајетом, односно, географске удаљености Србије до које Иса Бољетинац свакако без веће муке и доста среће не би могао да стигне. Уједно, треба истаћи и дуге и развијене везе које је краљ Никола Петровић Његош

²² Мајка Исе Бољетинца звала се Ајша, а прота Анђелко је са њом, такође, био у пријатељским односима, као и игуман манастира Соколица Теофан Ђоковић (ДСПКС, књ. IV, св. 3/I, док. 202, стр. 496–499).

имао са Албанцима, нарочито са онима у северној Албанији.²³ Свакако да је „Исин ћеф“ само једна литерарна црта која Поповићевој причи даје поетичност. Пре митровичког проте, Иси Бољетинцу је упућен још један повереник српског конзулата у Приштини, Милан Никшић, митровички учитељ, који је о овом свом путу оставио сведочанство. Иако је успео да пронађе Ису Бољетинца и уручи му поруку и понуду српског конзулата о добијању азила у Србији, судећи по његовом ћутању о успешности ове мисије, а нарочито јер је уследила мисија проте Анђелка Нешића, мисија Милана Никшића није била убедљива за Ису Бољетинца. О одласку митровичког проте код албанског главара, Милан Никшић не говори (Никшић, 1988, стр. 379–380).²⁴ У Никшићеву мисију био је упућен и прота Анђелко Нешић, који је намерно на други начин приступио преговорима са Исом Бољетинцем, од којих је свакако најважнији онај лични моменат о посети његовој породици у Бољетину пре одласка на пут, даривању његових укућана и доношењу поздрава и чарапа од његове мајке. Иса Бољетинац, веома патријархална личност, овај детаљ сматрао је пресудним, јер би евентуално одбијање проте Нешића значило и увреду за његову мајку, што није доликовало његовој части. Свакако, српска понуда је Иси Бољетинцу била спас и излаз из тренутне, свакако безизлазне, ситуације.

Повратком Исе Бољетинца из Црне Горе у Косовски вилајет и Бољетин, контакт између њега и проте Анђелка Нешића поново је интензивирао. Ипак, већ по повратку у Бољетин, Исино име се све више помињало у српском конзулату у Приштини. Посета Муратовом турбету султана Мехмеда V Решида (1909–1918) била је главни догађај у Косовском вилајету средином 1911. године. Младотурска влада је султана искористила како би умирила албанске главаре и привукла их на своју страну, уздајући се у њихову оданост султану и исламску веру (Зарковић, 2019, стр. 289). Милан Ракић је о посети детаљно извештавао, говорећи да је било присутно око 30.000 људи на молитви, што је ипак мали број ако се узме значај султана као владара и муслиманског калифе, као и да је наведена посета чак и разочаравајуће утицала на многе Албанце у Косовском вилајету. Велики

²³ У Црној Гори тада се могло наћи око 3000 емиграната, од којих је око 2000 било Албанаца из Ђаковачке, Пећке и Гусињске нахије, а остатак су чинили Албанци из скадарске околине и Малесије са делом Срба из Плавске, Гусињске и Беранске нахије. Црна Гора им је свима плаћала издржавања (Регунић, 1988, стр. 429–431; Ракић, 1985, стр. 235–238).

²⁴ Као и већина списа мемоарског карактера писана са веће временске дистанце од оних о којима говоре, и ове Никшићеве успомене одликују се извесним хронолошким грешкама. Никшић тако у овом случају прича да је Ису Бољетинца пронашао априла 1909. године или да је султан Мехмед V Решид посетио Косово 1910. године, правећи омашке од годину дана. Такве хронолошке грешке ипак не утичу на његову вредност у овом случају.

везир Ибрахим Хаки-паша присутне Албанце подсетио је како је султан годину дана раније у парламенту за њих изјавио „да су они најлепши дијамант у круни отоманској. Отаџбина гледа у њих као најбоље синове своје и све су очи упрте у њих“ (Ракић, 1985, стр. 248; Зарковић, 2019, стр. 297). Албански главари су на ову посету гледали различито, а сам Иса Бољетинац је султана уз подсмех поредио са „мечком коју воде тамо–амо и непрестано мувају, а јадна мечка, само урличе и мумла“ (Peruničić, 1988, стр. 451; Ракић, 1985, стр. 257).²⁵ Иса Бољетинац није отишао на Муратово турбе, али је ипак послао тамо своје синове (Ракић, 1985, стр. 250). Његов изостанак био је подржан од стране српског конзулата у Приштини, па је Милан Ракић, непосредно пре султановог доласка у Приштину, преко прота Анђелка Нешића ступио у контакт са Исом Бољетинцем. Прота Анђелко Нешић, у друштву Милана Никшића, тада је пренео и Ракићеву поруку да Иса Бољетинац може да рачуна на гостопримство Србије у случају потребе. Свакако је да су Нешић и Никшић тада уједно охрабрили Бољетинца да не оде султану на поклоњење, о којем је он засигурно размишљао, верујући да ће добити амнестију без предаје оружја. Како су његова надања наишла на негативан одговор, одлучио је да остане одметник под оружјем (Никшић, 1988, стр. 381). Иако Никшић наводи да се ова заједничка посета десила недељу дана пре султановог доласка, Јанићије Поповић у причи 72, која носи назив „Да му сачува образ“, сведочи да је прота Анђелко Нешић сам отишао код Исе Бољетинца вече пред заједничку молитву на Муратовом турбету, наравно, по налогу из конзулата. Говорећи Иси Бољетинцу о томе да је у Приштини видео многе албанске главаре како се без оружја понизно клањају испред султана, наводећи пример Бајрама Цурија, прота је Бољетинца молио, као „пријатељ“, да не оде на поклоњење султану, и тако сачува своју част. Наравно, пресудна је била протина констатација: „[...] јер ако је он цар у Стамболу, и ти си кнез на Косову, па, пошто ти је дошао на праг, ред је да он тебе прво посети, а не ти њега“ (Поповић, 2007, стр. 377–378).

У овај хронолошки оквир уклапа се и Поповићева 71. прича, која носи назив „За главу Куртеша“, у којој је прота Анђелко Нешић био принуђен да потражи једну интервенцију Исе Бољетинца. Наиме, извесни Албанац Куртеш из околине Косовске Митровице се 1911. године одметнуо у качаке, и пљачкао је на путевима у околини града. Многи покрадени Срби су се за

²⁵ Код ова два преписа једног истог документа, похрањеног у Архиву Србије, постоји једна мала разлика у горе цитираном Исином поређењу султана са мечком, о којем је Ракића известио неименовани повереник који је био у Исином друштву и чуо наведено поређење, а Ракић о томе известио министра иностраних дела Милована Ђ. Миловановића. Разлика се огледа у томе што Перуничкић бележи да султана „neprestano мувају“, док са друге стране у збирци писама и депеша Милана Ракића њен приређивач Андреј Митровић преписује „непрестано чувају“.

помоћ обратили проти Анђелку Нешићу, који је молио кајмакама за помоћ и стално наилазио на обећања да ће га његови људи ухватити. Ипак, како до тога није дошло, а опљачканих Срба је било све више, прота Анђелко Нешић се обратио свом побратиму за помоћ. Иса Бољетинац није био од помоћи, јер је Куртеш био из његовог племена²⁶, па није смео да га убије да не би дошао у сукоб са својим племеном, али је проти Анђелку Нешићу дао дозволу да он то учини. Он је ипак за то ангажовао извесног Бислима из Бистрице, који је најпре одбијао да то учини за новац, али како му је прота понудио нову српску дрзOMETКУ, Бислим је пристао. Прота Анђелко Нешић је чак тражио да Бислим управо том пушком изврши убиство, али је Бислим одбио: „Јок, вала, нећу да је поганим на њега. Убићу га мојом мартинком и тек после ћу доћи да узмем ову пушку“.²⁷ Како је договор постигнут и потврђен бесом, тако је Бислим и учинио после четири дана. Кајмакам је покушао да ово припише себи у заслугу, не знајући за ову малу Нешићеву заверу, али је митровички прота пристао и благосиљао кајмакама и његове људе који су убили Куртеша (Поповић, 2007, стр. 372–374).

Убиство, односно атентат, основни је мотив и наредне Поповићеве приче о проти Анђелку Нешићу, само је сада жртва атентата требало да буде нико други до Иса Бољетинац. Наиме, прича „Уби – не уби“ говори да је Влада у Београду почетком 1912. године тражила од конзула Милана Милојевића²⁸ да се Иса Бољетинац убије, а како се уплашио да ће, ако се сазна да је таква идеја потекла из Београда, стање Срба бити знатно погоршано, он је за извршење таквог задатка замолио руског конзула Тухолку, који је опет са своје стране за то задужио проту Анђелка Нешића јер, како и сам Поповић цитира: „он је ђаво човек, вичан свему!“. Прота је за убиство Исе Бољетинца ангажовао једног Албанца из Дренице, чије име ни сам писац није могао да добије од митровичког проте, који га је ускратио за ту информацију услед страха од освете. Ипак, ситуација се окренула када је стигло наређење да се убиство не спроводи, што је лукави прота

²⁶ Иса Бољетинац припадао је Шаљама, малисорском племену из северне Албаније (Elsie, 2010, стр. 56–57, 411).

²⁷ „Мартинка“ јесте једнометна пушка система Пибоди–Мартини–Хенри М-1874, која је у Османском царству била у широкој употреби, док се под „српском дрзOMETКОМ“ мисли на пушку система Маузер М-1910, коју је Краљевина Србија управо тада набила (Станковић, 2015, стр. 88–89, 139–141).

²⁸ Конзул Милојевић дубоко је ценио проту Анђелка Нешића, сећао га се као храброг, способног и цењеног човека који је умео да одржава одличне везе са Исом Бољетинцем и локалним Албанцима, руским конзулатом у Косовској Митровици и османским властима. Посебно је у Милојевићевим успоменама занимљива последња реченица у присећању на митровичког проту: „Био је уистину, као прави апостол. Све народне послове обављао је без икакве материјалне накнаде и остао до краја живота прави сиромашак“ (Милојевић, 1994, стр. 111).

искористио и јавио Иси да је аустријски конзул²⁹ унајмио убицу јер је он прешао на страну Србије. Унајмљеног убицу је сам Иса Бољетинац елиминисао, захваљујући се проти што му је сачувао живот (Поповић, 2007, стр. 380–381). Занимљиво је запазити да је прича смештена почетком 1912. године, управо када је Србија свим силама радила на томе да постигне најмање неутралност Албанаца у предстојећем рату. Поповић прави и грешку када наводи конзула Тухолку, који је функцију конзула у Косовској Митровици обављао од 1907. до 1909. године, а споменуте 1912. године увелико је био руски конзул у Скопљу. У тренутку о којем говори Поповић, митровички конзул је Лобачев, који је заменио Тухолку и који је уједно био и последњи конзул Русије у Косовској Митровици.³⁰ Како је ово једина прича у којој аутор експлицитно наводи да му је овај догађај испричао лично прота Анђелко Нешић, морамо нагласити да су слична сведочанства проте о минулим догађајима садржала сличне хронолошке грешке као што је наведена, какав је случај са његовим сведочанством о Шчербини. Ако се узме у обзир учешће конзула Тухолке у оваквом догађају, односно, ако се узме у обзир то да је атентат планиран за време његовог конзуловања, прича се поклапа са чињеницом да је Младотурском револуцијом 1908. године Влада страховала од преласка Исе Бољетинца на страну Османског царства, односно, његовим сређивањем односа са новим властима, што би у блиској будућности значило и прелазак на страну Аустроугарске и тотално окретање против интереса Србије. Са друге стране, ако је догађај заиста смештен почетком 1912. године, и када је већ дошло до замене Лобачева Тухолком, морамо имати у виду то да је Влада преко конзулата у Приштини, односно, преко повереника на терену, међу којима су се налазили прота Анђелко Нешић и Богдан Раденковић, тада припремала долазак делегације српских официра на преговоре са Исом Бољетинцем о неутралности или заједничком учешћу у предстојећем рату. Уједно, о овом наводном атентату на Ису Бољетинца, сам конзул Милојевић не говори (Милојевић, 1994, стр. 111–122).

Као што смо рекли, ратне припреме Краљевине Србије 1912. године подразумевале су и привођење Исе Бољетинца на страну Србије или

²⁹ Овде се мисли на последњег конзула Аустроугарске у Косовској Митровици, конзула Ладислава Тахија (Ladislaus von Tahvar und Tarkeo Tahu), који је конзуларну функцију у Косовској Митровици обављао од 1909. до 1913. године (Deusch, 2017, стр. 649–650).

³⁰ Сергеј Владимирович Тухолка раније је обављао функцију вицеконзула у Призрену (1902–1906), одакле је дошао на место конзула у Косовској Митровици (1907–1909), након чега је премештен у Скопље на исту функцију (1912–1913). Тухолка је аутор *Речника албанског језика*, објављеног 1913. године у Петрограду. Павле Артемијевич Лобачев био је последњи конзул Русије у Косовској Митровици (1910–1912), а раније је обављао функцију руског конзула у Скадру (Аншаков, 2014, стр. 170–189).

барем његову неутралност у предстојећем рату против Османског царства. Потпиривање на устанак против Младотурака, који би довео до опште анархије и нестабилности у Косовском вилајету, имало је за циљ интервенцију балканских држава са циљем заштите хришћанског живља. До таквог покрета је и дошло већ пролећа исте године. Влада Милована Миловановића је априла 1912. године упутила у Бољетин једну делегацију коју су чинили капетан Божин Симић, прота Анђелко Нешић и Огњан Раденковић, брат Богдана Раденковића (Марко, 1927, стр. 331–332).³¹ Њима је Иса Бољетинац нагласио да је спреман да војно помогне Србији у случају рата између Србије и Аустроугарске, а да Србија са своје стране треба да га помогне у оружју и муницији, као и да у случају неуспеха албанског устанка прихватити њега и његове устанике на своју територију и издржавати их, што је и прихваћено.³² Убрзо ће он преко проте Нешића и Огњана Раденковића поручивати да је спреман да подигне устанак онда када му српска влада достави 500 пушака. Конзулат је ипак и даље страховао да Бољетинац за новац не стане уз Младотурке, нарочито када се сазнало да је од њих примио 850 турских лира, али је Бољетинац брзо уверио конзулат да тим новцем припрема устанак.³³ Почетком маја, прота Нешић и Огњан Раденковић убеђивали су Бољетинца да устанак подигне онда када Србија каже да је најбољи моменат, јер је могуће да се умеша Аустроугарска. Међутим, Иса Бољетинац је одговарао да је бесом везан за побуну, као и да ће у случају мешања Аустроугарске у сукоб побуњенике окренути према њој.³⁴ Како је конзул Милојевић процењивао да је немогуће одложити побуну, а Иса Бољетинац све јаче притискао проту Анђелка Нешића да му Србија достави оружје, председник Владе Милован Миловановић 16. маја издао је наређење да се на Угљарски Криш достави 200 пушака са по 500 метака, од 1000 пушака колико је Иса Бољетинац опет тражио (Стојанчевић, 1994, стр. 301–302).³⁵ Иако је одавно био свестан обавештајне улоге проте Анђелка Нешића, Бољетинац је њему пружао редовне, и тачне, информације о припреми побуне, њеној организацији и намерама.³⁶ О пребацавању оружја из Србије Иси Бољетинцу знала је и Аустроугарска (Schmitt & Frantz, 2020, док. 155, стр. 119).

³¹ Божин Симић је још крајем децембра 1911. године упознао проту Анђелка Нешића и Огњана Раденковића, током свог конспиративног рада у Косовској Митровици и околини. О њима је имао само најбоље мишљење, описујући их у објављеном делу свог дневника као храбре и одлучне људе, који су му рекли да га могу довести у везу са Исом Бољетинцем кад год он то пожели (*Полицика*, 6–9. 1. 1940, стр. 30).

³² ДСПКС, књ. V, св. 1, док. 281 и 285, стр. 514–516 и 521.

³³ ДСПКС, књ. V, св. 1, док. 334, стр. 582–584.

³⁴ ДСПКС, књ. V, св. 1, док. 344, стр. 595.

³⁵ ДСПКС, књ. V, св. 1, док. 345, стр. 596–567.

³⁶ ДСПКС, књ. V, св. 1, док. 356, стр. 610–613.

Албанска побуна 1912. године према Младотурском режиму у Османском царству довела је до извесне сарадње албанских главара и вођа побуне са истакнутим представницима Срба у Косовском вилајету, који су заправо били нека врста делегата Србије међу Албанцима. У штабу Исе Бољетинца нашли су се многи представници Срба из Косовског вилајета, и то Алимпије Божовић, Огњан Раденковић, Петар Костић, поп Самуило из Новог Пазара, као и прота Анђелко Нешић.³⁷ Током Исиног похода од Подујева до Скопља, прота Нешић користио је обилно своју блискост са Бољетинцем, најпре у сврху заштите Срба, а онда и са циљем ширења и наставка побуне. Иса Бољетинац указао је част проти Нешићу да уочи напада на Подујево јула 1912. године окупљеним Албанцима одржи говор и објасни циљ побуне:

„Пријатељи! Ви знате да сам ја поп и раја, и баш као раја хоћу да вам говорим. Слушајте! Докле у Стамболу беше наш добри отац и цар Абдул Хамид, знало се ко је раја, а ко господар. Господар је владао, а раја је покорно слушала. Тако је од Бога речено. Тако и у нашим црквеним књигама пише. Тако и ваш Коран каже. Али, ето, дођоше на власт ови едепози Младо–Турци и изравнаше рају са господарима, те сад се не зна ни ко је господар, ни ко је раја! А ја вас питам где још то има, и може ли бити да једна царевина буде без господара и раје?“
(Поповић, 2007, стр. 383–386; Јагодић, 2009, стр. 136–137)

Ове речи проте Анђелка Нешића свакако не треба узети као његово апсолутно мишљење са којим се слагао, већ као једно подилажење окупљеним Албанцима, а нарочито њиховом вођи Иси Бољетинцу, који је ове речи страствено поздравио.

Сматрало се да ће побуна изазвати веће потресе и сукобе између Албанаца и Младотурака, а како је дошло до њеног смиривања након освајања Скопља августа 1912. године³⁸, уследила је нова дипломатска акција према Иси Бољетинцу. Нова делегација послата је пут Бољетина, иако састављена у Генералштабу, она је била Црнорукачка. Као и у претходном случају, главни организатор новог састанка са Исом Бољетинцем био је прота Анђелко Нешић, преко којег је ишла цела комуникација конзулата Србије, односно, Владе са Бољетинцем. Тако је крајем августа 1912. године дошло до састанка у Бољетину, а српску делегацију тада су чинили мајор Драгутин Димитријевић Апис, Богдан Раденковић и капетан Милан Заваћил (Животић, 2005, стр. 47–48). Прелазак границе учињен је код карауле Вреоци, где их је сачекао изасланик Исе Бољетинца, који је српску делегацију спровео до Бољетина. Говорећи о овој операцији,

³⁷ ДСПКС, књ. V, св. 2, док. 1 и 9, стр. 153 и 161.

³⁸ ДСПКС, књ. V, св. 2, док. 74 и 138, стр. 245–246 и 323–324.

Јанићије Поповић наводи да је прота Анђелко Нешић организовао прелазак границе и пут до Бољетина, констатујући: „Дан, сат и место састанка на граници у шуми заказан је преко проте Анђелка Нешића. Ништа без њега!“ (Поповић, 2007, стр. 382). Међутим, Поповић наводи да је Аписа, Раденковића и Завађила са протом Нешићем дочекао лично Иса Бољетинац, препричавајући, наравно, још једно мало лукавство проте Анђелка Нешића учињено спрам сумњичавог Исе Бољетинца.³⁹ Милан Завађил не спомиње проту Нешића на граници, а најмање Бољетинца лично, већ наводи да су их од границе до Бољетина пратили искључиво Албанци, Исини повереници (Завађил, 1922, стр. 6–7). Састанак није резултирао конкретним договором, изузев начелне Исине сагласности да неће нападати српску војску, али ни да јој неће помоћи, и то тек после Аписове напомене да му је Србија доста пута помагала и да је недопустиво да пушке добијене од Србије користи против српске војске.

Период између Албанске побуне и почетка Првог балканског рата у Косовској Митровици био је обележен апсолутном влашћу Исе Бољетинца. Младотурска влада је, између осталог, пристала и на формирање народних судова, тзв. „комисиона“, који је требало да чине најугледније личности из града и околине, које ће судити по обичајном праву, односно, Канону Леке Дукађинија. Тиме је Младотурска влада албанским првацима уједно пребацила смиривање побуњеног подручја. Први комисион био је формиран у Косовској Митровици почетком септембра 1912. године, од стране Исе Бољетинца, који ће од локалних Срба у то тело узети проту Анђелка Нешића и угледног трговца Јована Даниловића.⁴⁰ Уједно, контакт проте Анђелка Нешића и Исе Бољетинца био је интензивнији како се рат ближио, а прота је то користио како би преко конзулата доставио Београду што више података о кретању албанског главара, као и о његовим намерама у предстојећем рату.⁴¹

Већ на самом почетку Првог балканског рата, Ибарска војска под командом генерала Михаила Живковића је као своја прва два циља имала освајање Новог Пазара и Косовске Митровице. Освајањем Новог Пазара 22. октобра 1912. године, од леве колоне Ибарске војске формиран је Митровички одред под командом генералштабног потпуковника Миливоја Николајевића, са циљем освајања Косовске Митровице. Међутим, када је била надомак граду, сазнала је да је у Косовску Митровицу ушао већ

³⁹ Ово предстаља први део приче „Што сте желели – дочекали сте“, последње (75) приче у Поповићевом делу (Поповић, 2007, стр. 382). Поповић је направио још једну хронолошку грешку, јер је делегацију која је претходила албанској побуни (Симић, Нешић и Огњан Раденковић) заменио са делегацијом која је Бољетин походила након побуне (Апис, Завађил, Богдан Раденковић).

⁴⁰ ДСПКС, књ. V, св. 2, док. 318, стр. 541–542.

⁴¹ ДСПКС, књ. V, св. 2, док. 565 и 624, стр. 814, 859.

Вучитрнски одред под командом мајора Милорада Митровића, који је у град ушао 26. октобра из правца Вучитрна. У ослобођеној Косовској Митровици, прота Анђелко Нешић је уз саслужење проте Живка Грујића⁴², а у присуству снага Вучитрнског одреда и његовог команданта, као и руског конзула Лобачева, служио благодарење 27. октобра, објављујући тако ослобођење Косовске Митровице од вишевековне власти Османског царства (Секулић, 2004, стр. 161–166). Године конспиративне сарадње проте Анђелка Нешића са Исом Бољетинцем биле су завршене, јер се албански главар повукао из Бољетина и Косовске Митровице доласком српске војске.⁴³ На растанку, Иса Бољетинац проти Анђелку Нешићу упутио је последње речи: „Благо вама, попе, што сте желели, то сте дочекали... А ја?!...“ (Поповић, 2007, стр. 389).

Објављени извори

- ДСПКС, књ. I, св. 2. Раденић, А. (1998). *Документи о сјољној јолијици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. I, св. 2. Београд: Српска академија наука и уметности.
- ДСПКС, књ. IV, св. 3/I. Алексић Пејаковић, Љ. и Џамбазовски, К. (2009). *Документи о сјољној јолијици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. IV, св. 3/I. Београд: Српска академија наука и уметности.
- ДСПКС, књ. IV, св. 4/II. Алексић Пејаковић, Љ. и Џамбазовски, К. (2009). *Документи о сјољној јолијици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. IV, св. 4/II. Београд: Српска академија наука и уметности.
- ДСПКС, књ. V, св. 1. Војводић, М. (1984). *Документи о сјољној јолијици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 1. Београд: Српска академија наука и уметности.
- ДСПКС, књ. V, св. 2. Војводић, М. (1985). *Документи о сјољној јолијици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 2. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Перуничкић, Б. (1985). *Писма српских конзула из Приштинине (1890–1900)*. Београд: Народна књига.
- Перуничкић, Б. (1989). *Зулуми аја и дејова над српским сјановнишћивом у Косовском вилајету 1878–1913*. Београд: Нова књига.
- Петровић, Ф. М. (1995). *Документи о Рашкој области 1900–1912*. Београд: Архив Србије.
- Прейска о арбанашиким насиљима у Сјарој Србији 1898–1899* (репринт издање: 1998). Београд: Министарство иностраних дела.
- Ракић, М. (1985). *Конзулска писма 1905–1911*. Београд: Просвета.

⁴² Живко Грујић (1879–1946) био је, уз проту Нешића, такође, свештеник у Косовској Митровици, односно парох I Косово-Митровичке парохије. Рукоположен за свештеника 1904. године (*Шемањизам*, 1925, стр. 269; Вукадиновић и Богавац, 2001, стр. 143–144).

⁴³ О држању Исе Бољетинца и његових Албанаца на почетку Првог балканског рата, видети: ДСПКС, књ. V, св. 2, док. 620, стр. 855; ДСПКС, књ. V, св. 2, док. 624, стр. 859; ДСПКС, књ. V, св. 2, док. 659, стр. 892–893; Вучетић, 2018, стр. 266.

- Peruničić, B. (1988). *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*. Beograd: Naučna knjiga.
- Schmitt, O. J. & Eva Anne Frantz, E. A. (2020). *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und in serbisch beherrschten Kosovo: 1870–1914: Berichte der österreichisch – ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan*. Band 5/5. Wien: Österreichischen akademie der wissenschaften.

Мемоарска џрађа

- Милојевић, Ђ. М. (1994). *Балканска равнотежа: сеђања краљевоџ дџџломатџе*, прир. М. Павловић – М. Шећеровић. Београд: Сигнатуре.
- Никшић, М. (1998). *Сџање у Турској на Косову и Меџохији џоком џоследње деценије њихове владавине*. У: Д. Т. Батаковић (прир.), *Савременици о Косову и Меџохији: 1852–1912* (366–389). Београд: Српска књижевна задруга.
- Поповић, Ј. (2007). *Живоџ Срба на Косову 1812–1912. џодине*. Грачаница: Никанор.
- Станковић, Т. П. (1910). *Пуџне делешке џо Сџарој Србџији 1871–1898*. Београд: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.

Шџамџа

- Нова Евроџа*, Београд 1927.
- Полиџџика*, Београд 1926; 1935; 1940.
- Правда*, Београд 1926; 1933.
- Срџске новине*, Београд 1919.

Лиџератџура

- Аншаков, Ј. П. (2014). Российская дипломатия о положении славянского населения Старой Сербии (1902–1912 гг.). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 16, бр. 3. Самара: Поволжский филиал Института российской истории РАН, 170–189.
- Батаковић, Д. Т. (1988). Погибџја руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године. *Исџоријски часоџис*, 34, 309–327.
- Батаковић, Д. Т. (1990). Истрага оружја у Ибарском Колашину 1901. године. *Косовско-меџохијски зборник*, 1, 269–284.
- Војводић, М. (2003). *Сџојан Новаковић и Владимир Карић*. Београд: Clio – Архив Србџије.
- Вукадиновић, З. Ч. и Богавац, М. Ј. (2001). *Срџска џросвета и кулџура у Косовској Митровици: 1836–1941*. Лепосавић: Институт за српску културу – Учитељски факултет.
- Вукадиновић, З. Ч. (2007). Храм Светог Саве у Косовској Митровици. Поводом 110 година од почетка изградње. *Зборник Маџџице срџске за друшџивене науке*, 122, 203–219.

- Вучетић, Б. (2018). *Бојдан Раденковић (1874–1918): судбина једној српској националистиче*. Београд: Историјски институт.
- Димитријевић, С. (ур.) (1926). *Српско Косово: културно-национални алманах* (1926). Скопље: Штампарија Крајничанац.
- Женарју, И. (2013). Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913). *Башићина*, 34, 393–417.
- Животић, А. Ж. (2005). Апис на Косову 1912. године. *Војно-историјски гласник*, 1–2, 44–57.
- Зарковић, В. (2019). Султаново путовање по Старој Србији и Македонији. *Башићина*, 47, 287–303.
- Зарковић, В. (2020). Иса Бољетинац и Младотурски режим. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 50 (4), 161–184.
- Зарковић, В. (2021). Каза Митровица 1889–1900. *Башићина*, 55, 375–390.
- Завађил, М. (1922). На извиђању међу Арнаутима (Из сећања на Драгутина Димитријевића и Богдана Раденковића). *Полијтика*, 22. октобар, бр. 5207, стр. 6–7.
- Иванић, И. (1902). *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII. и XIX. веку*. Београд – Нови Сад: Српска краљевска академија – Издање друштва „Рада“.
- Илустровани званични алманах – шематизам Зетске бановине* (1931). Сарајево: Краљевска банска управа Зетске бановине.
- Јагодић, М. (2009). *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јовановић, Ј. М. (1941). *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*. Београд: Геца Кон а. д.
- Недељковић, С. (2001). Активности руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века. *Башићина*, 12, 165–171.
- Пећанац, К. (1933). *Четничка акција: 1903–1912*. Београд: Штампарија „Дом“ Драг. Плеша.
- Секулић, М. (1996). Преглед резултата парламентарних избора у Звечанском округу од 1920. до 1929. године. *Звечан*, 1, 145–180.
- Станковић, Б. В. (2015). *Српска војска: оружје наших победара: 1914–1918*. Београд: Махит.
- Стојанчевић, В. (1994). *Срби и Арбанаси 1804–1912*. Нови Сад: Прометеј.
- Терзић, С. (2012). *Стара Србија (XIX–XX век) – грама једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тешевска област*. Нови Сад – Београд: Православна реч – Историјски институт.
- Шематизам источно-јужнословенске српске патријаршије: по годинама из 1924. године*. (1925). Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Шешум, У. (2021). Успех Призренске богословије у стварању свештеничког и учитељског подмлатка у Старој Србији 1876–1896. У: Епископ рашко-призренски Теодосије (ур.), *Призренска догословија: животи, мисија, допринос* (202–230). Призрен – Нови Сад: Епархија рашко-призренска – Магица српска.
- Deutsch, E. (2007). *Die effektiven Konsuln Österreich(-Ungarns) von 1825–1918: Ihre Ausbildung, Arbeitsverhältnisse und Biografien*. Köln–Wien: Weimar: Böhlau verlag.
- Elsie, R. (2010). *Historical Dictionary of Albania*. Lanham–Toronto–Plymont: The Scarecrow Press.

- Марко (Божин Симић). Pred Kumanovsku bitku (Pre petnajst godina). *Нова Европа*, 26. новембар, бр. 10–11, стр. 329–343.
- Miladinović, J. (2021). 'Justice' or an Orchestrated Trial? The Lifeworld of Ferhad Bey Draga, the Lawsuit against Him, and the Local Communities in Mitrovica in the Late 1920s. *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 6, 19–50.
- Vavić, M. (1983). *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici: 1941–1944*. Titova Mitrovica: Odbor za izdavanje monografija i Opštinski muzej.

Luka M. JOVANOVIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy
Department of History

Priest Anđelko Nešić (1870–1941):
Narrative Sketch for the Portrait of a Priest in Kosovo Vilayet

Summary

The paper deals with the national activities of the Mitrovica priest Anđelko Nešić (1870–1941) during the last decades of the Ottoman Empire rule in Old Serbia. Although in the service of religion, his activity is primarily national, aimed at protecting the Serbian people and serving the interests of the Kingdom of Serbia in the Kosovo Vilayet. The paper covers the chronological period until the beginning of the First Balkan War in 1912.

Keywords: priest Anđelko Nešić; Isa Boletinac; Kosovo Vilayet; Old Serbia.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Прегледни рад

УДК: 726.025:271.222(497.11)(497.115)"1999/2022"

271.222(497.11)-523.4/.6(497.115)"1999/2022"

doi: 10.5937/zrffp52-40045

УНИШТАВАЊЕ СРПСКИХ ЦРКАВА И МНАСТИРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД 1999. ДО 2022. ГОДИНЕ: КУЛТУРНО-ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ

Јово М. МЕДОЈЕВИЋ¹

Саша Д. МИЛОСАВЉЕВИЋ²

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Природно-математички факултет
Одсек за географију

¹ jovo.medojevic@pr.ac.rs

² sasa.milosavljevic@pr.ac.rs

Рад примљен: 7. 9. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

УНИШТАВАЊЕ СРПСКИХ ЦРКАВА И МАНАСТИРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД 1999. ДО 2022. ГОДИНЕ: КУЛТУРНО-ГЕОГРАФСKE ДЕТЕРМИНАНТЕ³

Кључне речи:
културно-
географске
детерминанте;
Србија;
Косово и Метохија;
цркве;
манастири;
девастација
споменика.

Сажетак. Аутономна покрајина Косово и Метохија (у даљем тексту: АП Косово и Метохија) јесте историјски део Старе Србије и централна област српске средњовековне Немањинске државе, што је чини историјско-географским и културно-географским простором од огромног значаја за Републику Србију. Истовремено, Српска православна црква кроз читаво своје духовно, историјско и културно трајање на Косову и Метохији дели судбину српског народа. Уништавање српских сакралних споменика на Косову и Метохији траје вековима, тако да се континуитет разарања српских цркава и манастира може пратити од XVII века па све до данашњих дана. Током НАТО интервенције на Савезну Републику Југославију и на територију АП Косово и Метохија, која је трајала од 24. марта до 9. јуна 1999. године, од стране албанских екстремиста, девастиран је и срушен највећи број српских сакралних споменика. Истовремено, временски период с краја XX и прве две деценије XXI века обележио је суров прогон Срба са Косова и Метохије и девастација целокупног српског културног наслеђа. Применом методологије културно-географских истраживања и теренским истраживањима, циљ рада је стицање научног сазнања у функцији непосредне потврде и документовања свих досад познатих случајева девастације и рушења српског сакралног наслеђа на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године који су почињени од стране припадника албанских екстремиста.

³ Рад представља резултат истраживања на пројекту „Истраживање климатских промена и њихових утицаја на животну средину – праћење утицаја и ублажавање“ пројекат бр. 43007 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

АП Косово и Метохија је кроз своју дугу историјску прошлост, пролазила и још увек пролази кроз различите фазе и процесе од мирнодопских до честих ратних сукоба. Јован Цвијић (1906) проучава Косово и Метохију као регион Старе Србије, који је смештен између рашких крајева, северно од Рогозне и Скопско-тетовске области јужно од Шаре. Цвијић указује на то да су „Косово и Метохија део Старе Србије и централна област Немањихке државе на чијем се простору налазе готово сва најважнија места наше велике прошлости: Призрен, Ново Брдо, Звечан, Пећ – као столица Патријаршије, Грачаница, Дечани и Бањска“ (Цвијић, 1906). Радовановић (2008) истиче: „С правом су стари писци ову област назвали светим српским крајевима и краљицом и царицом правом Србијом“. Атанасије Урошевић (1964) сматра да се назив Косово јавља тек после Косовске битке српске и турске војске 1389. године. Косово и Метохија ушло је у састав Србије после балканских ратова 1912/1913. године.

Назив Метохија у географској литератури први пут се спомиње за време српске средњовековне државе. Етимолошки посматрано, појам „метох“ означава црквене и манастирске поседе и економије који су различите величине и ранга у хијерархији црквених и манастирских властелина. Радослав Грујић (1989) сматра да је појам „метох“ преузет из грчког језика са истим значењем. У средњем веку сви већи манастири имали су неколико метоха. С обзиром на велику густину и концентрацију манастирских и црквених метоха (Метохија), који се наводе у владарским повељама (хрисовуљама) од Стефана Немање па до последњих Немањића, као и у повељама кнежева, деспота и великих властелина Хребељановића, Лазаревића, Бранковића и др., читава област Метохијско-призренске котлине добила је назив Метохија. У *Српском рјечнику* Вука Караџића из 1818. и 1852. године појављује се термин Метохија. За време турске владавине назив Метохија увелико је био прихваћен код српског становништва, као и у стручној и путописној литератури. После балканских ратова, а између два светска

рата, појам Метохија има широку употребу. Уставом Републике Србије из 1990. године назив Метохија враћен је у званични назив покрајине. У преамбули Устава Републике Србије из октобра 2006. године пише да је „Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије у оквиру суверене државе Србије“, чиме се највишим државно-правним актом потврђује пун назив српске јужне покрајине, који тачно одржава њен историјски, културни и антропогеографски идентитет (Радовановић, 2008).

Од 1945. године, па све до данашњих дана, албански терористи су на Косову и Метохији континуираним насиљем непосредно угрожавали животе људи, слободу и имовинска добра (Бериша, 2012, стр. 301). У условима нестабилних историјских, културних и антропогеографских процеса, српско становништво оставило је бројне и необориве доказе о нераскидивости Косова и Метохије са осталим деловима Србије. О томе најбоље говоре подаци да су Срби током своје историје на овим просторима били познати градитељи задужбина српских владара. Међутим, у последњој деценији XX и првим деценијама XXI века, српска и светска јавност биле су сведоци рушења највећег броја српских задужбина, почев од средњег века до данас.

Миломир Степић (2019, стр. 173) у својој студији *Геополиитички темељи српске старашејске културе* детерминише да се „српски историјски идентитет темељи на српској свести да представљају историјски, а не идеолошким етно-инжењерингом октроисан народ на Балкану. У националну самоспознају уграђено је поимање о дубоком трагу остављеном у ранијој и недавној светској политичкој, војној и културној прошлости – дуготрајном средњовековном државом, династијом Немањића, моћним царством, значајним биткама, великим духовницима (Свети Сава), верским и световним законцима, црквеним градитељством и фрескосликарством“.

Културни идентитет Срба на Косову и Метохији илуструје и преко 1500 утврђених културних добара (манастири, цркве, гробља итд.), која сведоче о вековном присуству српског народа и православне вере на овом простору и њихове материјалне и духовне културе, као дела укупне европске културне баштине настале у преплитању утицаја источне и западне хришћанске религије и културе (Николић и др., 2021). У периоду од 1999. до 2022. године на Косову и Метохији систематски је уништавано српско православно хришћанско наслеђе. То представља преседан у новијој историји Европе (Медојевић и Милосављевић, 2019, стр. 266).

Тема девастације културног наслеђа на простору АП Косово и Метохија и раније је била предмет истраживања. Објављено је неколико посебних публикација које на директан или индиректан начин обрађују тему уништавања српских цркава и манастира на Косову и Метохији.

Публикацијом⁴ *Расцејено Косово – оскрнављени и унишћени православни српски храмови и манастири* (јун 1999. до мај 2001. године) обухваћено је 107 храмова (Фолић, 2001). О уништавању цркава и манастира на Косову и Метохији пише и Милан Ивановић (2013) у својој монографији *Метохија – сјоменици и разарања 1923–2011*. Проблемом очувања културне баштине на Косову и Метохији бавили су се Дејан Радовановић и Мирјана Ђекић (2019, стр. 393–414). До данас најсадржајнији списак са 110 уништених, спаљених, демолираних и опљачканих цркава од 15. јуна до 10. маја 2003. године објавила је Српска православна црква у свом *Меморандуму о Косову и Метохији* (Свети архијерејски синод, 2003).

Методологија

Примењујући културно-географску методологију у проучавању уништеног комплекса српских сакралних споменика, утврђује се српска етничка и културна хомогеност на простору Косова и Метохије. Овим радом обухваћено је 155 српских цркава и манастира у 115 насеља на Косову и Метохији. Изворе података о девастацији⁵ српских цркава и манастира пронашли смо у званичним извештајима Епархије рашко-призренске, званичним документима Владе Републике Србије о уништеним и оштећеним културним добрима⁶ на територији АП Косово и Метохија од 1999. до 2022. године, дневној штампи која је свакодневно објављивала информације о уништавању српских цркава и манастира и на основу сопствених теренских истраживања, спроведених током 2020, 2021. и 2022. године на територији општина Призрен, Пећ, Косовска Митровица, Зубин Поток, Приштина, Обилић, Штрпце, Витина и Дечани.

⁴ Публикација је имала два издања у 1999. години и штампана је са српско-немачким, српско-енглеским и српско-грчким преводом, а 2001. године штампано је издање на руском језику. Све податке сакупила је и фотографисала Епархија рашко-призренска.

⁵ Девастација, лат. *devastatio* означава: (о)постошење, разарање, уништавање лепоте нечега.

⁶ Законом о културним добрима Републике Србије („Сл. гласник РС“, бр. 71/94, 52/2011 – др. закони, 99/2011 – др. закон и 6/2020 – др. закон), културна добра су ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту утврђену овим законом. Културна добра, у зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, јесу: споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места – непокретна културна добра; уметничко-историјска дела, архивска грађа, филмска грађа и стара и ретка књига – покретна културна добра. Културна добра, у зависности од свог значаја, разврставају се у категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја.

Циљ рада је састављање свеобухватног пописа и описа девастираних и срушених сакралних споменика Српске православне цркве по насељеним местима на Косову и Метохији. Практични циљ истраживања је, на основу добијених резултата, у блиској будућности израдити стратегије очувања сакралних споменика Српске православне цркве, целокупне српске културне баштине на целом гео-простору АП Косово и Метохија. Истовремено, резултати истраживања могу послужити Републичком и Покрајинском заводу за заштиту споменика културе са циљем предузимања активних мера заштите српске културне баштине на простору АП Косово и Метохија.

Дефинишући проблеме уништавања српских цркава и манастира, определили смо се за две детерминанте – *девастиран* и *срушен*. Обе детерминанте на најшири начин детерминишу суштину проблема којим се бавимо и уједно дефинишу, односно, сажимају све облике уништавања цркава и манастира које истражујемо. Под *девастиацијом* подразумевамо урушавање делова храма, пљачку покретног блага, скрнављење светиње, паљење храма и пратећих објеката, што је над српским црквама и манастирима и извршавано. Под појмом *срушен* подразумевамо минирање храма, разношење остатака, чишћење терена и уклањање трагова постојања. Такође, циљ рада је и детерминисање Косова и Метохије као географске регије која чини неодвојиви део Републике Србије и нераскидиву везу са Србима који живе ван ње. Културно-географска истраживања имају за циљ и да укажу на „колективно памћење“ Срба, народно вишевековно окружење и монументалност српских цркава и манастира. Поред тога, циљ је да се укаже на споменички идентитет и идеал духовности, архитектуре, повезивање прошлости, садашњости и будућности. Истовремено, циљ је указивање на значај културног и духовног наслеђа у функцији социјалне димензије одрживог развоја Срба на простору Косова и Метохије. Један од главних циљева је и да се укаже на ирелевантност аспирације и тенденције привремених косовских власти да је српска културна баштина њихова – албанска баштина. Девастиране цркве и манастири систематизовани су по насељеним местима (по азбучном реду) на Косову и Метохији.

Користећи статистичке методе, уништене српске цркве и манастире на Косову и Метохији посматрали смо према истом обележју, а подаци су груписани у временском интервалу од 1999. до 2022. године. Статистичко-графичко приказивање добијених резултата истраживања приказано је као географска серија у виду једне сложене статистичке табеле са 6 (шест) статистичких скупова који детерминишу: место (општина), коме је црква посвећена, век/година настанка, година девастације/рушења, девастација, рушење. За скупове појаве девастације и рушења коришћен је условни знак X.

Резултати истраживања

На територији Косова и Метохије, по Попису становништва из 2011. године, има укупно 1449 насеља. По свом постанку, насеља на Косову и Метохији доста су стара. О њиховој старости најбоље сведочи попис области Бранковића из 1455. године, јер се многа садашња насеља тада помињу. Због етничке хетерогености становништва, насеља су албанска, српска староседелачка, мешовита или насељеничка (настала у међуратном периоду колонизацијом Срба и Црногораца). Оваква слика насеља била је присутна све до последње деценије XX века. Међутим, познати догађаји (ратни сукоби) условили су да су то, углавном, албанска насеља, изузев појединих енклава у којима је већинско српско становништво (северни део Косова – општине Звечан, Лепосавић и Зубин Поток, Грачаница, Гораждевац, Осојане, Велика Хоча итд.). Брзо популационо увећавање је карактеристика свих косовских и метохијских насеља (Медојевић и Милосављевић, 2019, стр. 265–285).

Савезно министарство за иностране послове Савезне Републике Југославије објавило је 2000. године *Преглед терористичких и других акција насиља албанских терориста у покрајини Косово и Метохија од доласка КФОР и УМНИК у периоду од 12. јуна 1999. до 13. јануара 2000. године*. У Прегледу се, између осталог, истичу: број терористичких напада, број убијених, рањених и протераних Срба. Евидентно је и протеривање свештенства. Уништено је око 150 парохијских домова, опљачкано је или уништено око 10.000 икона и других сакралних предмета. Етнички су очишћени градови и насеља у којима су живели: Срби, Муслимани (Бошњаци), Роми, Ашкалије. На српска села вршени су оружани и артиљеријски напади. Српска села су и пљачкана, а украдено је око 12.000 аутомобила. Демолирани су споменици културе подигнути цару Урошу, цару Лазару, Вуку Караџићу, Петру Петровићу Његошу, Доситеју Обрадовићу и другим знаменитим Србима.

Највећи број цркава и манастира девастиран је у периоду од 24. марта до 9. јуна 1999. године (током НАТО интервенције), а затим настављен све до јануара 2000. године. У том временском интервалу албански екстремисти срушили су 51 сакрални споменик. У „Мартовском погрому“, који је трајао од 17. до 19. марта 2004. године, изведеном од стране албанских екстремиста срушено је 6 цркава (табела 1). Од укупног броја сакралних споменика, 37% чине срушени храмови. Над појединим храмовима забележено је да су девастирани и до три пута (нпр. Црква Свете Петке у Доњој Шипашници девастирана је 1999, 2001. и 2021. године; иста појава забележена је и у селу Некодим код Урошевца над Црквом Светог пророка Илије, која је девастирана 1999, 2004. и 2022. године). Највећи број девастираних цркава и манастира – њих 98 (63% од укупног броја девастираних храмова) урушаван је минско-експлозивним средствима (бомбама, динамитом, артиљеријским гранатама), паљен, пљачкан и скрнављен (табела 1).

Уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године: културно-географске дејерминанте

Табела 1. Девестиране и срушене цркве и манастири на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године.

Ред. број	Место (општина)	Коме је црква посвећена	Век/год. изградње	Година девастације/рушења	Дева-стација	Срушен
1.	Бабин Мост (Обилић)	Црква Богородичиног покрова	1927.	1999. 2020.	X X	
2.	Бабљак (Урошевац)	Црква Свете Тројице	1965.	1999.	X	
3.	Бањска (Вучитрн)	Светог Николе	1346.	2000.	X	
4.	Белица (Исток)	Црква Светог Лазара четвородневног	XIV	1999.	X	X
5.	Бело Поље (Пећ)	Црква Ваведења Пресвете Богородице	XVI	1999.	X	X
6.	Бинач (Витина)	Манастир Светог архангела Михаила (Манастир Бинач)	XIV	1999.	X	X
		Црква Свете Петке	Ср. век	1999. 2013.	X X	
		Црква Светог Николе	1973.	1999.	X	
7.	Бузовик (Витина)	Црква Светог архангела Гаврила	XIV	1999.	X	X
8.	Бистражин (Ђаковица)	Црква Светог Илије	1930.	1999.	X	
9.	Бресје (Косово Поље)	Црква Свете Катарине	XIX	2004.	X	
10.	Брод (Штрпце)	Црква Светих апостола Петра и Павла	Ср. век	2021.	X	
11.	Брњача (Ораховац)	Црква Свете Недеље	XIV	2004.	X	
12.	Вараге (Зубин Поток)	Црква Светог Крститеља и Претече Јована	XIV	2022.	X	
13.	Велико Крушево	Црква Ваведења Пресвете Богородице	XX	1999.	X	
14.	Велика Река (Вучитрн)	Црква Свете Тројице	1997.	1999.	X	
15.	Витомирица (Пећ)	Црква Светог апостола и јеванђелисте Луке	1912.	1999.	X	X
16.	Вучитрн	Црква Светог Илије	1834.	2004.	X	
17.	Гатње (Урошевац)	Црква Светог Николе	1985.	1999.	X	X
18.	Гојбуља (Вучитрн)	Црква Свете Петке	1986.	1999.	X	
19.	Горња Гуштерица (Грачаница)	Црква Свете Недеље	XIV	2021.	X	
20.	Горња Пакаштица (Подујево)	Црква Светих апостола Петра и Павла	XIV	1999.	X	
21.	Горња Србца (Призрен)	Црква Светог Василија Великог	1863.	1999.	X	

Ред. број	Место (општина)	Коме је црква посвећена	Век/год. изградње	Година девастације/рушења	Дева-стација	Срушен
22.	Горњи Ливоч (Њилане)	Црква Светог Николе	XX	2001.	X	
23.	Горње Неродимље (Урошевац)	Манастир Светих арханђела	XIV	1999.	X	X
		Црква Успења Пресвете Богородице	XIV	1999.	X	X
24.	Горњи Закут (Подујево)	Црква Светог апостола Петра	XIV	1999.	X	X
		Црква Светог Николе	XV	1999.	X	
25.	Гребник (Клина)	Црква Светог Јеремије	1920.	1999.	X	X
26.	Грмово (Витина)	Црква Светог Крститеља и Претече Јована	XX	1999.	X	X
		Црква Свете Тројице	XX	1999.	X	X
27.	Грнчаре (Витина)	Црква Светог Николе	1976.	1999.	X	X
28.	Њилане	Црква Светог Николе	1861.	1999.	X	
29.	Дворане (Сува Река)	Црква Свете Тројице	XV	1999.	X	X
30.	Добра Вода (Клина)	Манастир Светих Апостола Петра и Павла	XVI	1999.	X	
31.	Добрчане (Њилане)	Црква Свете Петке	XX	1999.	X	
32.	Долац (Клина)	Црква Ваведења Пресвете Богородице	XIV	1999.	X	X
33.	Доња Битиња (Штрпце)	Црква Светог Тиодора Тирона	XVI	2021.	X	
		Црква Светог Димитрија	XVI	2021.	X	
34.	Доња Будрига (Њилане)	Црква Свете Петке	XX	1999. 2013.	X X	
35.	Доње Неродимље (Урошевац)	Црква Светог Стефана Првовенчаног	XIV	1999.	X	X
		Црква Светог Николе	1983.	1999.	X	X
		Црква Пресвете Богородице	1925.	1999.	X	X
36.	Доњи Ратиш (Дечани)	Црква Свете Тројице	1935.	1999.	X	X
37.	Доња Слапашница (Косовска Каменица)	Црква Светог Пантелејмона	XX	1999. 2004. 2021.	X X X	
38.	Доња Шипашница (Косовска Каменица)	Црква Свете Петке	1860.	1999. 2001. 2021.	X X X	
39.	Дреновце (Косовска Каменица)	Црква Светих врача	XIX	2022.	X	

Уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године: културно-географске дејерминанте

Ред. број	Место (општина)	Коме је црква посвећена	Век/год. изградње	Година девастације/рушења	Дева-стација	Срушен
40.	Дрсник (Клина)	Црква Свете Петке	XVI	1999.	X	
41.	Драјковце (Штрпце)	Црква Светих 40 мученика севастијских	XVI	2021.	X	
42.	Дрсник (Клина)	Црква Свете мати Параскеве	1570.	1999.	X	
43.	Ђаковица	Црква Успења Пресвете Богородице	1999.	2004.	X	X
44.	Ђураковац (Исток)	Црква Светог Николе	XIV	1999.	X	X
		Црква Сабора српских светитеља	1997.	2004.	X	
45.	Жегра (Ѓњилане)	Црква Светог Илије	1931.	1999.	X	X
46.	Живињање (Призрен)	Црква Свете Недеље	1371.	2004.	X	X
47.	Житиње (Витина)	Црква Свете Тројице	1980.	1999.	X	
48.	Закут (Подујево)	Црквште код српског гробља	Ср. век	1999.	X	
49.	Заскок (Урошевац)	Црква Свете Петке	XX	1999.	X	X
50.	Зочиште (Ораховац)	Манастир Светих врача Козме и Дамјана	XIV	1999.	X	
		Црква Ваведења Пресвете Богородице	XV	1999.	X	X
51.	Зупче (Зубин Поток)	Црква Светих отаца	1990.	2022.	X	
52.	Јагњеница (Зубин Поток)	Црква Вазнесења Господњег	XX	2021. 2022.	X	
53.	Качаник	Црква Светог Илије	1929.	1999.	X	
54.	Кијево (Клина)	Црква Светог Николе	XIV	1999.	X	X
55.	Клина	Црква Светог апостола и јеванђелисте Марка	XX	1999.	X	X
56.	Клокот (Косовска Витина)	Црква Свете Петке	XIV	1999. 2021.	X X	
57.	Косовска Каменица	Црква Светог Николе	1862.	1999.	X	
58.	Косовска Митровица (јужни део)	Црква Светог Саве српскога	1912.	2004.	X	
		Параклис на Српском гробљу	XX	2004.	X	
59.	Кориша (Призрен)	Црква Светог апостола и јеванђелисте Марка	XV	1999.	X	X
		Црква Покрова Пресвете Богородице	XVI	1999.	X	X
60.	Кош (Исток)	Црква српскога кнеза Лазара	1969.	1999.	X	

Ред. број	Место (општина)	Коме је црква посвећена	Век/год. изградње	Година девастације/рушења	Дева-стација	Срушен
61.	Леочина (Србица)	Црква Светог Јована	XIV	2004.	X	
		Калуђерска „Преобрашка“ црква	XIV	2004.	X	
62.	Лековица (Призрен)	Црква Светог пророка Илије	1866.	1999.	X	X
63.	Липљан	Црква Пресвете Богородице	XIV	2021.	X	
64.	Локвица	Црква Светог Илије	XIX	1999.	X	
65.	Лоћане (Дечани)	Црква брвнара	XVI	1999.	X	X
66.	Љубижда (Призрен)	Црква Светог Николе	XVI	1999.	X	
		Црква Светог пророка Илије	XVI	1999.	X	
67.	Љубово (Исток)	Црква Светог Василија Острошког	1939.	2002.	X	
68.	Млечане (Клина)	Црква Светог Николе	XVI	1999.	X	X
69.	Мушничово (Призрен)	Црква Светих апостола Петра и Павла	1564.	2000.	X	X
		Црква Светог Николе	1600.	2000.	X	
70.	Муштутиште (Сува Река)	Црква Богородице Одигитрије	1315.	1999.	X	X
		Црква Свете Петке	XX	1999.	X	X
		Црква Светог архангела Михаила	1939.	1999.	X	X
		Манастир Свете Тројице	XIV	1999.	X	
71.	Накло (Пећ)	Црква Пресвете Богородице	1985.	1999.	X	
72.	Некодим (Урошевац)	Црква Светог пророка Илије	1975.	1999. 2004. 2022.	X X X	
73.	Новакe (Призрен)	Црква Светих врача	XIV	1999.	X	
74.	Обилић	Црква Светог архангела Михаила	XX	2004. 2006.	X X	
		Црква Рођења Пресвете Богородице	2003.	2004.	X	
75.	Оптеруша (Ораховац)	Црква Вазнесења Господњег	XIV	1999.	X X	X
		Црква Светог великомученика Георгија	XVI	1999.	X	
		Црква Светог Николе	1934.	1999.	X	
76.	Осојане (Исток)	Црква Светог Николе	1934.	1999.	X	X
		Црква Светог архангела Гаврила	XX	1999.	X	
77.	Партеш (Ѓилане)	Црква Свете Тројице	1996.	2021.	X	
78.	Петрич (Клина)	Црква Свете Тројице	1992.	1999.	X	X

Уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године: културно-географске дејерминанте

Ред. број	Место (општина)	Коме је црква посвећена	Век/год. изградње	Година девастације/рушења	Дева-стација	Срушен
79.	Петровце (Косовска Каменица)	Црква Светих апостола Петра и Павла	1865.	1999.	X	X
80.	Пећ	Црква Светог Крститеља и Претече Јована	1982.	2004.	X	X
81.	Пећка Бања (Исток)	Црква Светог Крститеља и Претече Јована	1989.	1999.	X	
82.	Пискота (Ђаковица)	Црква српскога кнеза Лазара	1994.	1999. 2004.	X	X
83.	Подгорце (Витина)	Црква Пресвете Богородице	1996.	2000.	X	
84.	Подграђе (Ѓџилане)	Црква Светих врача Козме и Дамјана	XVI	1999.	X	
85.	Подујево	Црква Светог пророка Илије	1930.	1999. 1999.	X X	
		Црква Светог Андреја	XX	2004.	X	
86.	Помазатин (Косово Поље)	Црква Светог пророка Илије	1937.	1999. 2000.	X	X
87.	Поповљане (Сува Река)	Црква Светог Николе	1626.	1999.	X	
88.	Поткалаја (Призрен)	Црква Светих врача Козме и Дамјана	XIV	1999.	X	
89.	Приштина	Црква Светог Николе	XIX	1999.	X	
		Саборни храм Христа Спаса	XX	1999.	X	
90.	Пустеник (Качаник)	Остаци храма непознатом светитељу	XI	1999.	X	
91.	Призрен	Црква Светог Николе – „Рајкова“	1348.	1999.	X	
		Црква Светог Спаса	1330.	2004.	X	
		Црква Богородице Љевишке	1307.	2004.	X	
		Црква Светог Николе („Тутића“)	1331.	2004.	X	
		Манастир Светих архангела	XIV	2004.	X	
		Црква Свете Недеље	XIV	2004.	X	
		Црква Светог Георгија („Руновића“)	XVI	2004.	X	
		Богословија Светих Кирила и Методија	1871.	1999. 2004.	X X	X
		Саборна црква Светог Георгија	1887.	1999. 2004.	X X	

Ред. број	Место (општина)	Коме је црква посвећена	Век/год. изградње	Година девастације/рушења	Дева-стација	Срушен
91.	Призрен	Црква Светих врача Козме и Дамјана	1960.	2004.	X	
		Црква Светог Пантелејмона	1937.	1999.	X	
		Седиште Епископије рашко-призренске	1887.	1999.	X	
		Испосница Светог Николе код Призрена	XIV	1999.	X	
92.	Ракиница (Подујево)	Црква Светог архангела Михаила	1936.	2004.	X	
93.	Ретимље (Ораховац)	Црква Ваведења Пресвете Богородице	1602.	1999.	X	X
94.	Речани (Призрен)	Црква Светог Георгија	XIV	1999.	X	X
95.	Рудник (Србица)	Црква Светог Георгија	XIV	1999.	X	X
96.	Самодрежа (Вучитрн)	Црква Светог Крститеља и Претече Јована	1932.	1999.	X	X
97.	Сига (Пећ)	Црква Светог Георгија	1937.	1999.	X	
		Црква Светог Димитрија	1935.	1999.	X	X
98.	Сићево (Клина)	Црква Светог Николе	1452.	1999.	X	X
99.	Словиње (Липљан)	Црква Светог Николе	XVI	1999.	X	X
100.	Смаћ (Призрен)	Црква Светог пророка Илије	1994.	1999.	X	
101.	Софтовић (Урошевац)	Црква Рођења Пресвете Богородице	1930.	2004.	X	X
102.	Србица	Манастир Девич са црквом Ваведења Пресвете Богородице	XV	1999. 2004.	X X	
103.	Средска (Призрен)	Црква Светог Николе	XV	1999.	X	
104.	Српски Бабуш (Урошевац)	Црква Свете Тројице	XX	1999.	X	
105.	Сува Река	Црква Светих апостола Петра и Павла	1938.	1999.	X	X
106.	Сушица (Приштина)	Црква Светог Димитрија	XVIII	2003.	X	
107.	Талиновац (Урошевац)	Црква Светих апостола Петра и Павла	1975.	1999. 2001. 2004.	X X X	
108.	Урошевац	Саборни храм Светог краља Уроша	1933.	2004.	X	
109.	Уљарица (Клина)	Испосница Уљарица	XIV	1999.	X	

Уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године: културно-географске дејерминанте

Ред. број	Место (општина)	Коме је црква посвећена	Век/год. изградње	Година девастације/рушења	Дева-стација	Срушен
110.	Церница (Ѓњилане)	Црква Светог Спаса	Ср. век	1999.	X	
		Црква Свете Петке	Ср. век	1999.	X	
		Црква Светог Илије	1926.	1999.	X	
111.	Чабић (Клина)	Црква Светог Николе	XV	1999.	X	X
112.	Шајковац (Подујево)	Црква Успења Пресвете Богородице	XIV	1999.	X	X
113.	Шареник (Горње Неродимље)	Манастир Светог Уроша са Црквом Пресвете Богородице	XIV	1999.	X	X
114.	Шилово (Ѓњилане)	Црква Светог апостола и јеванђелисте Марка	1997.	2021.	X	
115.	Штимље	Црква Светог архангела Михаила	1922.	1999/2004.	X	
		Црква Светог Николе	1926.	1999.	X	X

Извор: Фолић, 2001; *Влада Републике Србије*, 2004–2009. *Синод Српске православне цркве*, 2003; *дневна штампа* од 1999. до 2022. године.

Дискусија

Угрожавање и уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији траје вековима, а готово у континуитету и са истим интензитетом одвија се од краја XVII века до данас. Након ратних сукоба и НАТО агресије 1999. године долази до албанске доминације на простору Косова и Метохије и истовремено долази до подстицаја уништавања српске културне, духовне и верске баштине. Као наслеђе за „нову“ албанску политичку заједницу, српско културно наслеђе не само да је физички страдало (и још увек страда) у бруталном разарању него има тенденцију потпуног уништења и наопаког тумачења, третирања и представљања српске културне баштине као културне и духовне творевине и баштине Албанаца.

Степић (2019. стр. 173) у својим истраживањима указује на то да „српски географски идентитет подразумева простор са којим се српски народ поистовећује и који сматра својим. То је веома важно, будући да је српски 'арeал', посебно интензивно у последњих стотинак година, изложен систематском сажимању, фрагментацији и расрбљавању управо из геополитичких разлога. Области привремено окупиране, одузете, преименоване, геноцидно етнички очишћене и насилно (наметнуто) промењеног идентитета због издвајања нових нација из српске нације – не би требало отписивати и прихватати као несрпске“. Истовремено, Степић указује на то да је за српску стратешку културу, нарочито за њене геополитичке аспекте, од прворазредног значаја вратити у свакодневни оптицај појам

српске земље. Упоредо, у колективне менталне представе потребно је усадити њихове истинске размере и веома важна (реперна) места: тврђаве, манастире, старе градове, археолошка налазишта са националним простором. Српску стратешку културу требало би да артикулише интеракција вишедимензионалног српског идентитета и дугорочног националног интереса. Неопходно је да српска стратешка култура идентификује и јасно означи супарнике српског народа и државе међу великим силама и у судству, те начине на који они делују против српских интереса – од популационог и територијалног редуковања до идентитетског преобликовања и пропагандног стигматизовања. У том смислу, процес изградње српске стратешке културе не сме да буде оптерећен сентименталношћу према традиционалним и очигледним противницима (Степић, 2019, стр. 178).

За време ратних сукоба и прогона Срба у новијој историји, у другој половини XX века и у првој деценији XXI века систематски су уништавани докази староседелачког српског идентитета на Косову и Метохији. У том рушилачком процесу, поред прогона становништва, паљења имовине, уништаване су цркве, као и манастири, који су један од најпоузданијих доказа о српском староседелачком статусу. Процес скрнављења и уништавања српских светиња настављен је и током друге и почетком треће деценије XXI века.

Очување српске културне баштине на Косову и Метохији, у савременим условима живота, представља драматичан поступак. Нигде на свету није забележена таква девастација културног наслеђа једног народа као што је то случај са девастацијом српског културног наслеђа на Косову и Метохији. Јовић Лазић (2004, стр. 466) истиче да „без обзира што је угрожено богато културно наслеђе овом питању није поклоњена одговарајућа пажња у оквиру укупног програма стабилизације стања и развоја на Косову и Метохији. Исто тако, ангажовање међународних, како владиних тако и невладиних организација, на овом плану често је парцијално и без јасно утврђених програма и приоритета“.

Уочљиво је да у периоду од 1999. до 2022. године, међународне снаге на Косову и Метохији УНМИК⁷ и КФОР⁸, нису значајније утицале на заштиту српског културног наслеђа.

С обзиром на то да је протераним српским стручњацима забрањен приступ и рад на активној заштити културних добара на Косову и

⁷ УНМИК је привремена административна мисија Уједињених нација на АП Косово и Метохија, покренута 10. јуна 1999. на основу Резолуције 1244 Савета безбедности Уједињених нација са мандатом Уједињених нација да обезбеди услове за миран и нормалан живот за све становнике Косова и Метохије и унапреди регионалну стабилност на западном Балкану.

⁸ КФОР (енгл. *Kosovo Force*) представља званичне оружане мировне снаге под вођством НАТО-а од 12. јуна 1999. године, чији је задатак чување реда и мира, односно, стварање и одржавање сигурности на територији АП Косово и Метохија.

Метохији, неопходно је упознавање светске јавности о трајним и свеобухватним последицама страдања Срба и српске културне баштине на Косову и Метохији. Неопходно је увођење свих девастираних цркава и манастира Српске православне цркве са територије АП Косово и Метохија у Интернационални регистар *ICOMOS National Committees – Heritage Risk Program*⁹, јер постоји оправдана дојаза за изменом постојећег стања.

Прогон Срба са вековних огњишта од стране Албанаца, уништавање српских цркава, манастира, кућа, гробља, има јасну намеру да се са лица земље избрише српско православно хришћанско наслеђе. Поражавајућа је чињеница, да је до данас јако мали број починилаца идентификован и изведен пред лице правде за учињена дела.

Српска православна црква у свом писму из 2015. године упућеном госпођи Ирини Боковој, генералном директору Унеска, наводи да иако су све водеће међународне политичке личности јасно и јавно осудиле уништавање српских храмова на Косову и Метохији и назвале га 'организованим' нико од организатора није процесуиран и под истрагом.

Буди наду то да ће Министарство културе и информисања Републике Србије кроз програм *Страјтежи и приоритетни развоја културе од 2021. до 2025. године* (2021, стр. 3) и кроз сарадњу са Унеском посветити место „организацији и, системској и посвећеној, бризи о очувању наше културне баштине и наших споменика културе на Косову и Метохији као сведочанства о трајању српске културе на тим просторима“.

Закључак

Крај XX и прве две деценије XXI века карактеришу врло сложени геополитички, социјални, демографски, културно-географски и историјско-географски процеси који се одвијају на простору АП Косово и Метохија, истовремено указујући на то да су без назнака за скоријим променама – напротив, све више се усложњавају. О томе најбоље сведочи податак да је у периоду од 1999. до 2022. године, систематски уништавано српско културно наслеђе. Таква појава у савременим цивилизованим друштвима представља преседан у новијој историји Европе. Двадесет и три године након НАТО агресије и сукоба на територији АП Косово и Метохија може се констатовати да нигде у Европи не постоји таква друштвеногеографска сегрегација као што је случај са овом територијом Републике Србије. Расељено је преко 200.000 Срба, заједно са другим националним мањинама, те живе ван граница својих домова. Нигде данас у свету није

⁹ Циљ програма *ICOMOS National Committees – Heritage Risk Program* јесте да се идентификују места, споменици и локалитети који су угрожени.

регистровано такво етничко чишћење градова и села као што је случај са Србима и српским насељима на Косову и Метохији. Безбедносни услови и сви друштвеногеографски фактори, који су од значаја за одрживи развој Срба, данас су угрожени на Косову и Метохији. Истовремено, и социодемографске детерминанте указују на веома сложене процесе који су задесили српску заједницу на територији АП Косово и Метохија од 1999. до 2022. године. Они су испољени животом Срба у енклавама, без људског достојанства, прогонима, убијањима, паљењем и рушењем српских кућа, српских цркава, манастира, уништавањем гробља и без услова за повратак на своја вишевековна српска огњишта.

Културно-географске детерминанте уништених српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године указују на недвосмислено постојање и трајање српског културног наслеђа и на најбољи начин сведоче о вредностима српске нације и вишевековном српском континуитету на простору Косова и Метохије. Стечена културно-географска сазнања, базирана на објективном научном сазнању о уништеним црквама и манастирима, треба да послуже у детерминисању улоге коју је имало и коју има сакрално наслеђе на простору Косова и Метохије. Свакодневна животна пракса указује на својеврсну голготу Срба и српске културне баштине. Оријентисана пажња на 155 девастираних српских цркава и манастира у 115 насеља на Косову и Метохији даје поуздане научне културно-географске резултате за формирање слике о високо конфликтном друштву и застоју хумане заједнице која егзистира на Косову и Метохији. Забрињава друштвена заједница у којој се јавља убрзан темпо свакодневне девастације и рушења српских светиња као и нехуман однос према свему што је српско. Протерује се и терорише се свештенство Српске православне цркве. Проблематичан је развој будућих односа Срба и Албанаца. Несагледиве су последице до којих могу да доведу етнички конфликти на Косову и Метохији. Српски, историјски и културни споменици на Косову и Метохији представљају непоновљив доказ стваралаштва у разним историјским епохама и зато је очување, заштита и обнова српске културне и верске баштине веома значајна за опстанак српског народа, државе и Српске православне цркве.

Литература

- Бериша, Х. (2012). *Политичко насиље на Косову и Метохији од 1945. до 2003. године*. Београд: Факултет политичких наука.
- Бинач: *Српски векови срушени у једном дану* (2017). Доступно на: <http://gracanicaonline.info/2017/11/20/binac-srpski-vekovi-sruseni-i-jednom-danu/>, 17. април 2022.
- Војводић, Д. и Марковић, М. (ур.) (2017). *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, ујроженост*. Београд: САНУ.
- Грујић, Р. (1989). *Православна српска црква*. Крагујевац: Светлост.

Уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године: културно-географске дејерминанте

- Ђокић, Н. и Надовеза, Б. (2019). *Цркве и манастири на Косову и Метохији у XIX веку*. Крушевац–Београд: Историјски архив – Српски научни центар.
- Етнички моштивисани инциденти на Косову и Метохији, 2021/2022.* (2022). Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију. Доступно на: <http://www.kim.gov.rs/incidenti-kim.php>, 18. јул 2022.
- Задуждине Косова: сјоменици и знамења српског народа* (1987). Призрен–Београд: Епархија рашко-призренска – Богословски факултет.
- Закон о културним добрима Републике Србије* („Сл. гласник РС“, бр. 71/94, 52/2011 – др. закони, 99/2011 – др. закон и 6/2020 – др. закон). Доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/1994/71/1/reg>, 1. јун 2022.
- Ивановић, М. (2013). *Метохија-сјоменици и разарања 1923–2011*. Нови Сад – Београд: Прометеј – Службени гласник.
- Јефтић, А. (2011). *Од Косова до Јаговна*. Доступно на: <https://svetosavlje.org/od-kosova-do-jadovna-putni-zapisi/29/>, 20. јун 2022.
- Медојевић, Ј., Пунишић, М., Милосављевић, С. (2011). *Географска сјатајисјика*. Косовска Митровица: Природно-математички факултет.
- Медојевић, Ј. и Милосављевић, С. (2019). Демографски процеси на Косову и Метохији од 1999. до 2019. године. *Косовско-метохијски зборник*, 8, 265–285.
- Меморандум о Косову и Метохији Светјој архијерејској синода Српске православне цркве* (2003). Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Николић, М., Вукотић Лазић, М., Ротер Благојевић, М. (2021). Споменици светске културне баштине на Косову и Метохији – проблеми и перспективе заштите. *Архитектура и урбанизам*, 53, 89–99.
- Павличић, Ј. (2017). *Српско сјоменичко наслеђе на Косову и Метохији у светјлу савремених теорија о културној баштини*. Београд: САНУ.
- Павловић, М. (2019). *Географске реије Србије 2 – јланинско-којлинско-долинска макрореија*. Београд: Географски факултет.
- Петнаест јодина од мартаовској јојрома над Србима на Косову* (2019). Глас Подриња. Доступно на: <http://www.glaspodrinja.rs/cir/aktuelno/7721/petnaest-godina-od-martovskog-pogroma-nad-srbima-na-kosovu/>, 17. јул 2022.
- Писмо бр. 1047 Светјој архијерејској синода СПЦ јосјоји Ирини Боковој, Генералном директору Унеска, од 14. септембра 2015.* Доступно на: <https://mitropolija.com/2015/09/15/pismo-svetog-sinoda-spc-generalnom-direktoru-unesko-a-irini-bokovoj-povodom-pretenzije-da-drzava-kosovo-postane-clanica-unesko-a>, 25. јун 2022.
- Последња јресјоница Немањића* (2016). Доступно на: <https://www.opanak.rs/poslednja-prestonica-nemanjica/>, 1. јул 2022.
- Православни храмови унишјени од доласка КФОРА* (2009). Косово и Метохија, интернет портал. Доступно на: <http://www.kosovo-metohija.com/index.php/2009-12-21-16-12-20/2009-12-21-03-15/2009-12-21-04-06>, 1. јул 2022.
- Радовановић, Д. и Ђекић, М. (2019). *После усвајања Резолуције 1244 (1999–2017). Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, ујроженост*. Београд: САНУ.
- Радовановић, М. (2008). *Косово и Метохија*. Београд: Службени гласник.
- С. К. (2019). *Обијена црква у Бањској код Вучијрна*. Доступно на: <https://jedinstvo.rs/objiena-crkva-u-banjskoj-kod-vucitrna>, 16. јул 2022.

- Светишње и културна добра унишћени у маршовском појтому*. Доступно на: https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/unisteno_mart2004.pdf, 10. април 2022.
- Степић, М. (2019). Геополитички темељи српске стратешке културе. *Војно дело*, 8, 166–180.
- Степић, М. (2020). Косово и Метохија: геополитички аспекти брзог решења и замрзнутог конфликта. *Национални интерес*, 38 (2), 7–30.
- Стојанчевић, В. (1994). *Срби и Арбанаси 1804–1812. године*. Нови Сад: Прометеј.
- Сипрајтеија одрживој ојстјанка и поврајка на Косову и Метјохују*. Влада Републике Србије. Службени гласник РС бр. 32 од 14. маја 2010. Доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2010/32/1/reg>, 28. јул 2022.
- Сипрајтеишки приоритетни развоја културе од 2021. до 2025.* (2021). Министарство културе и информисања Републике Србије кроз своје. Доступно на: <https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/6132/Strate%20prioriteti%20razvoja%20kulture.pdf>, 12. август 2022.
- Унишћена и ошћена културна добра на Косову и Метјохују од 1999. до 2004. године*. Доступно на: https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/unisteno_osteceno_1999-2004.pdf
- Урошевић, А. (1964). *Косово*. Београд: Научно дело.
- Учешће Српске академије наука и уметности у унутрашњем дијалоју о Косову и Метјохују* (2018). Прилози чланова и одељења САНУ. Београд: САНУ.
- Фолић, Љ. (2001). *Расјетно Косово – оскрнављени и унишћени православно храмови и манастири (јун 1999. до маја 2001. године)*. Призрен: Епархија рашко-призренска.
- Цвијић, Ј. (1906). *Основе за геологију и геоморфологију Сипаре Србије и Македоније*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- ICOMOS (2022). *Heritage at Risk Reports—International Council on Monuments and Sites*. (n.d.). Retrieved from: <https://www.icomos.org/en/get-involved/inform-us/heritage-alert/heritage-at-risk-reports>, July 21, 2022.
- Jović Lazić, A. (2004). *Zaštita kulturne baštine na Kosovu i Metohiji. Međunarodni problemi*, 56 (4), 465–489.
- Minirana crkva u selu Pomazatin* (2000). Blic, Arhiva. (17. јул). Dostupno na: <http://www.blic.rs/vesti/hronika/minirana-crkva-u-selu-pomazatin/2xycm3b>, 20. јул 2022.
- Oskrnavljena crkva Svete Petke u selu Donja Šipašnica* (2021). Kancelarija za KiM: Arhiva (25. мај). Beta. Dostupno na: <https://beta.rs/vesti/politika-kosovo/146748-kancelarija-za-kim-oskrnavljena-crkva-svete-petke-u-selu-donja-sipasnica-foto>, 17. јул 2022.
- Oskrnavljena crkva-u-selu-Babljak* (2013). Radio KiM. Arhiva (22. јануар). Dostupno na: <https://www.radiokim.net/vesti/u-babljaku-oskrnavljena-crkva-i-obijene-tri-srpske-kuce.html>, 20. јул 2022.
- Pravoslavni hramovi uništeni od dolaska KFORA* (2009). Arhiva (11. decembar). Kosovo i Metohija, internet portal. Dostupno na: <http://www.kosovo-metohija.com/index.php/2009-12-21-16-12-20/2009-12-12-21-03-15/2009-12-12-21-04-06>, 17. јул 2022.

Јово М. MEDOJEVIĆ

Saša A. MILOSAVLJEVIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Natural Sciences and Mathematics

Department of Geography

Destruction of Serbian Churches and Monasteries
in Kosovo and Metohija from 1999 to 2022:
Cultural-Geographical Determinants

Summary

The autonomous province of Kosovo and Metohija is a historical part of Old Serbia and the central area of the medieval Serbian state of the Nemanjić family, which makes it a historical-geographical and cultural-geographical area of enormous importance for the Republic of Serbia. At the same time, the Serbian Orthodox Church throughout its entire spiritual, historical and cultural existence in Kosovo and Metohija shares the fate of the Serbian people. The destruction of Serbian religious monuments in Kosovo and Metohija has been happening for centuries, so the continuity of the destruction of Serbian churches and monasteries can be traced from the 17th century to the present day. During the NATO intervention on the Federal Republic of Yugoslavia and on the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija, which lasted from March 24 to June 9, 1999, Albanian extremists devastated and demolished the largest number of Serbian sacral monuments. At the same time, the period at the end of the 20th century and the first two decades of the 21st century was marked by the cruel persecution of Serbs from Kosovo and Metohija and the devastation of the entire Serbian cultural heritage. By applying the methodology of cultural-geographic research and field research, the goal of the paper is to confirm and document all known cases of devastation and destruction of Serbian sacral heritage in Kosovo and Metohija from 1999 to 2022, which were committed by the Albanian extremists.

Keywords: cultural-geographic determinants; Serbia; Kosovo and Metohija; churches; monasteries; devastation of monuments.

Историја
УМЕТНОСТИ

• • • • •

History of Art

Оригинални научни рад
удк: 316.75
doi: 10.5937/zrffp52-38747

ПАМЋЕЊЕ СПОРНИХ ЛЕГАТА ПРОШЛОСТИ ИЛИ КАД КУЛТУРА СЕЋАЊА УСТУКНЕ ПРЕД КУЛТУРОМ ПОНИШТАВАЊА

Милица С. БОЖИЋ МАРОЈЕВИЋ¹
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју уметности

¹ mbozic@f.bg.ac.rs

Рад примљен: 20. 6. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ПАМЋЕЊЕ СПОРНИХ ЛЕГАТА ПРОШЛОСТИ ИЛИ КАД КУЛТУРА СЕЋАЊА УСТУКНЕ ПРЕД КУЛТУРОМ ПОНИШТАВАЊА²

Кључне речи:
прошлост;
памћење;
култура сећања;
баштина;
култура
поништавања;
нежељено наслеђе.

Сажетак. Свакодневни живот испуњен је бројним сликама онога што је проминуло. Све оне, на различитим основама, остављају траг у времену и тако постају легати прошлости. Иако нам најчешће тај наслеђени корпус не прави проблеме како о пореклу тако ни о значењу, нити да ли ћемо га и како памтити, понекад се суочавамо са извесним нелагодама. Примера ради, наслеђе које баштини сећања на колонијализам и ропство, ратове, нуклеарне катастрофе радије бисмо заборавили. Рад трага за одговорима зашто одређени садржаји из прошлости опстају, а други нестају, као и када долази до промена њихове интерпретације. Наиме, развој информacionих технологија и нових модела комуникација, поред многих предности, допринео је развоју једне можда не нове, али свакако упадљивије културе размишљања. Базирана на осуди и негирању, критици без могућности адекватне одбране, култура поништавања (или отказивања) присутна је у многим сферама савременог живота. Иако забрана специфичних форми уметничког изражавања има дугу историју, данас смо сведоци формирања покрета који се боре за различите видове цензуре, и што је интересантно – они више нису инструисани од стране владајућих структура, већ долазе из саме културе, науке и уметности. Оправдавајући их педагошким разлозима, исправљањем неправди и бригом о култури сећања, непријатни садржаји се избегавају, изложбе се отказују, а споменици се модификују, руше. Допринос уметника и научника ревидира се и оспорава. Из тога произлазе бројна питања. Које идеје инспиришу такве иконокластичке акције? Ко су актери укључени у ове праксе? Када је различитост постала проблем, где је нестао дијалог? Које су просторне, социјалне и политичке импликације ових трансформација? У околностима овако муњевитих друштвених промена и (ре)интерпретација, чак и у науци је све теже остати сталожен и објективан. Општа хајка, а понекад и масовна хистерија, потпомажу да се лако склизне у ревизионизам. Уместо да се фокусирамо на могућности које нам отварају различите вредности легата прошлости, чини се да идемо ка томе да ће свако наслеђе, пре или касније, бити спорно.

² Рад је настао као део научноистраживачког пројекта *Човек и друштво у време кризе*, који финансира Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Поимање догађаја минулих времена веома сликовито објашњава Тодор Куљић: „Брут је убио Цезара и то је непобитно, наиме, није Цезар убио Брута. Али објашњења убиства су различита. Грубо речено, зависе од полазне премисе да ли је Брут био доследни републиканац или побуњеник и завереник? Објашњења зависе и од тога да ли се Цезар оцењује као велики државник или као узурпатор?“ (Куљић, 2006, стр. 5). То је, заправо, врло логично, јер како прошлост није статична, да бисмо је смислено и смишљено тумачили, неопходно је да оно што се догодило сместимо у ширу перспективу и формирамо контекст. У супротном, без историјског, филозофског и социолошког оквира, баратамо искључиво немим сведоцима неког другог времена.

Наслеђе, као савремена употреба прошлости, чини природну везу између историје и сећања. „Учитељица живота“ утврђује и тумачи шта се, кад и како десило у прошлости. Историчар не мора нужно да искуси неки догађај да би нам оставио сазнања о њему: довољно је да прибави адекватну грађу којом аргументује ставове. Но, упркос томе што је заснована на фактима, историја, стриктно говорећи, није чињенична, већ представља сет прихваћених судова. У том смислу, уколико историја није скуп историјских факата, онда историјске чињенице и не постоје, док их историчари не створе (Куљић, 2006). Баштина почива на сличним хипотезама. Прошлост дакако постоји као производ креативне имагинације, као одговор на неку потребу ствараоца. Из ње садашњост бира наслеђе за тренутну употребу и разматра шта ће бити пренето у замишљену будућност. На тај начин и историја и наслеђе представљају селективно коришћење прошлости према актуелним потребама и трансформишу је кроз интерпретацију. С тим у вези можемо да закључимо да је прошлост оно што се догодило, историја покушај да се то опише, објасни или реконструише помоћу одабраних извора, а наслеђе производ садашњости, намерно развијен и формиран тако да одговори тренутним захтевима (Tunbridge & Ashworth, 1996, стр. 6). И док оно што се десило заувек остаје као чињеница, променљиво је једино њено тумачење (Asman, 2011, стр. 16–28). У том смислу историја није ни славна ни срамна, већ то може бити само наш однос према њој, а

он је тесно повезан са консензусом ко одлучује шта ће се, због чега и на који начин памтити, интерпретирати и презентовати.

Шта је, онда, спорно?

Remembering is not the negative of forgetting.

Remembering is a form of forgetting.

(Kundera, 1995, стр. 128)

Свакодневни живот испуњен је бројним сликама онога што је проминуло. Све оне, премда на различитим основама, остављају траг у времену и тако постају легати прошлости. Иако нам у великој већини случајева читав тај наслеђени корпус не прави проблеме како о пореклу тако ни о значењу, нити да ли ћемо га и како памтити, понекад се суочавамо са извесним нелагодама. Поједино наслеђе попут, рецимо, неколико Унескових локација које баштине сећања на колонијализам и ропство, грађанске сукобе, ратове, нуклеарне катастрофе радије бисмо заборавили.

Ипак, они који не памте прошлости осуђени су на то да је њонављају. Ова јеврејска изрека, којом су обележене студије сећања већ безмало читав век, увек се посебно истиче када је реч о меморијализацији спорних легата нарочито блиске прошлости. Но, сам феномен памћења интригира људе много дуже. Наиме, шта је памћење, како мозак ради и шта се то догоди, па се деси супротни процес и настане заборав (љање) питања су на која наша врста тражи одговоре још од антике. Захваљујући томе, ми данас знамо да је памћење способност складиштења и присећања информација, коју чине кодирање, депоновање и (при)сећање, а да је његова функција оживљавање прошлог искуства кроз садашњи доживљај (Baddeley et al., 2009, стр. 1–7). Као такав збир онога чега се сећамо, оно је увек у тесној вези са учењем, јер не само да складишти информације већ даје и оквир у којем се нова сазнања повезују и омогућава да их касније призивамо и користимо.

Начине на које обрасци сећања и памћења формирају идентитет и однос према прошлости, кроз њихово преношење, измишљање, потискивање, заборављање, како у науци тако и у колективном памћењу проучава култура сећања. Као дисциплина издвојила се крајем XX века, а за разлику од вештине памћења која је индивидуална, култура сећања односи се на групу. Како у свакој друштвеној групи постоје неки облици културе сећања, реч је, у суштини, о универзалном феномену (Asman, 2011). Колективно памћење, даље, чини низ образаца и садржаја које људи уче, тумаче и мењају не би ли их уградиле у сопствени идентитет. Пошто ће исти догађај више људи видети и тумачити различито, колективно памћење не представља суму појединачних памћења, већ је израз потреба неке групе,

у одређеном тренутку, а формира се у сталној напетости између приватних и службене политике сећања (Asman, 2011, стр. 32). Будући да се тежње групе мењају временом, такво памћење није статично, а када се деси да тај групни оквир нестане, настаће заборав.³

Одговори на питања зашто одређени садржаји из прошлости опстају, а други нестају бледе пред чињеницом да је од тога шта ћемо изабрати да чувамо много важније како ћемо га касније интерпретирати (Asman, 2011, стр. 6–10). У случају спорних легата прошлости, тумачење прати несагласје, или дисонанца, то јест непостојање договора на који начин ће различити актери да памте, разумеју и представљају поменуто наслеђе (Tunbridge & Ashworth, 1996, стр. 22–33). Због тога одлучивање шта ћемо, зашто и на који начин валоризовати, чувати и комуницирати поколењима која долазе представља дуготрајан и сложен поступак који је у тесној вези са процесом селекције – како онога што смо решили да памтимо, презентујемо и комеморишемо тако и онога што смо се договорили да заборавимо, уништимо или, једноставно, игноришемо (Tunbridge & Ashworth, 1996, стр. 97).

Памћење прошлости кад свакодневица није оно што је некада била

Већ неко време се чисти и расирема. Прљаве мисли и речи се сивљају на индекс, нејоодбни аутори и научници пронађају, говорници се прекидају у пола речи, сиоменици руше, из програма изоришних и ојерских кућа се издају расисички и сексисички комади. Музеји враћају уметности из далеких крајева и дисципирају се од некад

³ Као обрнути поступак од памћења, заборављање је процес током кога се привремено или трајно губи оно што је било запамћено. Иако је заборављање, попут памћења, веома сложено и различите науке и дисциплине другачије дефинишу његова значења и вредности, обично се памћење посматра као врлина, а заборављање као пропуст. Ипак, и заборављање је имало свој „историјски тренутак“. И то не један. Тако се као пример у литератури често наводи примирје у атинском полису, након Пелопонеског рата. У Старој Грчкој је чак постојала и реч за такав вид заборављања – *tnesikakein* – што дословно значи „сећати се лошег“, а у то доба је представљала чин јавне цензуре зарад општег добра. *Damnatio memoriae*, односно „брисање из памћења“, помиње се још у Римском праву као казна која се примењује на владара и друге моћнике, који су постхумно проглашавани за државне непријатеље, те су њихове слике, статуе и остали трагови уништавани. Слично је било и током Француске револуције. Максима „заборавити и опростити“, односно, *perpetua oblivio et amnesia*, понављала се и касније кроз историју. Чак се последњих година појавила читава струја истраживача која инсистира на заборављању. Међу њима се посебно истиче Дејвид Риф и његово семинално дело *In Praise of Forgetting: Historical Memory and Its Ironies*, публикувано 2016. године. Више о овоме у: Božić Marojević, M. (2015). *(Ne)željeno nasleđe и prostorima pamćenja. Slobodne zone bolnih uspomena*. Beograd: СМiН.

*моћних мушкараца и жена беле коже који су их доносили. Литерарна
дела давно најисана йрейрављају се йо моралним мерилима
данашњице. Донедавно йодзасйууљене ейичке, релийиозне и сексуалне
йруйе не желе само да се њихов йлас чује, йшо већ имају, нейо им је йре
свеја намера да друйима зайворе усйа.*
(Liessmann, 2022)

Развој информационих технологија и нових модела комуникација, а посебно друштвених мрежа и медија, поред многих предности (попут тога да су бројне корисне информације на клик далеко, брже, лакше и јефтиније доступне) допринео је и једној можда не новој, али свакако данас далеко упадљивијој култури размишљања. Базирана на осуди, негирању, оштрој критици без могућности адекватне одбране (јер кад је нешто у тој мери вирално, разум под притиском психологије масе попушта и реплика постаје готово невидљива), култура поништавања (или отказивања) присутна је у готово свим сферама свакодневног живота. Забринутост, или можда прецизније „забринутост“, за културу памћења тако је досегла један нови ниво. Наиме, „оно што у малим академским круговима важи за морално добро и политички коректно, сад постаје општа мера ствари која не трпи никакав отпор, никакву примедбу. Емоције, афекти и схватање субјективне повређености код људи који се осећају дискриминисанима, данас су фактор који одређује програме издавачких кућа и уређивачку политику медија, руши научне каријере, бира преводиоце по кључу, диктира музички и литерарни канон, одлучује како ће се звати улице, какви ће споменици стајати у јавном простору. Чак се и важне историјске личности које нису деловале потпуно морално исправно у свом времену – а која јесте! – протерују у скромне фусноте у школским и универзитетским програмима“ (Liessmann, 2022).

Покушаји прецизирања тога шта се подразумева под културом поништавања, односно отказивања, и даље интригирају истраживаче. Оно око чега ипак постоји делимични консензус јесте да се „отказивање“ односи на оне који су одговорни за неко погрешно понашање и проблематичне ставове и представља критику већег броја појединаца која се пласира најчешће на интернету, премда није искључиво ограничена на тај медиј комуникације. Ив Нг (Ng, 2020, стр. 623) поменути феномен описује као ограђивање од оних за које се процењује да су рекли или урадили нешто неприхватљиво. Кларк (Clark, 2020, стр. 88) ову појаву тумачи као чин којим појединац повлачи своју пажњу, присуство, време и новац од некога или нечега чије су вредности, (не)деловање или говор увредљиви, а Норрис (Norris, 2020, стр. 2) као покушај да се неко изопшти због кршења друштвених норми. „Кенсловање“ је постало посебно уочљиво у време пандемије ковида 19, када је пракса социјалног дистанцирања показала у којој мери је

важно да се, на пример, одржи позитиван јавни профил компанија (Morgan, 2021, стр. 5–6). Кембриџов речник културу поништавања и прозивања (позивања, узбуђивања), међутим, види као синониме. Под референцом „call out culture“ наводи се да је реч о феномену под којим се подразумева критиковање појединаца у јавности због неких њихових поступака, а да се понекад назива и „cancel culture“. Ипак, пре би се могло рећи да је култура отказивања надоградња, то јест „природна“ ескалација – од указивања на проблем до осуђивања особе која у томе учествује (Burmah, 2021).

Упражњавање културе поништавања појединци правдају педагошким моментом, са циљем заштите аудиторијума од негативних мисли и непријатних слика и догађаја. И премда се на први поглед у корену бројних „отказивања“ могу препознати позитивне интенције, не можемо да занемаримо негативне последице. На то су 2020. године у писму Харперсу указали потписници међу којима су Маргарет Атвуд, Ноам Чомски, Салман Ружди и др. Фокусирајући се на деградацију слободе изражавања, као један од аспеката ове појаве, истакли су отпуштање, јавно срамоћење и дељење личних информација као неке од преоштрих санкција (Harpers, 2020).

Ни број критичара, ни озбиљност критике, ни обим стварних последица до којих доводи (неретко не само прогон већ и освета) чини се да аудиторијуму није од пресудног значаја, јер, ма колико да обичном посматрачу ситуација делује тривијално, она је ипак резултат нечега много озбиљнијег. О томе пише Пеги Нунан у колумни у *The Wall Street Journal*: „Друштвени медији су пуни нагомиланих политичких и идеолошких руља. У занимљивом отклону од демократске традиције, они не покушавају да придобију другу страну. Они само осуђују и покушавају да ућуткају“ (Noonan, 2019).

Претпоставља се да је „кенсл култура“ део наше свакодневице негде од 2017. године након што је постала популарна идеја о „отказивању“ познатих личности због проблематичних поступака или изјава (NY Times, 2018). Вебстеров речник ју је повезао са #MeToo покретом, јер се појачана употреба синтагме поклопила са порастом заступљености тог хештага на мрежи (Merriam-Webster's Online Dictionary, 2022). Тренд „прозивања“ некога ударио је темеље за тотална отказивања, а корени тих поступака могу се пронаћи неколико година раније у Tumblr блоговима, посебно на страници *Your Fave is Problematic*, на којем су „фанови“ расправљали о томе зашто су њихове омиљене звезде несавршене (Romano, 2020). Истраживачи ове појаве углавном се слажу са тим да се прва референца на отказивање особе у поп култури јавила када је у филму „New Jack City“ лик којег тумачи Весли Снајпс изјавио: „Откажи ту [жену]. Купићу другу“. Изјава је била последица тога што његова девојка није одобравала његово насилно понашање. Готово двадесет година касније тај цитат ће у својој песми „I am single“ поменути репер Лил Вејн (Romano, 2020).

Пуий до йакла йойлочан је добрим намерама?

У бити културе поништавања налазимо јавно посрамљивање. Но, тај модел понашања постоји откад је века и света. Сетимо се само поливања катраном и перјем или бријања глава женама које су сматране издајницама у Француској након Другог светског рата. Листа великана који су досад отказани је непрегледна – од Галилеа, Мартина Лутера, Дарвина, Нелсона Менделе до Битлса, Џејмса Џојса, Владимира Набокова... Међутим, ово чему сада сведочимо, звали га јавним срамоћењем, прозивањем или поништавањем, у савремености има потпуно другачији обим, јер хајка сада није резервисана искључиво за јавне личности. Понекад се дешава да су појединци мета осуде због поступака из ране младости. И, коначно, „отказивање, брисање и повлачење не долази из варварског акта споља, из њој нечега страног, већ је део аспеката и појавне форме саме културе“ (Liesmann, 2022).

Примера данас има прегршт. Тако је, пре извесног времена, Универзитет у Единбургу одлучио да преименује Кулу Дејвида Хјума, један од најпрепознатљивијих топоса у овом кампусу, у Џорџов трг 40 (BBC, 2020). Одлука је донета након што је уочено да је филозоф у каријери имао расистички испад, а да изненађење буде још веће – ни Џорџ III, по којем објекат сада носи име, не може се сматрати перјаницом антирасизма. С тим у вези, поставља се питање да ли је „Ле Бон Давид“, како су га париски научници прозвали због његове добре нарави и веселог темперамента, имао више предрасуда од других мислилаца његовог времена? Није тајна да је Волтер, на пример, био антисемита, а да је Њутн био акционар компаније која је снабдевала робовима Латинску Америку (Chisick, 2002; RT, 2021).

Две ствари данас се замерају Хјуму. Прва је та што је позвао једног од својих покровитеља, лорда Хертфорда, да купи плантажу робова у Гренади, о чему сведоче писма из друге половине XVIII века. Они који покушавају да оправдају Хјума наводе да је он вероватно мислио да ће инвестиција бити исплатива за његовог пријатеља, те да је превише очекивати да у својству финансијског саветника филозоф намеће моралне ставове. Из те перспективе посматрано, а ако бисмо направили паралелу са савременим тренутком, да ли онда свако ко данас на било који начин подржава компаније које профитирају злоупотребом људских права подлеже истим оптужбама као и Хјум? У овом случају нас додатно интригира чињеница да је Хјум готово двадесет година раније у једном од својих есеја расправљао против институције ропства у Грчкој (Law & Liberty, 2020). Но, друга замерка на легат који су нам оставила Хјумова размишљања далеко је озбиљнија. Наиме, покушавајући да оспори Монтескјеову тврдњу да клима и други физички узроци одређују оно што бисмо назвали културом, Добри Давид пише да је склон да верује да су црнци природно инфериорнији

у односу на белце, додајући да међу њима нема генијалних произвођача, нема уметности нити науке (Law & Liberty, 2020).

Интернет петицију против Хјума потписало је више од 1.700 људи, а одлуку о преименовању објекта, уз образложење да ставови по питању расе, иако нису били неуобичајени за то време, данас изазивају узнемиреност јавности, донео је универзитетски Комитет за равноправност и различитост, прецизније, његов поткомитет за расну равноправност и антирасизам. Паралелно с овом одлуком, одједном је понестало средстава за Хјумову стипендију, али Универзитет и даље наставља да подстиче студенте и особље да проучавају Хјумов живот, рад и наслеђе (BBC, 2020).

У месецима за нама и Кант је постао расиста. Његов некадашњи филозофски допринос данас пада у воду, због цитата из Физичке географије, у којима истиче надмоћ беле расе у односу на Индијце, потом црнци и америчке староседеоце које котира на дну лествице (Liessmann, 2022). Судбина „канселовања“ задесила је и Чарлса Дарвина, а након руске инвазије на Украјину широм света скидани су руски класици са репертоара. Део јавности покушао је да укаже на упадљиву сличност са немачким третирањем „дегенеративне уметности“. Упркос томе, врхунац парадокса био је када је отказан Булгаков, иначе пореклом Украјинац.

Забрана специфичних форми уметничког изражавања, међутим, има дугу историју. Довољно је да се сетимо турског уништавања нашег фреско-сликарства, рецимо. И док је укидање државне или црквене цензуре у каснијим епохама важило за прогрес, данас смо сведоци формирања покрета који се свим средствима боре за различите видове цензуре, и што је интересантно – они више нису инструисани од стране владајућих структура, већ долазе из саме културе, науке и уметности. „То је парадокс духа времена, да управо они, чији је темељени предуслов деловања постојање слободе, сада налазе задовољство у томе да сами себи забрањују и ограничавају ту исту слободу – само да би се нашли на наводно исправној страни“ (Liessmann, 2022).

Године 2020. у Националној галерији у Вашингтону отказано је отварање путујуће изложбе са делима из циклуса „Ку-клукс-клан“, америчког уметника Филипа Гастона. Наиме, директорка установе, а након консултација са запосленима и колегама из других музеја где је требало поставка да гостује⁴, обавестила је Управни одбор да догађај треба да буде одложен, цитирајући колегу црнца: „Гледање слика Клана за мене је као да сам засекао још једну рану на руци и сипао со у њу. Спреман сам да то урадим, али то мора да буде ради неког вишег циља“. Упркос томе што се Гастон у тим делима обрачунава са америчким расизмом, директори одабраних музеја

⁴ Изложба је требало да се одржи и у Тејт галерији у Лондону, Музеју лепих уметности у Бостону и у Хјустону.

заузели су становиште да је пре организовања изложбе неопходно да се тимови стручњака интерно позабаве његовом уметношћу. Предлог да се пројекат одложи до 2024. године изазвао је салве негодовања савремених уметника. Они су потом у отвореном писму, између осталог, истакли да се музеји плаше контроверзи и да сумњају у интелигенцију сопствене публице (NY Times, 2020).

У мају текуће године поставка је ипак отворена у Бостону. Уз слике фигура са капуљачама направљене су табле са ширим историјским контекстом; специјалиста за трауму је за посетиоце начинио памфлет „Емоционална спремност“ у којем публику позива да „идентификује сопствене границе и поведе рачуна о себи“, а, такође, начињена је и „обилазница“ која омогућава посетиоцима да заобиђу (непријатна!?) дела на тему Клана. Отварање је поново изазвало жестоку дебату о томе да ли је одлагање било заиста нужно, да ли је само показало да се музеји клоне изазовног, провокативног рада у епохи повећане осетљивости у којој живимо, или је здрав знак да се са закашњењем суочавају са потребом да промене начине на који раде (NY Times, 2022). Ипак, и даље је остало недоречено да ли ће и у којој мери „случај Гастон“ допринети (ауто)цензури, односно, да ли ће институције успети да се одупру претераној обазривости, па чак и подилажењу јавном мњењу, јер би у музеје свакако требало да се иде због уметности која провоцира и стимулише.

(Ре)интерпретација прошлости најупадљивија је у контексту споменичког наслеђа. Рушење конфедералних споменика у Сједињеним Државама, рушење империјалистичких статуа у британским градовима, оспоравање колонијалних споменика у Јужној Америци, рушење маузолеја Георгија Димитрова у Софији, уклањање трагова пољске или совјетске владавине у Украјини, скидање Лењинових споменика из јавног простора широм Источне Европе, расељавање споменика бившег диктатора Чанг Кај Шека на Тајвану и уништавање статуа ауторитарног владара Хафиза ел Асада у Сирији само су неки примери поступања са тековинама спорних легата. Поред ових радикалних поступака, нове политичке елите неретко смишљају и алтернативне технике, којима мењају њихово значење. Понекад су те измене ограничене на промену имена, натписа, уклањање или додавање нових симбола и учитавање пожељних сећања, а често споменике сместе у музеје, будући да је тамо њихово излагање и тумачење контролисано. Овакве измене неретко су веома важне за афирмацију новог идентитета многих места, будући да нас значења која симболички пејзаж преноси позивају да се запитамо ко је присутан, а ко одсутан у јавним репрезентацијама, као и по чему су ти људи или предмети значајни и како су заслужили своје место у јавним сећањима, па сходно томе и у јавним просторима.

Но, ко контролише репрезентације и у којој мери су и коме оне спорне? Студент Универзитета у Кејптауну, Чумани Маквеле, у марту 2015. године бадио је канту људског измета на бронзану статуу Сесила Роудса. Британски магнат, политичар и премијер, контроверзна личност која је Африканце сматрала нижом расом, имао је скулптуру на улазу у кампус. Чуманијеву герилску акцију која је убрзо прерасла у протестни покрет „Роудс мора пасти“ подржала је група колега студената и професора. Демонстранти, који су себе називали „падобранцима“, присуство споменика видели су као чин дискриминације и насиља над црнцима, студентима и особљем, јер је, како су тврдили, славио колонијалног владара који је водио политику беле супремације. Протест се састојао од окупације, присвајања, модификовања и трансформације статуе, поливања кантама боје, цртања графита, постављања транспарената, перформанса, разговора. Циљ ових активности био је да се од кампуса направи меморијални пејзаж у којем ће, с једне стране, бити препознатљива историја црнаца који су изградили Универзитет, а са друге, места насиља и гробови црних робова који се налазе унутар комплекса Универзитета. Пажња јавности широм света привучена је путем друштвених мрежа, укључујући Фејсбук страницу и Твитер хештагове. Након гласања Сената Универзитета, статуу је извукао кран и уклонио (Timalsina, 2021).

Током протеста „Black Lives Matter“ у Бристолу, четворо младих срушило је статуу Едварда Колстона, трговца робљем из XVII века, и бацило је у луку. Ова 5,5 метара висока статуа, која је стајала од 1895. године на Колстон авенији, дуго је изазивала гнев грађана. У време када је подигнута, била је спомен на његова филантропска дела, будући да је широкогрудо финансирао школе и болнице. Колстон је, наиме, одрастао у богатој трговачкој породици у Бристолу, а након школовања у Лондону постао је успешан трговац текстилом и вуном. Године 1680. придружио се компанији Royal African, која је имала монопол на трговину робљем у западној Африци. Формално ју је водио брат краља Чарлса II који је касније преузео престо као Џејмс II. Компанија је робове – укључујући жене и децу – означавала RAC иницијалима на грудима (BBC, 2022). Верује се да је (посредно) продао око 100.000 људи између 1672. и 1689. године и да је највећи део богатства и стекао на тај начин. Колстоново име уткано је у читав Бристол – поред скулптуре, имао је школу, концертну дворану, пословни блок, кулу и улицу. Још 2018. године одлучено је да се његов допринос граду преиспита и да се промени легенда на споменику, допуном о његовим активностима у вези са трговином робљем, али коначна формулација текста никада није договорена. Бристолски музеј је на свом веб-сајту покушао да објасни разлог зашто је Колстонова статуа остала у граду: „Колстон никада, колико нам је познато, није трговао поробљеним Африканцима за личну корист“. Ипак, додали су: „Оно што знамо је да је 11 година био активан члан управног

тела RAC, компаније која је трговала поробљеним Африканцима“ (Bristol's Free Museums and Historic Houses, 2022).

Након што је споменик „пао“, статуа је изложена у музеју M Shed, заједно са транспарентима са протеста. Недуго затим урађено је истраживање чији су резултати показали да је жеља грађана да скулптура тамо и остане. Наиме, у анкети у којој је учествовало скоро 14.000 испитаника, 74% рекло је да жели да статуа буде изложена у музеју и да буде положена бочно. У извештају се, такође, наводи да би постоље и оригинална плоча требало да остану на свом месту, али допуњени за натпис зашто је статуа први пут постављена и када је скинута. Од 16% људи у Бристолу, који нису желели да виде статуу у градском музеју, око три четвртине инсистирало је да се врати на постоље, а једна четвртина предложила је да је треба уништити или не изложити. Мишљења су била подељена и о томе шта би требало урадити са постољем. Суграђани су упитани да ли би више волели да постамент остане заувек празан, да се на њега стави трајна замена или да се користи као привремени „сталак“ за уметничка дела или скулптуре. Закључено је да би требало обезбедити средства за повремене поставке, а да у одређеним периодима постоље треба да остане намерно празно. На питање које емоције рушење споменика изазива код њих, 56% испитаника рекло је да има позитиван осећај о том чину. Млађи мушкарци и жене осећали су се позитивније у вези са тим, док су они који се осећају негативно навели да је узрок томе начин на који је уклоњена скулптура (BBC, 2022). Ипак, с тим у вези не смемо занемарити да је бацање споменика Колстону у море додатно симболично – наиме око 19.000 Африканаца је тако завршило животе на бродовима, путујући у „обећану земљу“. Посебан изазов за музеј био је да осмисли начин како да презентује озбиљно оштећену статуу особе која је за један део заједнице симболизовала великодушност, доброту и филантропију, а за други неправду, патњу и угњетавање. Одлучили су да је представе онако како су је примили: оборену и осликану. У том положају остала је због реалних мањкавости – превише је била оштећена да би стајала усправно. Кустоси су решили да графите не уклоне, како би служили као сведочанство о најзначајнијем историјском тренутку скулптуре.

Сви ови догађаји отворили су и питања о друштвено-политичкој улози савременог феномена заузимања, модификовања, те рушења, са једне стране, и са друге подизања споменика у урбаним јавним просторима широм света. Зашто споменици морају „пасти“? Које идеје инспиришу такве иконокластичке акције? Ко су актери укључени у ове праксе? Које су просторне, социјалне и политичке импликације ових трансформација? Нема сумње да је демолирање споменика увек политички мотивисано. Но, иконоклазам, којим год мотивима да је задојен, заправо је увек одраз једне немоћи. Наслеђе, чија је улога (првобитно била) да ода почаст владајућим

елитама, у време политичких превирања или промене режима, често постане мета напада. Мартин Варнке (Martin Warnke) дели ове нападе на иконоклазме одоздо и одозго. Они којима недостаје политичка снага, своје незадовољство изражавају одоздо, протестима који резултирају делимично уништеним делима. Они који пак имају политички положај врше иконоборства одозго, искорењујући наслеђе других, стварајући нове симболе моћи. Док се иконоборци одоздо критикују као пуки вандалаи, иконоборство одозго често успева да прикрије своју деструктивну природу стварањем естетски вредног новог дела.

И, шта ћемо сад?

*Life is not what one lived, but what one remembers
and how one remembers it in order to recount it.
(Márquez, 2003, VI)*

У савременим друштвима, историјске неправде одражавају се не само на институције, законе и политике већ се огледају и у ономе чега се сећају појединци, породице, заједнице и нације. Како је то у свом чланку „Историја и сећање: антиномски пар?“ сажео Енцо Траверсо – историја и сећање настају из исте тежње и имају исти циљ, а то је елаборација прошлости. Међутим, историја је писање о прошлости по правилима заната, које настоји да одговори на питања које поставља сећање уз обавезну дистанцу (Traverso, 2012, стр. 10), јер не смемо заборавити да се историјско памћење формира кроз примарно искуство, културу сећања и историју као науку и да, што је прошлост ближа, то је утицај актуелних интереса присутнији (Asman, 2011, стр. 10). Иако је прошлост немогуће вратити унатраг и променити, она се може поново писати и проценити, а у одређеним случајевима то је и пожељно.

Нема ничега спорног у ставу да власт и победници пишу и контролишу историју како би оправдали властите поступке. Из тога, логично, произилази да онај ко контролише „производњу“ таквих информација контролише и културу, а културна доминација успоставља се преко традиције, која је увек осмишљена, одређена и изабрана верзија прошлости (Kuljić, 2006, стр. 138–139).

Како доживљавамо свет око нас одражава се и на то како ћемо се понашати. Пред крај прошлог века Џон Елстер писао је да друштвене норме треба разликовати од навика, правних норми и моралних норми. Друштвене норме су рецепти које људи користе у било којој ситуацији и са којима се слаже већина те групе. Чланови заједнице их не спроводе из сопственог интереса нити из самоодржања нити као одговор на етичке

последике (Elster, 1989). У случају културе поништавања, појединци реагују на понашање које крши норме тако што „кривце“ позивају да спроведу оно за шта верују да је општеприхваћено или би бар то требало да буде. Када користе моралне норме да би наметнули поштовање и осудили девијантност, више се ослањају на патос него на етос, па се тако моралне норме боре за превагу над друштвеним када је отказивање у игри (Saint-Louis, 2021). Због таквих ситуација све чешће се креира спирала ћутања – индивидуа има страх од изолације, јер ће је друштво изопштити због другачијег мишљења и онда га и не изражава (Hueguy et al., 2014).

Многим људима процес јавног позивања на одговорност и дојкот постао је важно оруђе социјалне правде, начин борбе кроз колективну акцију против неких од огромних неравнотежа моћи. Другима пак није. Из тога се даље постављају следећа питања: 1. Да ли је култура отказивања важно оруђе за постизање друштвене једнакости или нови облик застрашивања народа? 2. Да ли она чува културу сећања или креира ново наслеђе? 3. Да ли нас сама помисао да можемо бити „отказани“ одвраћа од потенцијално лошег, то јест, неконвенционалног понашања? 4. Несугласице су – у одређеној мери – неизбежне у сваком односу и саставни су део људског постојања. Ако сам корен културе поништавања лежи у нашој неспособности да делујемо у складу са истим „добрим“ моралом, где је тачно повучена граница између два супротстављена становишта? 5. У ком тренутку је „поштено“ отказати некога? 6. Колико различита треба да буду мишљења да би неко био отказан? 7. Која је разлика између пуког мишљења и нечијих најдубљих моралних уверења? (Mölder & Simm, 2020).

У околностима овако муњевитих друштвених промена и (ре)интерпретација, чак и у науци све је теже остати сталожен и објективан. Општа хајка, а понекад и масовна хистерича, потпомажу да се лако склизне у ревизионизам, а овим темпом, нажалост, чини се, да ће свако наслеђе, пре или касније постати спорно и да ћемо, уместо да се фокусирамо на разумевање његових различитих вредности, разумну меру сумње и уздржаности тражити свећом.

Литература

- Anonim. (2018, Jun 28). Everyone Is Canceled. *NY Times*. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2018/06/28/style/is-it-canceled.html>
- Anonim. (2020, July 7). A Letter on Justice and Open Debate. *Harpers*. Retrieved from: <https://harpers.org/a-letter-on-justice-and-open-debate>
- Anonim. (2020, September 13). Edinburgh University Renames David Hume Tower over 'Racist' Views. *BBC*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-edinburgh-east-fife-54138247>

- Anonim. (2020, September 30). The Philip Guston Show Should Be Reinstated. *NY Times*. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2020/09/30/arts/design/philip-guston-shows-open-letter.html>
- Anonim. (2020, September 13). Edinburgh University Renames David Hume Tower over ‘Racist’ Views. *BBC*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-edinburgh-east-fife-54138247>
- Anonim. (2021, April 26). Gravity Is Racist? Sheffield Uni. Wants Disclaimers on Isaac Newton’s Theories, Says He Benefited from ‘Colonial Activity’. *RT*. Retrieved from: <https://www.rt.com/uk/522155-isaac-newton-colonial-racist/>
- Anonim. (2022, May 1). Delayed Philip Guston Show Opens, with a Note from a Trauma Specialist. *NY Times*. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2022/05/01/arts/philip-guston-show-debate.html>
- Anonim. (2022, January 5). Edward Colston Statue: Four Cleared of Criminal Damage. *BBC*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/news/uk-england-bristol-59727161>
- Anonim. (2022, February 23). Colston Statue Should Be Displayed in Museum, Public Says. *BBC*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/news/uk-england-bristol-60247092>
- Asman, J. (2011). *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta.
- Baddeley, A., Michael, E. W., Anderson, M. C. (2009). *Memory*. New York: Psychology Press.
- Božić Marojević, M. (2015). *(Ne)željeno nasleđe u prostorima pamćenja. Slobodne zone bolnih uspomena*. Beograd: CMiH.
- Burmah, L. S. (2021). *The Curious Cases of Cancel Culture*. Electronic Theses, Projects, and Dissertations. Retrieved from: <https://scholarworks.lib.csusb.edu/etd/1289>
- Cancel Culture. (n.d.) *Merriam-Webster’s Online Dictionary*. Retrieved on May 15, 2022 from: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/cancel%20culture>
- Clark, M. D. (2020). DRAG THEM: A Brief Etymology of So-Called “Cancel Culture”. *Communication and the Public*, 5(3–4), 88–92.
- Chisick, H. (2002). Ethics and History in Voltaire’s Attitudes toward the Jews. *Eighteenth-Century Studies*, 35(4), 577–600.
- Edward Colston. Bristol’s Free Museums and Historic Houses. Retrieved on March 22, 2022 from: <https://museums.bristol.gov.uk/narratives.php?irn=2374>
- Elster, J. (1989). Social Norms and Economic Theory. *The Journal of Economic Perspectives*, 3(4), 99–117.
- Hyegyu, L. et al. (2014). When Do People Speak Out? Integrating the Spiral of Silence and the Situational Theory of Problem Solving. *Journal of Public Relations Research*, 26(3), 185–199.
- Johnson, D. (2020, September 24). Cancelling “Le Bon David”. *Law & Liberty*. Retrieved from: <https://lawliberty.org/cancelling-le-bon-david>
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja.
- Kundera, M. (1995). *Testaments Betrayed*. London: HarperCollins.
- Liessmann, K. P. (2022). Das Ende der Vernunft. Der Pragmaticus. Брутални трибунали политичке коректности: Погоди ко долази на вечеру! Превод на српски преузет са: <https://www.rts.rs/page/oko/ci/story/3208/drustvo/4736364/cancel-culture-pogodi-ko-dolazi-na-veceru.html>
- Márquez, G. G. (2003). *Living to Tell The Talle*. New York: Vintage Books.

- Mölder, B. & Simm, K. (2020). Disagreements: An Introduction. *Trames: A Journal for the Humanities and Social Sciences*, 24(3), 271–277.
- Morgan, W. D. (2021). *Cancel Culture in College: A Phenomenological Study to Define Cancel Culture in the College Generation*. Senior Theses, University of South Carolina. Retrieved from: https://scholarcommons.sc.edu/senior_theses/479
- Ng, E. (2020). No Grand Pronouncements Here...: Reflections on Cancel Culture and Digital Media Participation. *Television & New Media*, 21(6), 621–627.
- Noonan, P. (2019, March 7). Get Ready for the Struggle Session. *Wall Street Journal*. Retrieved from: <https://www.wsj.com/articles/get-ready-for-the-struggle-session-11552003346>
- Norris, P. (2020). Closed Minds? Is a ‘Cancel Culture’ Stifling Academic Freedom and Intellectual Debate in Political Science?. Harvard Kennedy School Working Paper No. RWP20-025. Retrieved from: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3671026>
- Romano, A. (2020, August 25). Why We Can’t Stop Fighting about Cancel Culture. *Vox*. Retrieved from: <https://www.vox.com/culture/2019/12/30/20879720/what-is-cancel-culture-explained-history-debate>
- Saint-Louis, H. (2021). Understanding Cancel Culture: Normative and Unequal Sanctioning. *First Monday*. Retrieved from: <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/10891/10177>
- Timalsina, T. (2021). Why Rhodes Must Fall. *Harvard Political Review*. Retrieved from: <https://harvardpolitics.com/rhodes-must-fall/>
- Traverso, E. (2013). Istorija i sećanje: antonimski par?. U: R. Rädle i M. Pisarri (ur.), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada* (10–29). Beograd: Milan Radanović.
- Tunbridge, J. E. & Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: J. Wiley.

Milica S. BOŽIĆ MAROJEVIĆ

University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Department of Art History

Remembering Contested Legacies of the Past or When the Culture of Remembrance Gives Way to the Cancel Culture

Summary

Everyday life is filled with numerous images of what has passed. All of them, although on different bases, leave a mark in time and thus become legacies of the past. Although we usually understand and accept this inherited corpus without a problem, sometimes we face certain inconveniences. For example, we would rather

forget the heritage that remind us of colonialism and slavery, civil conflicts, wars, nuclear catastrophes. This paper searches for answers as to why certain contents from the past survive and others disappear, as well as when and why we decide to change their interpretation. Namely, the development of information technologies and new models of communication, in addition to many advantages, has contributed to the development of a perhaps not new, but certainly more striking culture of thinking. Based on condemnation, denial, harsh criticism without the possibility of adequate defence, the cancel culture is present in almost all spheres of everyday life. “Concern” for the culture of memory thus has reached a new level. Although the ban on specific forms of artistic expression has a long history, today we are witnessing the formation of movements that fight by all means for various types of censorship, and interestingly, they are no longer instructed by governing structures, but come from culture, science, and art. Justifying these actions with pedagogical reasons, correcting injustices, and caring for the culture of remembrance, unpleasant and politically incorrect contents are avoided, exhibitions are cancelled, monuments are occupied, modified, destroyed. The contribution of once famous artists and scientists is being revised and challenged. This raises a number of questions. What ideas inspire such iconoclastic actions? Who are the actors involved in these practices? When diversity became a problem, where did the dialogue go? What are the spatial, social and political implications of these transformations? In the circumstances of such rapid social changes and (re)interpretation, it is increasingly difficult to remain calm and objective even in science. The general chase, and sometimes the mass hysteria, help us to easily slip into revisionism. Instead of focusing on the possibilities that different values of the legacies of the past open to us, it seems that we are moving towards the fact that every heritage, sooner or later, will be disputable.

Keywords: past; memory; culture of remembrance; heritage; cancel culture; contested heritage.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Оригинални научни рад
УДК: 7.032(497.11)
7.033.1/.2
7.046.3:27-225
DOI: 10.5937/zrffp52-41296

FISH SYMBOL AND MARITIME MOTIFS ON LATE ANTIQUE LAMPS FROM CENTRAL BALKANS

Danijela T. TEŠIĆ RADOVANOVIĆ¹
University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy
Department of History of Arts

¹ danijela.tesic@pr.ac.rs; d.tesic@yahoo.com

Рад примљен: 6. 11. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

FISH SYMBOL AND MARITIME MOTIFS ON LATE ANTIQUE LAMPS FROM CENTRAL BALKANS

Keywords:

lamp;
light;
fish;
shell;
ship;
maritime motifs;
iconography.

Abstract. Elements of Christian visual culture appeared in various media in monumental and applied art during the late antique period, from painted decoration in the catacombs, through funerary monuments, to utilitarian objects such as jewellery and lamps. The paper analyses the symbolic meaning of fish and maritime motifs in the context of the late antique visual culture of the Mediterranean and their meaning within the *Interpretatio Christiana*, as well as the appearance of these motifs on late antique lamps. Ten lamps with maritime motifs or in the form of fish or dolphins are known from the territory of the Central Balkans. Elements of decoration are considered in relation to analogies, textual references, and the context of the finds.

The fish motif and maritime themes were often depicted in the Late Antique art. Such representations can be traced back to prehistoric times, and in the Mediterranean world, fish had a special meaning that was manifested over time through representations in the visual culture of Mesopotamia, Egypt, Syro-Palestine, and the Greco-Roman world (Scheftelowitz, 1911, pp. 368–369; Schloessinger, 1950–51, p. 86). It is not surprising that the sea and its rich fauna and flora, an important natural and economic factor in the life of the inhabitants of the Mediterranean, have interested artists very early on. It is obvious that people have always been receptive to the vivid beauty of the deep sea. At the same time, sea creatures found their place in religions and myths of the inhabitants of the Mediterranean coast. That is why maritime scenes and sea creatures appear in visual representations with a decorative function and symbolic meaning, which are often intertwined. In Late Antiquity, the fish motif is especially associated with Christianity, although the symbolism of this motif goes back several millennia and it is really difficult to fathom when the fish became an unquestionably Christian symbol in the visual culture of antiquity. The symbolic and apotropaic meaning of the fish has survived to this day in the Mediterranean world, where amulets in the form of fish are worn as a symbol of fertility and immortality, believed to ward off evil forces (Goodenough, 1956, pp. 3–4; Schloessinger, 1950–51, pp. 86–87).

The meaning of the fish motif, its history, and the formation in Christianity have been given a lot of attention by scholars, but without a final answer as to whether *ΙΧΘΥΣ* is a Christian invention or is based on an older tradition. The textual and epigraphical material was analysed by Morey (1910–1912), among others. Dölger (1928–1957) gave an exhaustive overview of the material culture. Scheftelowitz (1911) and especially Goodenough (1953–1968) contributed to the interpretation from the standpoint of Jewish visual culture, the latter particularly with a comparative presentation of Christian and Jewish material. In recent decades, fish symbolism has been dealt with by Kant (1993) in his thesis *The Interpretation of Religious Symbols in the Graeco-Roman World: A Case Study of Early Christian Fish Symbolism*. This work is important because of the contemporary approach to the topic and reinterpretation that re-examines

the uncritical connection of image and text and emphasizes that “interpreters must consider two kinds of projection (a double projection)—their own and that of past viewers” (Kant, 1993, pp. 16–17). Stroumsa (1992, pp. 199–206) writes about messianic symbolism, while Rasimus (2012, pp. 327–349) provides an overview of the historiography and considers the connection between the acronym $IX\Theta Y\Sigma$ and the wheel motif, more precisely the formation of a pictorial-textual sign. Relying on the aforementioned scientific studies and the premises described therein, the paper analyses the appearance of fish and maritime motifs on late antique lamps from the territory of today’s Serbia, paying special attention to the layers of meaning in relation to the choice of motifs, iconographic narratives and the context of the findings.²

In the visual culture of the ancient world, the fish motif is closely related to the representation of dolphins, mythical sea monsters, and other maritime motifs, from marine flora and fauna to the representation of a ship. These motifs appear on votive objects, dishes, lamps, tombstones, but also in monumental art, as evidenced by Egyptian and Cretan frescoes,³ or Greco-Roman statues (Goodenough, 1956, pp. 14, 17–22). The quality of execution ranges from skillful, plastic modeling to clumsily carved drawings, which does not affect the principal meaning. Unlike earlier, often simplified and exclusive interpretations of the origin and meaning of symbols, the multivalent nature of symbols has been correctly observed in recent scientific literature (Kant, 1993, pp. 16–17; Rasimus, 2012, p. 328), which requires that the Christian fish motif be viewed on the plane of meaning it had conveyed before Christianity emerged. Late antique visual culture uses various compositions that include fish, among which the most common are fish as a zodiac sign, fishing scenes, maritime scenes, and representations in which the fish is given a messianic, i.e., eschatological meaning, then as a Christological symbol and a symbol of the Eucharist (Goodenough, 1956, pp. 4–14; Rasimus, 2012, pp. 327–328). Iconographic and textual analysis has shown that even these explicitly Christian symbols have a non-Christian prehistory (Goodenough, 1956, pp. 4–14; Scheftelowitz, 1911, p. 27; Schloessinger, 1950–51, pp. 84–95).

² The text is partially based on research executed for the purpose of doctoral dissertation: D. Tešić-Radovanović, *Representing Light. Symbolism of Early Christian Lamp Decorations from Central Balkan Region (4th till 7th Centuries)*, PhD thesis, University of Belgrade, 2019.

³ For example: Tomb of Nebamun (Thebes) (Strudwick, 2006, p. 176); Dolphin from Knossos (Koehl, 1986, pp. 407–417).

Fig. 1a, b Polychrome glass vessel in the form of a fish, 18th Dynasty, Egypt, Amarna, British Museum, inv. n. EA55193 © The Trustees of the British Museum; Tilapia Lamp, 2nd–3rd AD, Egypt, Brooklyn Museum, inv. n. 86.226.12 © Brooklyn Museum (Gavin Ashworth,er), 86.226.12_Gavin_Ashworth_photograph.jpg)

In the visual culture of Egypt, the fish were depicted in scenes involving water, hunting, and fishing, although vessels in the shape of fish also appear, and from the Roman period, lamps as well.⁴ The fish does not seem to have a particular symbolism in Egyptian religion, although there were a number of taboos related to fish. Some examples indicate that it could be associated with Osiris and as such was considered a symbol of immortality, resurrection and rebirth, which occurs as a common place in Eastern Mediterranean beliefs associated with fish (Goodenough, 1956, p. 14; Schloessinger, 1950–51, p. 8). In Mesopotamia, the fish appears as a symbol in the 5th millennium BC. The abundance of material testifies to the complexity of meaning, and some aspects of the symbolism persist to this day (Goodenough, 1956, p. 21). The fish appear in scenes involving water, depictions of birds tearing apart fish, as an offering or food at ritual banquets. It is associated with several gods, and the meaning ranges from a symbol of life and rebirth to a chthonic role and eschatological symbolism. The fish had a role in fertility and funeral rituals, with the meaning of life and renewal of life, and it is the idea of rebirth that is the basis of the eschatological meaning (Goodenough, 1956, pp. 14–16). The material culture testifies to the mystical idea of a fish-like deity, which should be eaten in order to be resurrected, and some representations also hint at the idea of “small fish” as followers of the “big fish”.⁵

⁴ For example: Bailey, 1988, p. 150, Q 2190; https://www.britishmuseum.org/collection/object/X_23; <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3520> accessed November 1, 2022.

⁵ This idea is close to the symbolism that occurs in both Judaism and Christianity (Goodenough, 1956, p. 16).

In Phoenicia, i.e., Syro-Palestine, the fish was very important, with a meaning close to that it had in Mesopotamia. According to a myth, the fish saved the mother of the gods Atargatis, the goddess of fertility and life, and because of this they were taken to heaven. Writers of the classical era generally associate the sacred fish with Atargatis, whose symbols of fish and dove are taboo as food. More specifically, fish is forbidden in the daily diet, but is eaten as part of a consecrated meal, through which the faithful connect with the goddess. Punic colonists probably carried this tradition to North Africa, where the fish frequently appears on tombstones and mosaics (Goodenough, 1956, pp. 16–17; Schloessinger, 1950–51, p. 89).⁶ In the Greek world, fish was an important part of the diet, and it seems to have few religious connotations, apart from the dolphin. Written sources contain almost no information about symbolism, but material culture testifies that in the geometric and early archaic periods, fish symbolized fertility and immortality among the Greeks, as well as in the East, attesting to the intercultural continuity of symbols (Goodenough, 1956, pp. 19–20). In the Hellenistic and Roman worlds, possibly as a consequence of more direct contact with the East, the symbolism of fish reappears: a fish meal for the dead accompanied sometimes by loaves of bread as an eschatological meal was created in the pagan world⁷ and Jews and Christians could have taken it over (Goodenough, 1956, pp. 20–21). The syncretism of Aphrodite (Venus) with Eastern deities resulted in her cult's mystical meals including the consumption of sacred fish.⁸

Although the connection of the fish symbol with the Jewish tradition has been neglected for a long time, it seems that there are more than enough evidence, especially those belonging to the visual culture of late antiquity, which confirm the permanent and multilayered symbolism of the fish (Rasimus, 2012, pp. 327–349; Stroumsa, 1992, pp. 199–206). By analyzing the textual and visual

⁶ Traces of the cult practice were also preserved in late antiquity, so Egeria, on her travels, saw pools full of fish in the palace in Edessa, near Haran, the birthplace of Abraham (Egeria, *Itinerarium Peregrinatio*, XVIII, 7). In Edessa – Sanliurfa, even today, the sacred fish (once probably connected with Atargatis) are respected within the cult of the forefather Abraham. In the courtyard of the mosque there are pools of fish, created when Abraham was miraculously rescued from the furnace into which he was thrown by Nimrod, a tradition recorded in apocryphal and rabbinic literature and Islamic legends (Jacobs & Gottheil, 1906, at <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5431-edessa>, accessed October 15, 2022; Hirsch et al., 1906, at <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11548-nimrod>, accessed October 15, 2022).

⁷ Especially in the Neopunic world, and beyond, for example, fish is an important segment of the sacred meal, that is, an important food of the mystery cult, in the representations of the Thracian Horseman (Goodenough, 1956, p. 21).

⁸ Fish was consumed on Fridays as a sign of respect for these goddesses. This meal is the possible basis of the Jewish, and then the Christian, consumption of fish on Fridays, i.e., *cena pura*, *parascueve* (Jn 19:42) (Димитрова, 1995, pp. 49–50; Dunnigan, 1987, p. 346 according to Bubić, 2011, p. 239; Goodenough, 1956, pp. 42–47).

material Goodenough developed Scheftelowitz's theses on the importance of fish in the Judaic tradition. Starting from the four levels of fish symbolism discussed by Schetflowitz: believers as small fish, Messiah as large fish, sacramental food and symbol of hope for immortality, Goodenough (1956, p. 32) finds confirmation in the Old Testament texts and rabbinic literature, adding the level of the mystical source of life in which fish live, and the analysis of motives that often accompany fish (Goodenough, 1956, pp. 32–54). An extremely detailed analysis⁹ can be briefly reduced to the consideration of the fish as one of the archetypal symbols, which the Jews accepted from the older pagan tradition and whose symbolism was then confirmed textually, primarily in the non-biblical material. He comes to the conclusion that Jewish symbolism is of earlier date or contemporaneous with Christian and that as such it could have been taken over together with the other heritage of Judaism in Christianity (Goodenough, 1956, pp. 32–34, 75). For the meaning of fish in Christianity, a comparative analysis of the material is especially important, as well as parallels Christ – Joshua – fish, Leviathan as a messianic meal and Leviathan – sea monster – Jonah (Goodenough, 1956, pp. 35–41, 52–53).

Fig. 2 Eucharistic bread and fish, ca. beginning of 3rd AD, Catacombe di San Callisto, cripta di Lucina, Roma
© public domain photo

When looking at the long history of the use of the fish symbol, the question arises why is the fish perceived as a recognizable Christian sign. The fish

⁹ In the text *The Early Christian Fish Symbol Reconsidered*, Stroumsa (1992, p. 201) evaluates his work as panmystical and not enough of a trustworthy analysis of the material (although he accepts the propositions), while Kant believes that his work represents “the only truly comprehensive attempt by any historian of the ancient world (whether historian of religion, social historian, art historian, or archaeologist) to take a hermeneutical stance ... regarding symbols from the Graeco-Roman world” (Kant, 1993, p. 13).

appears in Christian visual culture as one of the earliest motifs, which together with the representations of the dove, anchor, ship, good shepherd, and early forms of the cross served to show belonging to the Christian community. The recognition of the fish as an explicitly Christian symbol could be associated with a change in the nature of the symbol from an archetypal one, based on the unconscious and “inexplicable”, to a religious-code symbol, based on a signal, an association, the meaning of which can be adequately explained (Kant, 1993, pp. 40–41). Thus Grabar (1968, p. 8) elaborates: “We know, of course, that the frequent use of any sign in a certain context permits surprising abbreviations. One may cite the famous paintings in the crypt of Lucina which show a fish that serves as a support for a small basket filled with white ring-shaped objects. The Christians who went there knew how to decipher such a painting: communion”.

The content of the Christian image is based on the Holy Scriptures and patristic commentaries, which imply that the viewer has prior knowledge of the text and rituals to which the representations refer to. Christian art has an emblematic-symbolic dimension created at the time when it was one of the numerous mystical oriental cults in the Roman Empire. With the emergence of Christian monumental art, symbolic representations acquire a theological interpretation, but also a polemical dimension (Elsner, 2006, pp. 11–13). In addition to the question of the reception of the image, an important aspect for the understanding of early Christian art is the way pagan content was appropriated and the models of their resemantization within the *Interpretatio Christiana*. Symbols such as the fish, ship, the good shepherd or dove were very popular in the pagan culture of antiquity and suited the nature of early Christian art. According to Grabar (1968, p. 8), the reduction of meaning to an image/sign was one of its most important aspects. Thus, the essence of religion could be presented in simple representations, which instead of describing suggested a deeper meaning, leaving the intuition of the observer to think through the layers of symbolism of the image (Baert, 2004, p. 20; Jensen, 2000, p. 36). Clement of Alexandria’s recommendation to his followers testifies to the importance of symbols: “And let our seals be either a dove, or a fish, or a ship scudding before the wind, or a musical lyre, which Polycrates used, or a ship’s anchor, which Seleucus got engraved as a device; and if there be one fishing, he will remember the apostle, and the children drawn out of the water” (Paedagogus, III.11).¹⁰ When it comes to the research of representations on lamps, the question arises as to what degree the decorative patterns on pagan lamps influenced the repertoire of Christian motifs, as well as whether and to what extent the decorations on pagan lamps were acceptable to Christians.¹¹

¹⁰ <https://www.newadvent.org/fathers/02093.htm> accessed October 31, 2022.

¹¹ For example, whether a lamp with a stag/buck belonging to the goddess Artemis/Diana in the pagan sphere was acceptable to Christians as an illustration of Psalm 42:1, or

Fig. 3 Epitaphs bearing a fish motif and acronym IXΘΥΣ, Necropolis under St Sebastian out of the walls, ca. 150–220 AD, Rome, via Appia, according to Felle, 2018, p. 41

The symbolism of the fish in Christianity relies on the different meanings of this symbol in the late antique world, to which the first Christians belonged. Usual layers of meaning are: the common connections with death, bucolic setting, sexuality and prophecy; astrological ideas (Pisces marking the end of an era and the beginning of a new one); dolphin as a savior; gods metamorphosing into fish, fish as pets, common foodstuff, fishing as a socially marginal occupation etc (Kant, 1993, pp. 495–498; Rasimus, 2012, pp. 336–337). During the 2nd century, Christian visual representations that include a fish or the acronym IXΘΥΣ, which acquires a pictorial-textual nature, began to appear (Felle, 2018, pp. 40–42). It cannot be asserted with certainty which are the oldest representations since they appear on glyptics and epitaphs,¹² often out of context, which makes dating difficult (Kant, p. 513; Rasimus, 2012, p. 344). The Christian symbolism of the fish draws on Jewish tradition, which builds on pagan practices. Although there is

when two zodiac fish from pagan visual culture took on a Christian meaning. Symbols such as fish, ship, dove, good shepherd could have non-Christian associations also (Chrzanowski & Zhuravlev, 1998, pp. 114–118; Bubić, 2011, pp. 238–239)

¹² According to Felle (2018, pp. 40–41), the funerary corpus on Via Appia, under St Sebastian out of the walls, represents a group of the oldest Christian epigraphs, dated between the middle of 2nd and the beginnings of 3rd century AD, found in situ.

no way to prove the assumption, Goodenough (1956, pp. 37–41) believes that it was precisely the archaic beliefs and practice of sacred meals containing fish that received textual coverage in Judaism in late antiquity. For the Jews, fish was food for the blessed, likewise bearing a messianic dimension. Namely, on the basis of the biblical text about the triumph of the Messiah over Leviathan (Isa. 27; Job 41) in rabbinic literature, the belief arose that the messianic meal will include the meat of Leviathan (Ps. 74, 14), and the righteous will dine on fish after the arrival of the Messiah. However, the connection is most clearly manifested in the story of Jonah, who was swallowed by a giant fish, identified with Leviathan (Jensen, 2000, p. 55; Stroumsa, 1992, pp. 200–201). The relationship between Jonah and the Messiah, created in the Jewish tradition, is confirmed in Christianity by the connection between Jonah and Christ (Mt. 12:40), where, according to patristic interpretations, Jonah is a prefiguration of Christ. Thus, the messianic dimension of the big fish is also transferred to Christ. Stroumsa (1992, pp. 202–204) suggests another plan for connecting Christ and the fish. Namely, he points to Joshua, also an Old Testament prefiguration of Christ, and to the etymology of his name *Yoshua Ben Nun*, where *nun* is the Aramaic word for fish. He bases his assumption on rabbinical texts, where it is said: “it is the son of the man called fish who leads the children of Israel into the Holy land”.¹³ Stroumsa (1992, p. 203) believes that through the analogy of Joshua – Jesus Christ, the messianic meaning of the fish is transferred to the latter, and that the symbolism must have originated in the Aramaic speaking area.¹⁴ The first direct allusion to Christ the fish (Jensen, 2000, pp. 48–49; Stroumsa, 1992, p. 199) is recorded in Tertullian’s treatise *De baptismo* (I, 3),¹⁵ in which he says that Christians who follow Christ receive eternal life and forgiveness of sins by being baptized in water: “But we, little fishes, after the example of our *IXΘΥΣ* Jesus Christ, are born in water, nor have we safety in any other way than by permanently abiding in water.”

Through the acronym *IXΘΥΣ*, the fish becomes a visual representation of Christ, which began to appear on inscriptions in necropolises in the middle of the 2nd century (Felle, 2018, pp. 40–42). At the same time, the fish also represents Christians, Tertullian’s small fish in relation to Christ as a fisher of men. Christ calls at least 7 fishermen, raw and uneducated, to be his disciples, thus alluding to their role as fishermen for people (Mk 1, 17; Mt 4:19), which will continue the messianic harvest begun by Jesus (Ryken et al., 1998, p. 290). The symbol of the fish is also connected with Jonah’s trilogy (Jonah 1:1–16, 2:1–11), episodes of miraculous fishing (Lk 5: 1–11; Jn 21, 3–15), multiplication of loaves and fish (Mt 14, 13–21; 15: 32–39; Mk 6: 30–44; 8: 1–20; Lk 9: 10–17; Jn 6: 1–14),

¹³ Genesis Rabba 48.16 according to Stroumsa, 1992, p. 203.

¹⁴ Through other meanings, the fish then becomes a recognizable symbol even to those who did not know the basic association (Stroumsa, 1992, p. 205).

¹⁵ <https://www.sacred-texts.com/chr/ecf/003/0030723.htm> accessed October 31, 2022.

Fig. 4 Funerary stele of Licinia Amias, early 3rd AD.
From the area of the Vatican necropolis, Rome, National
Archaeological Museum, inv. no 67646 © public domain

which is a frequent theme of early Christian art. The episode of the miraculous fishing that takes place after the resurrection of Jesus is particularly significant (Jn 21:3–15). The resurrected Lord eats fish with his disciples, which is an allusion to the Last Supper and the establishment of the Eucharist, while the miraculous fishing is associated with the messianic feeding of the multitudes and the recommissioning – in this case Peter is re-established (Ryken et al., 1998, p. 290). The fish, that is, the sorting of the catch (Mt 13:47) alludes to the Last Judgment, an interpretation that has an Old Testament foreshadowing (Ryken et al., 1998, pp. 31, 290). These statements by no means exhaust the meaning of fish in Christianity. The prevailing view is that the baptismal symbolism of Christ as a “big fish” and Christians as “small fish” was decisive for the popularity of the fish as a recognizable Christian symbol (Jensen, 2000, pp. 51–52), although the layers of meaning are so intertwined that it is impossible to demarcate the messianic, baptismal, eucharistic and eschatological levels of meaning.

Lamps with a depiction or in the shape of fish, dolphins or other sea creatures are relatively numerous. However, despite the dominantly Christian meaning of the fish in late antiquity (Karivieri, 2001, p. 192), the interpretation of the motif must be approached with caution. Namely, lamps with these motifs, like the motif itself, have a pagan prehistory, and in late antiquity they also appear

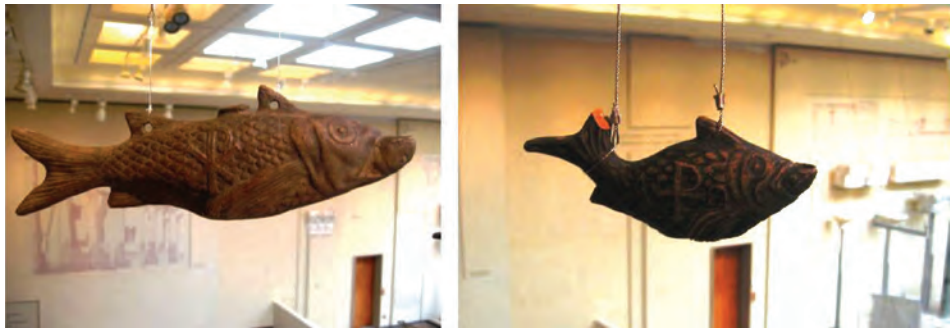

Fig. 5 a, b Lamps in the form of a fish, probably created as souvenirs in Naples in the 19th century, Byzantine and Christian Museum in Athens, inv.n BXM11; BXM12 © photo of the author

in Judaism (Schloessinger, 1950, pp. 84–95) and can be determined as Christian by the context of the find or the appearance of undoubtedly Christian motifs in the decoration. One of the problems regarding the theme is related to the iconic lamps in the shape of a fish with a striking cross and Christogram on the body.¹⁶ In the second half of the 20th century, the lamps were assessed as fakes by some researchers (Bailey, 1988, p. 435, fig. Q 3420), which was confirmed by the thermoluminescence analysis carried out on the lamp from the museum in Bonn (Buora & Ristow, 2015). Despite these findings, they are still cited in the scientific research as representative examples of early Christian lamps and the highlights of museum collections (Buora & Ristow, 2015, p. 237). The problem is current when it comes to material from the Balkans, but it challenges the general opinion about objects of early Christian visual culture, which is sometimes formed on material of undetermined provenance and originality. When the disputed objects are excluded, bronze lamps in the form of fish, lamps with a fish motif on a disc from the Greek workshops of Corinth and Athens and their copies, North African lamps with the representation of fish, Egyptian fish form lamps and lamps from Syro-Palestine usually appear as typical examples of lamps with the representation of fish.¹⁷ In the late antique material originating from the territory of today's Serbia, there are ten lamps with maritime decoration or in the form of fish, i.e. dolphins. The figural lamps feature one ceramic and

¹⁶ These are hanging lamps of large dimensions; several similar types appear. It is believed that they were created as souvenirs in the workshops of Naples in the 19th century. The group of potential forgeries (26), which should definitely be confirmed by the analysis, includes specimens from British Museum London, Byzantine and Christian Museum Athens, The State Hermitage Museum Saint Petersburg, Bonn, Barletta, Timisoara, Jerusalem etc. (Boura, 2015, pp. 717–738; Boura & Ristow, 2015, pp. 239–241). For example: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1982-0302-40 accessed November 1, 2022.

¹⁷ For example: Karivieri, 2001, p. 192; Herrmann & van den Hoek, 2002, p. 15; Schloessinger, 1950–51, pp. 84–85; Walters, 1914, p. 84.

Fig. 6 Lamp in the form of a fish, found near Obrenovac, 3rd–4th AD, the Belgrade City Museum, inv. n. AA/5077
© public domain photo

Fig. 7 Lamp in the form of a fish, Vatican Museum, inv. n. 60950
© photo of the author

three bronze lamps in the shape of a fish or dolphin. Maritime symbolism is also evident on a lamp in the shape of a sea snail, as well as two lamps in the shape of a ship. Maritime motifs appear on a large number of Roman lamps from the area of today's Serbia, with especially numerous representations of dolphins and shells (Korać, 1995, p. 408; Крунић, 2011, pp. 366–367; Црнобрња, 2006, pp. 119–130). While maritime motifs are found on about a hundred lamps dating from the early imperial period when it comes to the late antique material that number is insignificant. The representation of two fish is on one ceramic lamp, while two bronze lamps have a cover in the shape of a scallop shell.

A ceramic lamp in the shape of a fish, which was found at an unknown site near Obrenovac, kept in the Belgrade City Museum, dates back to the 3rd or 4th century (Крунић, 2011, p. 280; Цвјетићанин, 2013, p. 215). It is modelled in the form of a fish with an open mouth, the eyes are made of plastic circles, the scales are marked with semi-circular notches, and the tail is trapezoidal. The body of the lamp tapers towards the head and tail, the upper surface is slightly rounded, while the lower part is flat. On the upper part of the body there are two holes, a nozzle near the head and pouring hole closer to the tail, once raised in relation to the body, now damaged. The dorsal fin is represented by a rectangular field, between the holes, in which an illegible inscription is stamped. The lamp was made of red clay and painted black (Крунић, 2011, p. 276, 280; Цвјетићанин, 2013, p. 215). Krunic (2011, pp. 276, 280, 380) emphasizes that the lamp is a significant and rare find. She believes that it may belong to a Christian circle or a pagan cult of the dead, which cannot be resolved without the context of the find or deciphering the markings on the lamp (Крунић, 2011, p. 380). A lamp from Frankfurt dated to the 1st century is cited as an analogy of similar dimensions.¹⁸ Krunic (2015, p. 276) emphasizes that there is a similarity with

¹⁸ The lamp is probably of Egyptian provenance, since it comes from Kaufman's collection (Selesnow, 1988, p. 45, fig. 21/154 according to Крунић, 2011, p. 276). Fish-shaped

the lamp that Bailey (1988, p. 431, fig. 134, Q 3420) assessed as a replica, but does not question the authenticity of the lamp from Obrenovac.¹⁹ The closest formal analogy is perhaps a lamp from Egypt in the Bouvier collection, dated to 7th–8th AD (Chrzanowski, 2019, p. 362). A variation on the theme is also a copy from the Vatican Museum.²⁰

The motif of two fish appears on the disk of a ceramic lamp discovered at the Glasija site by the ramparts of the Niš fortress, now in the National Museum Niš. It is a lamp with a circular body shape, with a small trapezoidal nozzle. The shoulders are straight, decorated with an S-shaped ornament. On the slightly concave disc is a representation of two fish. It dates back to the second half of the 3rd or 4th century and is considered a local copy of Attic lamps (Јовановић, 1976, p. 66, fig. 6; Цвјетићанин, 2013, p. 215). In the Byzantine and Christian Museum in Athens there is a similar lamp of much finer workmanship. It dates back to the second half of the 4th century. On it, the details of the decoration that have almost faded on the Niš copy – two hooked fish, can be detected clearly (Papanikola-Bakirtzi, 2002, p. 567, cat. 789). Researchers agree that the motif has a Christian meaning (Karivieri, 2001, p. 192; Papanikola-Bakirtzi, 2002, p. 567; Јовановић, 1976, p. 66; Цвјетићанин, 2013, p. 215).

Fig. 8 Lamp in the form of a dolphin / fish, found at Gradište Kalaja (Bujanovac), 5th or beginning of 6th AD, Archaeological Collection of the University of Priština, Kosovo/1244RSC according to Shukriu, 2003, p. 20

lamps dated to the 1st century, although formally different from the one from Obrenovac, were also published by Walters (1914, p. XXIII) and Schloessinger (1950–51, pp. 84–85).

¹⁹ However, it cannot be completely ruled out.

²⁰ Inv. n. 60950, dated 4th–5th AD, without further details. Noticed by the author in the museum, perhaps mentioned by Buora (2015, p. 270).

Out of the four bronze figural lamps, only one undoubtedly belongs to the Christian cultural circle. Three lamps have the shape of a dolphin or fish (type 14 according to Xanthopoulou, 2010), and one is shaped in the form of a shell snail. A lamp in the shape of a dolphin from an unknown location is now kept in the National Museum of Serbia. It is dated to the 5th century. The representation is quite stylized. On the upper side of the head, the eyes are made in the form of three concentric circles, above the widest part the fins are accentuated. The tail is raised, the right side is damaged (Ilić, 2006, p. 53, fig. XIII/1; Јеличић, 1958–59, p. 80; Jeličić, 1972, p. 151, cat. 318; Цвјетићанин, 2013, p. 216). Another lamp in the shape of a dolphin comes from Viminacium (Shukriu, 2003, p. 21; Илић, 2008, p. 135; Спасић-Ђурић, 2015, p. 12, fig. 3 according to Melchart, 1997, p. 123, 124, fig. 198). Spasić-Ђurić (Спасић-Ђурић, 2015, p. 12, fig. 3) mentions the lamp as an example of material that ended up in private collections, and dates it to the 2nd–3rd century. The lamp is less stylized than the previous one, the body has retained its organic shape and volume. The eye is made by puncturing, and a nozzle protrudes from the open mouth. The tail is raised, and above the tail fin there is a pouring hole in the form of a tube, without a lid. The third lamp in the shape of a dolphin, i.e., a fish,²¹ dated to 5th or beginning 6th AD, was found at the Gradište Kalaja site near Bujanovac. It was discovered in a hoard, outside the fortress, together with a bronze lamp with a handle in the form of a floral wreath surmounted by a cross. The body of the lamp is in the form of a fish or dolphin with a raised tail fin in the shape of an open leaf, and a pouring hole in the centre. The fish's head, fins, and mouth are figuratively shaped, while the eyes are carved. A long nozzle protrudes from the mouth. The fish head is surmounted by a cross, with arms flared in a straight-line shape (Ilić, 2006, p. 53, fig. XIII/3; Shukriu, 2003, pp. 17–23; Илић, 2008, pp. 134–136).

The lamp in the shape of a shell snail from Diana, kept in National Museum of Serbia, (collection in Kladovo) is an exceptional example of a figural lamp. The functional parts are skilfully integrated so that they do not disturb the organic form. There are three ring feet on the bottom. The wide opening of the shell served as a wick hole, and on the upper part there is a pouring hole with a lid. In the middle of the lamp is a vertical rectangular chain holder, with a heart-shaped opening. Along with this lamp, the mounting equipment, consisting of the chain and hook, was also preserved. It dates back to the end of the 3rd century (Кондић, 1993, cat. 144; Цвјетићанин, 2013, p. 345, cat. 162). Such lamps have a long pagan tradition. Similar examples have been made since the 1st century BC (Walters, 1914, p. 6), and since the 4th century maritime themes have most often been associated with Christianity (Цвјетићанин, 2013, p. 216).

²¹ It is kept in the Archaeological Collection of the University of Priština, Kosovo/1244RSC. Shukriu (2003, pp. 17–23) interpreted as a fish, although Xanthopoulou (2010, pp. 23–24) uses the term dolphin. A close analogy is a lamp 23 LA 14.014, 199 (Xanthopoulou, 2010, pp. 23–24).

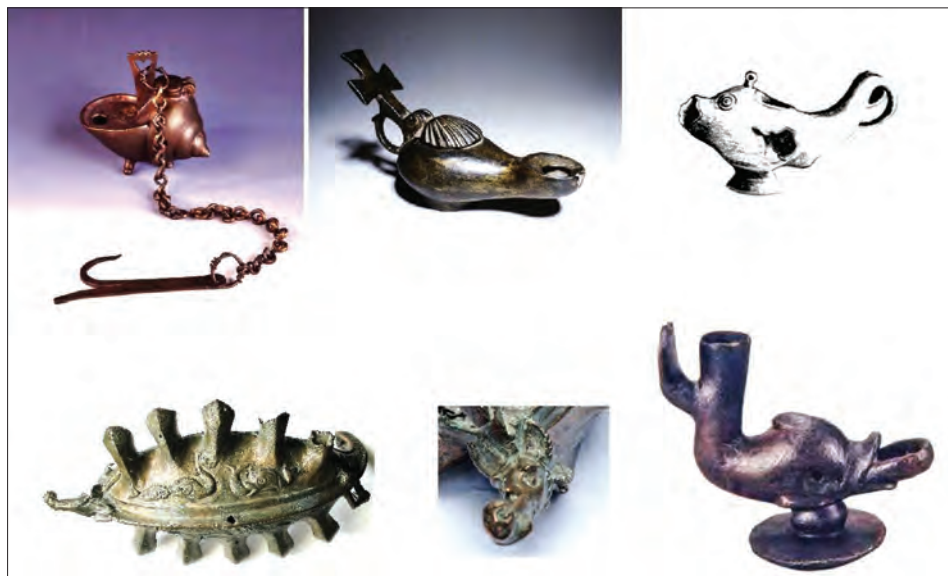

Fig. 9 Maritime Motifs on Late Antique Lamps from Central Balkans, from left to right as follows: shell snail lamp, Diana, end of the 3rd AD, National Museum of Serbia, AM Đerdap, inv. n. 228 © public domain photo; lamp with cross handle and a shell-shaped lid, provenance unknown, ca. 5th AD, the Belgrade City Museum, inv. n. AC/741 © the Belgrade City Museum; lamp in the form of a dolphin, provenance unknown, 5th AD, National Museum of Serbia, inv. n. 127/IV, according to Ilić, 2006, p. 53, fig. XIII/1; lamp in the form of a ship, details, found in Mezul site, 4th AD, Smederevo museum, inv. no A 145© public domain photo; lamp in the form of a dolphin, Viminacium, 2nd–3rd AD, private collection according to Спасић-Ђурић, 2015, p. 12, fig. 3.

Two bronze lamps, type 3 according to Xanthopoulou (2010), include maritime motifs. Although this form was introduced during the Hellenistic period, lamps with Christian motifs, which belong to type 3, were mass-produced from the 5th to the 7th century. Most often they have a high handle in the shape of a simple cross, although there are variations.²² One lamp with a shell-shaped lid is kept in the Belgrade City Museum,²³ and the other one in the National Museum of Serbia in Belgrade. The lamp from the collection of the Belgrade City Museum is in very good condition. It has a carinated body, an elongated

²² They were made in Egypt and Syria, although other Mediterranean centers for this very popular type cannot be ruled out. Xanthopoulou (2010, p. 6) notes that there is a formal similarity between Type 3 bronze lamps and Balkan-type ceramic lamps with a cruciform handle.

²³ A lamp of a similar shape, but without a lid, also kept in Belgrade City Museum, was found on Kosmaj. It is poorly preserved; the lid and handle are missing, so it is not possible to judge the decorative repertoire (Vujović, 2013, p. 137).

funnel-shaped nozzle and a low foot in which there is a rectangular opening, intended for fixing on a stand. The lid of the lamp is made in the shape of a shell, and above the ring handle there is a massive cross with flared arms i.e., *c. pattée* (Vujović, 2013, pp. 135–143; Јанковић, 1997, p. 312; Цвјетићанин, 2013, p. 216). The lamp kept in the National Museum of Serbia was found at the Pavlovac site. It is similar to the previous one, with a biconical discus and a shell-shaped lid. It is presumed to have contained a disc-shaped reflector above the handle, ornamented with incised concentric circles, which may have formed a cross or a Christogram (Vujović, 2013, p. 139; Јеличић, 1958–59, p. 79; Цвјетићанин, 2013, p. 216).

Two bronze lamps in the shape of a ship were found on the territory of Serbia. A lamp in the shape of a ship with a figure of a legionnaire in a short tunic comes from Mediana. It is kept in the National Museum in Niš and dates back to the end of the 3rd or 4th century. The rather stylized boat ends with a prow in the shape of a ram's head. In the middle of the discus a standing figure of a legionnaire dressed in a short tunic is applied, holding an oar in his right hand, while touching a helmet with his left hand (Karović, 2002, pp. 461–466; Дрча, 1985, p. 57; Дрча, 2004, p. 179). It has no Christian features, but it is included in this paper, because bronze lamps in the shape of a ship are rarely found, and from the 4th century they have a dominant Christian meaning.²⁴ Another lamp in the shape of a ship was discovered at the Mezul site in Dobri Do. It is kept in the Smederevo Museum and represents an exceptional find, which is why it has sparked considerable interest among researchers.²⁵ It is a lamp of impressive dimensions.²⁶ Despite different views, dating the object to the 4th century has prevailed among researchers.²⁷ The lamp has been repaired

²⁴ For analogies see: Tešić Radovanović & Gugolj, 2020; Tsamakda, 2018; Xanthopoulou, 2010. In addition to two ships from this territory, the author is aware of four other bronze lamps in the shape of a ship (Tsamakda, 2018, pp. 159–171; Xanthopoulou, 2010, pp. 224–225).

²⁵ See: Gavrilović, 2021, pp. 141–159; Karović, 2002, pp. 461–466; Pavlović, 1972, p. 136; Tešić Radovanović & Gugolj, 2020, pp. 151–158; Tsamakda, 2018, pp. 159–171; Valeva & Vionis, 2014, p. 326; Xanthopoulou, 2010, p. 26; Јовановић, 2006, pp. 41–45; Павловић, 1966, pp. 123–129; Петровић, 1993, p. 338; Поповић, 1970, pp. 323–330; Црнобрња, 2006, p. 88.

²⁶ Dimensions are 41.5 × 17 × 23 cm, it weighs 4,875 kg and could hold 0.5 l of oil (Павловић, 1966, p. 123).

²⁷ For this opinion see: Gavrilović, 2021, pp. 141–159; Петровић, 1993, p. 338; Tešić Radovanović & Gugolj, 2020, pp. 151–158; Цвјетићанин, 2013, p. 346; Karović, 2002, p. 464. Some researchers have suggested the 2nd century (Павловић, 1966, pp. 125–126, 128; Поповић, 1970, p. 329). Јовановић (2006, p. 45) links the storage of the lamp with the persecutions of Trajan Decius and hoards of money and dates it to the 3rd century, which influenced some researchers (Xanthopoulou, 2010, p. 26; Valeva & Vionis, 2014, p. 326), but the connection is not confirmed.

several times during its use. The ellipsoid body of the ship is cast from thin bronze and secured by a semi-circular profiled keel, which extends into the stern and bow. The bow is shaped in the form of a sea monster, from whose jaws springs a human figure up to the shoulders.²⁸ At the top of the hull are ten pentagonal nozzles connected to the rim, to imitate oar openings. On the sides of the hull, marine fauna is shown in shallow relief: dolphins, fish, cuttlefish and octopuses. The central place on both sides is occupied by a pair of dolphins that swallow cephalopods on one side and fish on the other side. A smaller dolphin, perhaps a calf, follows a pair of dolphins that are gobbling up octopuses and cuttlefish. Based on analogies with other ship-shaped lamps, one might expect that there were figures on the deck, now lost. On the bow and stern there is an inscription, which in one variant reads as follows: *IN DOMU DEI TERMOGENES VOTUMFECIT* (Karović, 2002, pp. 461–466; Tešić Radovanović & Gugolj, 2020, pp. 152–154; Павловић, 1966, pp. 123–129; Поповић, 1970, pp. 323–330). The dedication involving the *domus dei* and the appearance of Jonah's narrative define it as a Christian object.

An examination of the lamps with maritime motifs has shown that some of them are clearly marked as Christian, primarily by the representation of the cross, while others are connected to Christian visual culture based on the symbolic meaning of the representations, dating and context of the finds. The opinion that, some motifs, such as a fish or a ship, had a predominantly Christian meaning from the 4th century, has been established. In some cases, as with the lamp from Niš with the representation of two fish, found in the Glasija site, there is an unequivocal claim in the literature that it is a Christian object (Јовановић, 1976, p. 66; Цвјетићанин, 2013, p. 215; Црнобрња, 2006, p. 83), based on to the Christian meaning of the fish motif in late antiquity (Karivieri, 2001, p. 192, Papanikola-Bakirtzi, 2002, p. 788). Crnobrnja (Црнобрња, 2006, p. 83) states that the lamp may have been found in the grave, hence in accordance with the previously mentioned symbolism of the fish, one can recognize the eschatological dimension – the hope of resurrection through Christ and gaining eternal life through the sacrament of baptism. The lamp in the shape of a fish found in the vicinity of Belgrade, in addition to the aforementioned meanings, could also be a reduced expression of Christian identity, the sign *ΙΧΘΥΣ* given in a three-dimensional form. Such lamps could also have a role during the sacrament of baptism, in which light plays an important role.²⁹

²⁸ In the literature, the monster is called a dragon (Павловић, 1966, p. 124; Петровић, 1993, p. 338; Поповић, 1970, p. 323), Scylla or Ketos (Јовановић, 2006, p. 41), sea monster (Karović, 2002, p. 463; Tsamakda, 2018, p. 162; Xanthopoulou, 2010, p. 26). However, the hybrid representation of the whale/Ketos is nothing unusual in Jonah's narrative, in fact the whale never resembles a whale, but is represented as a crocodile, a snake, a dragon, a large fish.

²⁹ It should be added that since the 4th century the baptismal pool has been called a *piscina* (Jensen, 2000, p. 51).

Bronze lamps in the form of dolphins probably did not have a Christian meaning at the time of the formation of the type. Lamps of this form were often made, because the dolphin, as a symbol of Apollo, i.e., his solar aspect, was brought into relation with light. As a symbol of Dionysus, the dolphin symbolized eternal life. Dolphins are believed to provide transport for deities and according to one version of the myth, the young Sol emerged from the primordial ocean on a dolphin. The intelligence of dolphins, frequent interaction with humans and testimonies of dolphins as sailors' rescuers, influenced the creation of the myth of the dolphin as a psychopomp in the Mediterranean (Jensen, 2000, pp. 47–48; Срејовић & Цермановић-Кузмановић, 1992, pp. 40). Dolphins were believed to carry the souls of the righteous to the Isle of the Blessed, so lamps with dolphins were very common in funerary contexts (Јовановић, 2006, pp. 41–45; Крунић, 2011, pp. 366–367). In the Christian meaning, the pagan symbolism of the dolphin, as a psychopomp, is combined with the maritime dimension and messianic context of Jonah's story (Herrmann & van den Hoek, 2002, p. 15; Werness, 2006, p. 141). On lamps from the Central Balkans, the Christianization of the motif is confirmed by a cross, placed vertically on the body of the lamp from Gradište Kalaja. The context of the find suggests that the lamp was part of the equipment of an unknown church in the fortress or in the immediate vicinity.³⁰ Dolphin symbolism is often associated with the meaning of fish. Gavrilović (2021, pp. 151–157) recently proposed a new interpretation of “the motif of a dolphin swallowing an octopus, a fish and a squid” in early Byzantine art, “interpreted as the image of Christ's total triumph over Satan... as an allusion to the Resurrection of Christ”.

The lamp in the form of a snail's shell probably belongs to the group of decorative maritime motifs, favoured in late antique visual culture. Although the shell has a meaning in Christian symbolism, as the lamp has no other Christian motifs, it cannot be definitively identified as Christian. However, we should not lose sight of the fact that shells are connected to water, that is, to the primordial ocean from which life originates. Also, the spiral shape of the snail's house is sometimes associated with the solar and astral principle, more precisely with the movement of the Sun and galaxies or the shape of the firmament (Werness, 2006, pp. 175–176, 369). On the other hand, the snail and sea slug motif possessed both positive and negative connotations in early Christianity. In the Old Testament tradition (Ryken et al., 1998, p. 686), the snail is a symbol of sin and decay of those who choose material things over spiritual growth (Ps. 58, 8). Also, there is a metaphorical connection between the image of the snail in the house, which spends the winter in the ground and “resurrects” in the spring, with Christ

³⁰ Found with another lamp, with a cross on the handle. They were found in a large pithos with other metal objects (Shukriu, 2003, pp. 17–19). On the connection between the representation of the dolphin and the Christogram, see Гавриловић, 2020, pp. 281–294.

in the grave (Werness, 2006, pp. 175–176, 369), although the symbolism is not widespread. When it comes to the scallop shell that appears on the lid of the two bronze lamps, the motif is probably taken from older pagan lamps. Although it could have been decorative, it should be emphasized that the scallop shell had a symbolic meaning in both pagan and Christian cultures, being common accessory in graves, so it is not wrong to assume that the echo of that symbolism was preserved in the design of the lamp's functional detail. Shell is known as an attribute of Aphrodite, symbolizing life-giving water, fertility, sexuality, love, happiness and immortality (Bałowska-Czerner & Czerner, 2021, pp. 72–74). In the funeral context, it is the symbol of *Venus Funeraria*, protector of marital harmony even after death. It is also associated with the journey of the soul across the sea to the blessed Isis (Крунић, 2011, pp. 372–373). In Christianity, it is a symbol of the grave that protects the body until the time of resurrection. That is why saints are often depicted in shell-shaped niches. Through association with water and birth from water, the shell also becomes a symbol of baptism (Werness, 2006, p. 369).

Fig. 10 Lamps in the form of a ship; to the left ship-shaped lamp with ten nozzles, found in Mezul site, 4th AD, Smederevo museum, inv. no A 145© public domain photo; to the right boat-shaped lamp found in Mediana, the end of the 3rd or 4th AD, Niš National Museum, inv. n. 731/P © public domain photo

Bronze lamps in the shape of a ship are often mentioned in sources as part of lighting equipment in sacred buildings.³¹ Relatively few such lamps have been preserved, which makes the two examples from the territory of Serbia precious. The ship is a motif that often appears in the visual culture of the late antique period, as part of genre scenes, mythological episodes or with the complex meaning it takes on in Christianity. The ship symbolizes the church

³¹ Ship-shaped lamps are common in Egyptian church inventories (Montserrat, 1995, p. 436). Silver lamps in the shape of a ship, which “float in the air” are mentioned by Paul Silentiarius in the description of St. Sophia (Paul. Silent. Descr. S. Soph. 839).

that provides safe passage through the turbulent sea of man's external world. The mast of the ship is often shown in the form of a cross, and the anchor, a symbol of hope for salvation, is also associated with the cross (Jensen, 2000, pp. 138–140). The soteriological dimension of the symbolism of the ship derives from the Old Testament narrative about the flood and Noah's ark (Gen. 6:14), which was the only safe refuge from the rising water. The ship often appears in the presentation of Jonah's trilogy, as in the case of the lamp from Smederevo (Gavrilović, 2021, 141–159; Tešić Radovanović & Gugolj, 2020, pp. 151–158; Tsamakda, 2018, pp. 159–171; Јовановић, 2006, pp. 41–45; Павловић, 1966, pp. 123–129; Поповић, 1970, pp. 323–330). In Christianity, Christ appears as the helmsman of the ship, i.e., the church (Јовановић, 2009, p. 167), an understanding based on the event from the Sea of Galilee, when Christ stopped the storm and saved the apostles from drowning (Mk 4, 37–39). The ship-shaped lamps sometimes contain figures interpreted as Christ and the apostles, as is the case on the votive lamp from Florence (Xanthopoulou, 2010, p. 26). The lamp from Mezul with its iconographic narrative and votive inscription points to a Christian context and was most likely intended for some sacral building.³² Scenes of dolphins eating fish, cuttlefish and octopuses are depicted on the hull. On the bow is the representation of a monster from whose mouth a man emerges, that is, a representation of Jonah and Ketos, a whale or Leviathan, as the monster is also called.³³ The Christian aspect of the scene is reflected in the messianic connotation of Ketos – Leviathan and Jonah as a prefiguration of Christ. When it comes to representations of dolphins swallowing fish and cephalopods, they express the archetypal conflict between good and evil, from which dolphin the psychopomp emerges victorious (Јовановић, 2006, pp. 41–45).³⁴

A bronze lamp found in Mediana has no decorative elements that would indicate a Christian meaning. Drča (Дрча, 1985, p. 57) believes that it depicts a legionnaire in a short tunic, who is rowing with his right hand while touching a helmet with his left hand. Karović (2002) assumes that the lamp is a votive gift of a naval recruit of the VII Legion CLAUDIA.³⁵ If we take into account the widely accepted opinion that the ship acquires a dominant Christian meaning

³² In the central Balkans, the symbolism of the fish, Jonah's trilogy and maritime themes in general could take on a specific dimension in the early Christian period, taking into account the executions of Christian martyrs by drowning in the river – water (Bratož, 2005, pp. 112, 125). For more on this opinion see: Tešić Radovanović & Gugolj, 2020, pp. 155–157.

³³ For more on the motif of the sea monster and the connection with the symbolism of fish in Judaism and Christianity see Goodenough, 1956, pp. 27–30, 35–40.

³⁴ On the appearance of the motif of a dolphin swallowing a fish in early Byzantine imperial iconography and its association with Christ's triumph, see: Gavrilović, 2021.

³⁵ The conclusion is based on an inscription recorded on a stele from Niš, which mentions a naval recruit (Karović, 2002, p. 462).

from the 4th century, it is necessary to consider whether there is a basis for such an interpretation in the given case. Xanthopoulou (2010, p. 26) interprets the myth of Odysseus as an appropriation of pagan iconography with a Christian meaning, that is, an allegory of the church, which, guided by the Holy Spirit and the sign of the cross, resists the seduction of heretical movements. On the lamp from Mediana, the figure's head is very sketchy, the facial features and the shape of the helmet are not discernible. However, the oar held by the soldier recalls the club of Heracles. In the numerous adventures of Heracles, his ride on the boat (goblet) of Helios is also described, during the performance of the tenth task imposed by Eurystheus (Apollod. 2.5.10; Davies, 1988, pp. 278–279).³⁶ The solar dimension of the theme makes it suitable for representation on the lamp, and the departure of Heracles to the far west to bring Geryon's cattle and the return, which also includes an episode in Thrace, may be the reason for the appearance of this motif on the lamp from Mediana. The symbolic dimension of Heracles' triumph over Geryon, which has a chthonic nature, is apparently a triumph over death, so if this interpretation is confirmed, the lamp could be part of the funeral rite in addition to its votive function.³⁷ The cult of Heracles played a significant role in the religious policy of the emperors of the 3rd century, especially during the first tetrarchy. The discus of ceramic lamps often depicts Heracles and his 12 labours, and the association of Heracles with *Sol Invictus* is noted (Karivieri, 2001, p. 185). The veneration of Heracles was witnessed in Mediana, whereas one of the rulers of the first tetrarchy, Maximian Herculius, was under the divine protection of Heracles, and Constantius Chlorus was connected to the Herculean dynasty by marriage.³⁸ By analogy with the interpretation of Odysseus myth that Xanthopoulou (2010) refers to, one can hypothetically mention the connection of the iconography of Christ with *Sol* and the proven pagan heroes who gained immortality by descending into the underworld, such as Odysseus, Dionysus and Heracles.³⁹

³⁶ With an overview of mentions of Heracles' voyage in the solar boat/ goblet at: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Apollod.+2.5.10&fromdoc=Perseus%3A-text%3A1999.01.0022>. accessed October 31, 2022.

³⁷ Geryon has elements of a chthonic deity, such as ruling in the far west, a monstrous appearance with three heads and six arms, and the cattle of Hades also appear in the myth. Also, Heracles rides in the goblet in which the weary Helios returns from the far west, only to rise again at dawn (Davies, 1988, pp. 277–290; Срејовић & Цермановић-Кузмановић, 1992, pp. 94–95; 456–457; 464–465).

³⁸ Jovanović observes that already with Claudius Gothicus (268–270) due to his Dardan origin, a parallel was made with Aeneas and Dardanus and their connection with the Roman Empire, and that the connection of the rulers of these areas with Heracles was emphasized during the time of the first tetrarchy, primarily by Maximian Herculius (Јовановић, 2006, pp. 59, 105, 289).

³⁹ Early Christian art borrows from pagan iconography the type of Christ “youthful hero” in scenes of miracles and healings (Jensen, 2000, p. 120).

In the late antique material from the territory of the Central Balkans, the usual types of lamps in the form of fish and with maritime motifs appear. The absence of North African lamps with the representation of fish is striking, which may be related to the relatively small number of these lamps found in the interior of the peninsula. On the other hand, some unique and representative specimens appear, such as the lamp from Mezul, on which a multitude of maritime symbols and their individual meanings are skilfully incorporated into the narrative of Jonah's deliverance from the womb of Ketos. In addition to lamps with an undoubtedly Christian meaning, those that continue the Roman pagan tradition in terms of form and decoration have been preserved. Finally, it can be said that the representations on late antique lamps, found in Serbia, reflect the trends of the period and their meaning fits into the general picture of the symbolism of fish and maritime motifs, which in some cases may also receive a specific local interpretation.

Primary sources

- Apollodorus. *Book II* (1921). In: J. G. Frazer (Transl.), Apollodorus. *The Library*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Egeria. *Itinerarium Peregrinationis* (2002). In: M. Mарејић, (Transl.), *Ејеруја, Путовања њо Свејој земљи*. Београд: Рашка школа.
- Clementis Alexandrini. *Paedagogus* (1885). In: W. Wilson, (Transl.), A. Roberts, J. Donaldson, A. Cleveland (Eds.), *Ante-Nicene Fathers, Vol. 2*. New York: Christian Literature Publishing Co.
- Paulus Silentiarius. *Descriptio Sanctae Sophiae* (1972). In: C. Mango (Comp.), *The Art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and Documents*. A Description of Hagia Sophia written in 563 by Paul the Silentiary (80–91). Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall.
- Q. Septimii Florentis Tertulliani. *De baptismo liber* (1964). In: C. E. Evans (Ed. and Transl.), *Tertullian on Baptism*. London: Society for Promoting Christian Knowledge.

References

- Baert, B. (2004). *A Heritage of Holy Wood: The Legend of the True Cross in Text and Image*. Leiden: Brill.
- Bailey, D. M. (1988). *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, Vol 3, Roman Provincial Lamps. London: British Museum.
- Bąkowska-Czerner, G. & Czerner, R. (2021). The Shell Motif in the Culture and Architecture of the Ancient Town of Marina el-Alamein in Egypt. *Études et Travaux*, 34, 71–91.
- Bratož, R. (2005), Il martirio per annegamento nella persecuzione Diocleziana. In: G. Cuscito (Ed.), *San Giusto e la Tradizione Martiriale Tergetina: nel XVII centenario*

- del martirio di San Giusto e per il Giubileo d'oro sacerdotale di Mons* (111–146). Trieste: Editreg.
- Bubić, V. (2011). Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 104, 227–308.
- Buora, M. (2015). Sacro e profano nelle lucerne bronzee della Romania. In: L. Zerbini (Ed.), *Culti e religiosità nelle province danubiane Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20–22 Novembre 2013 I libri* (717–738). Bologna: I Libri di Emil.
- Buora, M. & Ristow, S. (2015). Tonlampen in Fischform aus frühchristlicher Zeit? Eine Fälschung in Bonn. *Bonner Jahrbücher*, 214, 229–241.
- Chrzanowski, L. & Zhuravlev, D. (1998). *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum, Moscow*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Chrzanowski, L. (2019). *Lampes antiques, byzantines et islamiques du Nil à l'Oronte. La Collection Bouvier*. Warsaw: University of Warsaw.
- Davies, M. (1988). Stesichorus' Geryoneis and Its Folk-Tale Origins. *The Classical Quarterly*, 38(2), 277–290.
- Dölger, F. J. (1928–1957). *Ichthys*, 5 vols. Münster: Aschendorff.
- Elsner, J. (2006). Late Antique Art. The Problem of the Concept and the Cumulative Aesthetic. In: S. Swain & M. Edwards (Eds.), *Approaching Late Antiquity: The Transformation from Early to Late Empire* (1–41). Oxford: Oxford University Press.
- Gavrilović, A. (2021). An Early Christian Oil Lamp from the Smederevo Museum in the Form of a Ship with the Representations of Dolphins: A Contribution to the Study of the Light Symbolism in Byzantium. *Византийский временник*, 105, 141–159.
- Goodenough, E. R. (1953–1968). *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, 13 vols. New York: Pantheon.
- Goodenough, E. R. (1956). *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period, Fish, Bread and Vine*, vol. 5. New York: Pantheon.
- Grabar, A. (1968). *Christian Iconography: A Study of Its Origins*. Princeton: Princeton University Press.
- Herrmann, J. & van den Hoek, A. (2002). *Light from the Age of Augustine: Late Antique Ceramics from North Africa (Tunisia)*. Cambridge MA: Harvard Divinity School.
- Hirsch, E. G. et al. (1906). Nimrod. In: C. Adler et al. (Eds.), *Jewish Encyclopedia*. Retrieved from: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11548-nimrod>
- Ilić, O. (2006). Ranohrišćanski import na teritoriji severnog Ilirika u periodu od IV do početka VII veka. *Arheologija i prirodne nauke*, 2, 47–68.
- Jacobs, J. & Gottheil, R. (1906). Edessa. In: C. Adler et al. (Eds.), *Jewish Encyclopedia*. Retrieved from: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5431-edessa>
- Jeličić, B. (1972). Svetiljka (Lucerna) cat. 315, cat. 318. U: Lj. Popović, Đ. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Jeličić (ur.), *Antička bronza u Jugoslaviji* (150–159). Beograd: Narodni muzej.
- Jensen, R. M. (2000). *Understanding Early Christian Art*. London: Routledge.
- Kant, L. H. (1993). *The Interpretation of Religious Symbols in the Graeco-Roman World: A Case Study of Early Christian Fish Symbolism* (Unpublished doctoral dissertation). Yale University, New Haven.
- Karivieri, A. (2001). Mythological Subjects on Late Roman lamps and the Persistence of Classical Tradition. In: J. Fleischer, N. Hannestad, J. Lund, M. Nielsen (Eds.), *Late Antiquity: Art in Context* (77–84). Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

- Karović, G. (2002). Roman Bronze Lamps in the Form of a Ship from the Territory of Serbia. In: H. T. Tzalas (Ed.), *Tropis VII, 7th International Symposium on Ship Constructions in Antiquity, Pylos 1999 Proceedings* (461–466). Athens: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.
- Koehl, R. B. (1986). A Marinescape Floor from the Palace at Knossos. *American Journal of Archaeology*, 90(4), 407–417.
- Korać, M. (1995). *Zišci sa teritorije Viminacijuma* (Unpublished doctoral dissertation). Faculty of Philosophy, University of Belgrade.
- Montserrat, D. (1995). Early Byzantine Church Lighting: A New Text. *Orientalia Nova Series*, 64(4), 430–444.
- Morey, C. R. (1910–12). The Origin of the Fish Symbol. *Princeton Theological Review*, 8–10, 93–106 [1], 231–46 [2], 401–32 [3]; 268–89 [4]; 278–97 [5].
- Papanikola-Bakirtzi, D. (2002). *Everyday Life in Byzantium*. Thessalonica: Museum of Byzantine Culture.
- Pavlović, L. (1972). Svetiljka (Lucerna) cat. 268. U: Lj. Popović, Đ. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Jeličić (ur.), *Antička bronza u Jugoslaviji* (136). Beograd: Narodni muzej.
- Rasimus, T. (2012). Revisiting the Ichthys: A Suggestion Concerning the Origins of Christological Fish Symbolism. In: C. H. Bull, L. Lied, J. D. Turner (Eds.), *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices* (327–348). Leiden: Brill.
- Ryken, L. et al. (1998). *Dictionary of Biblical Imagery*. Westmont: InterVarsity Press.
- Scheftelowitz, I. (1911). Das Fisch-Symbol in Judentum und Christentum. *Archiv für Religionswissenschaft*, 14, 1–53, 321–92.
- Schloessinger, M. S. (1950–51). Five Lamps with Fish Reliefs: From Israel and Other Mediterranean Countries. *Israel Exploration Journal*, 1(2), 84–95.
- Shukriu, E. (2003). Frühchristliche Lampen aus der Antiken Provinz Dardania. *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie*, 9, 19–23.
- Stroumsa, G. G. (1992). The Early Christian Fish Symbol Reconsidered. In: I. Gruenwald, S. Shaked, G. G. Stroumsa (Eds.), *Messiah and Christos: Studies in the Jewish Origins of Christianity: Presented to David Flusser on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday* (199–206). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Strudwick, N. (2006). *Masterpieces of Ancient Egypt*. London: The British Museum.
- Tešić Radovanović, D. & Gugolj, B. (2020). A Multilayered Symbolism of the Shapes and Motifs of an Early Christian Lamp in the Shape of a Ship from Smederevo. *Hortus Artium Medievalium*, 26, 151–158.
- Tsamakda, V. (2018). Spätantike und byzantinische Bronzelampen in Schiffsform. In: H. Frielinghaus, T. Schmidts, V. Tsamakda (Eds.), *Schiffe und ihr Kontext Darstellungen, Modelle, Bestandteile – von der Bronzezeit bis zum Ende des Byzantinischen Reiches* (159–171). Heidelberg: Propylaeum.
- Valeva, J. & Vionis, A. K. (2014). The Balkan Peninsula. In: W. Tabbernee (Ed.), *Early Christianity in Contexts: An Exploration across Cultures and Continents* (315–379). Grand Rapids MI: Baker Academic.
- Vujović, M. (2013). Copper Alloy Lamp from the Belgrade City Museum: Contribution to the Study of Early Byzantine Lighting Implements from Serbia. In: С. Крунић

- (ур.), *Акѿа са стѿручноѿ скуѿа Анѿичке свеѿиљке, хронолоѿија, ѿиѿолоѿија и орнаменѿика* (135–141). Београд: Музеј града Београда.
- Walters, H. B. (1914). *Catalog of Lamps in the British Museum*. London: British Museum.
- Werness, B. H. (2006). *Continuum Encyclopaedia of Animal Symbolism in World Art*. London: Continuum.
- Xanthopoulou, M. (2010). *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Гавриловић, А. Ђ. (2017). Духовно и материјално значење и анализа мотива трију риба са заједничком главом на фрагменту касноантичког подног мозаика из Петровца на Морју. *Истѿоријски записи*, XC (3–4), 6–19.
- Гавриловић, А. Ђ. (2020). Плиткорелефни украс мермерних плоча на градској фонтани у Хераклеји Линкестис (562) и његово значење. *Паѿримониум*. мк, 13 (18), 281–294.
- Димитрова, Е. (1995). *Најстѿариѿе хрисѿијански симболи*. Скопје: Македонска цивилизација.
- Дрча, С. (1985). Бронзане светиљке из збирке Народног музеја у Нишу. *Зборник Народног музеја у Нишу*, 1, 53–59.
- Дрча, С. (2004). Лампа 114. У: Д. Пешић (ур.), *Археолошко благао Ниша од неолиѿа до средњега века* (179). Београд: САНУ.
- Илић, О. (2008). Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији јужне Србије. У: М. Ракоѿија (ур.), *Дани Св. цара Конѿанѿина и царице Јелене, Ниш и Визанѿија VI* (125–136). Ниш: Универзитет у Нишу.
- Јанковић, М. (1997). Сеоба народа. У: С. Крунић (ур.), *Анѿичка бронза Синѿдунума* (301–340). Београд: Музеј града Београда.
- Јеличић, Б. (1958–1959). Бронзани жишци у Народном музеју. *Зборник радова Народног музеја*, II, 72–86.
- Јовановић, А. (1976). Земљане светиљке из збирке Народног музеја у Нишу. *Нишки зборник*, 2, 61–83.
- Јовановић, А. (2006). *Гло Србије завичај римских царева*. Београд: Princip Bonart Pres.
- Јовановић, З. (2009). *Кроз двери ка светлосѿи*. Београд: Пирг.
- Кондић, Ј. (1993). Лампа кат. 144, 145. У: Д. Срејовић (ур.), *Римски царски ѿрадови и ѿалаѿе у Срдији* (326, 335, 337). Београд: САНУ.
- Крунић, С. (2011). *Анѿичке свеѿиљке из Музеја ѿрада Беоѿрада*. Београд: Музеј града Београда.
- Павловић, Л. (1966). Римска бронзана светиљка облика ратног брода. *Стѿаринар*, XVII, 124–129.
- Петровић, П. (1993). Лампа кат. 146, У: Д. Срејовић (ур.), *Римски царски ѿрадови и ѿалаѿе у Срдији* (338). Београд: САНУ.
- Поповић, В. (1970). Ранохришћанска бронзана лампа из околине Смедерева. *Стѿаринар*, XX, 323–330.
- Спасић-Ђурић, Д. (2015). *Град Виминаѿијум*. Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.
- Срејовић, Д. & Цермановић-Кузмановић, А. (1992). *Речник ѿрчке и римске мѿѿолоѿије*. Београд: Српска књижевна задруга.

- Цвјетићанин, Т. (2013). Приватна побожност. Предмети хришћанског култа у свакодневном животу. У: И. Поповић, Б. Борић Брешковић (ур.), *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (206–217). Београд: Народни музеј.
- Црнобрња, А. (2006). *Култна намена римских жижака у Горњој Мезији*. Београд: Филозофски факултет.

Данијела Т. ТЕШИЋ РАДОВАНОВИЋ

Универзитет у Приштини са привременим

седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет

Катедра за историју уметности

Симбол рибе и маритимни мотиви на касноантичким светиљкама са територије централног Балкана

Резиме

Мотив рибе и маритимна тематика често су приказивани у уметности касне антике. Овакве представе могу се пратити од праисторије, а у медитеранском свету риба је имала посебно значење које се током времена манифестује и кроз представе у визуелној култури Месопотамије, Египте, Сиро-Палестине и грчко-римском свету. Море и његова богата фауна и флора били су важан природни и економски чинилац живота становника Медитерана. Због тога се маритимни призори и морска створења на визуелним представама појављују са декоративном функцијом и у симболичном значењу, која се неретко преплићу. У доба касне антике мотив рибе посебно се доводи у везу са хришћанством, мада симболика овог мотива сеже неколико миленијума уназад и заиста је тешко докучити када се у визуелној култури антике риба може сматрати неупитно хришћанским симболом. У визуелној култури старог века мотив рибе блиско је повезан са представом делфина, затим са митским морским чудовиштем и другим маритимним мотивима, од морске флоре и фауне, до представе брода. Ови мотиви појављују се на вотивним предметима, посућу, светиљкама, надгробним споменицима, али и у монументалној уметности. У хришћанској визуелној култури риба се појављује као један од најранијих мотива, који је заједно са представама голуба, сидра, брода, доброг пастира и раних форми крста служио да прикаже припадност хришћанској заједници. Преовлађује став да је баптисмални симболизам Христа као „велике рибе“ и хришћана као „малих риба“ био пресудан за популарност

рибе као препознатљивог хришћанског симбола, мада су слојеви значења толико испреплетани да је немогуће разграничити месијанске, баптисмалне, евхаристичке и есхатолошке планове значења. У касноантичком материјалу који потиче са територије данашње Србије налази се десетак светиљки са маритимном декорацијом или у форми рибе, тј. делфина. У раду су представе рибе и маритимни мотиви на касноантичким светиљкама разматрани у односу на преовлађујуће научне ставове, а анализирани су и слојеви значења у зависности од избора мотива, иконографских наратива и контекста налаза.

Кључне речи: лампа; светло; риба; шкољка; брод; маритимни мотиви; иконографија.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Оригинални научни рад
УДК: 75.052.046(497.115)
726.71(497.115)
271.222(497.11)-523.6(497.115)
doi: 10.5937/zrffp52-40564

ЦИКЛУС СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У ПЕЋКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ - III -

Сања Р. ПАЈИЋ¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за примењену и ликовну уметност
Катедра за општеобразовне предмете

¹ sanja.pajic@filum.kg.ac.rs

Рад примљен: 10. 9. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ЦИКЛУС СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У ПЕЋКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ - III ⁻²

Кључне речи:
Свети Димитрије;
Пећка
патријаршија;
житијни циклус;
иконографија;
*Усијење Светиої
Димитрија;*
*Свети Димитрије
сјасава Солун од
непријатеља;*
Георгије
Митрофановић.

Сажетак. У раду се указује на иконографске одлике циклуса Светог Димитрија у истоименој цркви у Пећкој патријаршији. Ове фреске нису до сада детаљније анализирани, нити су сагледане у ширем контексту публикованих илустрованих житија светитеља. Од некадашњих осам тема, насликаних на северном и јужном зиду наоса, сачувано је шест композиција. О илустрацијама на северном зиду из 1322–24. године, односно, из времена обнове 1619/20. године, било је речи у претходним радовима. Преостале две сцене на јужном зиду – *Усијење Светиої Димитрија* и *Свети Димитрије сјасава Солун од непријатеља* – делимично пресликане, припадају ретко приказиваним темама у овом циклусу.

² Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/200198).

Ликовна биографија патрона цркве Светог Димитрија у комплексу Пећке патријаршије сачувана је у средњој зони наоса. Циклус отпочиње на северном зиду сценама *Свети Димитрије њред царем Максимијаном и Свети Димитрије блаґосиља Светиој Несџора*, насталим 1322–24. године захваљујући атељеу грчког зографа Јована (Пајић, 2020, стр. 117–142). Следе епизоде *Свети Несџор удија Лија и Сџрадање Светиој Димитрија*, живописане 1619/20. године током обнове фресака за коју је био заслужан Георгије Митрофановић (Пајић, 2021, стр. 305–326). Нарација у сликама наставља се на јужном зиду истог простора, где су од некадашње четири представе преостале две, данас делимично оштећене, и то: *Усијење Светиој Димитрија и Свети Димитрије сџасава Солун од неџријаџеља*. Сачувавши више делова композиција, Митрофановић је пресликао доњу половину обеју сцена (Петковић, 1965, стр. 241). Са колико пажње је извршено усклађивање новог сликарства са затеченим најбоље сведочи податак да је старијим истраживачима промакло да се ради о два уметничка рукописа, иако је постојало колебање у атрибуцији и датовању фресака – да ли припадају првобитном украсу храма (Радојчић, 1938, стр. 97; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 30; Делијанис, 1973, стр. 145, 155) или времену обнове (Stojaković, 1966, стр. 30–31; Walter, 1973, стр. 170). Завршне композиције житијног фриза, несумњиво са представама чуда Светог Димитрија, у потпуности су нестале.

Усијење Светиој Димитрија

У југоисточном углу наоса, уз олтарску преграду, као пандан сцени страдања пробадањем копљима на супротном зиду (Пајић, 2021, стр. 312–316, сл. 1 и 3), насликано је успење Светог Димитрија (в. сл. 1) (Радојчић, 1938, стр. 97, сл. 7; Судотић, 1964, сл. 50–51; Петковић, 1965, стр. 241; Stojaković, 1966, стр. 25–31, 36, 38, 41–47, црт. 3, но са бројним омашкама; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 30, 32–33; Сковран, 1968–71, стр. 335–336, 341–342, сл. 8; Делијанис, 1973, стр. 121, 123–124, 151–153, 167–168; Walter, 1973, стр. 170–171, сл. 3; Кајмаковић, 1977, стр. 93, сл. 35; Moran, 1986, стр. 80, сл. III 44; Ђурић и др.,

Сл. 1. Успење Светог Димитрија (лево) и Свети Димитрија спасава Солун од непријатеља (десно) (порекло фотографије: blagofund)

1990, стр. 194, сл. 126). Од натписа који је објашњавао композицију могуће је са сигурношћу реконструисати почетак $\Theta[\Upsilon]C\Pi E[\text{НИИ}E]$, док местимично сачувана слова у наставку упућују да је било исписано име светитеља. Приказ Димитрија на одру прекривеном карираном тканином црвених страница и вежених рубова припада времену обнове. И поред оштећења, нема сумње да су светитељеве руке биле прекрштене под грудима (Stojaković, 1966, црт. 3, грешком приказује руке опуштене поред тела, што преузима Walter, 1973, сл. 3). Над њим су учесници службе насликани на оригиналном фреско-слоју. Централна фигура је архиепископ са књигом, ка коме се, подељени у две групе, окрећу још један архијереј и многобројни појци, препознатљиви по белим клобучастим капама, предвођени хоровађом са помагачем који му приноси отворену књигу, те млади црквенослужитељи, сви у украшеним одежама зелених, љубичастих и окер нијанси. Позадину затвара кружна конструкција од светлозеленог камена са купастим кровом на стубовима, у чију унутрашњост води пролаз наглашен лучним завршетком.

Иконографска схема службе над телом умрлог добро је позната у средњовековној уметности, где је након установљавања за сцену *Усијење Бојородице* преузета за представе у миру почивших светитеља и историјских

личности (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 33; Миљковић, 2020, стр. 167–182, са примерима из српске и византијске уметности). Будући да текстови страдања сведоче о Димитријевој мученичкој смрти, како се и приказује у ликовној уметности (Пајић, 2021, стр. 313–316, са изворима и примерима), након чега су током ноћи његово тело узели „христољубиви људи“ и у тајности закопали у плитак гроб на месту где је након погубљења остављено (Migne, PG, 116, col. 1172, 1181, 1197), те да остаци легенде нису били запажени, наметнуло се питање текстуалног предлошка и значења ове сцене. Тражећи одговоре, истраживачи су се најпре окренули књигама чуда, другом главном извору за илустрације у циклусу посвећеном солунском патрону. Тако су ова и наредна композиција у којој Димитрије спасава Солун од непријатеља схваћене као епизоде истог догађаја, описаног у зборнику познатом као *Прва књига чуда*, који је почетком VII века саставио солунски архиепископ Јован. Сведочење о аварско-словенском нападу на град је због обимности подељено на похвале бр. 13–15. Хомилија обележена као четрнаеста отпочиње визијом солунског архиепископа Јевсевија који је у сну упозорен на предстојећа дешавања. Уз усрдне молитве архиепископа, захваљујући дожанском провиђењу и посредништву Димитрија, Солун је одбрањен (Migne, PG, 116, col. 1296–1297; Lemerle, 1979, стр. 138–139, 146–147), а сцена у пећкој цркви протумачена је као Јевсевијева молитва пред моштима Светог Димитрија да спасе Солун од непријатеља (Радојчић, 1938, стр. 97; Петковић, 1965, стр. 241; Stojaković, 1966, стр. 25–31; Сковран, 1968–71, стр. 336, 341–342).

Премда се у међувремену појавило, запажање да је у питању приказ Димитријеве смрти остало је скрајнуто у науци (Суботић, 1964, сл. 50–51). Ново интересовање за тему подстакла су иконографска истраживања оксфордског Менолога, илуминираног у престоничким радионицама око 1330–35. године (за место и време настанка рукописа, в. Hutter, 2007, стр. 183–217). Иако је место дешавања обележено отвореним циборијумом – балдахином, легенда и блискост иконографије између фреске у Пећи и минијатуре којом се окончава ликовно житије Светог Димитрија у овом рукопису (MS. Gr. th. f. 1, fol. 55), насликане одмах након сцене страдања светитеља, потврдили су да је у питању исти сиже (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 30, н. 5; Walter, 1973, стр. 170; Делијанис, 1973, стр. 123–124, са чим се слажу остали истраживачи; за минијатуру, в. Ευγγόπουλος, 1970, стр. 29–34, 52, сл. I, III; Делијанис, 1973, стр. 122–124, 153; Hutter, 1978, стр. 33, сл. 103). Илустрација је објашњена као приказ погребца, чија је ранија верзија насликана у форми преноса тела у тзв. Митрополији у Мистри око 1270–1285. године (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 29–30, 33–34, 52; Делијанис, 1973, стр. 124, 141–143, 167; Walter, 1973, стр. 170, прецизира да се ради о преносу тела, што прихвата и Hutter, 2007, стр. 208, н. 103; Walter, 2003, стр. 86; за фреску, в. Millet, 1910, сл. 70.4), односно, као церемонија на гробу

сигнирана као успење (Hutter, 2007, стр. 208, н. 104). Текстуални прототип за нови образац нађен је у стихири патријарха Германа на празник Светог Димитрија, одакле је, како је даље претпостављено, ова тема доспела у иконографију, потиснувши у позновизантијској уметности Македоније и самог Солуна старију варијанту (в. Ευυόπουλος, 1970, стр. 33–34, 52, на кога се ослања и Делијанис, 1973, стр. 124–126, 167; Radovanović, 1987, стр. 86). Да је иста иконографска схема заживела као део циклуса, потврђују преостали делови композиције у Марковом манастиру из 1376/77. године, на супрот које је некада било насликано Страдање Светог Димитрија, данас уништено. Од нестанка су поштеђени масивни камени саркофага са деловима ореола и главе лежећег светитеља на црвеном покрову, над којим су фрагментарно очувани прикази неколико фигура, међу којима је и један појац, те зидић са кулом у позадини (Томић Ђурић, 2019, стр. 345–346, сл. 163, идентификује сцену као сахрану светитеља; за фреску, в. Видоеска, 2012, црт. на стр. 35). Тумачење илустрације у Пећи као Димитријеве сахране, односно, смрти преовладало је до данас (Ευυόπουλος, 1970, стр. 30, нап. 5, 32–33; Делијанис, 1973, стр. 121, 124, 151–153, 167, који ову схему зове „химнолошки тип успења“; Walter, 1973, стр. 170; Ђурић и др., 1990, стр. 194), а недавно се појавила и нешто уздржанија интерпретација сцене у смислу литургијске церемоније над гробом светитеља у солунској цркви (Hutter, 2007, стр. 208, н. 106).

Бољем разумевању теме могло би помоћи подробније познавање околности у којима је настала, а посебно култ светитеља. Давно је примећено да су промене у поштовању солунског патрона праћене изменама просторно-архитектонских форми култног места и појавом нових иконографских модела. Далеко сложенија него што се овде може разматрати, хронологија развоја култа Светог Димитрија, тесно спојена са проблемом постојања телесних реликвија и њихове локације у солунској базилици, и сама је оптерећена многим непознаницама.³ Сачувани материјал упућује на то да је приказивање мртвог светитеља повезано са реформом култа изазваном чудом појаве светог мира, најкасније почетком XI века, након чега је статус солунске цркве као једног од најзначајнијих православних поклоничких центара добио на снази (Walter, 1973, стр. 163–164; Μέντζος, 1994, стр. 120–124; Bakirtzis, 2002, стр. 175–176, 179–180; Μέντζος, 2001, стр. 127; Walter, 2003, стр. 80–84; Πασχαλίδης, 2013, стр. 14–16). Прва визуелна сведочанства нове етапе у развоју поштовања Светог Димитрија пружају четвртасти реликвијари и енколпиони за миро и/или крв светитеља, датовани у XI–XII век, а понављаће се све до XIV столећа, укључујући и овде разматрани ватопедски реликвијар, те, нешто измењене концепције, два

³ Разматрање наведених проблема уродило је обимном библиографијом, из које указујемо на изабране радове, од значаја за одређена питања, без коментарисања предложених решења и мишљења.

Сл. 2. Успење Светог Димитрија, детаљ (порекло фотографије: blagofund)

округла енколпиона (Ευγγόπουλος, 1936, стр. 111–116; Grabar, 1950, стр. 1–28; Grabar, 1954, стр. 305–313; Ευγγόπουλος 1969, стр. 189–194; Walter, 1973, стр. 162–165; Μέντζος, 1994, стр. 126, 134–140; Μέντζος, 2001, стр. 127–129, сл. 2–4; Bakirtzis, 2002, стр. 182–184, 192; Μέντζος, 2008, стр. 371–373, 377–378, сл. 13–14, 19–20; Bogdanović, 2011, стр. 292–294, 297, сл. 2, 10, 12–13; Elsner, 2015, стр. 26–31, сл. 15–16). Одликује их двоструки поклопац са суперпонираним фигурама Светог Димитрија, у чијем распореду и иконографији је препознат изглед мироточивог гроба. Наиме, иако су према штурим изворима понуђени различити модели реконструкције па чак и положаја новог култног места, сматра се да је након изливања мира централна тачка ходочашћа добила форму особене дводелне целине, унеколико мењане током каснијег периода. Састојала се од саркофага као надземног обележја и гробнице са моштима, у простору коме се приступало захваљујући вратима, од XII века обележеном отвореним мермерним циборијумом – балдахином (Bakirtzis, 2002, стр. 180–185, 192; уп. Μέντζος, 1994, стр. 121–122, 127–156, црт. 4; Μέντζος, 2001, стр. 128–131, сл. 9). Реликвијари и енколпиони као концептуалне реплике гроба имитирају ову структуру: на спољном поклопцу је Димитрије, најчешће, иако не искључиво, у пози оранта – што је протумачено као слика саркофага у солунској базилици, док је у унутрашњости, испод дводелних вратанаца, приказ мртвог светитеља у виду допојасне, касније целе фигуре на одру,

руку прекрштених на грудима и склопљених очију, односно, представа мироточивих моштију.

Мироточива гробница добила је свој еквивалент и у сликарству, сублимиран кроз приказ гроба са лежећом фигуром Димитрија као оранта. Насликана као пандан страдња светитеља, тешко пострадала фреска са сликом саркофага у јужној капели цркве Богородице Љевишке, настала 1309–13, сигнирана је као Димитријев гроб (Ευγγόπουλος, 1979, 181–184, сл. 1; Тодић, 1998, стр. 186, 314; Todić, 2001, стр. 660–661, сл. 9; Тодић и Чанак-Медић, 2005, стр. 406, н. 226; Hutter, 2007, стр. 208, н. 106; за фреску, в. Панић, Бадић, 1975, црт. 29; Живковић, 1991, црт. на стр. 6), мада је повремено погрешно тумчена као успење светитеља (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 30 и Делијанис, 1973, стр. 119, 121–127, 153, 167). Смисао сцене нађен је у симболичном указивању на Димитрија као заштитника Солуна (Ευγγόπουλος, 1979, стр. 183–184), мада се може помишљати да је иконографија, чије се реалне црте не могу искључити, уобличена са жељом да се истакне мироточиви гроб, не само као исходишта славе светитеља, већ и доказ да Солун поседује чудотворне мошти – спорног питања од почетка развоја култа Светог Димитрија (уп. Ђурић и др., 1990, стр. 198, са ставом да мироточење „није нашло видније место у сликарству“). На представи у параклису посвећеном солунском великомученику дечанског католикона из година 1335–48, такође местимично навођене као успење (Делијанис, 1973, стр. 167–169), иначе део композиције Илустријеве визије о анђелима који доносе налог Димитрију да напусти Солун, гробница је обележена отвореним циборијумом – балдахиним над високим одром прекривеним покровом са сликом свеца (Ευγγόπουλος, 1969, стр. 192–194, сл. 81 α–β, са изворима, уз истицање реализма слике, што понавља и Ευγγόπουλος, 1979, стр. 181–184; Радовановић, 1988, стр. 123–124; Пајић, 1995, стр. 358; Bakirtzis, 2002, стр. 184, н. 60; Тодић и Чанак-Медић, 2005, стр. 406; за фреску, в. Петковић и Бошковић, 1941, стр. 58, таб. ССХСХVI).

Упоредо са сликом гроба, у позновизантијској уметности негована је још једна тема – служба над Димитријевим моштима, обележена као успење. Највероватније није случајност што је у време појаве ове иконографије култ солунског светитеља наново доживео трансформацију. Тада се појавило предање, први пут забележено око 1330. године, да је по наређењу цара Максимијана Димитријево тело бачено у бунар испод солунске базилике (Μέντζος, 1994, стр. 154–156; Bakirtzis, 2002, стр. 185–187, са изворима), од раније повезан са криптом испод главног олтара и трансепта. Хронологија и фазе формирања ове сложене целине, тзв. доње цркве, нису довољно јасни. Сматра се да је настала претварањем нимфеума у хагиазму, при чему је неизвесно време додавања монументалног отвореног седмостраног циборијума – балдахина, још увек постојећег, уз чију јужну страну је оформљена мала одаја, можда са неком култном функцијом (Walter, 1973,

стр. 163–164; Cormack, 1989, стр. 550; Μέντζος, 1994, стр. 37–38, 44–50, сл. 4, 109–110, 149–150, 154–156; Skedros, 1999, стр. 2, 42, 48–56, сл. 4, 82, 128, н. 94; Bakirtzis, 2002, стр. 185–188, сл. 4; Walter, 2003, стр. 73–75, 81). У XIV веку управо је из крипте ходочасницима дељено миро помешано са водом, као најважнија реликвија којом је располагала солунска црква (Bakirtzis, 2002, стр. 185–187; уп. Cormack, 1989, стр. 550). Такође, и прослава светитеља, чије је универзално поштовање давно установљено, претрпела је измене. Извори сведоче да је цео октобар – „свети месец“ – био посвећен Димитрију, са низом литија и литургијских церемонија, чији је врхунац била служба у солунској базилици на дан страдања мученика 26. октобра, док се пракса одржавања једног од најчувенијих сајмова у овом делу света, од виталног значаја за живот Солуна, наставила (Cormack, 1989, стр. 550–551; Russell, 2010, стр. 83–109). Није тешко претпоставити да је измењени култ могао донети још новина које су могле да утичу на појаву ове иконографије. Можда ће будућа критичка издања писаних извора, а, пре свега, похвала светитељу, указати на нове правце у схватању ове сцене, но за сада ово питање остаје отворено.

Црквени великодостојници над моштима, у тренутку док врше службу, дају сцени литургијско обележје (в. сл. 2). Архиепископе прате многобројни појци, истакнути белим куполастим капама знаним као скараникон. Предводи их хоровођа хириномишући знак за оксију (Моран, 1982, стр. 56, 58, сл. 10), а помаже му млади канонарх са отвореном књигом (Μέντζος, 1994, стр. 156, помишља да један од ђакона држи реликвијар са Димитријевим миром, што се не може се прихватити). Обојица су у хаљинама широких рукава – сфиктуриону, у складу са познатим описима и приказима мелода (Моран, 1986, стр. 80, сл. III 44). Остала пратња, сачињена од гологлавих фигура у украшеним хаљинама, најчешће се описује као појава верника (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 30, н. 5; Моран, 1986, стр. 80; Hutter, 2007, стр. 209, н. 106) или „побожних мужева“ који су учествовали у погребу великомученика (Делијанис, 1973, стр. 152–153), односно, „младе властеле“ (Ђурић, 1990, стр. 194). Заправо су у питању црквенослужитељи и мало свештенство, на исти начин представљени и на другим фрескама светодимитријевске цркве у Пећи (Цветковић, 2000, стр. 3).

Што се тиче грађевине у позадини сцене, најчешће се сматра да је приказан циборијум из солунске базилике који је током предиконоборачког периода био средиште култа, и то или веран оригиналу, унутар кога се одиграва служба (Stojaković, 1966, стр. 41–47), или унеколико измењених одлика (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 31–33). Мишљења да је насликана засведена одаја терми у којој је Димитрије пострадао (Делијанис, 1973, стр. 153), па чак и гробница из времена настанка фреске (Μέντζος, 1994, стр. 156), нису наишла на већи одјек у науци. Притом, иако је пећка фреска јединствена у односу на сачуване слике гроба, обележене отвореним

циборијумом – балдахином, попут поменуте оксфордске минијатуре (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 30–33; Делијанис, 1973, стр. 122–124, 153; Hutter, 1978, стр. 33, сл. 103; Hutter, 2007, стр. 208, н. 104) или дечанске фреске (Петковић и Бошковић, 1941, стр. 58, таб. ССХСХVI; Ευγγόπουλος, 1969, стр. 192–194, сл. 81 α–β; Делијанис, 1973, стр. 167–169; Ευγγόπουλος, 1979, стр. 181–184; Bakirtzis, 2002, стр. 184, н. 60), и за њих се, такође, сматра да опонашају мироточиви гроб у солунској базилици (Bakirtzis, 2002, стр. 184, н. 60). Изнети ставови најбоље сведоче о немогућности доношења поузданог закључка о блискости сликане и реалне конструкције, тим пре што је за византијске уметнике, као и њихову публику, важнији од веризма и формалне сличности био идејни ниво. Отуда представе архитектуре у знатној мери имају општи карактер, без опонашања физичких карактеристика конкретне грађевине (Стојаковић, 1982, стр. 59–63). У том смислу, за фреску у Пећи може се рећи да је уметникова рука била вођена идејом представљања службе унутар Димитријеве мироточиве гробнице, највероватније инспирисане савременом култном праксом, сигниране као успење.

Свети Димитрије брани Солун од нејријашеља

Последња сачувана фреска, ишчилелог натписа од кога неколико тешко видљивих слова дозвољава да се прочита ДИМИТР(ИЋ), илуструје већ поменуто чудо одбране Солуна од непријатеља (в. сл. 1) (Радојчић, 1938, стр. 97, сл. 7; Stoјaković, 1966, стр. 25–31, 33–34, 38, 47, црт. 3; Сковран, 1968–71, стр. 336, 341–342, сл. 8; Мијовић, 1971, стр. 68; Делијанис, 1973, стр. 153–155, 174–175; Кајмаковић, 1977, стр. 93, сл. 35; Тодић и Чанак-Медић, 2005, стр. 406, н. 223). Горњи делови покривени старијим живописом показују већа оштећења у односу на обновљени, док је део композиције са десне стране потпуно уништен. Догађај се одиграва на зидинама утврђеног града наранцасте боје, контрастриране са плавим градским вратима и тробродном базиликом са куполом унутар бедема. У широком раскораку, опкорачивши кулу на зидинама, стоји Свети Димитрије, чији неприродни положај треба приписати интервенцији Митрофановића. Његова војничка опрема састоји се од зелених чизама и огртача, пребаченог преко окер-кестењастог оклопа. Наоружан је штитом и дугачким копљем, заривеним у непријатељског војника. Погођени ратник, од кога је преостао само доњи део тела, стрмоглављује се низ лествице прислоњене уз зидине, повлачећи за собом четворицу сабораца, сви у окер и зеленим оклопима са плавим детаљима (в. сл. 3). Изван обзића је монументална спратна грађевина зелених фасада и црвеног крова, са упадљивом окер бифором, непотпуно сачувана. Композиција је инспирисана спасавањем Солуна од аварско-словенске опсаде, описане у 13. похвали *Прве књије*

чуда (Migne, PG, 116, col. 1288–89; Lemerle, 1979, стр. 131; Stojaković, 1966, стр. 30–31, погрешно претпоставља да је фреска из времена обнове, налазећи сличности са Дамаскиновом беседом о Светом Димитрију, насталом у XVI веку). Током изненадног напада удружених аварских и словенских племена, Димитрије је прискочио у помоћ своме граду, у посебно тешком положају због недавно претрпљених невоља. Појавивши се на солунским бедемима у пуној војној опреми, светитељ је ударцем копља стрмоглавио варварина, већ једном ногом на зидинама. Падајући, несрећни војник повукао је за собом и своје саборце на лествицама, након чега се војска разишла, пљачкајући околину града.

Тумачење књига са чудима Светог Димитрија као историјских извора дуго је присутно у науци. Питања да ли хомилије 13–15 из најстарије збирке описују напад аварско-словенске војске који се одиграо 586. године или нешто каснији, из 597. године, постављено је већ на самом почетку научног интересовања за ове текстове (Баришић, 1952, стр. 60–64). Највећи број каснијих истраживача, укључујући и оне који су се бавили овом темом у ликовној уметности, прихватио је мишљење да је у позадини приче – а самим тим и илустрације, старија опсада Солуна. Без обзира на који се историјски догађај односи, важно је истаћи да је то најстарији познати текст у коме се Димитрије појављује као војник, како ће у постиконоборачко доба, а посебно у последњем периоду развоја византијске културе и уметности, стећи славу, не само у Солуну и широм царства већ и међу суседним словенским народима (Walter, 1973, стр. 165–169, 174–178; Walter, 2003, стр. 80–90; Russel, 2010, стр. 11–28; Πασχαλίδης, 2013, стр. 11–23).

Иконографска схема фреске у Пећи несумњиво следи писани предложак. У димитриолошким циклусима средњег века сачуване су још само две композиције са Димитријем који брани Солун од напада непријатеља, иначе најзнаменитијег светитељевог чуда. Иако су у питању различите ликовне редакције, за обе је претпостављено да се угледају на некадашњи солунски оригинал (Ξυγγόπουλος, 1936, стр. 125; Stojaković, 1966, стр. 33–34; Делијанис, 1973, стр. 175).

По концепту, будући да почива на тексту хомилије – Свети Димитрије са зидина града убија војника на лествицама, док његови саборци падају, пећкој композицији блиска је фреска у Дечанима, и поред разлика у обради детаља (Радојчић, 1938, стр. 97–98, сл. 8, али са грешкама; Петковић, 1941, стр. 69–70, таб. ССХСV; Stojaković, 1966, стр. 25, сл. 1, 30–31, 33–41, 48; Мијовић, 1971, стр. 68; Делијанис, 1973, стр. 174–175; Walter, 1973, стр. 170; Радовановић, 1988, стр. 122–125; Пајић, 1995, стр. 354, 358–359, сл. 3; Walter, 2003, стр. 87, 92–93; Hutter, 2007, стр. 209, н. 107). У досадашњим истраживањима већу пажњу од формалних одлика композиције привукао је натпис, са објашњењем да је у питању спасавање Солуна од Кумана, што је научницима дало повода за различита тумачења значења приказа. Добро

Сл. 3. Свети Димитрија спасава Солун од непријатеља, детаљ (порекло фотографије: blagofund)

познати на балканском тлу, Кумани су се обрели пред зидинама Солуна 1207. године. Предводио их је бугарски цар Калојан, који ће ту и изгубити живот, како легенда каже, од копља Светог Димитрија, како ће потом бити и приказивано у ликовној уметности (Walter, 1973, стр. 166, 177; Walter, 2003, стр. 88–89). Дечанска композиција схваћена је као илустрација овог историјског догађаја (Радојчић, 1938, стр. 98; Пајић, 1995, стр. 353–354), инспирисана локалном легендом (Hutter, 2007, стр. 209, н. 107) или као алузија на ондашња политичка дешавања у српској држави (Мијовић, 1971, стр. 68). Изнета су и мишљења да је уметник ове догађаје третирао као допринос култу светитеља (Stojaković, 1966, стр. 34–35), односно, да је илустрована опсада из VI века (Radovanović, 1987, стр. 84–85, сл. 11), те да је у питању општа представа спасавања Солуна од стране патрона, као чуда применљивог у сличним ситуацијама (Walter, 2003, стр. 92–93).

Композиција на реликвијару у Ватопеду, са непријатељском коњицом како носећи ратни стег напада зидине града иза којих светитељ упире дугачко крстолико копље у варварина док пада са коња, неће се поновити (Ξυγγόπουλος, 1936, стр. 124–125, сл. 5, таб. Β.5; Grabar, 1950, стр. 5; Stojaković, 1966, стр. 31, сл. 4; Делијанис, 1973, стр. 175; Walter, 1973, стр. 162–163, сл. 7; Walter, 2003, стр. 85–86, сл. 49; Μέντζος, 2008, стр. 378).

Тражење извора приказа, битно другачијег у односу на текст чуда, отежава чињеница да није исписан никакав текст, отуда су мишљења научника изнета овим поводом дисонантна. Тако је претпостављено да је инспирација нађена у поменутом нападу Кумана (Grabar, 1950, стр. 5, који одбацује ову могућност будући да датује реликвијар у XII век; Stojaković, 1966, стр. 31) или у убиству цара Калојана (Μέντζος, 2008, стр. 378), но најчешће је епизода идентификована према наведеној хомилији као спасавање Солуна од аварско-словенске опсаде (Ευγγόπουλος, 1936, стр. 124–125; Walter, 1973, стр. 163; Radovanović, 1987, стр. 84). Не треба заборавити ни да је Свети Димитрије у више наврата прискакао у помоћ своме граду: можда је легенда изостала управо зато што уметник, приказујући чудо, није имао на уму одређен догађај, већ генерички приказ спасавања Солуна, над чијом судбином је свети ратник непрестано бдио (Walter, 2003, стр. 92–93).

Зидине унутар којих је сакрална грађевина, у интерпретацији Митрофановића тробродна базилика са куполом, такође су давно установљен идеограм за град (Стојаковић, 1982, стр. 59–63). Сходно нарави, поједностављени приказ оправдано је идентификован као Солун са базиликом Светог Димитрија, местом дешавања догађаја и центром култа великомученика и светог ратника (Ευγγόπουλος, 1936, стр. 124–125; Stojaković, 1966, стр. 33, 35–38, 47–48; Стојаковић, 1970, стр. 178–189; Делијанис, 1973, стр. 154–155).

Ликовно житије Светог Димитрија насликано је у наосу истоимене цркве у Пећкој патријаршији, а према пракси која је преовладала у XIV веку (Ђурић и др., 1990, стр. 197). Досад није било посебна тема истраживања, нити је разматрано у контексту познатих циклуса. У науци је публикувано, у различитој мери, око петнаест ликовних биографија светитеља насталих крајем XIII и у XIV веку у византијској, српској и бугарској средини, уз појединачне представе одређених тема, пре свега, страдања Светог Димитрија и приказивање Светог Димитрија како благосиља Светог Нестора. И поред чињенице да су циклуси најчешће непотпуно сачувани, те да је део фресака у Пећи делимично или потпуно обновљен у другој деценији XVII века, што проблематизује питање оригиналне иконографије, могу се донети одређени закључци о његовом концепту и иконографији појединачних сцена.

Од некадашњих осам сцена, по чему пећки циклус припада дужој редакцији, преостало је шест, данас са мањим оштећењима. Сложене целине састоје се од композиција насталих на основу житија светитеља, сконцентрисаних на северном зиду наоса цркве и сцена чуда на супротном зиду, од којих је преостала само једна, уз композицију особене тематике са представом успења Светог Димитрија. Хагиографске сцене илуструју најзначајније догађаје из текстова о страдању Светог Димитрија и чиниле

су неизоставни део циклуса. Теме које је Јован изабрао представљају језгро ликовне биографије, чак и у случајевима циклуса са веома редукованим избором догађаја. Приликом излагања, сликар је, уобичајено, следио историјат дешавања и наратију извора. Призори чуда, чији су описи скупљени у три *Књиџе чуда Свeй̑oй Димитрија* и неколико појединачних прича, знатно су ређе сликани, тако да је чудесно спасавање Солуна од непријатеља сачувано у само три циклуса. Осим што је ово чудо, како то каже састављач хомилије, сматрано најважнијим, тема помоћи у конкретној ситуацији највероватније је временом надишла извор поставши алузија на непријатеље хришћана, доказ прекопотребне заштите светог ратника, не само када је у питању Солун већ рат уопште; отуда је укључено у циклус, за сада се може поуздано рећи, у XIV веку. Будући да легенда није сачувана, остаје питање да ли је постојао и неки дубљи мотив за илустровање овог догађаја у пећкој цркви. Сцена са представом успења Светог Димитрија, и она ретко приказивана, позната из бар три средњовековне целине, остаје нејасног порекла, но сва је прилика да њену појаву треба тражити у култној пракси која се развијала око мироточивог светитеља у XIV веку. Уз *Стрпадање Свeй̑oй Димитрија*, обе сцене, увек блиско повезане размештајем илустрација унутар циклуса, и то било да следе једна другу или су пандани, као у пећкој цркви, посебно су истакнуте добивши место уз олтарску преграду, због чега је биографија започета, мимо обичаја, у северозападном углу наоса (Ђурић и др., 1990, стр. 192–193).

За обликовање композиција коришћен је општи језик византијске иконографије, како и иначе раде уметници у средњем веку. Давно стандардизоване формуле за одређене теме и догађаје, попут сусрета две личности или представа успења, прилагођене су потребама приче и нијансиране увођењем детаља преузетих из текстуалних предлогака или из култа светитеља. Одређене пећке фреске показују сличности са сачуваним илустрацијама истих сижеа, но, углавном су особене, без много угледања на познате ликовне биографије. Иконографски се истичу представе *Свeй̑и Димитрије блајосиља Свeй̑oй Несџора*, обогаћена појединостима које се не срећу на сценама са овом темом, укључујући и појаву приклоњеног Светог Нестора у горњем делу композиције, непознатог извора, иначе оштећену током обнове почетком XVII века, као и *Свeй̑и Несџор убија Лија*, уз ограду да је реч о композицији која је током пресликавања несумњиво претпрела неке измене, али са концептом који је близак временски блиским представама. У целини, пећке илустрације представљају особено остварење, чије се најближе аналогije налазе на споменицима XIV века насталим у српској средини. Иако би то могло навести на закључак да је постојала српска редакција, вероватније је да је у ово време дошло до одређених промена у циклусу, и то пре свега пратећи култ и начин поштовања светитеља, уз већу склоност ка наратији и дужим редакцијама као општем тренду у

уметности, што приближава ове фреске. Веза са претпостављеним прототипом у солунској базилици, жижи култа и снажном ходочасничком центру, будући да су познати само преписи легенди, док су илустрације нестале, није разматрана.

На крају, неопходно је осврнути се на још два циклуса која нису узета у обзир приликом ове анализе. Први, одраније познат у науци, настао је у мешовитој, православно-католичкој средини, током венецијанске владавине Критом, у цркви посвећеној Светом Димитрију у селу Ливади, највероватније 1315/16. године (Τσοῦκαράκης, 2007, стр. 295–301). Истраживачи су сагласни са тим да целокупно сликарство одише снажним западним утицајима, због чега се сматра да порекло уметника или бар његово образовање треба тражити мимо византијског тла (Παλαδάκη-Οεκland, 1992, стр. 504; Spatharakis, 2001, стр. 17–18), отуда је ауторство познатог критског зографа Јована Пагаменоса под знаком питања (Τσοῦκαράκης, 2007, стр. 298–301; уп. Constantoudaki-Kitromilides, 2018, стр. 40, 44). Данас у лошем стању, од три сцене посвећене патрону, колико је насликано у наосу, само је једна – *Сйрадање Свейої Димийрија* заједничка са фрескама у Пећи. Но, иконографска схема, са светитељем како окренут леђима пада на колена примајући ударац копљем од војника у оклопу западних одлика (Μαδεράκης, 1987, стр. 83, сл. 13–14; Παλαδάκη-Οεκland, 1992, стр. 504–505, сл. 263γ), потврђује да инспирација није нађена у византијској традицији (уп. Пајић, 2021, стр. 312–316).

Други циклус недавно је откривен у капели манастира Додорка у грузијској пустињи Давид Гарета и датован је у позни XII–рани XIII век (Bulia, 2020, стр. 79–100). Састављен од шест тема, иако по концепту близак византијским циклусима, показује низ особености у уобличавању појединих епизода (Bulia, 2020, стр. 79). Међу иконографски јединственим сценама су *Свейи Димийрије њред царем Максимијаном*, где будући мученик одлаже свој појас симболично одбацујући световну част, без пратње војника (Bulia, 2020, стр. 82, сл. 10–11, 14), и *Мучење Свейої Димийрија*, са раскомаданим телом светитеља поред кога су два целата, са копљем и бодежом, док је у првом плану његова хламида (Bulia, 2020, стр. 80–81, сл. 16–17). Наведени мотиви упућују на то да је сликару као текстуални предложак послужила грузијска редакција житија великомученика из XI века (Bulia, 2020, стр. 82). Још две фреске илуструју теме изабране и за зидове цркве у Пећи, обе са појединостама које се не појављују или које су ретке у византијском сликарству, укључујући и чињеницу да је њихово спајање у једну композицију без преседана (Bulia, 2020, стр. 80, н. 5). На приказу *Свейи Димийрије блајосиља Свейої Несџора* (Bulia, 2020, сл. 13–15, 17) протагонисти стоје, док је Нестор без оружја, што су одлике које се срећу још само на печатима или предметима примењене уметности, нетипичне за сцену у монументалном сликарству (Пајић, 2020,

стр. 132–133). Нешто ближа познатим илустрацијама је фреска *Свети Нестор удија Лија* (Vulia, 2020, сл. 15, 17), са младим хришћанским борцем који зарива дугачко копље у тело палог гладијатора, попут каснијег приказа на фресци у Мистри (Пајић, 2021, стр. 309, 311), у овом случају у асени без мангана и без фигуре цара у монументалној вишеспратној ложи у позадини (Пајић, 2021, стр. 307–311). Најближа аналогија за иконографску редакцију циклуса пронађена је на сценама реликвијара из Ватопеда, уз прихватање датовања ковчежића у средину XII века (Vulia, 2020, стр. 80, н. 6, 83). Међутим, ватопедски реликвијар је према новијим истраживањима извесно млађег настанка, вероватно из XIV века (Rhuby, 2012, стр. 135, н. 19, 140), што би значило да су фреске у Додорки заправо најстарији познати циклус уопште, притом, као што је наглашено, без паралела како у грузијској тако и у византијској уметности (Vulia, 2020, стр. 80–81). Знатне иконографске особености, те чињеница да је појава фресака диктирана локалним извором и специфичним потребама – истицању хламиде, Димитријеве реликвије о чијем култу се мало зна, а која је могла бити чувана у овој својеврсној реликвијарној капели (Vulia, 2020, стр. 86–96), усложњавају питање узора за његову иконографију и веза са византијском уметношћу, али и шире – проблеме времена и места порекла светодимитријевског циклуса.

Извори

- Lemerle, P. (1979). *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I. Le Texte*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Migne, P. G. (Ed.) (1846). *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, vol. 116. Paris: Apud Garnier Fratres.

Литература

- Баришић, Ф. (1953). *Чуда Димитрија Солунској као историјски извори*. Београд: САН.
- Видоеска, Б. (2012). *Марков манастир, Свети Димитрије: цртежи на фрески*. Скопје: НУ Конзерваторски центар.
- Делијанис, К. (1973). *Циклус Св. Димитрија у византијској уметности* (одбрањена докторска дисертација у рукопису). Филозофски факултет, Београд.
- Ђурић, В. Ј., Ђирковић, С., Кораћ, В. (1990). *Пећка патиријаршија*. Београд: Југословенска ревија.
- Живковић, Б. (1991). *Бојородица Љевишка. Цртежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кајмаковић, З. (1977). *Георгије Миширофановић*. Сарајево: Веселин Маслеша.

- Мијовић, П. (1971). Царска иконографија у српској средњовековној уметности II. 6. *Traditio legis* у Дечанима. *Сћаринар*, 22, 67–93.
- Миљковић, Б. (2020). Непозната кћи Стефана Првовенчаног. У: И. Коматина (ур.), *Стефан Првовенчани и његово доба* (159–184). Београд: Историјски институт.
- Моран, Н. (1982). Музички гестови у сликарству позног средњег века. *Зограф*, 14, 52–59.
- Пајић, С. (1995). Циклус Св. Димитрија. У: В. Ј. Ђурић (ур.), *Зидно сликарство манастира Дечана: Грађа и студије* (353–360). Београд: САНУ.
- Пајић, С. (2020). Циклус Светог Димитрија у Пећкој патријаршији –I–. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, L (2), 117–142.
- Пајић, С. (2021). Циклус Светог Димитрија у Пећкој патријаршији –II–. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, LI (4), 305–326.
- Панић, Д., Бабић, Г. (1975). *Богородица Љевишка*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Петковић, В. и Бошковић, Ђ. (1941). *Манастир Дечани, I–II*. Београд: Издање Задужбине Мих. Пупина.
- Петковић, С. (1965). Зограф Георгије Митрофановић у Пећкој патријаршији 1619–1620. *Гласник Музеја Косова и Метохије*, IX, 237–251.
- Радовановић, Ј. (1988). Иконографија живота и чуда св. Димитрија на фрескама манастира Дечана. У: Р. Самарџић (ур.), *Иконографска исцртавања српског сликарства XIII и XIV века* (117–125). Београд: САНУ.
- Радојчић, С. (1938). Фреска Константинове победе у цркви Св. Николе Дабарског. *ГСНД*, 19, 87–102.
- Сковран, А. (1968–1971). Фреске XVII века из цркве Св. Димитрија у Пећи и портрет патријарха Јована. *Сћарине Косова и Метохије*, IV–V, 331–347.
- Стојаковић, А. (1970). *Архијектлонски иростор у сликарству средњовековне Србије*. Нови Сад: Матица српска.
- Стојаковић, А. (1982). Архитектонске скраћенице у византијском сликарству. *Зограф*, 13, 59–64.
- Суботић, Г. (1964). *Црква Светој Димитрија у Пећкој патријаршији*. Београд: Издавачки завод Југославија.
- Тодић, Б. (1998). *Српско сликарство у доба краља Милутина*. Београд: „Драганић“.
- Тодић, Б. и Чанак-Медић, М. (2005). *Манастир Дечани*. Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – MNEMOSYNE.
- Томић Ђурић, М. (2019). *Фреске Марковој манастира*. Београд: САНУ.
- Цветковић, Б. (2000). Фреске у западном травеју цркве Св. Димитрија у Пећкој патријаршији и култ краља Милутина. *Проблеми на изкуствојо*, 33, 3–9.
- Bakirtzis, M. (2002). Pilgrimage to Thessaloniki: The Tomb of St Demetrios. *DOP*, 56, 175–192.
- Bogdanović, J. (2011). The Performativity of Shrines in a Byzantine Church: The Shrines of St. Demetrios. In: A. Lidov (Ed.), *Spatial Icons. Performativity in Byzantium and Medieval Russia* (275–316). Moscow: Indrik.
- Bulia, M. (2020). Reliquary-Chapel of Saint Demetrios at the Davitgareji Desert. *Зограф*, 44, 79–100.
- Constantoudaki-Kitromilides, M. (2018). Aspects of Artistic Exchange on Crete: Questions Concerning the Presence of Venetian Painters on the Island in the Fourteenth

- and Fifteenth Centuries. In: A. Lymberopoulou (Ed.), *Cross-Cultural Interaction Between Byzantium and the West, 1204–1669. Whose Mediterranean Is It Anyway?* (30–58). London: Routledge.
- Cormack, R. (1989). The Making of a Patron Saint: the Powers of Art and Ritual in Byzantine Thessaloniki. In: I. Lavin (Ed.), *World Art. Themes of Unity in Diversity*, vol. 3 (547–557). University Park: Pennsylvania State University Press.
- Elsner, J. (2015). Relic, Icon and Architecture: The Material Articulation of the Holy in East Christian Art. In: C. Hahn & H. Klein (Eds.), *Saints and Sacred Matter: The Cult of Relics in Byzantium and Beyond* (13–40). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Grabar, A. (1950). Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le Martyrium du Saint à Salonique. *DOP*, 5, 2–28.
- Grabar, A. (1954). Un nouveau reliquaire de saint Démétrios. *DOP*, 8, 305–313.
- Hutter, I. (1978). *Corpus der byzantinischen Miniaturen handschriften. II. Oxford Bodleian Library*, II. Stuttgart: Anton Hiersemann.
- Hutter, I. (2007). Der despotes Demetrios Palaiologos und sein “Bildmenologion” in Oxford. *JÖB*, 57, 183–217.
- Millet G. (1910). *Monuments byzantins de Mistra: matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*. Paris: E. Leroux.
- Moran, N. (1986). *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*. Leiden: E. J. Brill.
- Rhoby, A. (2012). Zu den Szenen aus der Vita des heiligen Demetrios auf dem Einbanddeckel des Neuen Testaments in der British Library (Add. Ms 28815). *BZ*, 105, 131–141.
- Russell, E. (2010). *St. Demetrius of Thessalonica. Cult and Devotion in the Middle Ages*. Oxford: Peter Lang.
- Skedros, J. C. (1999). *Saint Demetrios of Thessaloniki: Civic Patron and Divine Protector 4th–7th Centuries CE*. Harrisburg: Trinity Press International.
- Spatharakis, I. (2001). *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*. Leiden: Alexandros.
- Stojaković, A. (1966). Quelques représentations de Salonique dans la peinture médiévale serbe. In: A. K. Orlandos *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ὀρλάνδον*, II (25–48). Αθήνα: Αρχαιολογικό Κοινωνία της Αθήνας.
- Todić, B. (2001). „Signatures“ des peintres Michel. Astrapas et Eutychios. Fonction et signification. In: X. Μαυροπούλου-Τσιούμη, E. Κυριακούδης (Eds.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα* (643–662). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Walter, Ch. (1973). St. Demetrius: the Myroblytos of Thessalonika. *Eastern Church Review*, 5, 157–178.
- Walter, Ch. (2003). *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*. Burlington: Ashgate.
- Μαδεράκης, Σ. (1987). Βυζαντινά Μνημεία του Νομού Χανίων: Ο Άγιος Δημήτριος στο Λειβαδά Σελίνου και οι τοιχογραφίες του. *Χανιά*, 69–95.
- Μέντζος, Α. (1994). *Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*. Αθήνα: Εταιρεία των Φίλων του Λαού – Κέντρον Ερεύνης Βυζαντίου 1.
- Μέντζος, Α. (2001). Κιβωτίδια του αγίου Δημητρίου στο Άγιον Όρος. In: *Μαρτυρίες του προσκυνήματος του αγίου, Άγιον Όρος. Φύση – λατρεία – τέχνη*, φ. Β' (129–134). Θεσσαλονίκη: Ιερα Κοινότητα Αγίου Ορους.
- Μέντζος, Α. (2008). *Ζητήματα της εικονογραφίας του Αγίου Δημητρίου. Βυζαντινά*, 28, 363–392.

- Παπαδάκη-Oekland Σ. (1992). Δυτικότερες τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιας αμφίδρομης σχέσης;. In: Ε. Κυπριαύ (ed.), *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. Β' (491–516). Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Πασχαλίδης, Σ. (2013). *Οι Άγιοι της Θεσσαλονίκης. Ιστορία – Γραμματεία – Κείμενα*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αθανάσιου Αλτιντζή.
- Τσουγκαράκης, Δ. (2007). Ο ζωγράφος της εκκλησίας του Αγ. Δημητρίου στο Λειβαδά Σελίνου. *Ιόνιος Λόγος*, τ. Α' (295–301). Κερκυρα: *Επιστημονική περιοδική έκδοση, Τμήμα Ιστορίας – Ιόνιο Πανεπιστήμιο*.
- Ευγγόπουλος, Α. (1936). Βυζαντινόν κιβωτίδιον μετά παραστάσεων εκτου βίου του αγίου Δημητρίου. *ΑΕ*, 75, 101–136.
- Ευγγόπουλος, Α. (1969). Το «προκάλυμμα» της σαρκοφάγου του Αγ. Δημητρίου. *ΔΧΑΕ*, 5, 187–199.
- Ευγγόπουλος, Α. (1970). *Ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του Αγ. Δημητρίου*. Θεσσαλονίκη: Έτοςεκδοσης.
- Ευγγόπουλος, Α. (1979). Η τοιχογραφία της Παναγίας Λιέβισκας και η σαρκοφάγος του Αγίου Δημητρίου. *ΔΧΑΕ*, 9, 181–184.

Sanja R. PAJIĆ

University of Kragujevac

Faculty of Philology and Arts

Department of Applied and Fine Arts

Department of General Education Subjects

The Cycle of St. Demetrius in the Patriarchate of Peć

- III -

Summary

The painted biography of the patron saint of the church of St. Demetrius in the complex of the Patriarchate of Peć is preserved in the middle zone of the nave. Following the northern wall, with episodes inspired by the texts of the Passion of Saint Demetrius, the cycle continues on the south wall, where two of the former four representations remain, namely: The Dormition of Demetrius and Saint Demetrius Saves Thessaloniki from the Enemy. Both scenes have been partially damaged, with the lower parts painted over during the restoration in the second decade of the 17th century.

The Dormition of Saint Demetrius. The Dormition of Saint Demetrius is painted in the southeast corner of the nave. The beginning of the legend is legible. Two more

compositions with the same iconography have been preserved. One is a miniature in the Menologion in Oxford (MS. Gr. th. f. 1, fol. 55) (c. 1330–35), and the other is a severely damaged fresco in King Marko's Monastery (1376/77, the Republic of North Macedonia). The iconographic scheme of the service over the body of the deceased is well known in medieval art. Since the Passio texts describe Demetrius' martyrdom, scholars have questioned the source and meaning of the scene. At first, they thought that it illustrated Bishop Eusebius praying before the relics of St. Demetrius to save Thessaloniki from the Enemy, according to the description from the 14th homily of the First Book of Miracula. Later, the assumption was made, accepted to this day, that it was the death/entombment of the saint. The textual prototype was found in the sticheron of the patriarch Germanus on the celebration day of Saint Demetrius, from where this theme entered the iconography. Recently, the scene was interpreted as a liturgical ceremony over the saint's tomb in the Thessaloniki church.

Knowing the circumstances in which it was created could contribute to a better understanding of the topic. The representation of the dead Demetrius is associated with the reform of the cult after the appearance of the myron, at the beginning of the 11th century at the latest. This is evidenced by reliquaries and enkolpia for myron and/or blood of the saint (11th/12th–14th centuries), which copy the appearance of a myron-gushing tomb. They are characterized by a double lid with superimposed figures of Saint Demetrius. On the outer cover Demetrius is in the orante pose – which has been interpreted as a sarcophagus, while the inside shows a dead saint – that is, a representation of the saint's myron-exuding body relic. The myron-gushing tomb received its equivalent in painting, as well, sublimated through the representation of the tomb with the reclining figure of Demetrius in the orante pose. Two paintings are known, both of which are sometimes erroneously cited among scholars and preserved in Serbian art as the Entombment of Saint Demetrius (in the southern chapel of the Church of Our Lady of Ljeviš, 1309–13, in Kosovo and Metohija, and, as part of the scene The vision of angels of an *illustrious* and Demetrius' refusal to abandon Thessaloniki, 1335–48 in Dečani, Kosovo and Metohija).

Along with this theme, the iconography of the service over Demetrius' relics was also formed. At this time, a legend appeared that, by order of Emperor Maximian, Demetrius' body was thrown into a well under the Thessaloniki Basilica, connected to the crypt or "lower church". Perhaps the changed cult brought more novelties, which could have influenced the appearance of new iconography, yet this question still remains open to debate.

The service over the saint's body is officiated by archbishops surrounded by singers, led by a choirmaster and a young *kanonarchos*, all distinguished by headpieces known as *skaranikon*. The rest of the entourage were identified as believers or Christians who buried the saint, that is, young noblemen, but in fact they were members of minor order.

The building in the background is most often identified as the famous ciborium from the Thessaloniki Basilica, which was a cult centre during the early

Christian period. Although the fresco in Peć is unique compared to the other preserved representations, in which the tomb is shown with an open ciborium-baldachin, they are also considered to convey a realistic image of a contemporary tomb. This testifies to the impossibility of reaching a reliable conclusion about the closeness of the painted and real construction, where at the time of the creation of the fresco, the centre of the cult was no longer a ciborium, but a myron-gushing tomb.

Saint Demetrius Saves Thessaloniki from the Enemy. The last preserved fresco, from whose inscription the name of Demetrius can be read, illustrates the miracle of the defense of Thessaloniki against the enemy. The event is described in the 14th homily of the First Book of Miracula. The majority of researchers have accepted the opinion that homilies 13–15 describe the attack of the army of Avars and Slavs on Thessaloniki that took place in 586, although a similar event in 597 cannot be ruled out.

The iconographic scheme of the fresco in Peć comes right after the text. In the cycles of the Middle Ages, only two more compositions with Demetrius saving Thessaloniki from the enemy have been preserved. In terms of concept, and despite the differences in the processing of details, the fresco in Peć is close to the depiction in Dečani (1335–48). In previous research, the inscription on the fresco in Dečani attracted more attention than the iconography, with the explanation that it was about saving Thessaloniki from the Kumans. This gave scholars a reason for different interpretations of the meaning of the illustration, although it is most likely that it is the very event mentioned in the inscription, for the artistic articulation of which the iconography created according to a much older source was used.

The composition on the reliquary in Vatoped, with the enemy's cavalry under the city walls behind which the saint is using the spear to defeat the barbarian, will not be repeated. Searching for the source is made difficult by the fact that no text was written, hence the opinions of scholars about the meaning of the scene are dissonant, although most believe that it is about the defense of Thessaloniki against the siege of the Avars and the Slavs.

The walls within which the sacred building is located represent a long-established ideogram for the city, identified as the place of events – Thessaloniki with the Basilica of Saint Demetrius.

The hagiography of Saint Demetrius was painted in the nave of the church of the same name in the Patriarchate of Peć, following the practice that prevailed in the 14th century. So far, it has not been a specific research topic, nor has it been discussed in the context of known cycles. About 13 artistic biographies of saints created at the end of the 13th and in the 14th century in the Byzantine, Serbian and Bulgarian art, along with individual representations of certain themes, have been published by scholars, to varying degrees. Despite the fact that the cycles are mostly incompletely preserved, as well as that part of the frescoes in Peć was partially or completely restored in the second decade of the 17th century, which raises the

question of the original iconography, certain conclusions can be drawn about its concept and the iconography of individual scenes.

Six out of the former eight scenes remain, according to which the Peć cycle belongs to the longer redaction. Being a complex ensemble, it consists of compositions based on the life of the saint, concentrated on the north wall of the nave of the church, and scenes of miracles on the opposite wall, of which only one remains, along with a composition of a special theme with the representation of the Dormition of St. Demetrius. Hagiographic scenes illustrate the most significant events from the texts of the Passion representing an indispensable part of the cycle. Scenes of miracles were painted less often, so the miraculous saving of Thessaloniki from the enemy is preserved in three cycles only. The theme of help in a specific situation has most likely surpassed its source over time, becoming an allusion to the enemies of Christians, and the proof of the miraculous protection of Demetrius as the holy warrior, not only when it comes to Thessaloniki, but war in general. Hence it is not surprising that it was included in the cycle, for now it can be said with confidence, in the 14th century. Since the legend has not been preserved, the question remains whether there was a deeper motive for illustrating this event in the church in Peć. The scene with the representation of the Dormition of St. Demetrius, and the rarely shown one, known from three medieval cycles, remain of unclear origin, but its source should probably be sought in cult practice of the 14th century. This episode, together with the Passion of St. Demetrius, is prominently placed next to the altar partition, which is why the cycle began in the northwest corner of the nave.

The general language of Byzantine iconography was used to shape the compositions. Certain frescoes from Peć show similarities with preserved illustrations of the same outline, but they are mostly unique. Iconographically, St. Demetrius blessing St. Nestor and St. Nestor killing Lyus stand out, bearing the caveat in mind that this is a composition that undoubtedly underwent some changes during the copying process. As a whole, the illustrations from Peć represent a unique accomplishment, the closest analogies of which can be found on the monuments of the 14th century created in the Serbian art. Probably at this time there were certain changes in the cycle, primarily following the cult and way of honouring saints, with a greater tendency towards narration as a general trend in the art of this time.

Finally, it is necessary to refer to two more cycles. The first one, in poor condition, was created in the church of Saint Demetrius in the village of Leivadi in Crete (1315/16), whose painting is strongly influenced by Western art. The iconography of the scene of the Passion of Saint Demetrius, with the saint with his back turned and falling to his knees receiving a spear blow from a soldier in Western armor, bears no resemblance to the Byzantine tradition.

The second cycle was recently discovered in the chapel of the Dodorka monastery in Georgia's Davitgareji Desert (late 12th–early 13th century). Some of the compositions possess the iconography not found anywhere (St. Demetrius drops an

honorary regalia before Emperor Maximian and the Martyrdom of St. Demetrius, with the dismembered body of the saint, while his chlamys is in the foreground), i.e., it shows details that do not appear or are rare in Byzantine painting (Saint Demetrius blessing Saint Nestor – both of them standing, and Nestor is unarmed, and Saint Nestor kills Lyus – with a young Christian fighter plunging a spear into the body of a fallen gladiator, in the arena without manganese and without the figure of the emperor in the lodge). The Dodorka cycle has no parallels in Georgian and Byzantine art. Significant iconographic peculiarities, and the fact that the appearance of the frescoes was dictated by a local source (Georgian version of the Passion from the 11th century) and specific needs (the emphasis on the chlamys as a relic of Demetrius), complicate the questions of the model for its iconography and the connection with Byzantine art, but even more so – issues of time and place of origin of the cycle of St. Demetrius.

Keywords: St. Demetrius; Patriarchate of Peć; Vita cycle; iconography; The Dormition of Saint Demetrius; Saint Demetrius Saves Thessaloniki from the Enemy; Georgije Mitrofanović.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Оригинални научни рад
УДК: 75.052.025"12/13"
271.222(497.11)
DOI: 10.5937/zrffp52-34946

МАНДАСТИР МИЛЕШЕВА: АНАЛИЗА И УКЛАПАЊЕ ФРАГМЕНТА ФРЕСКАКА И ИЗРАДА КОПИЈА СПОЈЕНИХ УЛОМКА

Бојан М. ПОПОВИЋ¹

Дејан Д. МИЛОСАВЉЕВИЋ²

Галерија фресака Народног музеја Србије, Београд

Милица Д. МАРИЋ СТОЈАНОВИЋ³

Народни музеј Србије, Београд

¹ galerijafresaka@gmail.com

² dejaiikon@hotmail.com

³ m.stojanovic@narodnimuzej.rs

Рад примљен: 15. 2. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

МОНАСТИР МИЛШЕВА: АНАЛИЗА И УКЛАПАЊЕ ФРАГМЕНАТА ФРЕСАКА И ИЗРАДА КОПИЈА СПОЈЕНИХ УЛОМАКА

Кључне речи:

Милшева;
фрагменти
фресака;
колосална
Христова фигура;
Распеће;
хемијска анализа.

Сажетак. Приликом рада на фрагментима фресака из Милшеве остварене су конзервација, делимична реконструкција путем уклапања, анализа бојеног слоја и израда копија успостављених целина. Понуђено је иконографско решење и потражено је у оквиру програма храма. Поред делимично састављеног лица уклопљени су делови колосалне шаке, оба из XIII века, део попрсја монаха из XVI века, као и два остатка натписа. Уклапање делимично очуваног лица било је повод да се још једном размотри моделација ликова Милшеве, док су делови колосалне фигуре Христа водили ка могућем новом сагледавању иконографије источног зида припрате, према којој би се изнад Распећа налазила некада представа Христа, коме је Милшевски храм био посвећен. Установљена је употреба цинабарита и лапис лазулија, уз уобичајене земљане пигменте. Уломак на коме је потврђена употреба златног 24-каратног листића одговара истом приступу у позлаћивању нимбова припрате.

Манастир Милешева припада светској културној баштини. Сликаство из око 1223. године ушло је у све пресеке византијске уметности (Петковић, 1987, стр. 1–7; Ђурић, 1992, стр. 23–25). Други слој сликарства у Милешеви дело је врских зографа, остварено током активности после обнове Пећке патријаршије 1557. године. И у каснијим временима манастир је живописан. Значајни археолошки радови извођени су у самом храму, почевши од 1981. године, нарочито у делу унутрашње припрате 1992. и 1993. године (Мојсиловић-Поповић, 1983, стр. 29–30; Мојсиловић-Поповић, 1984, стр. 35–38; Мојсиловић-Поповић, 1986, стр. 78–79; Кандић, 1990–1991, стр. 103; Кандић, Поповић, Лукић, 1993, стр. 73–77; Кандић, 1994, стр. 90–92; Минић и Вукадин, 1994, стр. 92–94).⁴ Као и већина наших манастира, Милешева није у потпуности археолошки испитана, што значи да се у будућности може очекивати проналазак нових уломака живописа.

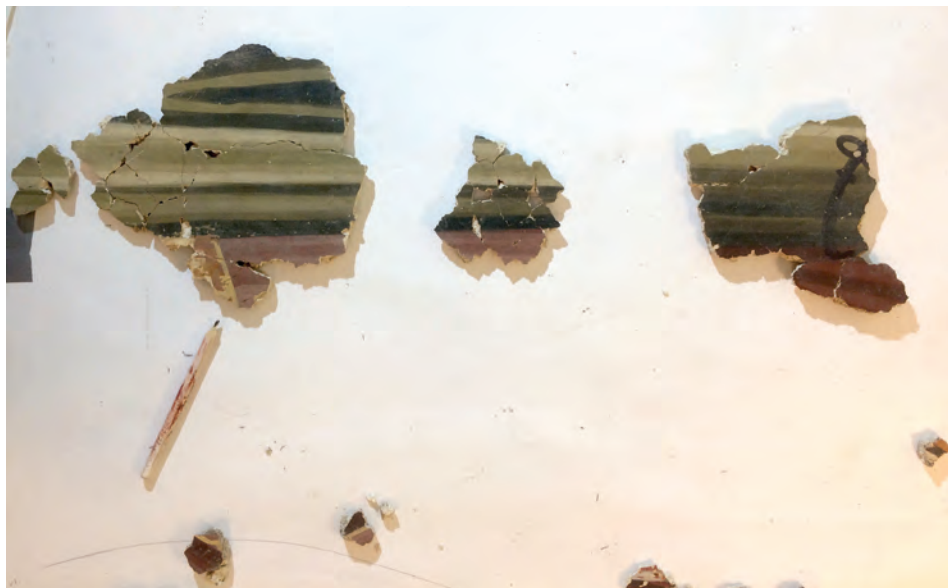
Само је део пронађених фрагмената живописа пренет у Републички завод⁵, док је већи део материјала остао у Музеју у Пријепољу. На иницијативу Славољуба Пушице, Народни музеј Србије укључио се у даљи рад на уломцима фресака, будући да је реч била о делима највећег значаја. Према решењу Народног музеја Србије, Бојан Поповић извршио је увид у материјал од 2. новембра до 4. новембра 2005. године. На основу снимљеног стања, изражен је елаборат према коме су, по решењу Народног музеја у Београду, Бојан Поповић, историчар уметности, и Дејан Милосављевић, конзерватор, упућени на службени пут у Пријепоље од 14. децембра 2005. до 27. децембра 2005. године, са задатком да конзервирају и препознају, по могућности да укрупне фрагменте фресака из Милешеве из кутија 7, 9–14, бележених заједничким бројем 101, да одреде целине са својством музеалије, као и да их пребаце у Галерију фресака Народног музеја у Београду.

⁴ Емина Зечевић једина помиње фрагменте фресака, у гробници Владислава, и саопштава да је реч о уломцима на којима је позлата (Зечевић, 1990–1991, стр. 113–119), а Радојка Зарић истиче да су у уломцима пронађене знатне партије живописа XVII века (Зарић, 1995, стр. 33).

⁵ Зарић, нав. место.

Радам на фрагментима фресака из кутија обележених бројем 101, дошло се до закључка да, осим чишћења и делимичног груписања, није могуће остварити већи посао. Стога је прегледан материјал из кутије број 79. У њој се налазио већи број уломака који представља монашку расу, мандију и аналав, од којих је последњи био уочљив на једном великом фрагменту. Један број уломака формирао је нимб, а поред је била лепо очувана плава позадина и бордура. Нарочито су биле значајне две целине састављене од по више фрагмента. Они су представљали део лица. Ови уломци, из кутије 79, уклапали су се са онима из кутија обележених бројем 101 (Поповић, 2011а, стр. 114–122; Поповић, 2011б, стр. 225–227). Уломци из ових кутија били су обележени називом „материјал са столова“. Они су остали као неуклопљени материјал, у највећој мери простора унутрашње приправе, судећи према пратећим, појединачним омотима у оквиру кутија, које су најчешће биле насловљене на неки од простора приправе.

Спајањем истоветног материјала из кутија означених бројевима 101 и 79, добијено је неколико заокружених целина. Делимично је састављено лице. Уклопљена је фигура мученика у смеђој мантији, сачуваног белог мученичког крста и дела нимба, као и монашка раса, зелене боје, богато драпирана. Сачуване су и узице које држе аналав, као и удвојени лоптасти украси налик на дугмад.

Илустрација 1. Део зеленог аналава, узице, лоптасти украси и део расе

Ове две целине не сачињавају исту особу. Лице је по димензијама превелико за нимб и део косе, мученичка фигура је смеђезелене браде, док

Илустрација 2. Уклопљена целина, делимично очуваног попрсја монаха и копија фреске, 78 × 53 цм

су бркови на лицу смеђериђи. После завршетка рада на њима, постало је јасно да стилски одговарају основним фазама настанка живописа у XIII и XVI веку.

Приликом уклапања фрагмената лица сложене су две веће целине: централна и десна. Десно око и нос са образом спојени су од фрагмената који су износили од половине до једног цм у пречнику, десно четрнаест, а нос и уста од десет уломака у целини. Од левог ока сачуван је само један фрагмент делимично сачуване зенице, који није могао да се споји у ову целину.

Једна од одлика милешевског сликарства су крупнооки, помало разрогачени светитељи. Далеко порекло воде од раног византијског сликарства, попут мозаика у ротонди Св. Ђорђа у Солуну. Сликаство XIII века у највећој мери засновано је на дојеним односима, а милешевски сликари су у великој мери користили ову околност да приступе моделацији са мањим или већим променама, све до драстичних измена, код којих би сем узане ивице зелене за подслик, за целу површину користили печени окер или сијену (Св. Фотиос, Св. Евстатије). На уклопљеном делу лица истиче се улога линије. Са једне стране хроматски односи су делом изгубљени, јер су се на уломку отрле дужица и беоњача (као на представама Св. Јована Каливита, местимично, и Св. Стефана). Са друге стране, линија, иако није

Илустрација 3. Уклопљена целина, делимично очувано лице и копија фреске, 53 × 48 цм

кључна за завршни изглед целине, чини структуру лика. Она истиче очи, капке, мимику лика и оцртава облеске на избаченим површинама.⁶

У оку је представљена јасна крупна црна зеница, а контуру ока сачињавају линије које чине ивице ока и капака. Угао под којим су представљени око и нос указује на покрет главе на леву страну. Нос је дуг, врх је означен овалом светлости, док је десна ноздрва назначена тамном површином, што је типично за представе светитеља Милешева. Десни брк смеђориђе боје указује, са другим одликама, на младог светитеља, попут Св. Меркурија.

Једна од особености сликарства Милешева, везана за моделацију ликова, јесте и представљање румених образа, изведених од два црвена круга или две закривљене линије, као на мироносицама, лицу анђела са исте сцене, лицима појединих светитеља (Св. Меркурије, Св. Стефан, Св. Арсеније). Некада се моделација лика остварује и помоћу црта које чине мрежу бора на усахлим образима (Св. Никола, Св. Јован Претеча). Та одлика видљива је и на два крајња уломка доње уклопљене целине лица.

Уклопљен је део фигуре монаха великосхимника, зелене расе, смеђериђе мандије и смеђезеленог аналава. Са десне стране светитеља представљен је бели мученички крст. Спајањем плаве позадине добијена је веза између мандије и дела нимба. Представа потиче из друге половине

⁶ За значај линије при моделацији ликова Милешева, видети: Радојчић, 1971², стр. 25. Погледати и: Ђурић, 1979, стр. 198, 210, 217; Бабић, 1987, стр. 9–16; Ђурић, 1987, стр. 27–35.

Илустрација 4. Делимично очувано лице – цртеж предложене реконструкције у чију контуру су уклопљени фрагменти фресака

Илустрација 5. Фигура монаха – цртеж предложене реконструкције и кадрирање целине у чију контуру су уклопљени фрагменти фресака

XVI века, на шта указује коришћење палете сличних нијанси при моделовању драперије, мекши набори драперије него што је случај у XIII веку. У маниру зографа пећке радионице, остварени су карактеристични детаљи који одликују представе монаха у XVI веку, попут белог крста, узица које држе аналав дуж којих је низ лоптастих задебљања, као и оптоке мандије окер боје дуж које тече низ дугмади, у пару. У пећкој припрати постоји низ аналогја, од којих је можда најочигледнија фигура калуђера на крају групе „благочастивих“ на представи Седмог васељенског сабора, и то у доњем делу. Приликом презентације могла је бити приказана и цела фигура. Ипак, сложена целина делова аналава није представљена, јер се чинило да би фрагменти били исувише удаљени за нормално „читање“ изгледа фигуре.

Од материјала из кутије, обележене црвеним бројевима 101/2, од два детаља натписа који имитирају мозаичке, у кругу, реконструисан је онај који је био крај Богородичиног лика. Поред могућности да је натпис из XVI века, остаје и она која би се односила на позније датовање. Сасвим сличан натпис је крај Богородице, чији је лик приписан сликарству XVII века, и то зографу Радулу (Живковић, 1992, стр. 12; Зарић, 1995, стр. 35), а натпис се налазио на западној страни североисточног пиластра, крај

иконостаса. Натпис „Б(о)жиа“ изведен је белим словима на љубичастој, умбра печеној подлози.

Илустрација 6. Делимично уклопљен натпис „Б(о)жиа“ и копија фреске, 16,5 × 18,5 цм

Од фрагмената из кутије обележене црвеним бројевима 79, уклопљена су, преко позадине, бела слова „ст“ на плавој подлози. Деловало је да је реч о најчешћем натпису, скраћеници од с(ве)ти. Како пак титла није изведена изнад слова т, сигурно је да није реч о скраћеном облику свети, већ је можда реч о имену Стефан. Дуктус слова одговара сликарству XVI века.

Илустрација 7. Делимично уклопљен натпис „ст“ и копија фреске, 23 × 32 цм

На истородном материјалу, из кутије обележене црвеним бројевима 101/2, на неким од уломака очувало се злато (cf. infra). Делимично су уклопљени фрагменти дела једног другог лица, од којег су видљиви ухо у профилу и почетак мараме која држи косу и увијени конопац. На оба уломка црвена је прешла у печену варијанту, свакако, услед дејства топлоте.

Илустрација 8. Кутија 101/2 по отварању. Уочљив је узорак бр. 8, као и део лица, ухо и мараме са уврнутом траком, лице из профила

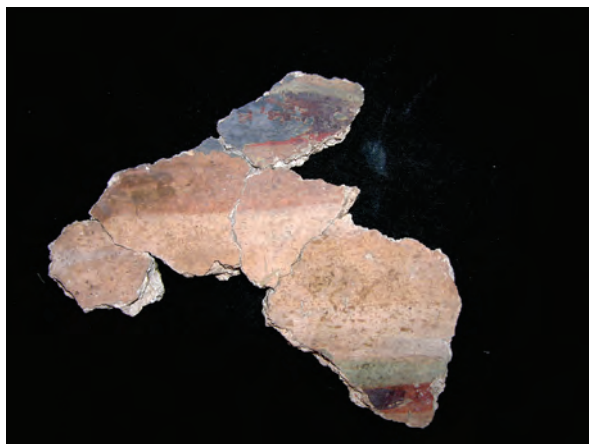
По завршетку посла са фрагментима фресака из кутија обележених бројем 101 и 79, пређено је на кутије са фрагментима из унутрашње припрате. Прегледане су: трећа кутија, Милешева, 1994, унутрашња припрата, фреске нађене приликом ископавања, исписане црвеним бројевима 16; четврта кутија, Милешева, 1994, унутрашња припрата, сонда 94, јама; пета кутија, Милешева, 1994, унутрашња припрата, сонда 94, јама, исписана црвеним бројем 9; шеста кутија, Милешева, 1994, унутрашња припрата, сонда 94, јама, исписана црвеним бројем 3. Материјал из ове четири кутије био је другачији од већ обрађеног из кутија означених бројем 101. Међу фрагментима препозната су два која су била део представе једног ока, а од фрагмената живописа боје инкарната састављен је део једног великог прста, а вероватно и део руке. Ивице инкарната прати црвена или зелена линија.⁷

⁷ Милешевски фрагменти фресака чувају се у Галерији фресака, Републичком заводу и у Музеју у Пријепољу.

Илустрација 9. Делимично уклопљена колосална шака Христа и копија фреске, 53,5 × 63 цм

Уклопљених пет крупних уломака, на којима је представљен инкарнат, могу представљати доњи део тела. Место налаза уломака, као и хипотезе о сликарству источног зида припрате (cf. infra), наводе на могућност да је овде реч о приказу бутина Христових ногу на Распећу Христовом. Представа на спојеним фрагментима износи 20 × 30 цм, што је мало у поређењу са студеничким (30 × 40) истоветним детаљем. Додуше, студеничка сцена је великих размера – пет метара је широка, а четири висока. Раније је било изнето мишљење да је реч о надланицама Христовим, које би чиниле саставни део руку од којих је већ уклопљен један прст шаке, и то од три фрагмента. Иако и то постоји као могућност, таквом мишљењу не иде у прилог околност да је често од надланица видљив сасвим мали део површине (Поповић, 2011а, стр. 117).

Илустрација 10. Пет уломака живописа који можда представљају доњи део тела, 30 × 20 цм

Поступак спајања, а потом утапања фрагмената у неутралну и неагресивну масу, уз извођење неутралне контуре основног мотива неутралном бојом (сивом, смеђом или сепијом), као и омеђивање неутралним рамом, на такав начин да се могу изложити као музејски експонат, извели су током 2020. године, такође, Дејан Милосављевић и Бојан Поповић.⁸ Пет оригиналних целина, уобличених од фрагмената фресака наведеним поступком, затим је и ископирано. Оригинали се чувају у Галерији фресака, а реплике су предате Музеју у Пријепољу. Хемијску анализу извршила је Милица Марић-Стојановић, виши конзерватор-хемичар Народног музеја у Београду.

Необичност програма ванредног сликарства Милешеве одавно је привлачила пажњу стручњака. Одговори су налажени у нетипичном уклапању здања рашке школе са програмом фресака намењених храмовима плана уписаног крста (Окуневић, 1937–1938, стр. 47–48; Бошковић и Чанак-Медић, 1983, стр. 7–22; Чанак-Медић и Кандић, 1995, стр. 124, 126–127, 134; Бунарџић, 2011, стр. 343–359; Бунарџић, 2012, стр. 263–276), снажној улози Светога Саве (Ђурић, 1979, стр. 246–258; Ђоровић-Љубинковић, 1982, стр. 158–162; Ђорђевић, 1995, стр. 153–160; Ђорђевић, 1998, стр. 295–307; Цветковић, 2012, стр. 311–327; Суботић и Максимовић, 2012, стр. 97–106). Обрађени су портрети Немањића (Трифуновић, 1992, стр. 91–100; Ђурић, 1992, стр. 23–25; Поповић, 1998, стр. 37–54; Војводић, 2010, стр. 36–37, 43–44, 47). Током времена долазило је до нових ишчитавања програма, као и до претпоставки о несталим партијама програма, нарочито онима везаним за источни зид припрате. Оштећена сцена која се налази у другој зони западног дела јужног зида припрате препозната је као Тајна вечера⁹, такође, лоше очувана сцена, у трећој зони западног зида припрате идентификована је као Неверовање Томино, док се за источни зид припрате претпоставило да је носило представу Распећа (Тодић, 2011, стр. 55–68; Милановић, 2013, стр. 120–124; Svetković, 2013, стр. 273–275, 280–284, н. 9). У целини програма источног зида уочен је и натпис који је заузимао доњи део поља за који се везивала композиција Распећа (Милановић, 2013, стр. 122–123; Svetković, 2013, стр. 281)¹⁰, као што су реконструкцији програма источног зида додате и две стојеће фигуре, крај Симеона и Саве – Богородица, а крај Константина и Јелене – Христос (Радојчић, 1934, стр.

⁸ Уговор број 79, од 26. маја 2020. године, закључен на основу чл. 22. Статута Музеја у Пријепољу и на основу Програма рада Музеја у Пријепољу за 2020. годину.

⁹ Ту тезу износи Окуневић (Окуневић, 1937–1938, стр. 47–48). Светлана Томековић изражава сумњу и помишља да би ту могла бити представа Опела Саве Освећеног (Томековић, 1987, стр. 61, 67). Претпоставка је одбачена (Тодић, 2011, стр. 64, н. 57; Милановић, 2013, стр. 110–112, посебно н. 16 и 28).

¹⁰ Цветковић налази аналогije у низу истих сцена у црквама XIII века. Види: Kalopissi-Verti, 1992, стр. 66–67, 69–71, сл. 30–33, 35–36.

27; Тодић, 1987, стр. 87; Цветковић, 2012, стр. 319; Svetković, 2013, стр. 281, сл. 11 (предлог реконструкције у цртежу)). Од натписа је прочитано неколико слова, можда реч *ἰολοῖα* (Милановић, 2013, стр. 123, н. 67), знак за крај натписа и слово ж. Распеће је изведено на окерној позадини, која је некада била прекривена златним листићима (Тодић, 2011, стр. 60, 65, 67; Милановић, 2013, стр. 120). И делимично уклопљено лице потиче можда са површине истог зида, тачније, са дела површине која је чинила западни зид наоса – места које би, у доњој зони наоса, одговарало површини на којој су биле насликане фигуре некада у припрати крај Св. Саве и Немање, а то су највероватније Христа и Богородице. Када говоримо о источном зиду припрате, упутно је, као у огледалу, проучити које су сцене на западном зиду. У другој зони је Молитва у Гетсиманском врту и Издајство Јудино, а у трећој Неверовање Томино. И са једне и са друге стране у Неверовању Томином, судећи по представи базе стуба, били су представљени столпници, који су могли бити приказани и на источном зиду (Живковић, 1985, стр. 40 (западни зид, 4 и 5, доњи део столпника, база стуба); Милановић, 2013, стр. 124–125, н. 75 (указано на остатке представа столпника на оба поменута зида)). Шта се налазило изнад Распећа, на источном зиду? Да ли је могуће да се ту налазило Христово попрсје, представљено у размерама већим од природне величине? Један од манира истицања фигура био је и величином, као у случају представе Св. Стефана.¹¹ Прве претпоставке о димензијама милешевског Распећа изједначавале су га са студеничким. Међутим, студеничко Распеће било је ширине од пет метара и превазилазило је простор намењен милешевској сцени. Од ширине зида неопходно је одузети места за представе Св. Теоктиста и Св. Јоаникија, што оставља око четири метра ширине.¹² Весна Милановић помишља да се изнад сцене Распећа налазила представа Христа, али даје и друге могућности програма припрате. Помислила да је могуће да се, као пандан Неверовању Томином, могла наћи нека друга сцена, попут сцене Јављања васкрслог Христа апостолима, која је Неверовању Томином пар у олтару Сопоћана (Милановић, 2013, стр. 123–124, н. 71). Посвета Милешеве Христу и величина детаља саме шаке, чији је део поновно уклопљен од уломака живописа, не дају много места тражењу другачијих програмских решења за врх источног зида припрате од представе посвете храма, са задршком да је монументална представа Господа, тачније, његовог попрсја, могла бити и у врху западног зида наоса, изнад Успења, у трећој зони. Ипак, судећи према

¹¹ Значај увећане представе Св. Стефана уочавају сви истраживачи (Цветковић, 2012, стр. 278).

¹² Према нашем мерењу, укупна ширина источног зида је око 6 метара, док су представе Св. Теоктиста и Св. Јоаникија широке по метар, што оставља четири метра за сцену. Сцена студеничког Распећа, према копији Зденке Живковић, инвентарног броја 27_1015 износи 5 x 4 м.

очуваним деловима Успења, сцена је лако могла да заузме сав слободан простор западног зида наоса, сем прве зоне. Треба нагласити да се око склопљених комада живописа који представљају средњи прст налази плава боја. Вероватно је реч о плавој боји Христовог химатиона, а не позадине. Ако је представљен Господ у врху источног зида припрате, и он би био на златној позадини, а не само сцена Распећа. Сама Христова десница замишљена је према положају благослова шаке Господа на ктиторској композицији у наосу. Могуће је замислити и другачији начин представљања Христове деснице, са дланом окренутим ка посматрачу.

Илустрација 11. Делимично очувана колосална шака деснице Христа, две фаланге средњег прста – цртеж тражења положаја тачне реконструкције у чију контуру су уклопљени фрагменти фресака

Најближа аналогија програмској особености милешевског програма је источни зид хиландарске припрате, са Богородицом на трону изнад које је Распеће над улазом. Такође, реч је о слици славе манастира и сцени Распећа помереног из католикона храма (Милановић, 2013, стр. 122, сл. 17).

Презентација уклопљених фрагмента остварена је према принципу утапања целина у малтерну масу која је лако разградива и трошна, како би се омогућило растављање уклопљених фрагмената од малтера у случају било какве потребе, посебно и потребе повезивања нових, накнадно откривених делова оригинала. Код центрирања, „кадрирања“ уклопљеног

фрагмента, тежили смо ка пропорцији и симетрији, постављајући уклопљени мотив у средиште представе. Ради приближавања и сагледавања уклопљених оригинала, код фигуре, лица и деснице, контура и основне линије сагледане целине изведене су окер бојом, док је позадина мат беле боје – боје слоноваче. На тај начин добијено је неутрално и ненападно, у другом плану предложено сагледавање целине.

Приликом рада на уломцима узимана је у обзир дебелина бојеног слоја, интонака, а помоћу додира фрагменти су уклапани према текстури, односно, према квалитету под прстима. Јасно је било да је код одређених уломака реч о истој целини, времену настанка, јер је на то упућивао истоветан квалитет. Својство малтера и пигмената одређених фрагмената чине их сличним.

Илустрација 12. Три целине састављене од материјала из кутија са заједничким називом Милешева, 1994, унутрашња припрата, сонда 94, јама. Први, приказан испод других, можда представља доњи део тела Христовог са сцене Распећа, а горњи десно можда представља делове око нимба колосалне Христове фигуре

Анализе пигмената и позлате на 8 фрагмената фресака, пронађених током археолошких ископавања у манастиру Милешева, рађене су помоћу две технике.

Техником енергетски дисперзивне рендгенске флуоресцентне спектроскопије (*EDXRF*) урађене су анализе свих фрагмената на инструменту који се састоји од *X-Ray Mini Tube AMPTEK* од 50 kV (катодна цев), *X-Ray* спектрометра *SSD-123 AMPTEK* и ласерског показивача места снимања пречника 2 мм. Услови снимања били су: напон 40 keV, струја 10 μ A и време снимања 100 с. Ове анализе урађене су у Народном музеју у Београду.

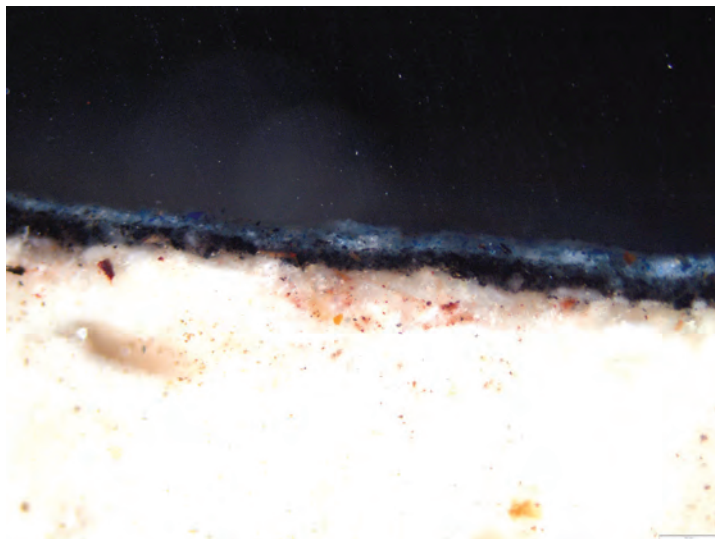

Илустрација 13. Осам фрагмената фресака који су узети као узорци и на којима су вршене хемијске анализе

Додатно су урађене анализе на електронском микроскопу помоћу исте спектроскопске методе, али под великим увећањем и бољим фокусом на детаље како би се прецизније утврдили састав и структура узорка са плавим пигментом на црној подлози (узорак 1) и на узорку са позлатом (узорак 7). Ове анализе и снимања урађени су на инструменту *JOELJSM-6610LV* на Рударско-геолошком факултету. Фрагменти под бројем 6 и под бројем 7 датују се у XIII век, док за остале фрагменте није могуће извршити датовање.

На основу испитивања фрагмената фресака, утврђено је да су пигменти нанети на подлогу од креча која је била обојена црвеним пигментом. Као што је било уобичајено, већина пигмената одговара земљаним пигментима за црвене, жуте и зелене боје. Поред тога, утврђено је присуство црвеног минерала живе (цинабарит) на фрагменту број 3, који је мешан са земљаним пигментом ради постизања одговарајућег тоналитета. На попречном пресеку узорка под бројем 1 види се да је на подлогу од калцијум-карбоната нанесен један танак слој бледо црвене боје, затим слој црне и преко тога плаве боје. Реч је о црвеном земљаном пигменту (минерал хематит) и о црном слоју на бази коштане црне, док је порекло плавог пигмента одређено на основу мапирања под електронским микроскопом.

Утврђено је да је реч о скупоценом пигменту лапис лазулију, познатим и као ултрамарин ($(\text{Na,Ca})_8[(\text{Al,Si})_{12}\text{O}_{24}](\text{S,SO}_4)$).

Илустрација 14. Попречни пресек фрагмента фреске, узорка бр. 1.
Установљено је да је за плаву боју коришћен лапис лазули.

Да је ултрамарин природног порекла, указује и присуство силикатних примеса са магнезијумом и калијумом, највероватније од минерала диопсида ($\text{MgCaSi}_2\text{O}_6$), санидина (KAlSi_3O_8) и нефелина ($(\text{Na,K})\text{AlSiO}_4$) (Favaro, Guastoni, Marini, Bianchin, Gambirasi, 2012, стр. 2195–2208). Бела боја на узорцима 7 и 8 јесте калцијум-карбонат, тј. креч. Позлата је рађена у једном слоју (узорак 7) са квалитетним приближно 24-каратним златом. Заправо, преко пигментисане основе од калцијум-карбоната налази се слој бледо црвене боје, затим и слој жутог болуса, па органско везиво, а на крају се може наћи златни листић. Ово је различито од резултата добијених на пределима ореола на којима је преко сребрних листића наношено злато, како су показала одређена истраживања (Zorba et al., 2006, стр. 719–725; Cesareo et al., 2008; Sandu et al., 2011; Drpić & Jelikić, 2021, стр. 779–793), у којима се ламинантна позлата на сребрним листићима констатује и на површинама које представљају позадину. Из усмене комуникације са Алексом Јеликићем сазнали смо да је припрата једини простор у којем, на оригиналном извођењу из XIII века, нису констатовали овакав тип позлате. Можемо констатовати да квалитет злата одговара квалитету који је коришћен приликом извођења ламинантне позлате, што нас упућује на потврду закључка да заиста овај фрагмент припада сликарству XIII века.

Више детаља о анализи овог узорка са позлатом може се наћи у раду који ће бити објављен на интернету у оквиру конференције *SmartArt 2021*.

Део нимба са позлатом пронађен је током радова на фрагментима фресака у Милешеви, у једној од седам кутија на којој пише: Милешева, материјал са столова, обележених бројем 101. Њен број је 2. Године 2005. забележили смо да су фрагменти ређани на дну кутије од великог значаја. Поред остатака натписа, извођеног смеђим словима на белој позадини, као и једног уломка са белим словима на тамноцрвеној, у кутији су пронађена и два фрагмента на којима се очувала златна позадина. Највећи број осталих био је двобојан или вишебојан. Сачуван је и део лица, тачније, уха и капе, чија је ватреноцрвена боја (сијена печена) свакако резултат дејства топлоте.

На основу броја 101, којим је обележен материјал, тешко је рећи одакле потиче фрагмент нимба. Да је сасвим сигурно реч о делу нимба, потврђује то што се на уломку, уз окер, на којој је позлата, налазе умбра печена и бела линија, а затим плава позадина. Употреба злата сведочи да је реч о сликарству из XIII века, док плава боја која је окруживала нимб готово сигурно означава сликарство припрате. Свакако се може очекивати да ће даљи рад на фрагментима фресака, какав је случај и на другим примерима, донети богат резултат (Поповић, 2018, стр. 152–155; Поповић, 2019, стр. 132–140).

Закључак

Током два сукцесивна пројекта, првог из 2005. и другог из 2020. године, радом на фрагментима фресака из Милешеве дошло се до уклапања пет целина које су могле да буду реконструисане у основном обрису. Поред овога, уклопљене су и одређене целине које не можемо да представимо на исти начин или услед непознавања пуног изгледа или услед немогућности да се тачно одреде ивице сцене. Код појединачних фигура, највероватније из прве зоне, делимично је уклопљено лице из XIII века и фигура монаха из XVI века. Од натписа делимично су успостављена два; први, који вероватно означава име Стефан из XVI века, и други натпис, у коме у кружном пољу поред Богородице фигурира име „Б(о)жиа“ из XVI или XVII века. Делимично је уклопљена десница из целине колосалне фигуре којој припадају и два фрагмента ока. Сматрамо да је реч о Христовом попрсју које је било у врху источног зида припрате. Из исте целине можда потиче и целина од пет уклопљених фрагмената, као и још две мање уклопљене целине, које би могле да представљају доњи део Христовог тела на сцени Распећа. Поред земљаних пигмената, у палети сликара употребљаван је и црвени минерал живе (цинабарит), као и ултраматрин – лапис лазули. На фрагменту нимба

Илуcтpација 15. Делимично састављена десна страна лица поред кога су положени делови ока колосалне фигуре Христа

потврђена је употреба листића од 24-каратног злата. Како је само на нимбовима припрете коришћено чисто злато, а не позлата на сребру, јасно је, како је и било претпостављено, да је и овај фрагмент из припрете.

Илуcтpације

1. Део зеленог аналава, узице, лоптасти украси и део расе
2. Уклопљена целина, делимично очуваног попрсја монаха и копија фреске, 78 × 53 цм
3. Уклопљена целина, делимично очувано лице и копија фреске, 53 × 48 цм
4. Делимично очувано лице – цртеж предложене реконструкције у чију контуру су уклопљени фрагменти фресака сантиметра
5. Фигура монаха – цртеж предложене реконструкције и кадрирање целине у чију контуру су уклопљени фрагменти фресака сантиметра
6. Делимично уклопљен натпис „Б(о)жиа“ и копија фреске, 16,5 × 18,5 цм
7. Делимично уклопљен натпис „ст“ и копија фреске, 23 × 32 цм
8. Кутија 101/2 по отварању. Уочљив је узорак бр. 8, као и део лица, ухо и марама са уврнутом траком, лице из профила
9. Делимично уклопљена колосална шака Христа и копија фреске, 53,5 × 63 цм
10. Пет уломака живописа који можда представљају доњи део тела, 30 × 20 цм

11. Делимично очувана колосална шака деснице Христа, две фаланге средњег прста – цртеж тражења положаја тачне реконструкције у чију контуру су уклопљени фрагменти фресака
12. Три целине састављене од материјала из кутија са заједничким називом – Милешева, 1994, унутрашња припрата, сонда 94, јама. Први, приказан испод других, можда представља доњи део тела Христовог са сцене Распећа, а горњи са десне стране можда делове око нимба колосалне Христове фигуре
13. Осам фрагмената фресака који су узети као узорци и на којима су вршене хемијске анализе
14. Попречни пресек фрагмента фреске, узорка бр. 1. Установљено је да је за плаву боју коришћен лапис лазули
15. Делимично састављена десна страна лица, поред које су положени делови ока колосалне фигуре Христа

Литература

- Бабић, Г. (1987). Владислав на ктиторском портрету у наосу Милешеве. У: В. Ђурић (ур.), *Милешева у историји српског народа* (9–16). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Бошковић, Ђ. и Чанак-Медић, М. (1983). Нека питања најстаријег раздобља Милешеве. *Саопштења Републичког завода за заштитну споменика културе*, XV, 7–22.
- Бунарџић, Р. (2011). Прилози за старију историју Милешеве. У: М. Радујко (ур. и прир.), *Ђурђеви Сивкови и Будимљанска епископија* (343–359). Беране – Београд: Епархија будимљанско-никшићка – Полимски музеј – Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности – Службени гласник – Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања.
- Бунарџић, М. (2012). Археолошка сведочанства о подизању манастира Милешеве. У: П. Влаховић и др. (ур.), *Осам векова манастира Милешеве* (263–276). Пријепоље – Београд: Епархија милешевска – Манастир Милешева – Штампарија издавачке фондације Архиепископије београдско-карловачке.
- Војводић, Д. (2010). Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности. *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 36–37, 43–44, 47.
- Ђорђевић, И. (1987). Милешева и Студеница. У: В. Ђурић (ур.), *Милешева у историји српског народа* (69–79). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ђорђевић, И. (1995). Свети Сава и сликани програм Милешеве. Гробна концепција програма. *Сеоски дани Срећена Вукосављевића*, XVI, 153–160.
- Ђорђевић, И. (1998). Представе светих Бориса и Гјеба у Милешеве и српско-руске везе прве половине XIII столећа. У: С. Ђирковић (прир. и ур.), *Свети Сава у српској историји и традицији* (295–307). Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Ђурић, В. (1974). *Византијске фреске у Југославији*. Београд: „Југославија“.

- Ђурић, В. (1979). Свети Сава и сликарство његовог доба. У: В. Ђурић (ур.), *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање* (246–258). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ђурић, В. (1987). Милешевско најстарије сликарство. У: В. Ђурић (ур.), *Милешева у историји српског народа* (27–35). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ђурић, В. (1992). Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви. *Зограф*, 22, 23–25.
- Живковић, Б. (1985). *Жича. Црчежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Живковић, Б. (1992). *Милешева. Црчежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Зечевих, Е. (1990–1991). Истраживање гробнице краља Владислава. *Саопштења Републичког завода за заштитиу споменика културе*, XXII–XXIII, 113–119.
- Кандић, О. (1990–1991). Гробна обележја у цркви манастира Милешева. *Саопштења Републичког завода за заштитиу споменика културе*, XXII–XXIII, 103.
- Кандић, О., Поповић, С., Лукић, М. (1993). Манастир Милешева. *Гласник Друштва конзервативора Србије*, 17, 73–77.
- Кандић, О. (1994). Манастир Милешева. Истраживачки и конзерваторско – реставраторски радови 1993. године. *Гласник Друштва конзервативора Србије*, 18, 90–92.
- Кандић, О., Минић, Д., Пејовић, Е. (1995). *Манастир Милешева. Истраживање и обнова*. Београд – Пријепоље: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кандић, О., Поповић, С., Зарић, Р. (1995). *Манастир Милешева*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кисас, С. (1987). Уметност у Солуну почетком XIII века и милешевско сликарство. У: В. Ђурић (ур.), *Милешева у историји српског народа* (37–48). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Марковић, М. (2009). *Прво њуовање Светиоа Саве у Палестину и њеов значај за српску средњовековну уметност*. Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Милановић, В. (2001–2002). О светосавској традицији ликова светих монаха у припрати милешевске цркве. Прилог истраживању заједничких места у сликарним програмима црквених задужбина Немањића у XIII веку. *Балканика*, XXXII–XXXIII, 263–293.
- Милановић, В. (2013). Јеванђељске сцене у припрати милешевске цркве. Прилог реконструкцији и тумачењу првобитног програма. *Зограф*, 27, 107–132.
- Миљковић, Б. (2008). *Жича Светио Саве као извори за историју средњовековне уметности*. Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Минић, Д. и Вукадин, О. (1994). Манастир Милешева. Археолошка истраживања 1992–1993. године. *Гласник Друштва конзервативора Србије*, 18, 92–94.
- Мојсиловић-Поповић, С. (1983). Истраживање средњовековног манастира – манастир Милешева. *Саопштења Републичког завода за заштитиу споменика културе*, XV, 29–30.

- Мојсиловић-Поповић, С. (1984). Манастир Милешева. *Гласник Друштва конзерватива Србије*, 8, 35–38.
- Мојсиловић-Поповић, С. (1986). Манастир Милешева. Истраживачко-конзерваторски радови у 1985. години. *Гласник Друштва конзерватива Србије*, 10, 78–79.
- Окуневъ, Н. (1937–1938). Милешево. Памятник сербского искусства XIII веков. *Byzantinoslavica*, 7, 47–48, сх. I, 60 и II, 64, Т. V – VI.
- Петковић, С. (1987). Настанак Милешева. У: В. Ђурић (ур.), *Милешева у историји српског народа* (1–7). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Поповић, Б. (1998). О ношњи ктиторских портрета у Милешеву. Сије (препендулије). *Милешевски записи*, 3, 37–54.
- Поповић, Б. (2011а). Проблем заштите и спајања разбијене слике. Прелиминарни списак фрагмената фресака са два примера рада из Милешева и Богородице Пречисте из Ждрела. *Гласник Друштва конзерватива Србије*, 35, 114–122.
- Поповић, Б. (2011б). Циклус предавања о фрагментима фресака у Галерији фресака. *Гласник Друштва конзерватива*, 35, 225–227.
- Поповић, Б. (2018). Фрагменти фресака манастира Бањска. Седам векова живописа. *Гласник Друштва конзерватива*, 41, 152–155.
- Поповић, Б. (2019). *Фрагменти фресака са локалитета Маџарско брдо и Дрење – Имање Никића. Рудник 1. Истраживања средњовековних налазишта (2009–2013. година)*. Београд: Службени гласник.
- Поповић, Д. (1992). *Српски владарски троб у средњем веку*. Београд: Институт за историју уметности.
- Поповић, С. (1994). *Крст у крују. Архитектура манастира у средњовековној Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Радојчић, С. (1934). *Поршреши српских владара у средњем веку*. Скопље: Музеј Јужне Србије.
- Радојчић, С. (1963). *Милешева*. Београд: СКЗ – Просвета.
- Суботић, Г. и Максимовић, Љ. (2012). Свети Сава и подизање Милешева. У: Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић (ур.), *Византијски свети на Балкану I* (97–106). Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Тодић, Б. (1987). Милешева и Жича – тематске и иконографске паралеле. У: В. Ђурић (ур.), *Милешева у историји српског народа* (81–89). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Тодић, Б. (1998). Репрезентативни портрети светог Саве у средњовековној уметности. У: С. Ђирковић (ур.), *Свети Сава у српској историји и традицији* (229, н. 7). Београд–Краљево: Српска академија наука и уметности – Народни музеј.
- Тодић, Б. (2011). Ново тумачење програма и распореда фресака у Милешеву. У: Д. Медаковић и Ц. Грозданов (ур.), *На траговима Војислава Ј. Ђурића* (55–68). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Трифуновић, Ђ. (1992). Натписи уз портрете Немањића у манастиру Милешеву. *Књижевност и језик*, 2–4, 91–100.

- Ђоровић-Љубинковић, М. (1982). Улога архиепископа Саве Немањића у оснивању и развијању манастирског комплекса Милешева. *Сeosки дани Срејшена Вукоасављевића*, X, 158–162.
- Цветковић, Б. (2012). Свети Сава и програм живописа у Милешеву: прилози истраживању. У: П. Влаховић и др. (ур.), *Осам векова манастира Милешева* (311–327). Пријепоље: Епархија милешевска – Манастир Милешева.
- Чанак-Медић, М. и Кандић, О. (1995). *Архијектура њрве љоловине XIII века I: Цркве у Рашкој*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Cesareo, R., Brunetti, A., Ridolfi, S. (2008). Determination of Gold Leaf Thickness of Pre-Columbian Gilded Copper Objects by Energy Dispersive X-Ray Fluorescence Spectra. In: *9th International Conference on NDT in Art, ART2008* (76–91). Jerusalem, Israel, May 25–30, 2008.
- Cvetković, B. (2013). St Constantine the Great in Mileševa Revised. *Ниш и Византија*, XII, 271–284.
- Drpić, I. & Jelikić, A. (2021). On Large-Scale Gilding and Mosaic Simulation in Medieval Serbian Wall Painting. *Archaeometry*, 63(4), 779–793.
- Favaro, M., Guastoni, A., Marini, F., Bianchin, S., Gambirasi, A. (2012). Characterization of Lapis Lazuli and Corresponding Purified Pigments for a Provenance Study of Ultramarine Pigments Used in Works of Art. *Analytical and Bioanalytical Chemistry*, 402(6), 2195–2208.
- Kalopissi-Verti, S. (1992). *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth Century Churches of Greece*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Sandu, C. A., de Sá, M. H. Pereira, C. (2011). Ancient ‘Gilded’ Art Objects from European Cultural Heritage: A Review on Different Scales of Characterization. *Surface and Interface Analysis in Cultural Heritage*, 43(8), 1134–1151.
- Tomeković, S. (1987). Les saints ermites et moines dans le décor du nartex de Mileševa. У: В. Ђурић (ур.), *Милешева у историји српског народа* (51–76). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Zorba, T. et al. (2006). Technique and Palette of XIII Century Painting in the Monastery of Mileševa. *Applied Physics A*, 83(4), 719–725.

Bojan M. POPOVIĆ

Dejan A. MILOSAVLJEVIĆ

Gallery of Frescoes of the National Museum of Serbia, Belgrade

Milica D. MARIĆ STOJANOVIĆ

National Museum of Serbia, Belgrade

Mileševa Monastery: Analysis, Defragmentation, and Replication of the Frescoes

Summary

In the course of two successive projects, the first in 2005 and the second in 2020, work on the fragments of frescoes in Mileševa resulted in the integration of five ensembles that could be reconstructed into the basic outline. In addition to this, certain ensembles were integrated that we cannot present in the same way either because we lack the knowledge about the complete appearance or because it is impossible to accurately determine the edge of the scene. As for individual figures, very likely from the first zone, a face from the 13th century was partly integrated and the figure of a monk from the 16th century. Of the inscriptions, two were partly established, the first which probably indicated the name Stefan, from the 16th century, and the other inscription in the circular field beside the Mother of God, containing the phrase 'of God' (Serb. Б(о)жуа), from the 16th or the 17th century. A right hand was partly integrated from the ensemble of a colossal figure, belonging to which were two fragments of an eye. We believe that this was a bust of Christ that was at the top of the eastern wall of the narthex. Originating perhaps from the same ensemble is an ensemble of five integrated fragments, as well as two more smaller integrated ensembles, which could represent the lower part of Christ's body, in the scene of the Crucifixion. The red mineral mercury (*cinnabarite*) was used in addition to the earth pigments in the artist's palette, as well as ultramarine, *lapis lazuli*. The use of 24-karat gold leaf was confirmed on the fragment of a nimbus. Since pure gold was used only on the nimbuses in the narthex, and not gilded silver, clearly, this fragment was from the narthex, as we had assumed.

Keywords: Mileševa; fresco fragments; Colossal Christ's figure; Crucifixion; chemical analysis.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Прегледни рад
УДК: 72(497.11)"1918/1941"
DOI: 10.5937/zrffp52-38807

О ИДЕНТИТЕТСКОМ КАРАКТЕРУ СРПСКЕ МЕЂУРАТНЕ АРХИТЕКТУРЕ (1918–1941)

Тадија Б. СТЕФАНОВИЋ¹
Академија СПЦ за уметности и конзервацију, Београд
Одсек за теорију

¹ t.stefanovic@yahoo.com

Рад примљен: 21. 9. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

О ИДЕНТИТЕТСКОМ КАРАКТЕРУ СРПСКЕ МЕЂУРАТНЕ АРХИТЕКТУРЕ (1918–1941)

Кључне речи:
карактер;
српска међуратна
архитектура;
друштво;
стилови.

Сажетак. У раду је разматран идентитетски карактер српске међуратне архитектуре (1918–1941), који је развијен под утицајем различитих уметничких, естетичких и друштвених идеологија. Респектабилни ауторски опуси, знамените грађевине, али и наручиоци обележили су њен колективни идентитет. Различити карактери створили су слојевиту идентитетску слику тадашњег градитељства, чија су значења настала у процесима откривања, интерпретирања и тумачења креативних идеја. Према томе, ове идеје су биле манифестоване у различитим облицима карактера, међу којима су се посебно издвојили градитељски и уметнички, друштвени и социјални, национални и анационални, политички и идеолошки, профани и сакрални, као и слојеви културе, који су заједно створили суштинске вредности српске међуратне архитектуре.

Увод

Полазећи од Бенјаминовог запажања да је „карактер [...] нешто што се налази у садашњости и прошлости“, а што се „може сазнати“ (Benjamin, 1974, стр. 46), темељимо идеју да је карактер српске архитектуре између два светска рата грађен на односу прошлости и садашњости. Идеје прошлости ослањале су се на средњовековно и нововековно градитељско раздобље, док је савременост била окренута свету и културној модернизацији.

Будући да карактерне ознаке српске међуратне архитектуре нису разумљиве саме по себи, њихов контекст се профилише према природи архитектонске појаве, било у рационализацији или апстраховању исказаних значења, која не морају бити нужни производ узрочних релација. У том смислу, ови односи потичу од токова који су сугерисали да је материјална и техничка реалност стваралаштва у исто време била и сучељена и повезана са фиктивним, маштом обојеним светом уметности, у коме је архитектура остварила аутентичне функције својих карактера. С једне стране, карактери су свој легитимитет везали за личности и дела неимара српске међуратне архитектуре, а, с друге, за норме и форме, које су биле изнете кроз друштвену и социјалну оправданост, политичку подобност, културно-историјску и верску утемељеност.

Стога је шири перспектива карактера српске међуратне архитектуре била природно исходиште њених плуралистичких идеала на којима је она темељила своју идентитетску вишезначност. Питања идентитета очекивано су утицала на карактерна преплитања идеја и стилских форми које су настале на ауторским прегнућима и друштвеним очекивањима. Мада недовољно прецизна, често замагљена идеологијама, схватања карактера ишла су у корак са оним поступцима који су се надовезали на њено духовно и уметничко упориште. Утицаји културе средине били су једна од манифестација духовне климе у којој је архитектура била примарно уметност, способна да егзистира самостално и аутономно, изнад стега друштвенополитичких идеологија, што је највише дуговала генерацијама међуратних неимара, који су свој ауторски сензибилитет показали

аутентичним градитељским поетикама. Они су у архитектури видели уметност која је имала своју цивилизацијску мисију.

Српска међуратна архитектура, квалитативно и квантитативно, била је најплодотворнији и најзрелији период у новијој историји српске архитектуре, доба знаменитих неимара и време епохалних остварења. За непуне 23 године биле су развијене вансеријске индивидуалне и колективне архитектонске поетике. Такође, била је то и синтеза свих оних темељних друштвених идеја које су дубоко уткане у суштину градитељског стваралаштва. Архитектура се није појавила искључиво у уметнички израженој форми, а ни само у техничкој, већ је рефлектовала нормативе који су владали у друштвеној сфери.

У научној историографији утврђене су одрживе периодизације и карактеризације појава у српској међуратној архитектури (ауторских опуса, знаменитих грађевина и водећих стилова), без посебног понирања у целинит карактер епохе, односно, у духовну констелацију архитектонске струке у којој се појаве повезују упркос њиховој дивергентности, како би се јасније утврдио њен менталитетско-идентитетски склоп. На том трагу требало би издвојити утемељитељске интерпретације Богдана Несторовића (1951; 1958), Зорана Маневића (1972; 1979) и Дивне Ђурић Замоло (1981), који су та питања у одређеној форми отворили, давајући се више фактографско-аналитичким слојевима одабраних тема, а које су следиле потоње генерације истраживача, дајући допринос разматрањима идентитетског карактера архитектуре као уметничке и техничке дисциплине.

Друштвени и социјални карактер српске архитектуре између 1918. и 1941. године

Иspoљеност друштвених чинилаца у међуратном добу утицала је на карактер градитељске праксе. Прожимање друштвеног и културног удела било је социјално утемељено у локалним и националним оквирима, а начелно упућено на друштвени миље и примењено у уметности пројектовања. Стога се карактери читавају кроз узајамност друштвености и социјалности, ауторске креативности, уметности и естетичности, као и идеја и идеологија.

На динамику развоја друштвеног карактера српске међуратне архитектуре нарочито су утицала идеолошка становишта. Током читавог овог периода, она су се одражавала на друштвенополитичке и културно-уметничке критеријуме архитектонског стваралаштва. Идеолошки простор виђен је у континуитету или дисконтинуитету политичких и културних токова више него слојевитог друштвеног миљеа. Стога су идеолошки интереси били испољени у пружању, појавности и трајању архитектонских

појава. Такође, манифестованост идеологија у градитељском простору рефлектовала је реалне објективизације друштвеног проседеа међуратне Југославије. У том смислу, идеологија је била носилац одређеног поретка идеја, система вредности и идеала, на којима су базирана схватања и тумачења друштвеног развоја архитектуре. Тај развој имао је социјално условљен карактер, по коме је улога идеологија у међуратној српској архитектури зависила од разноврсних садржаја и места које је заузимала у свом времену.

Идеолошке амбиције највише су показивали наручиоци, који су између два светска рата често били епигони политичких центара моћи, нарочито они из редова државних установа. Међутим, знатан део фонда јавних државних објеката који је реализован између два светска рата нема изразита идеолошка обележја, нити елементе политичких доктрина. Пројектанти су ипак у одређеној мери морали кореспондирати са доминантним идеологијама свога времена, бар у оној мери у којој је требало одговорити природи, потреби и карактеру поруџбине, али то није пресудно одредило карактер њиховог стваралаштва. Отуд би у анализи међуратног градитељског фонда требало пажљиво раздвојити идеолошке и естетске домене дела, али и утврдити начине на које су архитекти „унутар свог дела комуницирали са идејама наручилаца, односно, у којој мери су естетске садржаје супституисали или допуњавали идеолошким“ (Кадијевић, 2007б, стр. 228).

Односи између архитеката и наручилаца најчешће нису били пример добре праксе. На ове проблеме указивали су међуратни архитекти, попут Милутина Борисављевића који, између осталог, пише да је на „првом месту“, реч „о веома малом ауторитету који архитекте имају“, и да је карактер односа између архитекте и његовог послодавца до те мере неуравнотежен, да се архитекта „узалуд труди да послодавцу објасни да он није стручњак и да је он, архитекта, цео свој век провео радећи планове, те да му, сходно томе, савест не допушта да ради против принципа своје науке и уметности (јер архитектура је и наука и уметност)“ (Борисављевић, 1939, стр. 5). Међутим, ово питање сеже и шире, па се, такође, тиче и карактерне поделе на архитекте који су потпору тражили у „свету културе и оне који се посвећују у целости пословима, не хајући за културу“, па између два светска рата „свет бизниса није имао никакве потребе да на себе навлачи плашт културе“ (Manević, 1987, стр. 35).

Утицај духа времена на формирање иденитијетске српске међурајне архитектуре

У овим ставовима сажета је суштина оних карактерних склопова српског међуратног неимарства који су донели изазове и проблеме са којима су се градитељи сусретали у пракси, али и утицали на општи амбијент у коме су се развијали њени главни токови. Управо су они омогућили да карактери ове архитектуре буду изграђени на стилским контрастима, неуједначеној друштвеној улози и променљивим идеолошким чиниоцима, у специфичном духу времена. Они ипак не упућују на недоследну творевину, већ, напротив, на аутентичне, али различите кореспонденте који су приближени у оквирима српске архитектуре између два светска рата. Будући да је архитектура уједно активно утицала на друштвени, културни и визуелни простор, као што је из њега и произилазила, њени домети, смисао и значења морали су уважити нетипичне околности међуратног духа времена у коме је била испољена југословенска државност. Стога је, услед изложености политичким очекивањима, уметничко-естетска компонента зависила од идеолошког курса, али не у мери да угрози ауторску аутономију неимара који су достигли највиши степен самосвојности и оригиналности.

Осим тога, важно питање у вези са идеолошким карактерима српске међуратне архитектуре је и њен опсег у духу времена. Проблеми духа времена у архитектури, превасходно се тичу утицаја који су идеологије имале на форму градитељских дела. Такође, дух времена узима се и као интегрисајући фактор, који је довољно убедљив да може повезати „најутитајније друштвене и уметничке идеје једног раздобља које се реализују у пракси, као и реакције на њих“, и који „идеологију која пројектује дух једног времена историјски пролонгира, али и постепено исцрпљује чиме се стичу услови за њено превазилажење и појаву новог духа времена“ (Кадјевић, 2010, стр. 11). Може се закључити да су идеологије у духу времена довољно продорне да „ефикасно успостављају норме моралног позиционирања, уметничког стварања и практичног деловања унутар дифузних токова друштвене збиље“ (Кадјевић, 2010а, стр. 151). Један од најбољих примера утицаја духа времена на развој архитектонских идеја јесте смело превођење стила Игуманове палате, чије су првобитно српско-византијско рухо, њени аутори, браћа Крстић, успешно заменили модерно монументалистичким (Маневић, 1984, стр. 29; Ђурђевић, 1996, стр. 52–55).

Ту се стичу услови за акумулирање историјског искуства. Оно је неопходно за потпуније разумевање уметничког и духовног наслеђа, које се суштински ослања на карактере нације, а посредно и на конструисана очекивања у подударним или сучељеним позицијама историјског времена. Видели смо да су специфични тонови осликали дисконтинуитет вредности међуратног доба и проблематизовали базична начела српског

Сл. 1. Палата Симе Игуманова, Београд. Историјски музеј Србије. Збирка разгледнице: <https://kultura.rs/objekat/2467169-теразије---игуманова-палата>

градитељства које је из постојаности традиције, историчности и изазова модерности постепено открило и поступно утемељило свој визуелни идентитет.

Укореењена у прошлости и претпостављена у простору националне културе, идентитетска питања захватају у широко поље визуелног, односно стилско-естетичког, као и у друштвене, верске, политичке и друге токове. Ова питања указала су на слојевит карактер те архитектуре. Будући да српски етницитет у овом периоду није био дефинисана и заокружена целина, разумевање и тумачење идентитетских питања нужно повлачи проблематизацију амбивалентности ових карактера. Ту се намеће проблем њиховог историјског статуса, те одатле и проблем формирања и развоја идентитета архитектуре чија је историчност била омеђена формом и садржином градитељског фонда.

Карактеризација академизма у српској архитектури пређе деценије XX века

Карактеризације у архитектури тичу се поступка стварања, описивања, приказивања или истицања битних особина (Алфиревић и Симоновић Алфиревић, 2021, стр. 75). Стилске особине међуратног неимарства биле су одраз вредности и критеријума према којима је архитектура била самосвојни носилац модернизацијских токова. У том смислу, претпостављају се разноврсне околности које су утицале на њен настанак. Визуелна

препознатљивост потиче из уметничких процеса њеног успостављања и симболичних веза. Значењска основа и естетска аутономија архитектуре у основи је њеног ауторског и уметничког проседа (Стефановић, 2014, стр. 33).

Пробоји ауторског изражавања симболично су означили почетак нове ере српског неимарства, које се неспутано и потпуно развило у међуратном периоду. Проналажењем одговарајућих тема рођене су нове идеје, које су биле носиоци градитељских токова. У архитектури, оне су нарочито до изражаја дошле у академском току. Идеје архитектуре академизма биле су афирмисане у процесу обнове српске државности и омогућиле су изградњу нових културних, уметничких и друштвених карактера. Политички подобна, анационална, колективно и ауторски оријентисана, архитектонска идеологија академизма заокружила је једно велико градитељско раздобље српског међуратног доба. Концепти западњачке државности и европска идеја која је усвајана са културом академизма, допринела је модернизацији српског националног простора, који је требало дефинисати новим језиком архитектуре. У формалним аспектима, академизам је био реализован у амбициозно замишљеном и оствареном градитељском фонду (Кадијевић, 2005, стр. 349–372).

Сл. 2. Официрски дом, Скопље.
Колекција Тадије Стефановића

Култура академизма била је нарочито потенцирана доласком архитектата емиграната из Русије, који су након политичких промена у домовини, под репресијом и прогоном од стране бољшевичких власти, уточиште пронашли у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Њиховим доласком, српска архитектура почела је добијати нове карактере, у тоновима руских академских традиција. Руски архитекти не само што су се успешно интегрисали већ су и суштински утицали на преовлађујуће токове српске међуратне архитектуре. Они су у великој мери допринели њеном квалитативном успону, нарочито у архитектури јавних грађевина. Институције нове државе било је неопходно сместити у нове објекте, изграђене по мери нових југословенских власти, мери која је пун опсег својих амбиција испољила

у монументалном карактеру престоничких градитељских остварења. Међу њима се истичу академски конциповани објекти зграда Министарства финансија и Министарства шума и руда у Београду (1926–1928), које су подигнуте по пројекту руског архитекта Николаја Краснова (Кадиевић, 1997б, стр. 228–232), зграда Генералштаба у Београду (1928), дело руских архитеката Василија Баумгартена и Ивана Рика (Кадиевић, 2005, стр. 351; Просен, 2011, стр. 296; Стефановић, 2018б, стр. 145). Поменути ауторски тандем успешно је сарађивао и у пројектовању монументалне палате Официрског дома у Скопљу (1925–1929) (Стефановић, 2009а, стр. 291–292).

Српску међуратну архитектуру руски неимари оплеменили су и многим другим делима, која су показала снажну и постојану линију карактера руског академизма у српској међуратној архитектури. Руским академским ауторитетима успешно су парирали и српски архитекти и професори са Архитектонског одсека Техничког факултета у Београду, који су се углавном школовали на престижним немачким политехникама, па одатле у њиховом делу претежно преовлађује дух немачког академизма (Ротер-Благојевић, 1997, стр. 140–152). Зенит своје наставне и стручне каријере достигли су у свом зрелом добу, између два светска рата (Stefanović, 2021, стр. 53–60). У београдском опусу њихових јавних грађевина нарочито се истичу палата Српске академије наука и уметности (1914–1924), дело архитеката Андре Стевановића и Драгутина Ђорђевића (Просен, 2017, стр. 93–108), зграда Техничког факултета (1925–1931), архитеката Николе

Сл. 3. Министарство саобраћаја, Београд. Колекција Тадије Стефановића

Несторовића и Бранка Таназевића (Ибрајтер-Газибара, 2006, стр. 69–85) и зграда Министарства саобраћаја (1927–1931), архитекте Светозара Јовановића (Мапевић, 1972, стр. 18; Кадијевић, 2005, стр. 362; Марковић, 2007, стр. 197–216; Камилић, 2011, стр. 28–32; Стефановић, 2018б, стр. 145).

Утицај високошколских услова на формулисање архитектурне иденитијетске

Удео српских архитеката, професора са Архитектонског одсека на Техничком факултету у Београду, у карактерном профилисању српске међуратне архитектуре био је посебно важан.² Осим што су се својим опусима истакли у богатом градитељском фонду, они су утицали на стручно формирање својих будућих колега, генерација студената које су у Београд стизале из свих крајева заједничке државе, али и у емиграцији, из далеких руских средина. Сви они стасавали су под њиховим менторством, а касније су своју каријеру започели или у Београду и другим српским градовима, или су се са стеченим знањима враћали у своје националне средине и доприносили регионалном и локалном напретку градитељске струке. Такође, професори који су архитекте дали су ваљани пример како приступити различитим градитељским поетикама, начелима и програмима, које, иако нису једнако афирмисали, нису ни спутавали. На Архитектонском одсеку Техничког факултета истовремено је била заступљена како академска линија тако и национална, која, иако није била шире подржана, није остала ни незапажена. Све присутнији био је и модернизам који се од средине двадесетих година прошлог века више није могао игнорисати. Свака од ових естетика била је јасно препознатљива у карактерном склопу српске међуратне архитектуре.

Национални и југословенски иденитијетски у српској међуратној архитектури

Национални ток српске архитектуре своја највреднија остварења дао је током треће деценије XX века (Кадијевић, 2007а). Ова дела носила су националну идеју, која је била карактеристична по својој вокацији, провенијенцији, стилском и духовном карактеру, а била су заступљена како у профаном тако и у сакралном градитељству. Национално оријентисани ток међуратне архитектуре омогућио је отварање и преиспитивање

² Међу њима највећи утицај у педагошком и практичном раду имали су Андра Стевановић, Драгутин Ђорђевић, Никола Несторовић, Светозар Јовановић, Бранко Таназевић, Александар Дероко, Богдан Несторовић и Милан Злоковић.

Сл. 4. Спомен-црква Св. Димитрија, Лазаревац. Колекција фотографија Милије Белића

идентитетских питања. Идеја нације у слободним српским земљама карактеристичан ток имала је у корпусу националне архитектуре, која је, осим афирмације српске духовне и материјалне културе, често била и у широј функцији изградње југословенства и његове стилске визуелизације.

Око националног концепта била је изграђена јака идеолошка конструкција, која је омогућила афирмацију националног градитељства у српској архитектури. Постојала је снажна веза између националног тока и владарске династије, која је била у служби промоције двора у југословенском контексту и која је пружила легитимитет краљевској власти у паралелама са средњовековном династијом Немањића. Након 9. октобра 1934. године активно је партиципирала и у изградњи култа личности трагично страдалог првог југословенског краља, Александра I Карађорђевића (Стефановић, 2021, стр.

223–238). Национални концепт српске архитектуре временом се мењао, али је ипак задржао конзервативан градитељски карактер, у коме су се сусреле друштвене и естетске норме овог историјског раздобља. Од самог почетка, национални стил одликовао се ретроспективним прилазом, у коме је медијевална идеја имала пресудну улогу у тражењу савремених решења (Кадијевић, 2007а, стр. 11). Репрезентативни примери националног тока реализовани су у Београду. Међу најуспелијим је зграда Поште 2 (1928–1929), архитекте Момира Коруновића, која је девастирана током и након Другог светског рата (Кадијевић, 1996, стр. 63–65). Једнако важна порука пренесена је и каснијим примерима националног стила. Александар Дероко и Богдан Несторовић аутори су најзначајније цркве међуратног доба, Храма Св. Саве у Београду (Јовановић, 2007). Значајно дело сакралне архитектуре, Црква Св. Марка на Ташмајдану (1932–1939) подигнута је према пројекту архитеката браће Петра и Бранка Крстића (Ђурђевић, 1996, стр. 34–40; Кадијевић, 1997а, стр. 75–82). Високе ауторске амбиције показао је и архитекта Александар Васић, аутор Спомен-костурнице на Зејтинлику (1926–1936) (Кадијевић, 2010б, стр. 197–206), као и архитекта

Иван Рик, аутор Спомен-цркве са костурницом у Лазаревцу (1938–1941) (Стефановић, 2009б).

Национални стил у српској архитектури делимично се поклапао са обележјима југословенског стила (Ignjatović, 2007; Kadijević, 2018, стр. 248–274). Круцијална важност политичких чинилаца у националном току српске архитектуре, утицала је да се њена формална независност и различитост од југословенске архитектуре, нађе на линији њеног каснијег формулисања кроз дивергентне садржаје који су повезивали српску и југословенску архитектуру (Стефановић, 2014, стр. 25).

Удео хрватских традиционала у формирању ојшће архитектонске климе

Осим српских градитеља у формирању међуратног идентитета српске архитектуре значајан удео имали су хрватски архитекти. Они су по оснивању заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца испољили амбиције да у престоничкој архитектури остваре пун обим свога стваралаштва. Током читавог међуратног доба са великим успехом учествовали су на архитектонским конкурсима. Нису изостале ни њихове капиталне реализације, међу којима се посебно издвајају Прва хрватска штедионица архитекте Диониса Сунка у Кнез Михаиловој 42 (1921–1922), Завод за осигурање

Сл. 5. Завод за осигурање радника, Београд. Колекција Александра Кадјевића

радника у Немањиној 2 (1929–1931), изграђен према пројекту архитекте Лавослава Хорвата, као и Новинарски дом у Ресавској 28 (1935), дело архитекте Ернеста Вајсмана. Хрватски архитекти имали су и значајан удео у културној промоцији југословенске краљевине, учешћем у реализацији павиљона за светске изложбе у Паризу и Њујорку.³ Такође, они нису били заобиђени ни у великим националним пројектима, у којима је до изражаја дошао Иван Мештровић, радо виђен гост на српском двору и аутор Споменика незнатом јунаку на Авали (Кадиевић, 2011, стр. 469–472; Borić, 2017, стр. 73–88).

Карактеризација модернизма у српској архитектури треће и четврте деценије XX века

Националне различитости и особености постепено су превазилажене отварањем и усвајањем анационалних модернистичких градитељских образаца, доминантног тока српске међуратне архитектуре треће и четврте деценије XX века (Maneвић, 1979). Модернизам није био само нова градитељска идеологија и једнолично стилско одређење, него је био и комплексна манифестација савремене културе и савременог начина живота. Економска пријемчивост, социјална оправданост и коренита реформа културе становања постулирали су становишта модернизма. Она су поступно брушена на сугестивним естетским, теоријским и идеолошким основама које нису биле подударне, већ разводњене у интермедијеру српског међуратног модернизма. Ту се, такође, надзиру и формални аспекти стила, који ће од почетних до коначних форми дати обиље оригиналности и аутентичности. Према томе, посматрана са стилског становишта, архитектура модернизма имала је више препознатљивих модела: ауторски, анахрони правац „интернационалног стила“, експресионистички, академизовани, фолклористички, ар деко, монументалистички и друге (Maneвић, 1979; Кадиевић, 2000; Просен, 2014; Стефановић, 2014, стр. 34).

Револуционаран, иновативан и функционалан, модернизам је суштински одредио карактер српског међуратног доба, не само у архитектури већ и у широј друштвеној, културној и социјалној перспективи. Модернизам је перципиран као логичан продукт еволуције мисли, духа и идеја, које су биле уткане у градитељску југословенску и српску међуратну културу. Поступна еволуција модернизма своја исходишта имала је у рационалистичким градитељским програмима, али и оним живим ауторским

³ Аутори павиљона на светским изложбама у Паризу били су Стјепан Хрибар 1925. и Јосип Сајсл 1937. године, док је Вајсман учествовао у реализацији југословенског павиљона у Њујорку 1939. године. О томе видети: Стаменковић, 2017, стр. 245–273, 317–331.

поетикама које су пркосиле друштвенополитичким очекивањима кроз све три фазе његовог постојања (рану, зрелу и позну) (Maneвић, 1979).

Изградња језика модерности уважила је социјалне и друштвене околности међуратног света. Препознатљива обележја модерности ишла су уз конвенције, али су и била далеко изван логичних очекивања, о чему сведоче нека од антологијских остварења српске модернистичке архитектуре: Завод за израду новчаница (1927–1928), архитекте Јосифа Најмана (Kadijeвић, 1990; Михајлов, 2012), Дечја клиника у Тиршовој (1933–1939), архитекте Милана Злоковића (Маневић, 1989, стр. 26–29; Ђурђевић, 1991, стр. 159–160); палата „Албанија“ (1938–1941), архитеката Бранка Бона, Милана Гракалића и Миладина Прљевића (Церанић, 2005, стр. 147–162), Државна штампарија (1936–1940) у Београду, као и павиљон Краљевине Југославије на Светској изложби у Барселони (1929) (Kadijeвић & Stefanović, 2014, стр. 192–193; Кадијевић, 2021, стр. 211–214; Stamenković, 2021, стр. 77), Команда ратног ваздухопловства у Земуну (1935) (Кадијевић, 1990, стр. 159–162; Стефановић, 2014, стр. 65–68; Стаменковић, 2014, стр. 309–316) и Дунавска бановина у Новом Саду (1936–1939), архитекте Драгише Брашована (Кадијевић, 1990, стр. 162–164; Станчић и Лазовић, 1999; Plijevski, 2014, стр. 259–276), Шегртски дом (1938–1939), архитекте Александра Медведева и Народног позоришта у Нишу (1937–1939), архитекте Всеволода Татарина (Кековић и Чемерићи, 2006, стр. 183–185, 200–202).

Сл. 6. Команда ратног ваздухопловства, Земун. Колекција Тадије Стефановића

Сл. 7. Дунавска бановина, Нови Сад. Колекција Тадије Стефановића

Сл. 8. Народно позориште у Нишу.
Аутор фотографије: Катарина Радовановић

Период опадања модернизма најпотпуније се одразио у тоталитарној естетици позног међуратног доба. Идеолошки обојена, ова архитектура била је експонент југословенских власти, које су се током касних тридесетих година XX века политички, културно и цивилизацијски оријентисале према тоталитарном моделу немачког рајха. Ови друштвенополитички процеси били су употпуњени архитектуром чије су идеолошко и естетско упориште требало да буду националсоцијалистички и хипермонументалистички узор. Увођење тоталитарне идеје у градитељски миље српске међуратне архитектуре био је својеврсни вид културног насиља које су југословенске власти на самом заласку међуратног доба вршиле у домену државне архитектуре.

Тоталиитарне назнаке у српској архитектури четвртог деценије XX века

Свој политички прагматизам југословенске власти испољиле су отвореном инструментализацијом архитектуре, која им је послужила као идеолошки делотворно средство приближавања њиховим политичким узорима. Чак ни овде где се избор не доводи у питање, тоталитарна идеја није имала једносмеран ток. Она је одражавала два наизглед слична, али веома различита узора. Први је фашистички, који је произашао из доктрина италијанског тоталитаризма. Линија уплива најбоље се може испратити из конкурсних пројеката за зграду Опере у Београду из 1939. године.⁴ Други узор, који је био заступљенији и агресивнији, проистекао је из немачке националсоцијалистичке архитектуре (Маневић, 1984, стр. 293). Прву прилику да се детаљније упознају са архитектуром нацистичке Немачке српски архитекти имали су на великој изложби у Дому немачке уметности у Минхену почетком 1938. године. Након изложбе, забележене су позитивне реакције Милице Крстић и Драгомира Поповића, који се слажу у оцени да је архитектура у Немачкој у служби политичких циљева националсоцијалистичког покрета (Маневић, 1984, стр. 296). Апотеозу ових стратегија на српском тлу несумњиво је представљала изложба „Нове немачке архитектура“ у Београду која је одржана у октобру 1940. године (Стефановић, 2018а, стр. 419–434). Пројектована идеолошка матрица убрзо се распала у вихору Другог светског рата, насилно као што је неколико година раније и покушано са њеним наметањем у српској архитектури. Из строге каноничности ове архитектуре произашли су ретки позни примери јавних грађевина које

⁴ Аутори овог пројекта су италијански архитекти Марабато Пасквале, Орестано Луиђи, Тасоти Данте, Вањети Луиђи и Ренде Карло. О томе видети: Маневић, 1984, стр. 297; Стефановић, 2014, стр. 91–94.

су подигнуте уз финансијску потпору државе, а међу којима је нарочито карактеристично дело била зграда Министарства грађевина у Београду из 1940. године, дело архитекте Гојка Тодића (Банковић, 2010, стр. 163–174).

Ова архитектура није имала природну градитељску и духовну основу у српској међуратној архитектури. Будући да није следила њене еволутивне токове, тоталитарна градитељска идеја остварила је умерене концепције испољавања симбола монолитне власти (Kadijević, 2005, стр. 46). Стога су покушаји материјализације тоталитарних идеја остали без ширих одјека и запаженијих реализација. Немачка „Нова традиција“ није успела постати и нова традиција српске међуратне архитектуре. Она је продубила антагонизме, узнемирила духове, сасвим очекивано је произвела и реакције, међу којима су најјаче биле оне надахнуте слободарским духом српских неимара који су пружили отпор овим агресивним упливима, верујући у исправност слободе и различитост стварања тако особених карактера српске међуратне архитектуре.

Закључак

У развоју новије српске архитектуре период између 1918. и 1941. године био је артикулисан идејама које су нагласиле узајамност удела историјности и модерности. Различите функције ове архитектуре биле су усаглашене заступљеношћу друштвених и социјалних фактора, пројектованих и остварених циљева, програмских принципа и ауторске аутономности. Следствено томе, њен хетерогени, мултикултурни састав био је испољен у распону од аутентичних стилско-естетичких обележја до неуједначених друштвено-идеолошких промера.

Заступљени токови веродостојан су показатељ преовлађујућих обележја српског међуратног друштва, афинитета градитеља и укуса наручилаца. Обојени социјалним чиниоцима, они су имали снажан утицај на динамику увођења идеолошких карактера и показали су се нарочито важнима из перспективе начина на које је друштво везивало и отпуштало културне и политичке токове. Ови токови повремено су се и директно сусретали, што је некада имало позитиван исход, који се види у пресеку развоја стилских идеја, а некада и негативан, када је архитектонско стваралаштво било надахнуто тоталитарним идеологијама.

У пресеку стилских токова почетком међуратног доба издвојио се историјски осведочени академизам, који је био широко подржан од утицајних политичких чинилаца, којима је његова анационална црта омогућила да креирају неутралну базу за испољавање колективних припадности. Тако су успешно превазиђени дивергентни тонови југословенских националних култура, али и оних увезених, средњоевропских, које су афирмисали

академски ауторитети са Архитектонског одсека Техничког факултета у Београду, као и руских, који су стигли након бољшевичке револуције са архитектурама емигрантима. Осим тога, академизам је допринео и развоју ауторске архитектуре, коју су равномерно заступале обе струје, и српска, и руска.

На извештајан начин, то је било пренето и у простор националног стила, који је попут академизма имао извесне примесе конзервативности, али и снажнији ауторски сензибилитет. У потрази за аутентичним формама које би биле примерене духу међуратног доба, у националном стилу коришћени су средњовековни узорци. За разлику од академизма који је примењиван само у профаној архитектури, национални стил имао је ширу примену, па је осим профаног тока, уједно био и суштинско опредељење у црквеном градитељству.

Током међуратног доба, и академизам и национални стил остали су у сенци модернизма, који је у своме времену наступио као револуционаран покрет заснован на идеји функционалности и естетичности. Он је био и суштинска апотеоза ауторског стваралаштва у српској средини, које је тада успевало да буде актуелно са европским модернистичким тенденцијама. Модернизам се пружао далеко изван граница стила, у перспективи шире културне еволуције, која је била дубоко усађена у југословенско и српско међуратно друштво.

Садржински и квалитативно, српска архитектура између 1918. и 1941. године изградила је препознатљив идентитет. Уметнички и естетски проседе њених доминантних стилова указује на постојаност вредносних критеријума, који су се поступно развијали следствено друштвеним очекивањима. Такође, карактерни идентитети били су испољени и у пољу духовних домета српског архитектонског стваралаштва. Они поседују снажну унутрашњу кохезију, која је успешно повезала идентитете њених раслојених карактера. Стога су идентитетски карактери одражавали значења формирана у процесима интерпретирања и тумачења, која су посредством уметности, културе и политике конструисала визуелни и идејни карактер српске архитектуре међуратног периода.

Литература

- Алфиревић, Ђ. и Симоновић Алфиревић, С. (2021). Мотиви за истицање угла у карактеризацији угаоних интерполација. *Архитектура и урбанизам*, 53, 74–88.
- Банковић, В. (2005). Нова зграда министарства грађевина Краљевине Југославије. *Наслеђе*, VI, 163–174.
- Борисављевић, М. (1939, 10. март). Архитект и послодавац. *Правда*, стр. 5.
- Ђурђевић, М. (1991). Живот и дело архитекте Милана Злоковића (1898–1965). *Годишњак града Београда*, XXXVIII, 145–168.

- Ђурђевић, М. (1996). *Архитектура Пејтар и Бранко Крсчић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Ђурић-Замоло, Д. (1981). *Грађевине Београда 1815–1914*. Београд: Музеј града.
- Ибрајтер-Газибара, Б. (2006). Архитектура зграде Техничког факултета у Београду. *Наслеђе*, VII, 69–85.
- Јовановић, М. (2007). *Храм Светиої Саве у Београду*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца.
- Кадијевић, А. (1990). Живот и дело архитектке Драгише Брашована (1887–1965). *Годишњак рада Београда*, XXXVII, 141–173.
- Кадијевић, А. (1996). *Момир Коруновић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кадијевић, А. (1997а). Прилог проучавању архитектуре Цркве Св. Марка на београдском Ташмајдану. *Наслеђе*, I, 75–82.
- Кадијевић, А. (1997б). Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године. *Годишњак рада Београда*, XLIV, 221–255.
- Кадијевић, А. (2000). Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века. *Историјски часопис*, XLV–XLVI, 1998–1999, 255–277.
- Кадијевић, А. (2005). *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*. Београд: Грађевинска књига.
- Кадијевић, А. (2007а). *Један век изражења националної сцила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*. Београд: Грађевинска књига.
- Кадијевић, А. (2007б). Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији. *Наслеђе*, VIII, 225–237.
- Кадијевић, А. (2010а). *Архитектура и дух времена*. Београд: Грађевинска књига.
- Кадијевић, А. (2010б). О архитектури спомен-обележја на Зејтинлику и Виду. *Лесковачки зборник*, I, 197–206.
- Кадијевић, А. (2021). Две изложбе о архитектури у Музеју науке и технике. *Наслеђе*, XXII, 209–215.
- Камилић, В. (2011). *Архитектура Светозар Јовановић*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Кековић, А. и Чемерићић, З. (2006). *Модерна Ниша 1920–1941*. Ниш: Друштво архитеката Ниша.
- Маневић, З. (1984). Архитектура и политика (1937–1941). *Зборник за ликовне уметности*, 20, 293–310.
- Маневић, З. (1989). *Архитектура Милан Злоковић*. Београд: Музеј савремене уметности.
- Марковић, И. Р. (2007). Зграда Министарства саобраћаја у Београду архитектке Светозара Јовановића. *Годишњак рада Београда*, LIV, 197–216.
- Михајлов, С. (2012). *Зграда ковнице новца*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Несторовић, Б. (1951). Законитости у успону архитектуре и у њеној декаденцији. *Зборник радова Архитектуријског факултета*, 1951–1952, 10–18.
- Несторовић, Б. (1958). Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941). *Годишњак рада Београда*, XX, 339–381.
- Просен, М. (2011). Приказ изложбе Стари генералштаб. *Наслеђе*, XII, 295–297.

- Просен, М. (2014). *Ар деко у српској архитектури* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Просен, М. (2017). Палата Српске академије наука и уметности и јавни простор Кнез Михаилове улице. *Култура*, 154, 93–108.
- Ротер Благојевић, М. (1997). Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века: утицај страних и домаћих градитеља. *Годишњак рада Београда*, XLIV, 125–168.
- Стаменковић, А. (2017). *Архитектура националних јавних зграда Србије и Југославије на међународним изложбама 1900–1941. године* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Станчић, Д. и Лазовић, М. (1999). *Бановина*. Нови Сад: Прометеј.
- Стефановић, Т. (2009а). Градитељска делатност руског архитекте емигранта Василија Фјодоровича фон Баумгартена на југу Србије између два светска рата. *Лесковачки зборник*, XLIX, 289–300.
- Стефановић, Т. (2009б). *Свомен-црква Светиој Димитрији са косијурницом у Лазаревцу*. Лазаревац: Српска православна црквена општина у Лазаревцу.
- Стефановић, Т. (2014). *Токови у српској архитектури (1935–1941)* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Стефановић, Т. (2018а). Изложба нове немачке архитектуре у Београду 1940. године. *Култура*, 161, 419–434.
- Стефановић, Т. (2018б). Монументално и монументализам у архитектури међуратног Београда. *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 46, 141–159.
- Стефановић, Т. (2021). Споменици краљу Александру I Карађорђевићу у хрватским градским срединама и њихова рецепција у међуратној штампи. *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 49, 223–238.
- Церанић, М. (2005). Историја и архитектура палате Албанија у Београду. *Наслеђе*, VI, 147–162.
- Benjamin, W. (1974). *Eseji*. Beograd: Nolit.
- Borić, T. (2017). Avala: From a Symbolic Topos of Serbia to the Monument of Yugoslavia. *Facta Universitatis*, 3 (2), 73–88.
- Ignjatović, A. (2007). *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Piljevski, A. (2014). Form and Function: Architectural Design Competition for the State Printing House of the Kingdom of Yugoslavia. *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 42, 259–276.
- Kadijević, A. (1990). Arhitekt Josif Najman (1890–1951). *Moment*, 18, 100–106.
- Kadijević, A. (2005). Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji. *Danas*, 51, 44–47.
- Kadijević, A. (2010). Ideologije i arhitektura u kontekstu duha vremena. U: Lj. Milović (ur.), *Ideologije i ideali: prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini* (4–11). Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine u Novom Sadu.
- Kadijević, A. (2011). Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću. *Prostor*, 19, 2, 42, 466–477.
- Kadijević, A. (2018). Between Unitarism and Regionalisms: Architecture in Yugoslavia 1918–1941. In: M. Link-Lenczowska and L. Galusek (Eds.), *Architecture of Independence in Central Europe/Architektura niepodległości w Europie Środkowej* (248–274). Krakow: International Cultural Centre.

- Kadijević, A. & Stefanović, T. (2014). Expressionism and Serbian Architecture Between Two World Wars. In: J. Bogdanović (Ed.), *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918–1941)* (179–200). Leuven: Leuven University Press.
- Maneвић, Z. (1972). Novija srpska arhitektura. U: M. B. Protić (prir.), *Jugoslovenska umetnost XX veka: srpska arhitektura 1900–1970* (7–38). Beograd: Muzej savremene umetnosti.
- Maneвић, Z. (1979). *Pojava moderne arhitekture u Srbiji* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd.
- Maneвић, Z. (1987). Arhitektura između biznisa i kulture. *Izgradnja*, 3, 35–36.
- Stamenković, A. (2014). Prilog proučavanju arhitekture zgrade Komande ratnog vazduhoplovstva u Zemunu. U: D. Marković (ur.), *Zbornik radova Sto godina srpskog vojnog vazduhoplovstva: istorijski razvoj*, knj. 1 (309–316). Beograd: Medija centar Odbrana.
- Stamenković, A. (2021). Nacionalni paviljoni na međunarodnim izložbama kao primeri državne umetnosti: 1918–1941. U: A. Kadijević i A. Ilijevski (ur.), *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*. (75–79). Beograd: Filozofski fakultet.
- Stefanović, T. (2021). Srpski arhitekti u visokoškolskoj nastavi između dva svetska rata. U: A. Kadijević i A. Ilijevski (ur.), *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*. (53–60). Beograd: Filozofski fakultet.

Tadija B. STEFANOVIĆ

Academy of Serbian Orthodox Church
for Fine Arts and Conservation, Belgrade
Department of Theory

On the Identity and Character of Serbian Interwar Architecture (1918–1941)

Summary

This paper offers a presentation and interpretation of Serbian architecture between 1918 and 1941, whose creative span ranged between artistic-aesthetic and political-ideological utopias. Within this space numerous individual creators acted, authors of epochal achievements, as well as those creative forces that found their affirmation in social collectivism in the interwar architecture. The specific artistic character of this architecture was founded on striking stylistic contrasts, on its social function and on ideological factors, which formed the basis for an authentic cultural and artistic profile of Serbian interwar architecture. The aesthetic approach

is based on the value parameters, spiritual constants, and social role of architecture, as its most characteristic features. Although disparate in both content and quality, Serbian interwar architecture reflects a unique and distinctive identity. Its varied characteristics were composed into the complex picture offered by the interwar architecture, as a credible indicator combining the prevailing features of Serbian interwar society, the builder's attitudes as well as tastes of the commissioners. The importance of interwar architecture derived from the process of character interpretation, which constructed the visual identity of interwar architecture through the mechanisms of art and culture.

Keywords: character; Serbian interwar architecture; society; style.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Педагогија
.....
Pedagogy

Оригинални научни рад
УДК: 373.2:[821.163.41-14
784.4
doi: 10.5937/zrffp52-37064

СПЕЦИФИЧНОСТ И ЗАСТУПЉЕНОСТ НАРОДНИХ УСПАВАНКИ У ПРЕДШКОЛСКОЈ ВАСПИТНООБРАЗОВНОЈ ПРАКСИ

Петар М. ИЛИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Факултет уметности

Анђелка М. КОВАЧ²

ЈУ Школа за основно музичко образовање Источно Ново Сарајево,
Република Српска, БиХ

Биљана М. ПАВЛОВИЋ БЕЛОЈИЦА³

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Учитељски факултет, Призрен – Лепосавић

¹ petar.ilic@art.pr.ac.rs

² andjakovac@yahoo.com

³ biljana.pavlovic@pr.ac.rs

Рад примљен: 20. 3. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

СПЕЦИФИЧНОСТ И ЗАСТУПЉЕНОСТ НАРОДНИХ УСПАВАНКИ У ПРЕДШКОЛСКОЈ ВАСПИТНООБРАЗОВНОЈ ПРАКСИ⁴

Кључне речи:
српске народне
успаванке;
деца предшколског
узраста;
музичка
педагогија.

Сажетак. Предмет истраживања су српске традиционалне народне успаванке и њихова заступљеност у предшколском васпитању и образовању. Успаванке припадају најстаријем слоју лирских народних песама и садржај су породичног васпитања и васпитнообразовног процеса у предшколској установи. Научна истраживања указују на развојни потенцијал ових песама у раном детињству, а сведоци смо тога да је обичај успављивања деце уз певање традиционалних успаванки све мање присутан у савременом животу и желимо да их актуализујемо у предшколском васпитнообразовном циклусу. У раду су представљени резултати истраживања које је за циљ имало да се утврди у којој мери васпитачи и родитељи деце предшколског узраста познају народне успаванке и колико их практикују приликом успављивања деце. Истраживањем је обухваћено укупно 692 испитаника, које су чинили васпитачи и родитељи деце са територије централне Србије и Косова и Метохије. Утврђено је да васпитачи и родитељи: 1) понекад певају народне успаванке при успављивању деце; 2) знају да певају мали број народних успаванки; 3) боље познају уметничке успаванке у односу на народне успаванке; 4) заинтересовани су за стручно образовање и усавршавање, те за упознавање народних успаванки. Закључено је да је васпитаче и родитеље деце предшколског узраста неопходно упознати са примерима традиционалних народних успаванки, обучити их за њихово извођење певањем и указати на изузетан васпитнообразовни смисао и значај ових садржаја. У истраживању су коришћене дескриптивна метода и метода теоријске анализе и синтезе.

⁴ Овај рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Националне успаванке у образовању и васпитању деце: предшколски програм и активности*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-02-1475/2021-20/31 од 4. 3. 2022. године).

Увод

Успаванке су кратке и нежне песме једноличног ритма и једноставне мелодије, којима најчешће мајке успављују своју децу (Ковачевић, 1974). Спадају у групу лирских породичних песама и заступљене су у музичкој култури свих народа света. Истраживања указују на изузетну развојну улогу и вредност ових песама у процесу васпитања и образовања деце раног узраста.

Гинеш и Гинеш (Güneş & Güneş, 2012) наводе да беба у мајчином стомаку чује већ око двадесете недеље старости. Према њиховом мишљењу, мајкама се препоручује да током трудноће певају успаванке сматрајући их драгоценим за емоционални и свеукупни развој детета у пренаталном периоду. Учвршћујући емоционалну повезаност између мајке и детета (Takayuki & Trehub, 2004) и омогућујући њихову музичку интеракцију, успаванке постају значајан фактор раног музичког образовања (Reynolds & Burton, 2017) и основа за развијање музичке културе код деце предшколског узраста (Радынова, 2015). Научници их сматрају средством за успостављање социјалне комуникације у раном детињству, а утврђено је и да су чинилац језичког развоја деце (Nadakumara, 2017). Успаванке пружају *прве лекције мајинерне језика*, омогућавају детету да доживи језик свог народа, његову мелодичност и ритам, те да обогати речник и развије фонетички слух (Пугач, 2014).

Истичући значај песме и певања, Стошић (2016) наводи да је оно „дубоко уграђено у музички идиом једног народа“ (стр. 61). Изводећи народне успаванке, мајка изражава осећања нежности и љубави према свом детету. У њима се истовремено читавају колективна народна свест и сећања, затим естетске и етичке вредности својствене једном народу, па су важан чинилац националног васпитања (Emeksiz, 2011). Утврђено је да деца показују склоност ка култури својих мајки и да њихова акултурација започиње од рођења. У том периоду успаванке могу бити значајан садржај за развој свести о свом националном, верском, породичном и личном идентитету (Pathak & Mishra, 2017), те драгоцену педагошко средство у развоју целокупне личности детета (Каменская, 2016). Иако је несумњив

васпитни значај ових песама, истраживања показују да су у пракси све мање присутне (Baker & Mackinlay, 2006).

Успаванке су средство за ослобађање мајки од стреса, психолошке напетости и бриге у процесу одгајања детета. Изводећи их, оне исказују своје мисли и однос према различитим социјалним темама и дешавањима из свакодневног живота ослобађајући се тако негативних емоција и расположења (Јуванчић, 2009). Због њихове вредности, научници истичу неопходност да се мајке упознају са успаванкама и њиховом делотворношћу (Caine, 1991; Јуванчић, 2020).

Први подаци о српским народним успаванкама потичу од Вука Караџића, који их је сврстао међу лирске песме, тј. „песме које се певају деци пред спавање“ (Караџић, 1969, стр. 7). У домаћој литератури народне успаванке проучаване су са становишта књижевне теорије и праксе (Караџић, 1969; 1973; Марјановић, 2000; Марковић, 2003; Милинковић, 2010; Prstojević, 2012; Milinković i Ćutović, 2016), као и са аспекта наставне праксе (Шаранчић Чутура, 2007; Костић и Пурић, 2020). Оне су предмет проучавања етнолога (Ђорђевић, 1984; Петровић, 2004; Љубинковић, 2014), етномузиколога (Rihtman, 1974; Dević, 1975; Васиљевић, 2003; Кењаловић, 2014), као и педагога (Миодраговић, 2009; Бакић, 2010), и др. Међутим, изостало је њихово детаљније проучавање са становишта музичке педагогије. Из тог разлога, у овом раду ћемо покушати да дамо одређени допринос овом пољу педагошког деловања. Утврдићемо у којој мери васпитачи и родитељи деце предшколског узраста са територије централне Србије и Косова и Метохије познају народне успаванке и у којој мери их практикују у раду са децом.

Теоријске основе рада

Успаванке потичу из најстаријих времена, када се веровало у магију речи и песме. У прошлости је велики значај придаван *маишјској ђесми*. Сазнање да својим гласом може производити тонове какве не могу изводити остала жива бића, примитивном човеку је уливало снагу и веру у њихово далекосежно деловање. Песмом је настојао одобровољити и потчинити натприродна митска бића, која, према народном веровању, пребивају „у тами оног света“. Одувек су дан и ноћ у народу доживљавани као два различита временска периода, два света, при чему, према веровању, дан припада људима, а ноћ натприродним бићима. Бојећи их се, људи су одувек имали потребу да помоћу ритуала и ритуалних песама успостављају контакт са њима како би их умилостивили и одобровољили (Bratić, 1993). Према веровању, успаванке треба да обезбеде сигуран одлазак детета у сан, односно у простор ноћи, те да му помогну да се безбедно врати из тог простора (Ковачевић, 2006).

У првобитном друштву песма је била повезана са животним дешавањима и динамиком свакодневице. Човек је у своје песме уносио ритам кроз понављање покрета који су га током дана пратили у најразличитијим пољским радовима. Ово понављање у песми приликом успављивања – било да се ради о понављању стихова једноставне мелодије или покрета љуљања детета у колевци или на рукама – обезбеђивало је успављујуће и готово хипнотичко дејство. Првобитну магијску песму одликовао је узак опсег мелодије, непроменљивост мелодијског обрасца и његово понављање „с увек једнаким динамичким нијансирањем, како се не би ослабила снага њеног деловања“ (Andreis, 1951, стр. 20). Ове особине карактеришу традиционалне народне успаванке упућујући на њихово прастаро порекло и дочаравајући њихову архаичну лепоту.

У успаванкама су чести мотиви виле, свилени повој, сребрна и златна колевка, поједине биљке и животиње које имају симболичко значење. Спомињање вила указује на то да ове песме воде порекло из далеке прошлости, када је народ веровао у њихово постојање. Виле су заступљене у култу и религији Старих Словена и сматране су заштитницама бракова, младенаца и њиховог порода (Чајкановић, 1994). Петровић појашњава да „култ биљака и дрвета, који је код Старих Словена био изузетно поштован, до данас је сачувао своју симболику у успаванкама“ (Петровић, 2004, стр. 169–170). Чајкановић наводи да „чест мотив у успаванкама јесте ружа, која има изразито апотропејску моћ“ (Чајкановић, 1985, стр. 207). Према народном веровању, ружа може одагнати зле утицаје, па зато представља погодно место за рађање. И животиње су чест мотив у успаванкама у жељи да се њихова позитивна својства и особине пренесу на дете (*дисџар и радан као њчела, хийџар као ласџавиџа, мудар као змија*).

Важна је улога успаванки приликом успављивања детета, при чему се оно духовно и емотивно повезује са особом која га успављује (Марковић, 2003). Човеково субјективно емотивно стање током успављивања представља „израз осећајног и доживљеног чина, и одражава расположење пријатног спајања и саживљавања с процесом настајања сна као потребног вида свести“ (Марковић, 2003, стр. 122). Дете најчешће успављује мајка или неко из његовог најужег окружења – сестра, тетка, бака. У чину успављивања на дете се преносе лична осећања, оно што је општељудско и посебно и што је везано за културу народа којој дете припада. Буђење сензибилитета код детета и његово опуштање обезбеђује мајчино певушење и топлина њеног гласа. Емотивне речи, уз покрете љуљања, доприносе јединственом доживљају и духовном стању детета које се успављује. Изводећи нежне мелодије и стихове који детету уливају сигурност, мајка бди над дететом и његовим сном.

Успаванке се могу класификовати на *мушке* и *женске*. Поред мајки, бака и тетака, успаванке су певали и очеви, деде, ујаци и др. Њихова

композициона схема углавном је тројака: уводни део (нина-нуна, баји-буји); медијални део (жеља за здравље и срећу детета); завршни део, када дете утоне у сан, а мајка каже *иш* како би, према народном веровању, отерала од детета све оно што би могло да му поремети миран сан (Марјановић, 2000). У успаванкама је изражено богатство инвенције народног ствараоца који пажњу посвећује „дечјем бићу у повоју и његовој емоционалној топлини и духовности“ (Марјановић, 2000, стр. 103). У успаванкама су изостављена два типична елемента у дечјој песми, а то су раздраганост и игра. Они подстичу на покрет, смех и разиграност, што је у супротности са коначним циљем успаванке, која треба да умири дете и уведе га у сан. Успаванке се сврставају у област дечјег фолклора (Љубинковић, 2015). Истакнуто је да је дечји фолклор „сведок историјског детињства и духовног развоја човечанства, те да смо, уколико чак и фрагментарно упознамо наш дечји фолклор, на путу да разумемо и фолклор уопште“ (Љубинковић, 2014, стр. 180).

У радовима српских етномузиколога срећемо скроман број нотних записа успаванки, које по својој лепоти и значају не заостају за другим жанровима народне песме. Вук Караџић примећује да је забележено врло мало успаванки истичући да их у народу има, али их је тешко записати јер се мајке стиде да их певају странцу пошто „то не слуги на добро“, како се у народу верује (Dević, 1975, стр. 26). Рихтман потврђује сличан закључак и наводи да „због њихове интимне природе, успаванке ниједна мајка радо не открива. Само изузетно пристаје да покаже мелографу нешто од онога шта и како пјева“ (Рихтман, 1974, стр. 19). Примећено је да ни старија ћерка, која је пред удајом, не жели да мелографу отпева успаванку „вероватно из бојазни да се не би шта ружно помислило кад се ’зна’ да те пјесме умије да пјева само жена која је већ рађала, па се изговара да она то још не умије (...) Једино баке пристају, премда и оне нерадо, и то само када осјете пријатељску наклоност човјека и наслуге у њему способност да осјети и схвати топлину њихових осјећања“ (Исто, стр. 19). Лудвик Куба (Ludvik Kuba), због стидљивости извођача у Црној Гори, успео је да забележи тек две народне успаванке (Kuba, 1996).

За ову врсту песама карактеристична је импровизација. Уочено је да се у различитим успаванкама срећу исте речи, стихови и целе песничке слике (Милинковић, 2010). Доприноси се утиску „да су све успаванке сличне и да стилски и структурално представљају само различите варијанте једног устаљеног песничког модела“ (Милинковић, 2010, стр. 32). Свака од њих представља заокружену мело-поетску целину, што их чини јединственим творевинама. У успаванкама је уочена импровизаторска слобода, нарочито када је реч о тексту, док се напев углавном не мења. Поједини стихови понављани су више пута како би певач имао времена да осмисли нови стих (Rihtman, 1974). Наводи се да је певање успаванки организовано према принципима структуре кратког напева. Због потребе за једноставношћу песме, кратак напев често обухвата свега један стих, понекад чак и пола

стиха, силабичког карактера. Певање успаванке „треба да умирује дете упорним понављањем кратке музичке фразе, без промјене, без контраста и динамике, у уским границама мелодијског кретања. Монотонија што услед тога настаје, ма колико напев био занимљив, није недостатак који треба сузбити, већ функционално оправдана сврха“ (Rihtman, 1974, стр. 20). Подређен овој потреби, певач избегава да направи ефекат који би пореметио спокојну атмосферу. Интонација, мелодија, динамика, темпо, садржај, емотивни набој при певању успаванке су „подређени дететовом сну, чак и када се као успаванка пева и нека песма која то заправо није“ (Poterjahin Antonović, 2015). Уочено је да су успаванке често сетног карактера услед мајчине бригае и стрепње за будућност детета (Poterjahin Antonović, 2015).

Народне успаванке у прошлости биле су садржај патријархалног породичног васпитања. Забележени су ритуали у којима су мајке успављивале децу певушећи или нежно изговарајући одговарајуће стихове, тј. бајалице (Требјешанин, 2008). Српски педагози (Бакић, 1910; Ђорђевић, 1984; Миодраговић, 2009) посвећивали су пажњу традиционалном народном васпитању указујући на педагошку вредност народних успаванки. Савремени домаћи педагози и методичари истичу значај успаванки у афективном, когнитивном и социјалном развоју деце и у развоју говора.

Народне успаванке урезане су у колективну свест народа и интуитивно се преносе с генерације на генерацију. Нажалост, данас се изводе ређе него у прошлости. Оне нестају из свакодневне праксе и неопходно је посветити им већу пажњу и упознати родитеље и васпитаче са њиховом васпитнообразовном вредношћу и подстаћи их на коришћење ових садржаја. Подсећамо на неколико најлепших примера потпуно запостављених српских традиционалних народних успаванки са којима би, због естетских и етичких вредности, вредело упознати васпитаче и родитеље деце предшколског узраста: „Спавај, сине, сан те преварио“ (Васиљевић, 1996, стр. 29); „Лила, дуба“ (Rihtman, 1974, стр. 25); „Љуља, љуља сина Милована“ (Петровић, 1989, стр. 109); „Нина, нина, душо, нина“ (Милојевић, 2004, стр. 149); „Мајка сина у ружи родила“ (Васиљевић, 1953, стр. 296); „Нани, нани Саву, мало дете“ (Васиљевић, 2003, стр. 134); „Баји, буји, па ћеш ићи уји“ (Fracile, 1987, стр. 148); „Лули, лали, моје чедо мало“ (Васиљевић, 2008, стр. 90); „Љуља, љуља, љуљована“ (Rihtman, 1974, стр. 29); „Спавај, спавај, сине“ (Кењаловић, 2014, стр. 140).

Методолошки оквир истраживања

Предмет истраживања су српске традиционалне народне успаванке и њихова заступљеност у савременом васпитању и образовању деце предшколског узраста на територији централне Србије и Косова и Метохије.

Савремена научна истраживања указују на развојни потенцијал успаванки, па зато желимо да их актуализујемо и да подстакнемо родитеље и васпитаче да их чешће користе приликом успављивања деце. Истраживање је спроведено са циљем да се утврди у којој мери васпитачи и родитељи деце предшколског узраста на територији централне Србије и Косова и Метохије познају традиционалне народне успаванке и колико их користе у пракси. Полазна претпоставка у истраживању била је да васпитачи и родитељи деце предшколског узраста не познају довољно традиционалне народне успаванке и да их не користе у довољној мери у пракси, тј. приликом успављивања детета. У складу са циљем и хипотезом истраживања, формулисани су задаци истраживања, а то је утврдити: 1) у којој мери родитељи и васпитачи певају народне успаванке при успављивању деце; 2) које традиционалне народне успаванке умеју да певају; 3) у којој мери их познају у односу на уметничке успаванке; 4) да ли су заинтересовани за стручно образовање и усавршавање, те за упознавање народних успаванки. Посебне хипотезе гласе: 1) васпитачи и родитељи само понекад певају народне успаванке при успављивању деце; 2) умеју да певају мали број народних успаванки; 3) боље познају уметничке успаванке у односу на народне успаванке; 4) заинтересовани су за стручно образовање и усавршавање, те за упознавање народних успаванки. Истраживање је спроведено у 26 предшколских установа на територији централне Србије (14) и Косова и Метохије (12), у периоду од маја до септембра 2021. године.⁵ Анкетирањем је обухваћено укупно 692 испитаника – 340 родитеља (49,1%) и 352 васпитача (50,9%). Обрада података добијених истраживањем обављена је комбинованом квалитативном и стандардном квантитативном анализом. Подаци су обрађени помоћу програма SPSS за статистичку обраду, а од статистичких мера и поступака коришћене су фреквенције, проценти, аритметичка средина и стандардна девијација, т-тест и хи-квадрат тест.

⁵ Резултати истраживања представљени у овом раду део су обимнијег истраживања које је за циљ имало да се утврди у којој мери је искоришћен васпитнообразовни потенцијал традиционалних народних успаванки у савременој породици и у предшколској установи. Истраживање је спроведено у следећим предшколским установама у централној Србији: ПУ „Радост“ – Врњачка Бања, ПУ „Наше дете“ – Шабац, ПУ „Олга Јовичић Рита“ – Краљево, ПУ „Ђурђевдан“ – Крагујевац, ПУ „Ната Вељковић“ – Крушевац, ПУ „Бисери“ – Трстеник, „Наше дете“ – Врање, ПУ „Сунце“ – Куршумлија, ПУ „Пчелица“ – Ниш, ПУ „Радост“ – Чачак, ПУ „Моје детињство“ – Чачак, ПУ „Мимиленд“ – Чачак, ПУ „Нада Наумовић“ – Крагујевац, ПУ „Весело детињство“ – Рашка. На Косову и Метохији истраживање је спроведено у следећим ПУ установама: ПУ „Ђурђевак“ – Доња Брњица, ПУ „Наша радост“ – Лепосавић, ПУ „Наша радост“ – Угљаре, Косово Поље, ПУ „Лане“ – Звечан, ПУ „Весело детињство“ – Лешак, ПУ „Ђурђевак“ – Лапље Село, ПУ „Косовски божур“ – Бабин Мост, ПУ „Доситеј Обрадовић“ – Јањина Вода, ПУ „Доситеј Обрадовић“ – Црквена Водица, ПУ „Ђурђевак“ – Грачаница, ПУ „Ђурђевак“ – Чаглавица, ПУ „Цар Константин и царица Јелена“ – Прилуке.

Резултати истраживања

Први истраживачки задатак био је утврдити у којој мери васпитачи и родитељи певају народне успаванке при успављивању деце. Хтели смо да сазнамо следеће: 1) у којој мери су се родитељи и васпитачи досад интересовали за народне успаванке; 2) у којој мери их изводе приликом успављивања деце.

Табела 1. У којој мери сте се досад интересовали за народне успаванке?

		Веома много	Много	Осредње	Мало	Нисам био/ла заинтересован/а за народне успаванке	Укупно
Родитељи	<i>f</i>	20	55	175	71	14	335
	%	6,0%	16,4%	52,2%	21,2%	4,2%	100,0%
Васпитачи	<i>f</i>	24	57	170	75	19	345
	%	7,0%	16,5%	49,3%	21,7%	5,5%	100,0%
Укупно	<i>f</i>	44	112	345	146	33	680
	%	6,5%	16,5%	50,7%	21,5%	4,9%	100,0%
$\chi^2 = 1.19 \quad df = 4 \quad p = 0,88$							

Нешто више од половине испитаника (50,7%) изјаснило се да су се *осредње* интересовали за народне успаванке (табела 1). Међутим, значајан део испитаника *мало* се интересовало за народне успаванке (21,5%), а има и оних који *нису били заинтересовани* за ове песме (4,9%). Не постоји статистички значајна разлика између васпитача и родитеља када је у питању заинтересованост за овај жанр песме ($\chi^2 = 1,19$, $df = 4$, $p = 0,88$).

Табела 2. Уколико певате деци народне успаванке, у којој мери то чините?

		Свакодневно	Често	Понекад	Веома ретко	Укупно
Родитељи	<i>f</i>	58	104	108	36	306
	%	19,0%	34,0%	35,3%	11,8%	100,0%
Васпитачи	<i>f</i>	30	76	123	76	305
	%	9,8%	24,9%	40,3%	24,9%	100,0%
Укупно	<i>f</i>	88	180	231	112	611
	%	14,4%	29,5%	37,8%	18,3%	100,0%
$\chi^2 = 28.52 \quad df = 3 \quad p = 0,00^*$						

Према табели 2, више од трећине испитаника (37,8%) *понекад* пева деци народне успаванке пред спавање, а нешто мање од трећине њих (29,5%) то чини *често*. *Веома ретко* народне успаванке пева 18,3% испитаника, док је мали број оних који то практикују *свакодневно* (14,4%). Међутим, утврђено је да постоји статистички значајна разлика (на нивоу 0,01) између васпитача и родитеља у певању народних успаванки пред спавање ($\chi^2 = 28,52$, $df = 3$, $p = 0,00$). Наиме, родитељи у већој мери певају народне успаванке у односу на васпитаче – *свакодневно* и *често* 53,0%

наспрам 34,7% васпитача. Анализом одговора испитаника закључујемо да је већина васпитача и родитеља *осредње* заинтересована за народне усјаванке, те да их *јонекад* певају деци пред спавање, што иде у прилог нашој првој помоћној хипотези: *васпитачи и родитељи јонекад певају народне усјаванке ђри усјављивању деце*.

Други истраживачки задатак био је утврдити које традиционалне народне усјаванке умеју да певају васпитачи и родитељи деце предшколског узраста. У оквиру овог задатка занимало нас је: 1) које традиционалне народне усјаванке испитаници умеју да отпевају; 2) где су их научили.

Табела 3. Наведите традиционалне народне усјаванке које бисте умели да отпевате деци

	Одговори		% од броја анкетираних који су одговорили на питање (од 585)
	Број	% од укупног броја одговора (од 1135)	
Љуља, љуља, љушке	185	16,30%	31,60%
Нуна, нуна, нушке	117	10,30%	20,00%
Мајка Јову у ружи родила	87	7,70%	14,90%
Спавај, чедо, родила те мајка	38	3,30%	6,50%
Нинај, нинај, драго моје	37	3,30%	6,30%
Буји, паји	25	2,20%	4,30%
Нуна, нуна, нунача	24	2,10%	4,10%
Нина нана	19	1,70%	3,20%
Спавај, спавај, душо мила	19	1,70%	3,20%
Санак оде на улицу	14	1,20%	2,40%
Дођи, сине, из горице	8	0,70%	1,40%
Спавај, спавај, злато моје	7	0,60%	1,20%
Љуљо моја мована	6	0,50%	1,00%
Заспи ми, заспи, детенце	5	0,40%	0,90%
Нина, нина, нина мајка сина	4	0,40%	0,70%
Иш, кокоте шарадане	3	0,30%	0,50%
Иш, пауне златопере	2	0,20%	0,30%
Љуља баба дете, што га не зовете	2	0,20%	0,30%
Нина, нина, дође стрина	1	0,10%	0,20%
Погрешно наведена песма, усјаванка	532	46,9%	–
Укупно	1135	100,0%	–

Од укупно 692 испитаника, њих 585 (84,5%) дало је одговор на ово питање, док 107 (15,5%) испитаника није навело ни једну народну усјаванку. Дато је укупно 1135 одговора (јер су појединачно наводили више наслова), од којих је тачних 603 (53,1%), који се огледају у 19 наслова овде наведених народних усјаванки. Нетачних одговора је 532 (46,9%). Наиме, испитаници су наводили наслове песама које не припадају жанру народне усјаванке. Скоро трећина испитаника која је одговорила на ово питање

навела је успаванку „Љуља, љуља, љушке“ (31,60%), док је око 20,00% њих навело успаванку „Нуна, нуна, нушке“. Испитаници су у малом проценту (испод 10%) навели и остале народне успаванке које би умели да отпевају (табела 3).

Табела 4. Где сте научили наведене успаванке?

	Одговори		% од броја анкетираних који су одговорили (од 660)
	Број	% од укупног броја одговора (од 838)	
Научио/ла сам их током детињства у породици	515	61,5%	78,0%
Научио/ла сам их у вртићу	102	12,2%	15,5%
Из литературе	66	7,9%	10,0%
Са Јутјуба	155	18,5%	23,5%
Укупно	838	100,0%	127,0%

Већина испитаника (78,0%) који су дали одговор на ово питање наводе да су успаванке научили у *крућу њородице*, током детињства (табела 4). Скоро четвртина испитаника (23,5%) ове песме упознала је путем Јутјуба (YouTube). Свега 15,5% њих навело је да су народне успаванке *научили у вртићу*, а око 10,0% испитаника каже да их знају *из лиџерајуре*. Анализирајући одговоре везане за други истраживачки задатак, увиђамо да већина испитаника познаје *мали број* народних успаванки које су, углавном, запамтили у детињству. Добијени одговори потврђују нашу другу помоћну хипотезу, а то је да васпитачи и родитељи деце предшколског узраста умеју да певају мали број традиционалних народних успаванки.

Трећи истраживачки задатак био је утврдити у којој мери васпитачи и родитељи познају народне успаванке у односу на уметничке. У оквиру овог задатка занимало нас је следеће: 1) да ли васпитачи и родитељи радије певају традиционалне или уметничке успаванке; 2) које уметничке успаванке познају; 3) уколико не изводе традиционалне успаванке, из ког разлога то не чине.

Табела 5. Уколико певате успаванке деци пред спавање, да ли радије изводите традиционалне народне успаванке или уметничке/компоноване?

		Традиционалне народне успаванке	Уметничке/компоноване успаванке	Подједнако и једне и друге	Укупно
Родитељи	N	104	99	101	304
	%	34,2%	32,6%	33,2%	100,0%
Васпитачи	N	86	95	117	298
	%	28,9%	31,9%	39,3%	100,0%
Укупно	N	190	194	218	602
	%	31,6%	32,2%	36,2%	100,0%

$\chi^2 = 2,90$ $df = 2$ $p = 0,23$

Одговори испитаника на ово питање су подељени (табела 5). Наиме, око 31,6% анкетираних родитеља и васпитача радије изводи традиционалне народне успаванке, док око трећина њих (32,2%) предност даје уметничким успаванкама. Нешто више од трећине испитаника (36,2%) *јодједнако* изводи и једне и друге успаванке. Не постоји статистички значајна разлика између васпитача и родитеља у одговору на ово питање ($\chi^2 = 2,90$, $df = 2$, $p = 0,23$). Одговори васпитача и родитеља су слични, једино што родитељи у нешто већем проценту *више* изводе народне успаванке (34,2% наспрам 28,9%), а васпитачи у већем проценту *јодједнако* изводе народне и уметничке успаванке – 39,3% према 33,2% родитеља.

Дато је укупно 1248 одговора (испитаници су наводили више наслова песама), од којих је 1058 (84,8%) тачних и 190 (15,2%) нетачних одговора. Неупоредиво мање грешили су код навођења уметничких успаванки у односу на народне. Међу најизвођенијим уметничким успаванкама навели су: „Сијај, сијај, звездице“ / „Блистај, блистај, звездо мала“ – француска успаванка (33,50%), „Моја мама дивно прича“ (29,00%), „Имам једног меду плишаног“ (23,40%), „Успаванка за мрава“ (19,80%), „Мама воли бебу“ (14,70%), „Сањајте“ (11,40%), „Лаку ноћ, децо“ (10,30%) и остале, које испитаници изводе у мањем броју (испод 10%).

Табела 6. Уколико деци не певате традиционалне народне успаванке, из којих разлога то не чините?

		Родитељи	Васпитачи	Укупно
Не познајем их довољно	N	129	116	245
	%	61,7%	53,2%	57,4%
Сматрам да не умем да их лепо отпевам	N	49	71	120
	%	23,4%	32,6%	28,1%
Не волим да певам	N	7	14	21
	%	3,3%	6,4%	4,9%
Због недостатка времена	N	28	26	54
	%	13,4%	11,9%	12,6%
Због умора	N	10	8	18
	%	4,8%	3,7%	4,2%
Деца не желе	N	9	7	16
	%	4,3%	3,2%	3,7%
Читамо књиге уместо успаванки	N	3	3	6
	%	1,4%	1,4%	1,4%
Нема потребе, деца сама заспе и без успаванки	N	2	2	4
	%	1,0%	0,9%	0,9%
Певамо, свирамо, слушамо другу врсту музике	N	0	4	4
	%	0,0%	1,8%	0,9%
Немам навику	N	0	2	2
	%	0,0%	0,9%	0,5%

Због узраста деце	<i>N</i>	0	1	1
	%	0,0%	0,5%	0,2%
Више воле уметничке успаванке	<i>N</i>	0	1	1
	%	0,0%	0,5%	0,2%
Укупно	<i>N</i>	209	218	427

Занимали су нас разлози због којих испитаници не изводе традиционалне народне успаванке. Већина њих (57,4%) као главни разлог наводи *недовољно ђознавање ових ђесама* (табела 6). Око 28,1% испитаника сматра да *не уме да леђо ођйјева успаванке*, па их зато не изводе. Ипак, 12,6% испитаника наводи да не пева деци успаванке због недостатка времена. Васпитачи и родитељи изјаснили су се да приликом успављивања деце равномерно користе народне и уметничке успаванке, али је истраживањем утврђено да познају већи број уметничких успаванки, што потврђује нашу трећу помоћну хипотезу да васпитачи и родитељи деце боље познају уметничке успаванке у односу на народне успаванке.

Четврти истраживачки задатак био је утврдити у којој мери су родитељи и васпитачи заинтересовани за упознавање народних успаванки у оквиру стручног семинара. С тим у вези, занимало нас је следеће: 1) у којој мери су родитељи и васпитачи заинтересовани да науче традиционалне народне успаванке; 2) у којој мери би их изводили деци уколико се оспособе за њихово извођење.

Табела 7. У којој мери сте заинтересовани за похађање семинара на коме бисте научили да певате традиционалне народне успаванке?

		Веома сам заинтересован/а	Заинтересован/а сам	Нисам заинтересован/а	Укупно
Родитељи	<i>f</i>	61	124	146	331
	%	18,4%	37,5%	44,1%	100,0%
Васпитачи	<i>f</i>	99	167	78	344
	%	28,8%	48,5%	22,7%	100,0%
Укупно	<i>f</i>	160	291	224	675
	%	23,7%	43,1%	33,2%	100,0%
$\chi^2 = 35.79 \quad df = 2 \quad p = 0.00^*$					

Већи број испитаника, њих 291 (43,1%), изјаснио се да је *заинђересован* за похађање семинара на коме би се обучио за извођење народних успаванки (табела 7). Значајан део њих – 160 (23,7%), *веома је заинђересован* за овакве семинаре, али је, исто тако, немали број оних испитаника који *нису заинђересовани* за такав семинар – 224 (33,2%). Такође, утврђено је да постоји статистички значајна разлика (на нивоу 0,01) између анкетираних родитеља и васпитача када је у питању заинтересованост за похађање семинара ($\chi^2 = 35,79$, $df = 2$, $p = 0,00$). Више од три четвртине

васпитача (77,3%) *заинтересовано* је или *веома заинтересовано* за похађање семинара у односу на 55,9% родитеља који су *заинтересовани* и *веома заинтересовани*. Међутим, *није заинтересован* значајан број родитеља (44,1%) и васпитача (22,7%).

Табела 8. У којој мери бисте певали народне успаванке деци уколико их научите?

		Сваког дана	Често	Понекад	Укупно
Родитељи	<i>f</i>	52	144	109	305
	%	17,0%	47,2%	35,7%	100,0%
Васпитачи	<i>f</i>	48	178	110	336
	%	14,3%	53,0%	32,7%	100,0%
Укупно	<i>f</i>	100	322	219	641
	%	15,6%	50,2%	34,2%	100,0%
$\chi^2 = 2.26 \quad df = 2 \quad p = 0.32$					

Према табели 8, нешто више од половине испитаника који су одговорили на ово питање, њих 322 (53,0%), *често* би певало народне успаванке деци уколико би их научили. Не постоји статистички значајна разлика између анкетираних родитеља и васпитача у одговору на ово питање ($\chi^2 = 2,26$, $df = 2$, $p = 0,32$) - и једни и други би у сличној мери певали успаванке када би их научили. Тако би *сваког дана* или *често* певало 64,2% родитеља и 67,3% васпитача, док би *понекад* то чинило 35,7% родитеља и 32,7% васпитача. Овим је потврђена и наша четврта помоћна хипотеза да су васпитачи и родитељи заинтересовани за стручно образовање и усавршавање, те за упознавање народних успаванки.

Дискусија

Истраживањем је утврђено да се у досадашњем раду већина родитеља и васпитача *осредње* и *мало заинтересовала* за певање успаванки. Када их певају деци, родитељи то чине чешће у односу на васпитаче. Очекивано је да се у кругу породице успаванкама поклања већа пажња. Предшколске установе су место где би, такође, требало да овим садржајима буде посвећена пуна пажња с обзиром на њихову велику васпитнообразовну вредност. Овакав резултат је у сагласности са одговорима испитаника представљеним у табели 4, где се види да је највећи број оних који су одговорили да су успаванке научили у кругу породице.

Утврђено је да су најизвођеније народне успаванке „Нуна, нуна, нушке“ и „Љуља, љуља, љушке“, за које сматрамо да су варијанте једне исте успаванке. Обе верзије сматрају се најстаријим забележеним примерима српских народних успаванки. Скоро четвртина испитаника навела је Јутјуб

као извор информација о успаванкама. Трагајући за народним успаванкама на интернету, наишли смо углавном на текстове успаванки које су испитаници наводили, док је свега неколико мелодијских примера српских народних успаванки („Крилати ат“ и „Нуна, нина, нена“). Претпостављамо да су се родитељи и васпитачи позивали на текстове успаванки који су подложни музичкој импровизацији, што је и карактеристично за успаванке.

Истраживање је показало да су испитаници били сигурнији у навођењу назива уметничких успаванки које знају да отпевају у односу на традиционалне народне успаванке, што не чуди, с обзиром на то да су на Јутјубу углавном доступне уметничке успаванке.

Као разлог за неизвођење традиционалних народних успаванки испитаници су, углавном, навели њихово непознавање, док је трећина њих навела да их не пева довољно добро или лепо. То не би требало да буде разлог за неизвођење ових песама, јер је за дете мајчин глас најлепши и најважнији. Бјерквол наводи да је „у овом гласу похрањена [...] свеукупна мајчина љубав [...]. Врло је важно да детету буде доступна посебна осећајност и комуникацијска снага коју има мајчина, односно очева песма. Зато – певајте са својом новорођеном децом и ви који сте непоправљиви антислухисти“ (Bjerkvol, 2005, стр. 38). Истакнуто је да није битно како неко пева, већ са колико љубави пева. Јуванчић додаје како је „битна [...] пажња која се даје приматељу, најчешће дјетету“ (Јуванчић, 2020). Занимљиво је да 12,6% испитаника наводи да деци не пева успаванке услед недостатка времена. Брзи темпо живота доводи до оптерећености и замора људи и до недостатка енергије, што се на различите начине негативно рефлектује и на квалитет породичног живота. У условима оптерећености разним проблемима које намеће савремени живот, успаванке могу да буду корисно средство и врста терапије за релаксацију, па би мајке требало да их практикују, што стручњаци који се баве овом проблематиком и препоручују (Јуванчић, 2020).

Већина испитаника заинтересована је за упознавање народних успаванки у оквиру стручних семинара. Готово трећина њих се изјаснила да није заинтересована за њихово упознавање. Због овако високог процента незаинтересованих родитеља и васпитача за упознавање народних успаванки неопходно је указати на њихову друштвену и педагошку вредност. Ове песме остају несвесно у звучним налагама дететовог музичког искуства. Статистичком анализом утврђено је да васпитачи предњаче по афирмативним одговорима када је реч о заинтересованости за стручне семинаре. Указује се на њихову развијенију свест о педагошкој вредности традиционалних народних успаванки. Музички педагози морају пронаћи начин како да ову врсту песама учине доступном у васпитнообразовној пракси.

Истраживање је указало да васпитачи и родитељи деце предшколског узраста на територији централне Србије и Косова и Метохије *ионекад певају и традиционалне народне успаванке ириликком успављивања деце* (табеле 1

и 2); знају да певају мали број традиционалних народних усјаванки (табеле 3 и 4); боље познају уметничке усјаванке у односу на народне усјаванке (табеле 5 и 6). На основу доказаних помоћних хипотеза намеће се закључак да васпитачи и родитељи деце предшколској узраста не познају довољно традиционалне народне усјаванке и не користе их у довољној мери у пракси, што је била полазна хипотеза која је овим истраживањем и потврђена. Утврђено је да су васпитачи и родитељи деце предшколског узраста заинтересовани да науче традиционалне народне усјаванке кроз учешће на стручним семинарима, како би их чешће примењивали у пракси (табеле 7 и 8), али и, поред семинара, могуће је понудити и друге садржаје. На основу одговора који је дат у самом истраживању од стране анкетираних родитеља, истакнуто је да су се они са усјаванкама упознали у највећој мери путем Јутјуб канала. Према томе, једна од могућности је да се усјаванке отпевају уз квалитетне вокале и инструменталне аранжмане, професионално сниме и поставе на Јутјуб канал, друштвене мреже или це-де.

Закључак

Усјаванке се третирају као музички садржаји који треба да допринесу пријатној атмосфери и психолошкој опуштености детета пред спавање. Теоријско проучавање усјаванки указује на њихову далеко сврсисходнију улогу у процесу васпитања деце предшколског узраста. Оне остају несвесно у звучним наслагама дететовог музичког искуства и изузетно су вредна основа за почетак рада на (а)перцепцији и свесном слушању музике, природном развоју вокалне технике код детета. Својом мело-поетском и ритмичком структуром, народне усјаванке детету пружају прве музичке доживљаје, па су то садржаји од изузетног значаја за рани музички развој и естетско васпитање. Слушајући нежну мајчину песму и речи, дете упознаје музичку културу свога народа, усваја *фонетску мају* језика народа коме припада, навикава се на интонацију и ритам матерњег језика, учи речи и обогаћује свој речник. Омогућавају да дете осети љубав, нежност, мир и сигурност и тако лакше утоне у сан истовремено доприносећи његовом емоционалном и психофизичком напретку и развоју. Ове песме детету пружају прва сазнања о животној и друштвеној средини у којој је рођено, о култури, традицији и обичајима његовог народа развијајући тако свест о културном и националном идентитету. Народне усјаванке доприносе развоју свести о дужностима и обавезама како у породици тако и у друштвеној заједници, па су снажно средство моралног васпитања.

Резултати емпиријског истраживања указали су на запостављеност народних усјаванки у предшколској васпитнообразовној пракси на простору централне Србије и Косова и Метохије, што обавезује музичке

педагоге да овој проблематици посвете значајнију пажњу. Због делотворности и васпитнообразовне вредности, закључено је да је неопходно осмислити стратегију њиховог промовисања и упознавања васпитача и родитеља деце предшколског узраста са овим жанром народне песме.

Потребно је извршити избор народних успаванки и представити их у оквиру јединственог приручника за родитеље и васпитаче. Овај приручник треба да садржи и аудио компакт-диск са примерима народних успаванки, као и методичка упутства за њихово коришћење. Било би значајно обучити родитеље и васпитаче за њихово извођење. Овако свеобухватан приручник имао би свој практични, педагошки и друштвени смисао и значај. Његов практични значај огледао би се у обogaћивању васпитнообразовне праксе (у породици и вртићу) квалитетним педагошким садржајима. Ови садржаји допринели би музичком и свеукупном васпитању и развоју деце предшколског узраста, што су задаци од педагошког и националног значаја. Заступљеност народних успаванки у процесу предшколског васпитања и образовања допринела би неговању и очувању традиционалне музичке културе свога народа и подстакла би бригу о националним и друштвеним вредностима. Закључено је да су традиционалне народне успаванке драгоцен садржај музичког и свеукупног васпитања и образовања деце предшколског узраста. Из тог разлога треба да буду заступљеније у породичном и институционализованом васпитању и образовању.

Литература

- Бакић, В. (1910). *Српско родољубље и ошачасивољубље*, књ. 4. Београд: Задужбина Димитрија Стаменковића.
- Васиљевић, З. (1996). *Српско музичко благо, Цветник српских народних њесама*, књ. I. Београд: Просвета.
- Васиљевић, З. (2003). *Народне мелодије с Косова и Метихије*. Београд – Књажевац: Београдска књига – Нота.
- Васиљевић, З. (2008). *Зайиси народних њесама, Србија*. Књажевац: Нота.
- Васиљевић, М. (1953). *Народне мелодије из Санџака*. Београд: Научна књига.
- Ђорђевић, Т. (1984). *Наши народни живои*, књ. IV. Београд: Просвета.
- Каменская, О. А. (2016). Колыбельная песня как источник формирования личности ребёнка-дошкольника. *Вопросы дошкольной педагогики*, 3 (6), 33–35.
- Караџић, В. (1969). *Српске народне њјесме*. Београд: Просвета.
- Караџић, В. (1973). *Српске народне њјесме. Из необјављених рукописа*. Београд: САНУ.
- Кењаловић, М. (2014). *Пјесмо моја родишеља моја*. Бањалука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Костић, Љ. и Пурић, Д. (2020). Васпитач и избор успаванки у активностима са децом предшколског узраста. *Иновације у настави*, 4, 46–60.

- Љубинковић, Н. (2014). *Наши далеки људи: етномиџолошке студије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Марјановић, В. (2000). *Књижевности за децу и младе*, књ. 1. Београд: Виша школа за образовање васпитача у Београду.
- Марковић, С. (2003). *Заступљености о књижевности за децу III: њојаве, жанрови, рецепција*. Београд: Београдска књига.
- Милинковић, М. (2010). *Нацрти за људизацију српске књижевности за децу*. Нови Сад: Међународни центар књижевности за децу Змајеве дечје игре.
- Милојевић, М. (2004). *Народне њеме и њере са Косова и Међохеје*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Карић фондација.
- Миодраговић, Ј. (2009). *Народна љедајојија у Срба, или како наш народ љодиже љород свој*. Београд: РТС.
- Петровић, Р. (1989). *Српска народна музика*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Петровић, С. (2004). *Српска миџолојија у веровању, обичајима и риџуалу*. Београд: Алфа – Невен.
- Пугач, С. (2014). *Значење кољибелне песне за развита ребенка*. Санкт-Петербург: Государственное бюджетное дошкольное образовательное учреждение детский сад №102 комбинированного вида Невского района Санкт-Петербурга.
- Радинова, О. П. (2015). Народные кољибелне как средство формирования основ музыкальной культуры детей дошкольного возраста. *Наука и школа*, 4, 144-149.
- Стошић, А. (2016). Функционалност уџбеничког комплета у развоју вокалних способности ученика млађих разреда основне школе. *Иновације у настави*, 29 (1), 60-76.
- Требјешанин, Ж. (2008). *Представа о дејетју у српској култури*. Београд: Софос.
- Чажановић, В. (1985). *Речник српских народних веровања о дилкама*. Београд: САНУ.
- Чажановић, В. (1994). *Студије из српске релиџије и фолклора 1925–1942*, књ. II. Београд: Српска књижевна задруга.
- Шаранчић Чутура, С. (2007). Могућности тумачења усмене лирске поезије као школске лектуре. *Норма*, XII (2-3), 105-116.
- Andreis, J. (1951). *Historija muzike, I dio*. Zagreb: Školska knjiga.
- Baker, F. & Mackinlay, E. (2006). Sing, Soothe and Sleep: A Lullaby Education Programme for First-Time Mothers. *British Journal of Music Education*, 23(2), 147-160.
- Bjerkvol, N. R. (2005). *Nadahnuo biće*. Београд: Plato.
- Bratić, D. (1993). *Gluvo doba, predstave o noći u narodnoj religiji Srba*. Београд: Plato.
- Caine, J. (1991). The Effects of Music on the Selected Stress Behaviours, Weight, Caloric and Formula Intake, and Length of Hospital Stay of Premature and Low Birth Weight Neonates in a Newborn Intensive Care Unit. *Journal of Music Therapy*, 28(4), 180-192.
- Dević, D. (1975). *Uvod u osnove Etnomuzikologije, I deo*. Београд: Универзитет уметности у Београду.
- Elijade, M. (1991). *Istorija verovanja i religijskih ideja, I deo*. Београд: Prosveta.

- Emeksiz, A. (2011). Are Lullabies to Sleep. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 143–156.
- Fracile, N. (1987). *Vokalni muzički folklor Srba i Rumuna u Vojvodini – komparativna proučavanja*, knj. 2. Novi Sad: Matica srpska, Odeljenje za scenske umetnosti i muziku.
- Güneş, H. & Güneş, N. (2012). The Effects of Lullabies on Children. *International Journal of Business and Social Science*, 3(7), 316–321.
- Juvančić, K. (2009). Ko se prebudijo „Nine nane“ in „Aje tutaje“. Etnomuzikološke raziskave uspavank. *Traditiones*, 38(1), 275–286.
- Juvančić, K. (2020). Mogu li nam uspavanke pomoći da se osećamo bolje. Preuzeto 1. 10. 2021. sa: <https://www.buro247.hr/kultura/ekspert/mogu-li-nam-uspavanke-po-moci-da-se-osjecamo-bolje-katarina-juvancic-kaze-da.html>
- Kovačević, I. (2006). *Mit i umetnost*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Kovačević, K. (1974). *Uspavanke. Muzička enciklopedija 3*. Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod.
- Kuba, L. (1996). *U Crnoj Gori, putevi preduzeti sa namjerom sakupljanja narodnih pjesama (1890–1891)*. Podgorica: Biblioteka Svjedočanstva.
- Milinković, M. i Čutović, M. (2016). Kraće usmene forme u funkciji razvoja govora kod dece predškolskog uzrasta. U: E. Kopas Vukašinović i B. Stojanović (ur.), *Savremeno predškolsko obrazovanje i vaspitanje: izazovi i dileme (77–85)*. Jagodina: Fakultet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu.
- Nadakumara, U. (2017). *Lullabies Enrich Child Linguistic Development*. Retrieved on October 2021 from: https://www.academia.edu/34634494/Lullabies_enrich_child_lingustic_development.
- Pathak, V. & Mishra, Sh. (2017). Psychological Effect of Lullabies in Child Development. *Indian Journal of Positive Psychology*, 8(4), 677–680.
- Poterjahin Antonović, T. (2015). *Uspavanke*. Preuzeto 27. novembra 2021. sa: <http://www.omaja.rs/omajin-vajat/uspavanke>
- Prstojević, V. (2012). Usmena uspavanke u književnom, socijalnom i obrednom kontekstu. *Zbornik radova Visoke škole strukovnih studija za obrazovanje vaspitača*, 7 (1), 63–79.
- Reynolds, A. M. & Burton, S. L. (2017). Serve and Return: Communication Foundations for Early Childhood Music Policy Stakeholders. *Arts Education Policy Review*, 118(3), 140–153.
- Rihtman, C. (1974). *Zbornik napjeva narodnih pjesama Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Takayuki, N. & Trehub, S. E. (2004). Infants' Responsiveness to Maternal Speech and Singing. *Infant Behavior & Development*, 27, 455–464.

Petar M. ILIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Arts

Andelka M. KOVAČ

PI Primary Music School East New Sarajevo, RS, BIH

Biljana M. PAVLOVIĆ BELOJICA

University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Teacher Education, Prizren – Leposavić

The Specificity and the Availability of the Folk Lullabies at the Preschool Educational and Upbringing Practice

Summary

In this work we show the results of the research aimed at establishing the extent to which educators and parents of the preschool-age kids in Central Serbia and Kosovo and Metohija know the Serbian folk lullabies and use them to send kids to bed. The research results point to the exceptional educational effectiveness and meaning of the folk lullabies but also to their underutilization for both the family-wise and system-wise education and upbringing of the preschool-age kids. We found that the teachers and parents of the preschool-age kids do sometimes sing the traditional folk lullabies while sending kids to bed, can sing a few traditional folk lullabies, and are more aware of the contemporary lullabies instead. We learned that the teachers and the parents of the preschool-age kids do not know the traditional folk lullabies sufficiently enough and therefore do not use them accordingly within the practice, which was the initial hypothesis of the research. The teachers and the parents of the preschool-age kids are interested in learning about the traditional folk lullabies by taking part in the seminars, which would contribute to a greater presence of this type of content within educational and upbringing practice. The conclusion states the necessity for envisioned strategy to promote and familiarise the teachers and the parents with the traditional folk lullabies. There is a need for an instructional booklet containing the selected examples of the folk lullabies, for familiarizing the teachers and the parents with its historical and pedagogical value, and for training them to perform these lullabies. That way they would understand the constructive role the lullabies play at the upbringing, educating, and shaping the national identity.

Keywords: Serbian folk lullabies; preschool-age kids; musical pedagogy.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Прегледни рад
УДК: 373.29:159.922.72
DOI: 10.5937/zrffp52-37423

СЕНЗОРНА ИНТЕГРАЦИЈА КАО ПРЕДУСЛОВ ЗА РАЗВОЈ АКАДЕМСКИХ ВЕШТИНА ДЕЦЕ

Мирјана Д. ПЕТРОВИЋ ЛАЗИЋ¹

Ивана С. ИЛИЋ САВИЋ²

Универзитет у Београду

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

Снежана С. БАБАЦ³

Универзитет у Београду

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију;

КБЦ Звездара, Београд

¹ carica@rcub.bg.ac.rs

² ivana.ilic558@gmail.com

³ babac.snezana@gmail.com

Рад примљен: 28. 9. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

СЕНЗОРНА ИНТЕГРАЦИЈА КАО ПРЕДУСЛОВ ЗА РАЗВОЈ АКАДЕМСКИХ ВЕШТИНА ДЕЦЕ⁴

Кључне речи:
сензорна
интеграција;
поремећаји
сензорне обраде;
прилагођавање
наставног плана
и програма;
читање;
писање.

Сажетак. Спремност за полазак у школу обухвата емоционалну и социјалну зрелост детета. Да би дете што лакше савладало захтеве школског програма, потребан је одређени склад у развоју његових способности. Способност сензорног опажања и способност интеграције сензорних стимулуса специфично одређују развој вештине читања и писања. Циљ ове студије је анализа способности читања и писања код хиперсензитивног и хипосензитивног типа поремећаја сензорне интеграције, са посебним освртом на анализу мера индивидуализације у раду са овим ученицима у школском систему. Поремећај сензорне интеграције изражава се у два основна облика: повећана осетљивост (хиперсензитивност) и смањена осетљивост (хипосензитивност). У школском систему доминирају оба облика поремећаја сензорне интеграције. Хиперсензитивност се манифестује брзим менталним замором у поређењу са другом децом. Ова деца имају потешкоћу да читају и пишу истовремено. Могу прочитати реч на више различитих начина, а да то не примете. У поређењу са хиперсензитивним дететом које делује инертно, хипосензитивно дете је у сталном покрету, жудећи за додатним сензорним стимулусима у учioniци. Ова деца имају великих проблема са читањем и писањем фигура и симбола као што су таблице, геометријски облици и музички симболи. Прилагођавање наставног материјала код ове деце подразумева повећање фонта и боје слова пре читања, дељење задатака великог обима на мање целине, примену различитих врста оловки за писање, стално наглашавање важних целина у лекцији, пружање сажетог приказа лекције на крају часа и повремено проверавање читљивости рукописа. На овај начин ученицима се омогућава лакша визуелна, аудитивна и тактилна обрада, а самим тим и успешније писање, читање и разумевање прочитаног материјала. Дакле, ученик са поремећајем сензорне обраде може остварити академски успех, али је неопходно прилагодити наставни план и програм одговарајућим степеном сензација.

⁴ Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта „Евалуација третмана стечених поремећаја говора и језика“ (ОН 200096), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

Сензорни систем има значајну улогу у свакодневним активностима детета. Сензорна интеграција дефинише се као процес у коме нервни систем обрађује информације које стижу у наш мозак у сваком тренутку преко чула вида, слуха, мириса, укуса, додира, вестибуларног и проприоцептивног система. На овај начин мозак интегрише и организује све сензорне стимулусе и тако интегрисане користи их за кретање, учење и понашање (Petrović-Lazić, 2020, стр. 17). Сензорна интеграција укључује сензорну модулацију, дискриминацију и складиштење у сензорној меморији (Bröring et al., 2017, стр. 2). Поремећај било које од ових фаза доводи до оштећења сензорне перцепције, односно, дисфункције сензорне интеграције (Ruckman et al., 2017, стр. 19).

Спремност за полазак у школу обухвата емоционалну и социјалну зрелост детета. Да би дете што лакше савладало захтеве школског програма, потребан је одређени склад у развоју његових способности (Karasheva et al., 2021, стр. 469). Поремећај сензорне обраде описује се као стање обележено сензорним вештинама које су испод оних које се очекују за дете у датом хронолошком добу. Неадекватна сензорна обрада обично се уочава када се детету пружи прилика за учење и коришћење стечених вештина. Ови недостаци сензорних вештина значајно ометају активности свакодневног живота и утичу на академску продуктивност, слободно време и игру (American Occupational Therapy Association, 2020, стр. 5). На тај начин се деца са поремећајем сензорне обраде суочавају са изазовима у свакодневним активностима, школском успеху и друштвеном учешћу (Blank et al., 2012, стр. 58).

Није случајно што се тек са поласком у школу дете обучава читању и писању. Процеси писања и читања су веома сложене активности (Petrović-Lazić, 2020, стр. 140). Писање и читање захтевају формирање унакрсних сензорних асоцијација до тачке у којој се постижу дубоко кодирани мултисензорне презентације. Ови процеси подразумевају, пре свега, добро функционисање и координацију аудитивног и визуелног система.

Способност сензорног опажања и способност интеграције сензорних стимулуса специфично одређују њихов развој и усвајање (Faramarzi, 2020, стр. 92). Осим очуваног сензо-моторичког развоја изискују и одређену координацију, пажњу и зрелост (Petrović-Lazić, 2020, стр. 141).

Виола и Ноддингс (Viola & Noddings, 2006, стр. 40) тврде да до дисфункције сензорне интеграције код деце са сметњама у писању (дисграфија) и читању (дислексија) долази када нервни систем није у стању да организује долазне стимулусе на функционалан начин. Овако нарушен процес функционисања нервног система доводи до тога да тело не реагује правилно на околинду и изазива неприкладна понашања и искуства приликом учења читања и писања. Ученици који имају поремећај сензорне интеграције могу имати потешкоће са прилагођавањем различитим променама у свом окружењу (Polenick & Flora, 2012, стр. 28). Ови ученици испољавају сметње у финим покретима орофацијалне регије, који прате изговор одређеног гласа и током развоја се усавршавају, како би се каснији моторни обрасци, доминантни током читања, што пре научили (Golubović, 2017, стр. 36).

У односу на аспект регулације сензација, постоје два сензорна профила ученика: хиперсензитивни и хипосензитивни профил. Клиничке манифестације и поремећаји у понашању ових профила међусобно се разликују (Whitney & Gibbs, 2014, стр. 26). Сензорни стимулуси који се налазе у учионици на исти начин утичу на све ученике, али се њихов доживљај разликује код хипер и хипосензитивног ученика. Тако, на пример, сензорни стимулус попут паљења светла током читања или писања, хиперсензитивни ученик доживљава као реметилачки фактор. Због непријатности коју ови ученици осећају, имаће додатну потребу да остану фокусирани како би завршили задатак. Са друге стране, хипосензитивни ученик доживеће овај стимулус као недовољно јак, при чему ће имати потребу за додатним осветљењем током писања и читања (Polenick & Flora, 2012, стр. 32).

Најновије студије показују да поремећај обраде вербалног исказа код деце са сензорном дисфункцијом настаје због урођених фонолошких сметњи које ремете разумевање прочитаног писаног и штампаног материјала. Због тога ова деца имају потешкоће у обради језичког материјала и вербалног краткорочног памћења које се манифестује смањеном способношћу у одржавању пажње током читања и писања (Elli, 2020, стр. 38; Плић-Савић et al., 2021, стр. 207).

Измењена чулна искуства током периода неуроразвојне рањивости и крхкости могу резултирати поремећајем сензорне обраде, што може укључивати појачане одговоре или мање реаговање на стимулусе током одрастања детета (Тодоровић & Петровић-Лазич, 2021, стр. 20). Нека деца могу имати сметње у сензорној обради у раној фази живота, али могу

самостално кориговати тај проблем кроз адаптивне реакције током раног детињства. Деца која не могу побољшати сензорну интеграцију кроз адаптивне реакције захтевају посебан подстицај кроз различите видове терапија (Petrović-Lazić, 2020, стр. 89).

Терапија сензорне интеграције једна је од најпознатијих терапијских метода у раду са децом која имају поремећај сензорне обраде (Pić-Savić et al., 2021, стр. 207). Применом терапије сензорне интеграције долази до побољшања сензорног процесирања и саморегулације мозга који позитивно утиче на неуроне активирани током читања и писања (Wasilewski, 2018, стр. 22).

На основу свега наведеног, циљ ове студије је анализа способности читања и писања код хиперсензитивног и хипосензитивног типа поремећаја сензорне интеграције, са посебним освртом на анализу мера индивидуализације у раду са овим ученицима у школском систему. Доласком до сазнања о могућој корелацији између поремећаја сензорне обраде и вештина читања и писања код деце школског узраста, усмериће се будућа терапијска интервенција и мере индивидуализације наставног плана и програма у образовном окружењу на побољшање услова школског система са циљем самоактуализације детета.

Методологија истраживања

Систематски преглед литературе обављен је у базама података *PubMed*, *Google Scholar Advanced Search* и Конзорцијума библиотека Србије за обједињену набавку – *CoBSON*. Радови су претраживани према следећим кључним речима: сензорна интеграција, читање и писање, хиперсензитивност и читање, хиперсензитивност и писање, хипосензитивност и читање, хипосензитивност и писање, дислексија, дисграфија, сензорни профил ученика, прилагођавање наставног плана и програма. У иницијалном истраживању, студија је према наведеним кључним речима обухватила велики број радова, али су за потребе овог рада анализирана 23 прегледна и истраживачка рада и 7 монографија.

Анализиране су студије на енглеском, пољском и српском језику. Од клиничких истраживања укључене су опсервационе и експерименталне студије.

Резултати са дискусијом

Приказ најбитнијих параметара анализираних радова представљен је у табели 1. Већина анализираних истраживања је експерименталног типа.

Табела 1. Преглед анализираних студија

Истраживање	Узорак	Предмет истраживања	Мерни инструмент	Резултати
Iraqi et al. (2022)	48 испитаника, од 8 до 12 година старости	Идентификовање мера индивидуализације које утичу на одређени поремећај учења (дислексију, дисграфију и дискалцулију) повезан са сензорном дисфункцијом	1. <i>Sensory Profile 2</i> и 2. <i>Perceived Motor Competency with self-concept Marsh, Perceived Motor Competence Questionnaire</i>	Резултати указују да мере индивидуализације код деце са дислексијом и дисграфијом усмерене на повећање сензорне проприоцепције, тактилне и вестибуларне функције дају позитивне резултате.
Naghboshaddeh et al. (2021)	30 испитаника са дислексијом, од 7 до 12 година старости	Процена ефикасности терапије засноване на сензорној интеграцији код ученика са дислексијом	<i>Wernan Auditory Discrimination Test</i>	Мере индивидуализације засноване на комбинацији вежби за аудитивну меморију и фонолошку диференцијацију дају ефикасне резултате у наставном раду са децом која имају дислексију.
Истраживање спроведено у Ирану	Нема података о полним карактеристикама испитаника.			
Zaorska (2021)	50 испитаника	Анализа успеха терапије сензорне интеграције у раду са децом која показују сметње у читању и писању	Пилот истраживање	Резултати истраживања показују да Аирисине мере индивидуализације дају позитивне резултате у раду са децом која показују сметње у читању и писању.
Истраживање спроведено у Пољској	Нема података о демографским карактеристикама испитаника.			
Faghaagzi (2020)	32 испитаника, контролна група (ученици без сметњи у учењу) и експериментална група (ученици са сметњама у учењу)	Анализа успешности мера индивидуализације по Аирисином моделу терапије сензорне интеграције код ученика са специфичним сметњама у учењу	Експериментално истраживање (претест и посттест)	Мере индивидуализације засноване на Аирисиним моделу терапије сензорне интеграције могу даги ефикасне резултате у побољшању способности дизајнирања која је основа писања и читања.
Истраживање спроведено у Ирану				

Истраживање	Узорак	Предмет истраживања	Мерни инструмент	Резултати
<p>Matsuik & Yelagina (2020)</p> <p>Истраживање спроведено у Русији</p>	<p>117 испитаника (експериментална и контролна група)</p> <p>Узраст од 8 до 11 година (М – 48, Ж – 69)</p>	<p>Процена самоприхватања прилагођеног наставног плана и програма код ученика млађег школског узраста (са и без сметњи у читању и писању)</p>	<p><i>Big Encyclopedia of Psychological Tests</i>, 2006. и две серије експерименталних задатака (процена стања усмене и писмене товорне продукције)</p>	<p>Ученици и са дислексијом и са дисграфсијом позитивно оцењују прилагођен дидактички материјал који користе у настави. Ови ученици постижу боље резултате у раду. Ученици без сметњи у читању и писању подржавају овакав начин рада.</p>
<p>Beets et al. (2018)</p> <p>Истраживање спроведено у САД</p>	<p>38 испитаника дисграфсија (n=18) и дислексија (n=20)</p>	<p>Процена ефекта писања и читања у зависности од примене технике писања и читања</p> <p>Процена успешности транскрипције тастатуром и различитим врстама оловки</p>	<p>Онлајн експеримент</p>	<p>Резултати студије показују да примена различитих врста оловки позитивно утиче на побољшање способности писања код деце са дисграфсијом. Прилагођавање наставног рада и повремена примена тастатуре за писање на часу даје добре резултате. Читање уз увеличан фонг и различите боје слова поправило је разумевање прочитаног и смањило број грешака током читања.</p>

У овим истраживањима аутори се баве идентификацијом сметњи које се јављају током читања и писања код хиперсензитивних и хипосензитивних ученика и анализом мера индивидуализације у наставном раду како би се овој деци омогућили услови за постизање самоактуализације.

Писање и читање код хиперсензитивних и хипосензитивних деце

Деца са поремећајем сензорне интеграције показују дефиците на артикулационом, фонолошком, лексичко-семантичком и прагматском нивоу функционисања. Ови дефицити директно утичу на способност овладавања језичким вештинама попут писања и читања (Říhová & Vitásková, 2012, стр. 45).

Иако се сви ученици са поремећајем сензорне обраде боре са променама стимулуса у свом окружењу, њихове реакције се међусобно разликују (Murray et al., 2009, стр. 247). У том контексту објаснићемо хиперсензитивне и хипосензитивне реакције ученика које утичу на способност овладавања вештинама читања и писања.

Хиперсензитивни ученици имају често нечитљив и неорганизовани рукопис. Кохезиван и разумљив рукопис подразумева одређен ниво концентрације приликом писања. Ови ученици имају проблем да се довољно дуго концентришу на задату активност. У потрази за адекватним сензорним уносом они могу снажно притискати оловку приликом писања или поново прелазити преко већ написаних речи (Murray et al., 2009, стр. 247). Лионг и сарадници (Leong et al., 2013, стр. 427) наводе да хиперсензитивна деца нису у стању да заврше ниједан задатак до краја. Ова потешкоћа посебно се одражава током читања текста. Резултати њиховог истраживања показују да ова деца током читања имају осећај да датом тексту недостаје сензорни унос који им је потребан. Проблем постаје још озбиљнији уколико дете поред поремећаја сензорне обраде који нарушавају способност читања има и поремећаје говора и језика. Коморбидитет поремећаја сензорне интеграције и говорно-језичких поремећаја додатно отежава способност разумевања прочитаног (Viola & Noddings, 2006, стр. 43). Због поремећаја говора, ови ученици имају проблем да артикулишу гласове током читања, што у њима подстиче потребу за избегавањем читања. Ова ситуација ствара веома фрустрирајућу атмосферу ученику и наставнику. Ученик постаје фрустриран, јер није у стању да објасни потешкоће на које наилази при извршењу задатка, а наставници постају бесни, јер стичу утисак да ученик намерно одбија или избегава да изврши задатак (Leong et al., 2013, стр. 428).

Са друге стране, хипосензитивни ученик не прима и не обрађује довољно сензорних информација, јер његов мозак региструје јачину сензације мање интензивно у поређењу са вршњацима (Petrović-Lazić, 2020, стр. 110). У академском окружењу, низак праг осетљивости на сензорни унос ученицима ремети пажњу, концентрацију и мотивацију за учествовање у различитим активностима током радног дана (Whitney & Gibbs, 2014, стр. 48). Због тога се овај тип ученика доживљава као пасиван и егоцентричан (Viola & Noddings, 2006, стр. 42). У позури тела примећује се низак мишићни тонус, слабо развијена гроба и фина моторика, слаба контрола држања оловке, недовољна издржљивост и снага зглоба шаке (Murray et al., 2009, стр. 247). Бинокуларни вид је, такође, нарушен, а поремећај координације око–рука онемогућава праћење текста током читања и праћења линије приликом писања (Petrović-Lazić, 2020, стр. 112). Проблем са секвенционирањем је често кључан фактор у процесу читања и писања (Watling & Dietz, 2007, стр. 575). Ова деца стварају перцептивну халуцинацију попут окретања слова или бројева приликом читања, пишу слова уназад и изван реда занемарујући маргине свеске (Petrović-Lazić, 2020, стр. 140). Како би пронашли додатне изворе стимулуса, ови ученици имају склоност ка врпољењу, љуљању на столици, шапутању, грицкању оловке, шарању свеске, певању у себи (Murray et al., 2009, стр. 248).

Тешкоће у праћењу вербалних упутстава школских задатака су честа појава код хипосензитивних и хиперсензитивних ученика (Petrović-Lazić, 2020, стр. 116). Хиперсензитивни ученик ће имати потребу да игнорише вербална упутства због пренаглашене интерпретације звука, док ће хипосензитивни ученик испољавати тежњу за додатним вербалним упутствима због неадекватне аудитивне обраде сигнала (Watling & Dietz, 2007, стр. 576). Оваква ситуација може постати фрустрирајућа за наставнике (Viola & Noddings, 2006, стр. 42).

Мере индивидуализације у раду са хипосензитивним и хиперсензитивним ученицима у школама

Терапија сензорне обраде једна је од најпознатијих, свеобухватних терапијских метода која се користи код деце са поремећајем сензорне интеграције (Petrović-Lazić, 2020, стр. 154).

Ватлинг и Дитс (Watling & Dietz, 2007, стр. 578) на темељу неуролошких истраживања истичу да мере индивидуализације у оквиру терапије сензорне интеграције у школама „поспешују обраду сензација у нервном систему обезбеђујући стабилну основу за формулацију и спровођење одговарајућег понашања у учионици“. Овакво схватање терапије сензорне интеграције проистиче из постулата које је давно поставила Аирес. Третман

који је креирала Аирес дизајниран је да пружи контролисана сензорна искуства, чиме се креирају адаптивне реакције и понашања (Ayles & Robbins, 2005, стр. 52). Полазећи од тога да објасни улогу сензације вида, слуха, додира, равнотеже и свесности о положају тела у људском понашању и способностима у учењу, Аирес је укључивала различите врсте процена које се користе за идентификацију профила поремећаја сензорне интеграције са циљем осмишљавања најадекватнијег начина рада посебно прилагођеног тој врсти поремећаја (Petrović-Lazić, 2020, стр. 142). Суочавајући се са овим изазовима, користећи различите интервенције, крајњи циљ њене терапије сензорне интеграције код ученика са поремећајем сензорне интеграције је правилно дозирање стимулуса (Devlin et al., 2011, стр. 1312). Овако осмишљен третман наставницима саветује да прилагоде наставни рад ученицима са поремећајем сензорне интеграције (Wasilewski, 2018, стр. 25). Наставницима се саветује да нагласе оно што ће се у лекцији учити током часа и да лекцију на часу заврше сажетим приказом онога што се научило. Саветује се и дељење задатака у мање групе информација. На овај начин ће се све потешкоће у обради информација у краткорочној меморији код ученика са сметњама у писању и читању пажљиво „селити“ у дугорочну меморију (Petrović-Lazić, 2020, стр. 154).

Прилагођен наставни рад подразумева и да дете седи ближе табли и наставнику како би наставник благовремено проверио да ли је дете запамтило и записало домаћи задатак. Овакав начин рада одложиће менталну заморљивост која брзо наступа код деце са поремећајем сензорне обраде (Wasilewski, 2018, стр. 25).

Са друге стране, прилагођавање наставног материјала код деце која имају потешкоће у читању подразумева повећање фонта слова пре читања. На овај начин омогућава им се лакша визуелна обрада, а самим тим и разумевање прочитаног материјала (Wasilewski, 2018, стр. 26). Резултати истраживања у коме је учествовало 20 испитаника са дислексијом показују да читање уз повећан фронт и различите боје слова позитивно утиче на разумевање прочитаног. Овакав начин рада смањује и број грешака које се уобичајено јављају током читања код деце са дислексијом (Beers et al., 2018, стр. 3).

Најновија истраживања истичу да сензорна интеграција, заснована на комбинацији вежби за аудитивну меморију и фонолошку диференцијацију, даје ефикасне резултате у наставном раду са децом која имају дислексију (Naghbosaddat et al., 2021, стр. 45).

Са друге стране, писање читљивим, крупним рукописом помоћу различитих боја помоћи ће детету које испољава сметње у писању да истраје у преписивању радног материјала са табле (Petrović-Lazić, 2020, стр. 141). У раду са овом децом наставницима се саветује да повремено нагласе важност уредности приликом писања, али без вербалног критиковања када дете са дисграфијом покаже да тренутно не може боље (Fox et al., 2020,

стр. 4). Истицањем ствари које је дете са потешкоћама у писању добро урадило, са једне стране, а квалитетним кориговањем грешке у доброј сарадњи са родитељима, са друге стране, пробудиће добро расположење и толеранцију код детета (Petrović-Lazić, 2020, стр. 153). Похвално је записати дететове обавезе у свеску, јер ова деца имају тешкоћу да запишу нешто када истовремено треба и да саслушају (Petrović-Lazić, 2020, стр. 159). На тај начин ученик модификује своје понашање, истовремено, пружајући свом нервном систему могућност да успешно организује, модулира и интегрише информације из окружења (Ayres & Robbins, 2005, стр. 54).

Прилагођавање наставног материјала које се заснива на постулатима Аирисине терапије сензорне интеграције код деце која имају сметње у писању подразумева да код ове деце треба избегавати додатне вежбе и задатке великог обима који се односе на преписивање. Пожељно је са родитељима одабрати одговарајућу свеску и средство за писање које детету највише одговара (Petrović-Lazić, 2020, стр. 145). Резултати новијих студија показују да примена различитих врста оловки позитивно утиче на писање код деце са дисграфијом. Прилагођавање наставног рада и повремена примена тастатуре за писање на часу, такође, даје добре резултате (Beers et al., 2018, стр. 2).

Истраживање спроведено у Ирану на узорку од 48 испитаника млађег школског узраста показује да терапијске интервенције код деце са дислексијом и дисграфијом усмерене на повећање сензорне проприоцепције, тактилне и вестибуларне функције дају позитивне резултате (Iraqi et al., 2022, стр. 284).

Најновије истраживање спроведено у Русији на узорку од 117 испитаника млађег школског узраста од 8 до 11 година показује да ученици са дислексијом и дисграфијом позитивно оцењују прилагођен дидактички материјал који користе у настави (Matsyuk & Yelagina, 2020, стр. 4). Дакле, ученик са поремећајем сензорне обраде може остварити академски успех, али је неопходно прилагодити наставни план и програм одговарајућим степеном сензација. Наставни план и програм рада који укључује различите стратегије и интервенције задовољио би сензорне потребе ученицима. На овај начин бисмо ученицима са сензорном дисфункцијом обезбедили оптималне резултате у школи (Wasilewski, 2018, стр. 26).

Досадашња истраживања мера индивидуализације у раду са ученицима са поремећајима сензорне интеграције различитог сензорног профила показују успешне резултате у доменама моторичког, говорно-језичког, социјалног и емоционалног домена развоја (Hodgetts & Hodgetts, 2007, стр. 395; Murray et al., 2009, стр. 248; Pfeiffer et al., 2018, стр. 3; Viola & Noddings, 2006, стр. 43). Ову констатацију потврђују најновија истраживања спроведена у Пољској и Ирану (Zaorska, 2021, стр. 7; Faramarzi, 2020, стр. 93).

Закључак

У редовном школском систему препознаје се све већи број ученика са поремећајем сензорне обраде, зато постаје све важније истражити начине на које се академски и бихевиорални учинак ових ученика може олакшати. Потешкоће са сензорном интеграцијом могу се модификовати правилним дозирањем сензорних стимулуса из свакодневног школског окружења. Како би се то постигло, неопходно је добро познавање сензорног профила сваког ученика од стране наставника који учествују у његовом образовању.

Овај преглед најновијих истраживања из области поремећаја сензорне интеграције нуди нам почетне доказе о методама рада које имају благотворан ефекат на академски успех и понашање ученика са поремећајем сензорне интеграције. Прегледом датих студија наставницима се пружа елементарно знање о сензорним профилима ученика, чиме их упознајемо са начинима на које се академски и бихевиорални учинак ових ученика може побољшати. На овај начин наставницима се обезбеђује потребна подршка у образовању ученика са поремећајем сензорне обраде.

Ова студија подржава могућност прилагођавања наставног плана и програма рада у школама за ученике са поремећајем сензорне обраде, истичући позитивне резултате досадашњих истраживања. Резултати досадашњих студија потврђују чињеницу да примена адаптираног модела рада подстиче академски успех и већу социјалну укљученост ученика са вршњацима. Оваквим радом са ученицима осигурали би се квалитет и доступност наставног материјала свим ученицима којима је то потребно.

Литература

- American Occupational Therapy Association (2020). Occupational Therapy Practice Framework: Domain and Process. *American Journal of Occupational Therapy*, 74(2), 1–87.
- Ayres, A. J. & Robbins, J. (2005). *Sensory Integration and the Child: Understanding Hidden Sensory Challenges*. Los Angeles: Western Psychological Services.
- Beers, S. F., Berninger, V., Mickail, T., Abbott, R. (2018). Online Writing Processes in Translating Cognition into Language and Transcribing Written Language by Stylus and Keyboard in Upper Elementary and Middle School Students with Persisting Dysgraphia or Dyslexia. *Learning Disabilities*, 23(2), 1–27.
- Blank, R., Smits-Engelsman, B., Polatajko, H., Wilson, P. (2012). European Academy of Childhood Disability (EACD): Recommendations on the Definition, Diagnosis and Intervention of Developmental Coordination Disorder (long version). *Developmental Medicine and Child Neurology*, 54(1), 54–93.
- Bröring, T., Oostrom, K. J., Lafeber, H. N., Jansma, E. P., Oosterlaan, J. (2017). Sensory Modulation in Preterm Children: Theoretical Perspective and Systematic Review. *Plos ONE*, 12(2), 1–23.

- Devlin, S., Healy, O., Leader, G., Hughes, B. (2011). Comparison of Behavioral Intervention and Sensory-Integration Therapy in the Treatment of Challenging Behavior. *Journal of Autism Developmental Disorder*, 41, 1303–1320.
- Elli, I. (2020). *Dysleksia: puheen prosessointi ja kognitiivinen suoriutuminen*. University of Jyväskylä: JYX Digital Repository.
- Faramarzi, S. (2020). The Effect of Sensory Integration on Dysorthographia of Students with Specific Learning Disability. *Journal of Learning Disabilities*, 9(4), 89–113.
- Fox, J. J. et al. (2020). Multisensory Audiovisual Processing in Children with a Sensory Processing Disorder (II): Speech Integration under Noisy Environmental Conditions. *Frontiers in Integrative Neuroscience*, 14(4), 1–15.
- Golubović, S. (2017). *Fonološki poremećaji*. Beograd: Društvo defektologa Srbije.
- Hodgetts, S. & Hodgetts, W. (2007). Somatosensory Stimulation Interventions for Children with Autism: Literature Review and Clinical Considerations. *Canadian Journal of Occupational Therapy*, 74(5), 393–400.
- Ilić-Savić, I., Petrović-Lazić, M., Resimić, R. (2021). Sensory Integration and Its Significance for Functioning and Developing Children Speech. *Medicinski pregled*, 74 (5–6), 205–210.
- Iraqi, N. M. et al. (2022). Comparison of Sensory Processing and Perceived Motor Competence Between Three Groups of Students with Special Learning Disabilities. *Journal of Modern Rehabilitation*, 16(3), 280–289.
- Karasheva, Z., Amirova, A., Ageyeva, L., Jazdykbayeva, M., Uaidullakzyzy, E. (2021). Preparation of Future Specialists for the Formation of Educational Communication Skills for Elementary School Children. *World Journal on Educational Technology*, 13(3), 467–484.
- Leong, H. M., Carter, M., Stephenson, J. (2013). Sensory Integration Therapy in Malaysia and Singapore: Sources of Information and Reasons for Use in Early Intervention. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 48(3), 421–435.
- Matsyuk, E. & Yelagina, M. (2020). Features of Self-Attitude in Primary School Children with Dysgraphia and Dyslexia in the Conditions of Digitalization of Education. *Innovative Technologies in Science and Education*, 210, 1–7.
- Murray, M., Baker, P., Slutsky, C., Paris, B. (2009). Strategies for Supporting the Sensory-Based Learner. *Preventing School Failure*, 53(4), 245–251.
- Naghbosaddat, R., Rezoni, H., Salehian, A. (2021). The Effectiveness of Sensory Integration-Based Therapy on Auditory Memory and Auditory Sensitivity of Students with Dyslexia. *Journal of Child Mental Health*, 8(4), 43–54.
- Petrović-Lazić, M. (2020). *Poremećaji govora kod dece sa senzornim oštećenjima*. Beograd: Nova naučna.
- Pfeiffer, B., Frolek, G., Arbesman, M. (2018). Effectiveness of Cognitive and Occupation-Based Interventions for Children with Challenges in Sensory Processing and Integration: A Systematic Review. *American Journal of Occupational Therapy*, 72(1), 1–9.
- Polenick, C. & Flora, S. (2012). Sensory Integration and Autism. *Skeptical Magazine*, 17(2), 28–36.
- Říhová, A. & Vitásková, K. (2012). *Logopedická intervence u osob s poruchami autistického spektra: odborná publikace pro logopedy*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

- Ryckman, J., Hilton, C., Rogers, C., Pineda, R. (2017). Sensory Processing Disorder in Preterm Infants during Early Childhood and Relationships to Early Neurobehavior. *Early Human Development*, 113, 18–22.
- Todorović, J. & Petrović-Lazić, M. (2021). Sensory Processing Disorders in Premature Infants. *Praxis Medica*, 50(1–2), 19–23.
- Viola, S. & Noddings, A. (2006). Making Sense of Every Child. *Montessori Life*, 4, 40–46.
- Wasilewski, T. P. (2018). Sensory Integration and Its Significance for Functioning and Developing Children Speech. *Pediatrics i Medycyna Rodzinna*, 14(1), 20–32.
- Watling, R. & Dietz, J. (2007). Immediate Effect of Ayre's Sensory Integration-Based Occupational Therapy Intervention on Children with Autism Spectrum Disorders. *The American Journal of Occupational Therapy*, 61(5), 574–583.
- Whitney, V. R. & Gibbs, D. V. (2014). *Raising Kids with Sensory Processing Disorders: A Week-by-Week Guide to Solving Everyday Sensory Issues*. New York: Routledge.
- Zaorska, M. (2021). Therapy of Sensory Integration Disorders in Pre-School and Early School-Age Children (Based on the Results of Pilot Experimental Studies). *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 1(32), 5–21.

Mirjana D. PETROVIĆ LAZIĆ

Ivana S. ILIĆ SAVIĆ

University of Belgrade

Faculty of Special Education and Rehabilitation

Snežana S. BABAC

University of Belgrade

Faculty of Special Education and Rehabilitation;

CHC Zvezdara, Belgrade

Sensory Integration as a Prerequisite for the Development of Academic Skills in Children

Summary

The readiness to start school includes the emotional and social maturity of the child. In order for a child to master the demands of the school program as easily as possible, a certain harmony is needed in the development of his abilities. The ability of sensory perception and the ability to integrate sensory stimuli specifically determine the development of reading and writing skills. The aim of this study is to analyze the ability to read and write in hypersensitive and hyposensitive types of sensory integration disorders, with special reference to the analysis of individualization measures in the work with these students in the school system. Disorder of sensory integration is expressed in two basic forms: increased sensitivity (hypersensitivity)

and decreased sensitivity (hyposensitivity). In the school system, both forms of sensory integration disorders dominate. Hypersensitivity is manifested by rapid mental fatigue compared to other children. These children have difficulty reading and writing at the same time. They can read a word in many different ways without realizing it. Compared to the hypersensitive child who seems inert, the hyposensitive child is in constant motion, craving additional sensory stimuli in the classroom. These children have great problems with reading and writing figures and symbols such as tables, geometric shapes and musical symbols. Adjusting the teaching material for these children means increasing the font and font color before reading, dividing large-scale tasks into smaller units, using different types of writing pens, constantly emphasizing important units in the lesson, providing a summary of the lesson at the end of the lesson, and occasionally checking the legibility of the handwriting. In this way, students are provided with easier visual, auditory and tactile processing, and therefore more successful writing, reading and understanding of the read material. Thus, a student with sensory processing disorder can achieve academic success, but it is necessary to adapt the curriculum to the appropriate level of sensations.

Keywords: sensory integration; sensory processing disorders; curriculum adjustment; reading; writing.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Психологија
.....
Psychology

Оригинални научни рад
УДК: 159.9.072.59:37.091.3
DOI: 10.5937/zrffp52-40673

RELIABILITY AND VALIDITY OF THE INSTRUMENT ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF ONLINE AND REGULAR CLASSROOM LESSONS

Dušan J. RANĐELOVIĆ¹

Dragana Đ. LAZAREVIĆ²

Miljana S. PAVIĆEVIĆ³

University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy
Department of Psychology

¹ dusan.randjelovic@pr.ac.rs

² lazarevicd95@gmail.com

³ miljana.pavicevic@pr.ac.rs

Рад примљен: 14. 10. 2022.
Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

RELIABILITY AND VALIDITY OF THE INSTRUMENT ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF ONLINE AND REGULAR CLASSROOM LESSONS⁴

Keywords:
reliability;
validity;
online teaching;
regular classroom
teaching;
students;
teachers.

Abstract. In order to propose a new instrument for evaluating the efficiency of teaching process, this paper presents the recently designed tool called Online and Classroom Teaching Efficiency Scales – OCTES. It strives to examine reliability and validity of the OCTES scale on a sample of students (N1=100) and teachers (N2=100). The instrument used to evaluate the effectiveness of three aspects of teaching in two teaching scenarios—classroom teaching and online teaching— includes 3 scales related to cognitive, conative, and affective aspects of teaching. The results indicated that all scales have high reliability (over .80 Cronbach's alpha) on both the teacher subsample and the student subsample. The construct validity was verified by exploratory factor analysis. The results have confirmed that one-factor solutions are acceptable for all measured scales, with the explained variation ranging from 41.13% during the assessment of the affective component of classroom teaching, to 64% during the assessment of conative aspects of classroom teaching. It can be inferred that the final version of the 30-item scale showed good psychometric properties reflected in high reliability of all assessed aspects of teaching efficiency and solid validity seen through one-factor structure of all scales.

⁴ This research was supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-68/2022-14/200184).

Introduction

Since the modern age and the progress of technology have accelerated our lives in all possible aspects of it, as well as in educational technologies, which offer us different opportunities to communicate in education itself, among students, among teachers, and between students and teachers, and offer different opportunities for pedagogical practice (Taylor, 2001; Milojević et al., 2020).

Teaching is one of the most important activities that takes place in school. It is a very complex, planned, and organized process where students, through their own activity, guided by the skilful teacher, acquire knowledge, skills, and habits, and develop psychophysically. Teaching consists of two complementary processes, the first referring to the teaching process, for which teachers are predominantly responsible, and the second is the learning process, which mainly depends on students. Teaching and learning are two poles of a single process, which mostly depend on each other, and which are supported and improved by one another (Luteršek & Backović, 2014).

After the circumstances that arose as a result of the COVID-19 pandemic (starting in March 2020), it was necessary to adapt the existing education system to the new conditions and ensure a minimum education process at all levels. It was not possible to do that live in the classrooms, it was necessary to switch to different forms of distance learning, i.e., online teaching. Online teaching is a type of instruction that is not completely new. The development of information and communication technology at the end of the 20th century enabled the use of technologically supported systems and learning environments. The main goal and advantage of such systems is to facilitate all elements of instruction that are used in the traditional education process: transfer and sharing of knowledge, interaction and synchronous communication, practical application of knowledge, as well as tools to assess what has been learned (Arsenijević, 2021).

It is obvious that its use became inevitable due to the pandemic caused by the coronavirus. Online teaching can be defined as the use of multi-media and the Internet in order to improve the quality of learning, which provide access to resources and services and which enable communication and cooperation

at a distance (Čukušić & Jadrić, 2012; Jakšić et al., 2021). Online teaching itself offers a number of advantages over the traditional teaching method, and some of them relate to flexibility in terms of time and place of transfer and reception of knowledge, reduction of the use of travel resources and other costs, as well as the possibility to participate in classes with any device (Rapanta et al., 2020). Regular classroom teaching is such a form of organization of lessons that usually takes place in classrooms (Castronova, 2002). This type of instruction has numerous advantages over online learning, and some of them are that the mere presence of teachers can motivate students, it affects emotional engagement, and results in controlled and regulated knowledge evaluation, as well as the ability to conduct experimental exercises (Arkorful & Abaidoo, 2014).

Meyer and Turner (2002) believe that motivation, cognition and emotion are three related aspects of human learning. Bear et al. (2003) emphasizes the motivational role of emotions in the learning process. Ford (Ford, 1992, in Meyer & Turner, 2020) believes that emotions are inseparable from motivation, while Lazarus (Lazarus, 1991, in Meyer & Turner, 2020) believes that emotions are a concept that includes cognition, therefore emotions are inseparably motivational, as emotions occur only when something is very important. According to Pekrun's theory (Pekrun, 2008, in Kolak & Majcen, 2011), students are mediated by numerous cognitive, motivational and regular mechanisms. The author Randelović (Ранђеловић, 2017) talks about three parameters of teaching efficiency: cognitive, conative, and affective.

The authors measured the efficiency of teaching in different ways, thus getting different results. According to Bloom (1976), the ultimate goal of effective teaching process was to identify the generic characteristics and dimensions of effective teaching, to measure teacher actions that affect student learning outcomes, and to establish the relative impact of contextual conditions that may affect teacher efficiency.

Some pedagogues highlight that the notions of efficiency and effectiveness are sometimes intertwined in the literature (Jovanović, 2017). The author Jovanović (2017) claims that the essential difference between these two concepts was pointed out by Peter Drucker (2006), who compared this distinction with the differences between managers and leaders: efficiency means doing things the right way, while effectiveness means doing the right things (Drucker, 2006, in Jovanović, 2017). So, the method, that is, the procedure is important for efficiency, while the result is important for effectiveness. The difference between these two notions mentioned in *Psihološki rečnik (Dictionary of Psychology)* is explained as follows: "the effect is the consequence of an action, and efficiency is the ratio between invested effort and outcome" (Krstić, 1988, p. 14). The authors Lockheed and Hanushek (1994) see the distinction between the above-mentioned concepts in the way that they see efficiency as a ratio between inputs and outputs and resources, and describe effectiveness in education as an aspect that has effects on student achievement.

Therefore, effectiveness does not necessarily imply efficiency, i.e., what is effective does not have to be efficient. Focusing on the concept of pedagogical effectiveness, the author Jovanović believes that pedagogical effectiveness actually refers to the final outcome of specific analyses that measure the quality of achievement of certain learning objectives (Jovanović, 2017, p. 79). In the explanation section, the above-mentioned author focused on the effectiveness of regular, classroom lessons. On the other hand, some authors, assessing aspects of the effectiveness of online teaching, talk about the importance of analysis and evaluation of the functionality of existing platforms for online instruction (Novaković, 2021).

In the psychological literature, the efficiency of instruction is mainly seen through the success of the teaching process. The success of the teaching process is a multidimensional construct, so the assessment of the effectiveness of the teaching process is complex. The author Petrović-Bjekić (2000) measures the success of teachers and teaching through: self-assessment of overall performance, self-assessment of teacher role performance, student assessment of overall performance, student assessment of teacher performance, student motivation for the subject as an indicator of teacher influence on learning and average student achievement (Petrović-Bjekić, 2000, p. 499). It is important to highlight that this paper promotes the idea that teaching efficiency should be seen both from the point of view of teachers and from the point of view of students. Also, as for the efficiency of the teaching process and teachers, the author repeatedly emphasizes the importance of understanding the cognitive outcomes of the education process (acquired knowledge), but also the conative aspects viewed through student motivation.

In his research called *Efficiency and Psychological Foundation of Teaching through Insight Problem Solving*, the author Randelović (Рањеловић, 2017) measured the efficiency of teaching with a number of instruments. On the sample of 102 students of the fourth grade of primary school, the paper empirically compares the efficiency of traditional teaching (as a representation of traditional teaching system) and problem-based learning (as a form of modern teaching system). The teaching system is defined as a “designed, arranged, rational, and economical structure of teaching” (Poljak, 1977, p. 6). In this definition of the teaching system, the emphasis is on structure of the teaching process, and in essence it refers to the organization of learning during the teaching process. Randelović measured the efficiency of teaching indirectly through three parameters: the amount of learned material (evaluation of the cognitive component of the teaching process), emotional experience of the lesson (a measure of the affective component), and the level of motivation to learn (assessment of the conative component of teaching) (Рањеловић, 2017, p. 172).

As for the specific instruments, the author used the following: The knowledge test he used to measure the amount of material learned; scale for assessing the level of motivation to learn in class, in order to measure the conative

component of teaching; Current Emotional Status Assessment Scale and Semantic Differential (6 notions were assessed for each unit taught, and the perception of the meaning of each notion was assessed through the dimensions of activity, potency, and evaluation) as a measure of the emotional component of teaching. All instruments used in the study showed good psychometric characteristics, the reliability of the instrument ranged from 0.75 to 0.93. In this research, the author Randelović (Ранђеловић, 2017) confirmed the partially higher efficiency of problem-based compared to traditional teaching, primarily in the cognitive aspect. However, it should be noted that when it comes to motivational and emotional aspects, as the author himself reports, the instruments used failed to identify finer differences in motivation and emotional experience of teaching when organized either in a problem-based or traditional way because the duration of the experiment was too short (two learning weeks) for the mentioned differences to be manifested (Ранђеловић, 2017, p. 186).

Rowbotham & Schmitz (2013), relying on Bandura's social learning theory, suggest that efficiency continue to be measured through the student self-efficacy scale, while De Smul et al. (2018) propose a scale of teacher self-efficacy as a good measure for assessing the effectiveness of teaching.

The research, which measures self-efficacy in online teaching, describes the process of measuring this aspect of learning. For the purposes of this research, data were collected with the Socio-Demographic Questionnaire, as well as with a scale consisting of 22 items that measure the self-efficacy of learning in the online environment. Items ranged from 1 to 5, where 1 is completely disagree and 5 completely agree. Also, in order to speed up the process of research and data collection, everything was done with an online questionnaire. The research sample at the end of the fourth week was a total of 2,230 students. The scale which measured efficiency consisted of three factors and 22 items. The highlighted factors related to 1) the specifics of learning in an online environment, with a total of 10 items; 2) time management with 5 items; and 3) the use of technology with 7 items. The reliability of the whole instrument was .890 (Yavuzalp & Bahcivan, 2019).

A review of the literature on the effectiveness of teaching in our region (Ранђеловић, 2017), gives the impression that there are not enough instruments designed to measure various aspects of teaching effectiveness. Therefore, the focus of researchers in this paper is to try to design and verify the psychometric properties (reliability and validity) of the instrument designed to assess the cognitive, conative, and affective components of teaching, both those that take place live in classrooms and in distance learning through existing online learning platforms.

Of course, whenever a new psychological measuring instrument is designed, it is necessary to precisely determine its psychometric properties. Although psychometric properties include a large number of characteristics: objectivity, reliability, discrimination, validity, calibration, economy (Momirović et al., 1999).

However, the author Kostić (2007) points out that the reliability and validity of the instrument are more important (p. 192). Reliability of the test, in the broadest sense, refers to the accuracy of test measurements (Kostić, 2007, p. 193). It is primarily expressed as the repeatability of test scores for the same participants on the same test in repeated measurements. The reliability index shows us to what extent the differences in the participants' scores on the same test are the result of actual differences in the property measured by the test, and to what extent they are the result of random (uncontrolled, parasitic) factors. Depending on which source of measurement inaccuracy we are interested in, different procedures for calculating reliability measures are used. In practice, four procedures are most often used: a) test-retest method; b) parallel-forms method; c) split-half reliability method; d) Kuder-Richardson formula (measuring reliability for a test with binary variables) (Kostić, 2007, p. 195). The latter procedure is the most common in checking the psychometric properties of newly formed instruments, and the Cronbach's alpha coefficient is taken as the most commonly used measure. Validity is one of the basic metric characteristics of measuring instruments, which shows whether it, roughly speaking, measures what it should measure (and not something else), and to what extent (Kostić, 2007). Different types of validity are mentioned in the psychometric literature: diagnostic, prognostic, content, synthetic, appearance validity, and construct validity. When constructing new instruments, the measure called construct validity is most often used and it is checked by factor analysis (Kostić, 2007, p. 213).

Taking into account all the above-mentioned issues, the researchers started writing this paper with the aim of designing an instrument that will assess the effectiveness of lessons, which both high school and university students would use to evaluate various aspects of the effectiveness of online and regular lessons. Therefore, the main research question is whether the newly designed instrument has satisfactory psychometric properties and whether it is appropriate for assessing the effectiveness of online and regular lessons among teachers and high school students.

Method

Research Objective. The general goal of this research is to verify certain psychometric properties (reliability and validity) of the OCTES scales (Online and Classroom Teaching Efficiency Scales). Reliability was checked with the internal-consistency method, while the main measure of the validity of the scales was the factor structure, therefore, we examined construct validity.

Sample. The sample consisted of 100 (N1=100) 4th grade students from three high schools in Kosovska Mitrovica (Medical School, Grammar School, and Mihajlo Petrović Alas Technical School), as well as their teachers (N2=100).

An equal number of male and female participants were selected in each school. In the teacher subsample, 66% were female participants and 34% male; 43 teachers from the Medical School, 39 teachers from the Grammar School, 18 teachers from the Technical School. The average age of teachers was 38.78 years. This structure of both samples (students and teachers) was conditioned by the structure of the students/teacher population in these three schools.

Procedure. The research was conducted in May of the 2020/2021 school year. The research was conducted with the consent of both schools as well as with the consent of each student participating in the research. During one school lesson (30 minutes, then shortened due to the epidemiological measures), students filled in the scales to assess the effectiveness of online and regular classes.⁵ As for the teachers, they were explained in detail the entire research procedure, and then asked to fill in the scale. Students completed the OCTES-u, a student version, and teachers completed a parallel form of the scale: OCTES-n.

Description of Instruments. OCTES (Online and Classroom Teaching Efficiency Scales) consisted of a total of 33 items which students answered on a scale from 1 to 5. The instrument consisted of three scales that are focused on three dimensions: cognitive, conative, and affective. The complete instrument is constructed in two parallel forms: OCTES-u, student version and OCTES-n teacher version. Thus, the assessment of the effectiveness of teaching is viewed from the perspective of students and from the perspective of teachers.

- Scale for assessing the cognitive aspect of teaching efficiency – consists of 11 items related to the cognitive aspect of teaching (thinking, memory, skills, abilities). The students answered on a five-point scale from 1 to 5, to what extent they agree with a certain item (1-absolutely incorrect: 5-absolutely correct). Items related to the cognitive aspect are, for example: *I feel that during classes my attention is focused primarily on work, I easily remember the material while the teacher teaches, During classes we acquire important skills and abilities...* All 11 items were related to online and classroom lessons. A parallel version of the scale was also constructed for teachers where the items are on the cognitive level, e.g. *During classes, the students' attention is focused primarily on work, memorized material lasts longer, and students acquire important skills and abilities during the lessons.*

- Scale for assessing the conative aspect of teaching efficiency – It consists of 8 items related to the conative aspect of teaching (motivation, desire). The initial version consisted of 11 items, but in the pilot study of scale verification (N = 70) three items were rejected after item analysis and preliminary factor structure verification as there was low saturation of the factor that stood out, and reliability of the entire scale grew after omitting these two items. The students

⁵ Students included in our sample had combined lessons, meaning that one week they attended live classes and the next week online lessons.

answered questions using a five-point scale from 1 to 5 to state to what extent they agree with a certain item (1-absolutely incorrect: 5-absolutely correct). The items related to the conative aspect are, for example: *I am very motivated to learn during lessons, I have a great desire to learn during lessons, My interest in learning is great during lessons...*. All 11 items were related to online and regular classes. A parallel version of the scale is also constructed for teachers where the items relate to the conative level, for example: *Students are very motivated to work during classes, Students have a great desire to learn during classes, Students are very interested in learning during classes.*

- Scale for assessing the affective aspect of teaching efficiency – it consists of 11 items related to the affective part of teaching (emotions). Students answered the questions on a five-point scale from 1 to 5 to what extent they agree with a certain item (1-absolutely incorrect: 5-absolutely correct). Items related to the affective aspect are, for example: *I feel comfortable during classes ... My day is more complete when I have lessons..., I am much happier when I'm in lessons ...*. All 11 items were related to online and classroom lessons. A parallel version of the scale is also constructed for teachers with items relating to the affective level, for example: *Students feel comfortable during classes, Students have a more complete day when they have lessons..., Students are much happier when they have lessons).*

The entire instrument is designed to assess different aspects of lesson efficiency, and all the scales it contains are independent and can be used together or separately.

Data Analysis Techniques. Cronbach's alpha coefficient was used to verify the internal reliability of all scales of the tested instrument, while the exploratory factor analysis, the principal component analysis, was used to test the factor analysis.

Since the majority of authors (Simić, 2015; Ранђеловић, 2017; Ранђеловић & Михајловић, 2021), who emphasized the importance of looking at different aspects of lesson effectiveness (cognitive, conative, affective) in their works looked at each of those aspects separately, so statistical analysis should be performed for each of the scales separately.

Results

The overview of results will first present the main descriptive indicators and information related to the reliability of the scale. Firstly, the described parameters will be shown, as well as the reliability of all dimensions in online and classroom lessons. The reliability of the scale for both students and teachers will be shown.

The dimensions of teaching will be presented first, as well as the reliability of all dimensions.

Table 1. Reliability of all instrument scales

Evaluated aspects of teaching	Individual scales	Sample					
		Students			Teachers		
		n	N	α	n	N	α
Assessment of cognitive aspects of teaching	Scale for assessing the cognitive aspects of online teaching	100	11	0.86	100	11	0.93
	Scale for assessing the cognitive aspects of classroom lessons	100	11	0.82	100	11	0.82
Assessment of conative aspects of teaching	Scale for assessing the conative aspects of online teaching	100	8	0.919	100	8	0.90
	Scale for assessing the conative aspects of online teaching	100	8	0.92	100	8	0.90
Assessment of affective aspects of teaching	Scale for assessing affective aspects of online teaching	100	11	0.88	100	11	0.81
	Scale for assessing affective aspects of online teaching	100	11	0.84	100	11	0.84

Notes: n – number of participants, N – number of items, α – Cronbach's alpha coefficient

Table 1 clearly shows that the reliability of all scales on all three aspects is high and that this applies to both the version used for students and the version used for teachers. In the subsample of students, the highest reliability is the scale of assessment of conative aspects in online teaching ($\alpha = .922$), and the lowest in the scale of assessment of cognitive aspects of classroom lessons ($\alpha = .82$). When it comes to teachers, the highest reliability was shown by the scale of assessment of cognitive aspects of online teaching ($\alpha = .93$), and the lowest by the scale of assessment of affective aspects of online teaching.

Item analysis within the method of reliability verification through internal consistency showed the following results:

A) Item analysis of the items in the scale for the assessment of cognitive aspects of teaching. When assessing the cognitive aspects of online teaching, it was shown that there is a significant positive correlation between the item and total score for all items, where in the case of as many as 9 items the correlation was over .45 in the student subsample, and over .73 in the teacher subsample. The analysis also showed that excluding any of the examined items from this subscale would not improve the reliability of the entire scale. Corresponding results were also seen during the assessment of classroom lessons.

B) Item analysis of the items in the scale for the assessment of conative aspects of teaching. Since two items were already excluded from the initial version of this subscale (which had 11 items) after the first pilot check of the scale, 8 items were included in the subsequent analysis and proved to be consistent. The correlation between items and the total score in the case of this scale during the assessment of online classes was significant and high in all 8 items and ranged

from .56 (for item 6) to .88 (for item 2) in the sample of students, and from .36 (item 8) to .80 (item 2) in the teacher sample. The analysis also confirmed that removing any single item would not increase the reliability of the entire scale. Corresponding results were also seen during the analysis of classroom lessons.

C) Item analysis of the items in the scale for the assessment of affective aspects of teaching. All 11 items showed that they had high levels of correlation with the overall score both in the assessment of online teaching and in the assessment of classroom lessons. The item-total correlation ranged from .57 for item 10 to .73 for item 7 on the student subsample, and .53 on item 8 to .78 on item 4 on the teacher subsample. Excluding any of the items would not improve the reliability of the entire scale.

Table 2. Overview of certain dimensions (descriptive parameters) in students' and teachers' assessment of the effectiveness of teaching

Assessment dimensions	Students				Teachers			
	Min	Max	M	SD	Min	Max	M	SD
PKKON	1.18	5.00	2.98	.88	1.00	4.91	2.85	.98
PKKRN	1.27	5.00	3.96	.83	2.82	5.00	4.39	.44
PMKON	1.00	5.00	2.70	1.04	1.00	4.63	2.80	.94
PMKRN	1.13	5.00	3.76	.84	1.88	5.00	4.27	.61
PAKON	1.00	5.00	2.99	.92	1.00	6.00	3.03	1.01
PAKRN	1.45	4.73	3.74	.69	1.73	5.00	4.14	.74

Note: PKKON-assessment of the cognitive component of online teaching; PKKRN-assessment of the cognitive component of classroom lessons; PMKON-assessment of the conative (motivational) component of online teaching; PMKRN-assessment of the conative (motivational) component of classroom lessons; PAKON-assessment of the affective component of online teaching; PAKRN-assessment of the affective component of classroom lessons

Table 2 shows mean values, standard deviation and range at the level of items for the participants' answers on all scales for measuring the efficiency of teaching. It can be noticed that in the case of both students and teachers, all components of the assessment of the effectiveness of teaching (cognitive, conative and affective) are more pronounced in the case of classroom lessons compared to online lessons. This was also verified with t-test for repeated measurements. The results confirmed that:

- there is a significant difference in the assessment of the cognitive aspect of teaching depending on whether it is in online format or in classroom format both in student subsample ($t(99) = -8.724, p < .001$), and in teacher subsample ($t(99) = -14.288, p < .001$).

- there is a significant difference in the assessment of the affective aspect of teaching depending on whether it is in online format or in classroom format both in student subsample ($t(99) = -6.572, p < .001$), and in teacher subsample ($t(99) = -7.532, p < .001$).

Construct validity of the scale was checked using exploratory factor analysis. The principal component analysis was used. Varimax was used for the rotation method. The structure of all three subscales was partially checked, since they measure separate aspects of teaching (cognitive, conative, and affective).

Since the factor structure of the scale was examined, in which there were two parallel forms (for students and teachers), for the sake of brevity and conciseness of the overview, the results of factor analysis for the student sample will be presented here. Entirely corresponding data (with small deviations of values, which are not statistically significant) were obtained on the sample of teachers, noting that the same factor structure of all subscales was obtained on the sample of teachers as on the sample of students.

Tables 3, 4 and 5 show the results of factor analysis assessing the cognitive aspect of teaching.

Table 3. Characteristic values (*Eigenvalues*) and percentages of explained variances for factors extracted based on the principal component analysis (students' cognitive component)

Component	Total Variance Explained					
	Assessment of online lessons			Assessment of classroom lessons		
	Total	% of explained variance	Cumulative %	Total	% of explained variance	Cumulative %
1	5.00	46.276	46.276	5.644	51.311	51.311
2	1.262	11.476	57.752	1.114	10.124	61.435
3	.899	8.173	65.925	.917	8.338	69.773
4	.841	7.647	73.572	.787	7.156	76.929
5	.732	6.651	80.222	.675	6.141	83.069
6	.564	5.126	85.349	.535	4.864	87.934
7	.436	3.968	89.316	.420	3.822	91.755
8	.393	3.575	92.892	.300	2.728	94.483
9	.351	3.189	96.081	.244	2.219	96.702
10	.276	2.512	98.593	.224	2.038	98.740
11	.155	1.407	100.000	.139	1.260	100.000

Table 3 shows that two factors with characteristic values (*Eigenvalues*) over 1 were singled out, and the percentage of explained variance by two-factor solution was 57.75% when it comes to assessment of online lessons, and 61.43% when it comes to assessment of classroom lessons. The first isolated factor explains 46.27% of the variance for online lessons, and 51.3% in the assessment of classroom lessons.

Table 4 shows the results of the parallel analysis, in order to more precisely determine the factor structure of this segment of the instrument.

Table 4. Comparison of characteristic values (*Eigenvalues*) obtained in PCA and threshold values obtained by parallel analysis

Initial component number	Assessment of online lessons			Assessment of classroom lessons		
	Actual characteristic value from PCA	Value obtained by parallel analysis	Decision	Actual characteristic value from PCA	Value obtained by parallel analysis	Decision
1	5.090	3-0392	Accept	5.644	3.0392	Accept
2	1.262	1.5683	Reject	1.114	1.5683	Reject
3	.899	1.3863	Reject	.917	1.3863	Reject
4	.841	1.2771	Reject	.787	1.2771	Reject

PCA – Principal Component Analysis

The decisions in Table 4 show that the results for one factor were acceptable, while the others were rejected.

Table 5. Structure matrix (students' cognitive component)

Item	Assessment of online lessons		Assessment of classroom lessons	
	Components		Components	
	1	2	1	2
1. I feel that during classes, my attention is focused primarily on learning.	.644		.727	
2. I easily memorize the material while the teacher teaches.	.785		.872	
3. I understand the material well when the teacher teaches.	.832		.892	
4. Memorized material lasts longer.	.727		.769	
5. We acquire important skills and abilities during the lessons.	.771		.800	
6. I find it fine to ask a question during class and clarify what I find confusing.	.521	.433	.598	
7. I understand the practical use of what we learned in class.	.794		.743	
8. In class, I think more about other topics not related to the material taught.		.689		.901
9. It is not a problem to connect the current material with what we have previously learned.	.752		.764	
10. The exchange of opinions among students in class is intensive.	.593	.408	.563	
11. Teacher-student interaction is very productive.	.644		.719	

Extraction Method: Principal Component Analysis. a. 2 components extracted.

Although Table 3 shows that two factors with a characteristic value (*Eigenvalue*) over 1 were extracted, based on the method of parallel analysis given in Table 4, where it was shown that only one factor should be singled out, as well as the fact that only three items related to online classes and one item related to classroom lessons (Table 5) have a saturation factor over 0.3, we opted for the one-factor solution of this scale.

Tables 6 and 7 show the results of factor analysis assessing the conative aspect of teaching.⁶

Table 6. Characteristic values (*Eigenvalues*) and percentages of explained variances for factors extracted based on the principal component analysis (students' conative component)

Component	Total Variance Explained					
	Assessment of online lessons			Assessment of classroom lessons		
	Total	% of explained variance	Cumulative %	Total	% of explained variance	Cumulative %
1	5.160	65.506	65.506	4.559	56.990	56.990
2	.754	9.425	73.932	.930	11.624	58.614
3	.635	7.934	81.866	.706	8.825	77.439
4	.467	5.838	87.704	.668	8.345	85.784
5	.347	4.332	92.036	.440	5.497	91.281
6	.299	3.741	95.777	.302	3.774	95.055
7	.217	2.716	98.493	.209	2.612	97.667
8	.121	1.507	100.000	.187	2.333	100.000

Table 7. Structure matrix (students' conative component)

Item	Assessment of online lessons		Assessment of classroom lessons	
	Components		Components	
	1	2	1	2
1. I am very motivated to learn during classes.	.850		0.78	
2. During classes, my desire to learn is great.	.924		.875	
3. During classes, my interest in learning is great.	.866		.854	
4. When I'm in class, I wish to find out more about the topic we are discussing.	.823		.811	
5. During classes, increased motivation affects efficiency in learning.	.838		.	

⁶ In the initial version of the analysis, the factor structure of the 11-item scale was verified, but since three items proved to act as negative saturation of the component they relate to, therefore the results of item analysis related to the reliability of this instrument suggested that they should be excluded from the final version, thus, the conative component remained with 8 items.

6. Cooperation among students is better during classes.	.739		.766	
9. During classes, my desire for a better grade is much higher.	.622		.617	
11. I cannot wait for the class to begin.	.722		.444	

Extraction Method: Principal Component Analysis. a. 2 components extracted.

Table 6 clearly shows that only one factor with an eigenvalue over 1 is singled out, so it is clear that this subscale measures a single factor. There was no need for subsequent parallel analysis. Table 7 shows the data related to the saturation of the extracted factor with the basic items.

Tables 8, 9, and 10 show the results of the factor analysis assessing the affective aspect of teaching.

Table 8. Characteristic values (*Eigenvalues*) and percentages of explained variances for factors extracted based on the principal component analysis (students' affective component)

Component	Total Variance Explained					
	Assessment of online lessons			Assessment of classroom lessons		
	Total	% of explained variance	Cumulative %	Total	% of explained variance	Cumulative %
1	5.424	49.313	49.313	4.525	41.137	21.137
2	1.089	9.898	59.210	1.398	12.711	53.849
3	.869	7.896	67.106	.927	8.424	62.272
4	.848	7.713	79.819	.848	7.712	69.984
5	.578	5.258	80.077	.688	6.256	76.240
6	.546	4.960	85.037	.644	5.842	82.092
7	.428	3.894	88.931	.566	5.146	87.238
8	.396	3.598	92.529	.491	4.462	91.700
9	.361	3.283	95.812	.355	3.225	94.925
10	.265	2.408	98.220	.304	2.768	97.693
11	.196	1.780	100.000	.254	2.307	100.00

In regards to the assessment of the affective component of teaching, the scale with 11 items showed that two factors have a latent root over 1 (see Table 8).

Table 9. Structure matrix (students' affective component)

Item	Assessment of online lessons		Assessment of classroom lessons	
	Components		Components	
	1	2	1	2
1. I am very motivated to learn during classes.	.795		.765	
2. During classes, my desire to learn is great.	.789		.763	
3. During classes, my interest in learning is great.	.766		.742	

4. When I'm in class, I wish to find out more about the topic we are discussing.	.761		.727	
5. During classes, increased motivation affects efficiency in learning.	.759		.652	
6. Cooperation among students is better during classes	.730		.644	.431
7. I am not inspired by...	.728		.641	
8. We are usually bored in class...	.703		.619	.493
9. During classes, my desire for a better grade is much higher.	.647		.546	
10. During classes, my motivation is significantly lower, because I do not want to attend classes.	.645		.527	-.525
11. I cannot wait for the class to begin...		.810		.706

Extraction Method: Principal Component Analysis. a. 2 components extracted.

Regarding the structure matrix (Table 9), we can see that the second extracted factor in the assessment of online teaching is saturated with only two items, so it is clear that it is not metrically justified to keep the solution with two factors.

Table 10. Comparison between characteristic values (*Eigenvalues*) obtained in PCA and threshold values obtained by parallel analysis

Initial component number	Assessment of online lessons			Assessment of classroom lessons		
	Actual characteristic value from PCA	Value obtained by parallel analysis	Decision	Actual characteristic value from PCA	Value obtained by parallel analysis	Decision
1	5.424	3.0392	Accept	4.525	3.0392	Accept
2	1.089	1.5683	Reject	1.398	1.5683	Reject
3	.869	1.3863	Reject	.927	1.3863	Reject
4	.848	1.2771	Reject	.848	1.2771	Reject

PCA – Principal Component Analysis

Based on the values shown in Table 10, after the parallel analysis, we can conclude that only one factor should be extracted, i.e., this is a one-factor scale.

From the aspect of ecosensitive variables, only gender was considered in this study. The difference in assessments of different aspects of teaching between male and female participants was examined.

When it comes to students, there were no statistically significant differences in assessments of all three aspects of teaching (cognitive, conative, and affective) both in relation to regular classroom and in online lessons, between male and female participants. Regarding teachers, the differences proved to be significant in assessing the cognitive component of regular classroom lessons ($t(98) = -3,661, p < 0.01$), the conative component of online lessons ($t(98) = -2,070, p < 0.05$), and affective components of regular classroom lessons ($t(98) = -2.434, p < 0.05$). In all three cases, female participants gave higher scores when assessing teaching efficiency than male participants.

Discussion

The main objective of this study was to examine the reliability and validity of the instrument for measuring the effectiveness of teaching, both online and classroom. The scale that is part of this instrument applies to both student assessment and teacher assessment. The scale was designed in two parallel versions—a version for high school students and a version for teachers. The obtained data related to reliability, both for individual dimensions in students and for dimensions in teachers (expressed through the Cronbach's alpha coefficient) indicate that it is a stable instrument (all the three scales) with high psychometric performance. The results showing that the reliability for both students and teachers is generally over 0.80 indicate that the instrument is extremely reliable.

Based on the item analysis, we can see that most items exhibit high correlation with the overall score on individual dimensions. All these tables indicate the stability of the instrument as a whole, as well as individual parts of it.

The validity of all the scales included within the instrument was checked with exploratory factor analysis of all assessment dimensions for both types of lessons—classroom and online. The principal component analysis was used (Kostić, 2007, p. 216). The structure of all three scales was partially tested, since they measure separate aspects of teaching (cognitive, conative, and affective). When it comes to assessing the cognitive aspect of teaching, although the preliminary analysis for each dimension singled out another factor with an intrinsic value over 1, subsequent parallel analysis and analysis of the structure matrix (Table 5) showed the justification of a single factor solution. Item 3 (*I easily remember the material while the teacher teaches*) and Item 4 (*I understand the material well when the teacher teaches*), mostly saturate the 1st isolated factor, both in assessing classroom lessons and in assessing the effectiveness of online lessons. Based on the content of the mentioned items (on memorizing and understanding the material in class), it is clear that these are precisely cognitive elements, and not some other aspects of the learning process. In regards to the conative aspect, in the initial version of the analysis, the factor structure of the 11-item scale was checked, but since three items showed negative saturation of the component they related to, and the results of the item analysis related to the reliability of this scale suggested that they should be excluded from the final form, the conative component remained with 8 items, while the other two dimensions will retain 11 items each. Since only one factor with an intrinsic value over 1 was singled out in the analysis (Table 6), there was no dilemma about choosing the number of factors.

When analysing the structure matrix, the two items that saturate the selected factor with the greatest intensity were: item 2 (*I have a great desire to learn during classes*) and item 3 (*My interest in learning is great during lessons*), and

based on their content, it is clear they refer to motivational aspects. As far as the affective component is concerned, the results were similar to the cognitive aspect, although the PCA at first extracted two factors with a characteristic value (*Eigenvalues*) over 1 were singled out first (using the Principal Component Analysis), and a one-factor solution was accepted by subsequent parallel analysis. In the structure matrix, we singled out item 1 (*I feel comfortable during classes*) and item 2 (*My day is more complete when I have lessons...*), as the ones that mostly saturate the selected factor, so the content of the mentioned items shows that these are emotional elements.

When it comes to average values (obtained on the basis of mean values of items) on individual scales (for the cognitive, conative and affective component of teaching efficiency), it was shown that both students and teachers valued regular classroom lessons more than online lessons. As an explanation of such findings, we can suggest the view expressed by some authors, that there is still insufficient readiness to use information technology in the education process, primarily by teachers (Nikolić & Milojević, 2020, in Miržić-Namet & Surdučki, 2020). Of course, it should be kept in mind that there are still a small number of empirical papers that focused on the efficiency of online instruction and on the comparison between the efficiency online lessons and regular classroom lessons.

The lack of statistically significant differences in the assessments of cognitive, conative, and affective aspects of teaching between male and female students, suggests that it is not necessary to use separate standards for male and female participants when it comes to this instrument. In the case of teachers, the partial differences obtained between certain components of classroom lessons assessment (cognitive and affective) and one component of online lessons assessment (conative) may indicate the need for additional testing of the instrument on a larger sample of teachers to have more reliable results.

All of the above-mentioned results clearly speak in favour of the high reliability of the scale and the satisfactory validity shown by the validity construct. Of course, the results of the above-mentioned analyses should be taken with caution, given the size and type of sample (non-random sample, 100 students, 100 teachers), the number and type of schools where it was used, and the fact that this is only the first psychometric test of a new instrument designed with the aim of measuring the effectiveness of regular classroom and online lessons. However, based on these results and analyses so far, we believe that the scale has proved suitable for use in a sample of high school students and their teachers, which of course should be supported by additional empirical tests and analyses of practitioners.

Although the organization of classroom and online lessons differs in many ways, and it is expected that the output parameters (in the form of learning objectives) will be qualitatively different in some aspects, the idea of creating an instrument that would measure the effectiveness of these two types of teaching relies on the assumption of a relatively balanced quantitative evaluations of various aspects of teaching efficiency. By obtaining certain values on the

parameters of cognitive, conative, and affective components of efficiency assessment, teachers will be able to make a preliminary assessment of the immediate outcomes of the teaching process, and based on this data will be able to plan possible improvements of certain aspects of the teaching process.

Conclusion

Given the relatively small scope of the instrument currently used by students and teachers to assess the efficiency of teaching, the attempt to design a new instrument is worthy of research attention.

The instrument has shown solid psychometric properties, which are reflected in the high reliability of all assessed aspects of teaching efficiency (cognitive, conative, and affective), as well as solid validity shown by the factor structure. According to the analysed results, all three scales can be independently used to assess different aspects of efficiency, both by teachers and students. Of course, it should be noted that the instrument cannot, and this was not the intention of the designer, to give an objective picture of the efficiency of the teaching process, which requires a systematic approach, synthesis, and external and internal evaluations, but its role is rather to analyse the opinions and assessment of the main aspects of teaching by various participants in the education process.

In any case, this instrument can be a useful tool if used in studies in the field of psychology of learning, especially related to the teaching efficiency assessment. A special benefit of the designed OCTES instrument lies in the fact that cognitive and conative (motivational) and affective (emotional) aspects of teaching efficiency are observed both from the students' point of view and from the teachers' point of view, which could not be done with previously designed instruments that measured the efficiency of teaching.

Moreover, this tool can be useful for teachers-practitioners who could use it, especially in phases of formative assessment of global achievement of learning objectives, as well as to compare current learning outcomes for the lessons organized in classrooms and those organized online.

In addition to the already mentioned limitations related to the research sample, it is important to mention that the evaluation of the instrument by practitioners-teachers, professional associates and other direct participants in the teaching process in primary and high schools is missing. Besides the additional assessment of the practical validity of the instrument, it would be useful for some future studies to examine some of the correlates of teaching efficiency (such as motivation, self-assessment of one's own success, classroom climate, learning habits, etc.).

References

- Arkorful, V. & Abaidoo, N. (2014). The Role of E-Learning, Advantages and Disadvantages of Its Adoption in Higher Education. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*, 12(1), 397–410.
- Arsenijević, J. (2021). *Sistemi upravljanja u obrazovanju*. Kikinda: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Kikindi.
- Bear, G. G., Manning, M. A., Izard, C. E. (2003). Responsible Behavior: The Importance of Social Cognition and Emotion. *School Psychology Quarterly*, 18(2), 140–157.
- Bloom, B. (1976). *Human Characteristics and School Learning*. New York: McGraw Hill.
- Castronova, J. A. (2002). Discovery Learning for the 21st Century: What Is It and How Does It Compare to Traditional Learning in Effectiveness in the 21st Century. *Action Research Exchange*, 1(1), 1–12.
- Ćukušić, M. i Jadrić, M. (2012). *E-učenje: koncept i primjena*. Zagreb: Školska knjiga.
- De Smul, M., Heirweg, S., Van Keer, H., Devos, G., Vandeveldel, S. (2018). How Competent Do Teachers Feel Instructing Self-Regulated Learning Strategies? Development and Validation of the Teacher Self-Efficacy Scale to Implement Self-Regulated Learning. *Teaching and Teacher Education*, 71, 214–225.
- Drucker, P. (2006). *The Effective Executive: The Definitive Guide to Getting the Right Things Done*. New York: Collins.
- Jakšić, A, Mitrović, K., Ćurčić, J., Gračanin, D. (2021). Tradicionalna vs. onlajn nastava: prednosti i izazovi. U: V. Katić (ur.), *On-line nastava na univerzitetima* (181–184). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.
- Jovanović, D. (2017). *Liderski stil nastavnika i efektivnost nastave* (odbranjena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd.
- Kolak, A. & Majcen, M. (2011). Emocionalne reakcije učenika u nastavnom procesu kao poticaj u razvoju kreativnosti. U: G. Gojkov (ur.), *Daroviti u procesu globalizacije* (337–360). Vršac: Viša škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihajlo Palov“.
- Kostić, P. (2007). *Psihometrija – konstrukcija, rekonstrukcija i upotreba psiholoških mernih instrumenata*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.
- Krstić, D. (1988). *Psihološki rečnik*. Beograd: „Vuk Karadžić“.
- Lockheed, M. E. & Hanushek, E. A. (1994). Concepts of Educational Efficiency and Effectiveness. In: T. Husen & N. Postlethwaite (Eds.), *International Encyclopedia of Education* (1779–1784). Oxford: Pergamon.
- Luteršek, N. & Backović, A. (2014). *Pedagoško-psihološki aspekti nastave*. Podgorica: Zavod za školstvo.
- Meyer, D. K. & Turner, J. C. (2002). Discovering Emotion in Classroom Motivation Research. *Educational Psychologist*, 37(2), 107–114.
- Milojević, V., Selaković, Ž., Radosavljević, K., Vukajlović, Z. (2020). *Onlajn nastava u mlađim razredima osnovne škole*. Beograd – Arilje: OŠ „Stevan Čolović“ – OŠ „Veljko Dugošević“.
- Miržić-Namet, D. & Surdučki, T. (2020). Učenje na daljinu iz ugla nastavnika, učenika i roditelja. *Pedagoška stvarnost*, 4 (2), 169–178.
- Momirović, K., Wolf, B., Popović, D. A. (1999). *Uvod u teoriju merenja i interne metrijske karakteristike kompozitnih mernih instrumenata*. Priština: Fakultet za fizičku kulturu.

- Novaković, A. (2021). Funkcionalnost elektronskih interaktivnih platformi u onlajn nastavi. *Nastava i vaspitanje*, 70 (1), 105–125.
- Petrović-Bjekić, D. (2000). Uspešnost u nastavi i empatija nastavnika. *Psihologija*, 33 (3–4), 499–520.
- Poljak V. (1977). *Nastavni sistemi*. Zagreb: Pedagoško-književni zbornik.
- Rapanta, C., Botturi, L., Goodyear, P. Guardia, L., Koole, M. (2020). Online University Teaching during and after the COVID-19 Crisis: Refocusing Teacher Presence and Learning Activity. *Postdigital Science and Education*, 2, 923–945.
- Rowbotham, M. & Schmitz, G. S. (2013). Development and Validation of a Student Self-Efficacy Scale. *Journal of Nursing & Care*, 2(1), 1–6.
- Simić, K. (2015). *Osnove metodike nastave*. Brčko: Evropski univerzitet Brčko distrikta.
- Taylor, J. C. (2001). Fifth Generation Distance Education. *E-Journal of Instructional Science and Technology (e-JIST)*, 4(1), 1–14.
- Yavuzalp, N. & Bahcivan, E. (2019). The Online Learning Self-Efficacy Scale: Its Adaptation into Turkish and Interpretation According to Various Variables. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 21(1), 31–44.
- Ранђеловић, Д. (2017). *Ефикасности и психолошке основе наставе путем решавања проблема увиђањем*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Ранђеловић, Д. & Михајловић, Р. (2021). Емоције у образовном контексту и процена квалитета постојећих платформи за онлајн наставу на територији Косова и Метохије. *Башићина*, 31 (55), 297–322.

Душан Ј. РАНЂЕЛОВИЋ
Драгана Ђ. ЛАЗАРЕВИЋ
Миљана С. ПАВИЋЕВИЋ

Универзитет у Приштини са привременим
седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за психологију

Поузданост и ваљаност инструмента за процену ефикасности онлајн и редовне наставе

Резиме

Полазећи од чињенице да је у Републици Србији мали број стандардизованих инструмента за мерење ефикасности наставе, у раду је презентована новоконструисана Скала процене ефикасности онлајн и редовне наставе – СПЕОРН. Циљ је био испитати поузданост и валидност скале СПЕОРН на узорку ученика (N1=100) и наставника (N2=100). Скала се састоји од три субскеале које се

односе на когнитивни, конативни и афективни аспект наставе. Испитаници на скали процењују ефикасност три аспекта наставе у две наставне ситуације: настава уживо (редовна настава у учионицама) и онлајн настава. Формулисане су паралелне форме скале: за наставнике и за ученике. Резултати показују да све скале имају високу поузданост (преко .80 Кронбах алфа) и на подузорку наставника и на подузорку ученика. Већина ајтема показује високу корелацију са укупним скором на свим мереним аспектима наставне ефикасности. Ученици су на свим скалама процене наставне ефикасности постигли више скорове када су процењивали редовну наставу у односу на процену онлајн наставе. Проверавана је конструкт ваљаност експлоративном факторском анализом. Резултати су потврдили да су за све мерене скале прихватљива једнофакторска решења, при чему је проценат објашњене варијансе варирао од 41,13% код процене афективне компоненте редовне наставе до 64% код процене конативних аспеката редовне наставе. Закључак је да је коначна верзија скале са 30 ајтема показала добре психометријске карактеристике, које се огледају кроз високу поузданост свих процењиваних аспеката ефикасности наставе (когнитивна, конативна и афективна), као и солидне валидности сагледане кроз једнофакторску структуру свих скала. Све три скале се независно могу примењивати за процену различитих аспеката ефикасности и од стране наставника и од стране ученика.

Кључне речи: поузданост; ваљаност; онлајн настава; редовна настава; ученици; наставници.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Оригинални научни рад
УДК: 005.32:159.944.4.072(497.11)
316.644:613.86:37-051(497.11)
doi: 10.5937/zrffp52-36567

ПРЕДИКЦИЈА ИЗГАРАЊА И ПРИВРЖЕНОСТИ ПОСЛУ НАСТАВНИКА НА ОСНОВУ МОДЕЛА ПОСЛОВНИХ ЗАХТЕВА И РЕСУРСА

Ивана М. ЗУБИЋ¹

Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд
Факултет за спорт

¹ zubicivana@gmail.com

Рад примљен: 21. 2. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ПРЕДИКЦИЈА ИЗГАРАЊА И ПРИВРЖЕНОСТИ ПОСЛУ НАСТАВНИКА НА ОСНОВУ МОДЕЛА ПОСЛОВНИХ ЗАХТЕВА И РЕСУРСА

Кључне речи:
пословни захтеви;
пословни ресурси;
изгарање;
приврженост
послу;
наставници.

Сажетак. Циљ ове студије је испитивање релација које претпоставља модел пословних захтева и ресурса (ЈД-Р) на узорку наставника из Републике Србије. Узорак је чинило 119 наставника који раде у основним и средњим школама. Преоптерећеност послом мерена је скалом *Workload* (Shigom et al., 2010), емоционални захтеви и социјална подршка надређених испитани су одговарајућим деловима упитника *The Job Demands-Resources Questionnaire* (Bakker, 2014), социјална подршка колега утврђена је упитником *Questionnaire on the Experience and Assessment of Work* (Van Veldhoven & Meijman, 1994), изгарање на послу мерено је помоћу *Copenhagen Burnout Inventory (CBI)*, а приврженост послу испитана је скалом *UWES – Utrecht Work Engagement Scale* (Schaufeli & Bakker, 2004). Резултати су показали статистички значајне корелације између преоптерећености послом, са једне, и изгарања ($r=.570$, $p < 0.01$) и привржености послу ($r=-.291$, $p < 0.01$), са друге стране. Такође, установљене су и корелације између емоционалних захтева, са једне, и изгарања ($r=.513$, $p < 0.01$) и привржености послу ($r=-.185$, $p < 0.05$), са друге стране. Статистички значајне корелације установљене су између подршке колега, са једне, и изгарања ($r=-.253$, $p < 0.01$) и привржености послу ($r=.290$, $p < 0.01$), са друге стране. Такође, установљене су и корелације између подршке надређених и изгарања ($r=-.304$, $p < 0.01$) и привржености послу ($r=.156$, $p < 0.05$). Установљена је статистички значајна негативна корелација изгарања и привржености послу ($r=-.598$, $p < 0.01$). Резултати су потврдили претпоставке ЈД-Р модела, односно, енергетски процес исцрпљивања, тј. деловање пословних захтева (преоптерећеност послом и емоционални захтеви) на изгарање, као и мотивациони процес, тј. деловање пословних ресурса (социјална подршка колега и надређених) на приврженост послу.

Увод

Један од најприменљивијих модела који објашњава етиологију синдрома изгарања може се изразити кроз однос: пословни захтеви – ресурси (*Job Demands-Resources Model*; Bakker et al., 2005). Централна теза овог модела је да специфичне интеракције пословних захтева и ресурса утичу на психолошку добробит запослених на радном месту (изгарање, приврженост послу) (Bakker & Demerouti, 2007; 2017).

Пословни захтеви и ресурси. Захтеви посла наставника односе се, пре свега, на психичке, социјалне и организацијске аспекте посла који захтевају знатне когнитивне или емоционалне напоре. Захтеви наставничког посла могу бити индикатор изазова на послу али могу постати и стресори у оним ситуацијама када захтевају стално улагање повећаног психичког напора, када захтевају посебно емоционално ангажовање, бригу и социјалну одговорност за ученике како би се остварили све виши циљеви које поставља савремено школство и образовни систем. У ситуацијама када су пословни захтеви изузетно високи током дужег времена, потребни су стални компензаторни напори како би се одржао постојећи квалитет учинка и остварили пословни циљеви (Bakker & Demerouti, 2007). Константни и високи напори којима би се задржао постојећи квалитет радног учинка, а од којих се особа није адекватно опоравила, повезани су са физиолошким и/или психолошким исцрпљивањем и изгарањем.

Ресурси посла потребни за успешно обављање посла односе се на психичке, социјалне и организацијске аспекте посла који могу да смање захтеве посла, допринесу постизању пословних циљева и стимулишу лични напредак. Ресурси су важни за суочавање са захтевима посла, а имају и мотивациони карактер (нпр. повратна информација је ресурс који мотивише запослене да обаве одређени радни задатак). Када су у радној ситуацији присутни, ресурси мотивишу запослене и повећавају приврженост послу и радној организацији, док њихов недостатак подстиче незадовољство послом и синдром изгарања.

Изгарање на послу. Синдром изгарања на раду представља пролонгиран одговор на хроничне емоционалне и интерперсоналне стресоре који су повезани са радним местом. Кристина Маслач, најпознатији истраживач изгарања на послу, и њени сарадници под овим појмом подразумевају три аспекта: емоционалну исцрпљеност, деперсонализацију и смањено лично постигнуће, и наводе да се сва три аспекта јављају међу појединцима који раде са људима (Maslach et al., 1996). Емоционална исцрпљеност везана је за превелике и претешке радне обавезе које запослени себи постављају, уз осећање да су емоционално „поједени“ и исцрпљени послом и неповољном радном средином. Деперсонализација се односи на измењен став према колегама који карактерише „безличан однос“, отуђење, што је последица негативног, равнодушног одговора на различите професионалне стресоре. Смањено лично постигнуће обухвата сва она понашања којима запослени обезвређује рад са другима, а, такође, обезвређује и своју компетентност и успешност на послу.

Анализирајући поједина истраживања синдрома изгарања код наставника видљиво је да на изгарање делују следећи фактори: преоптерећеност послом (Roslan et al., 2015; Skaalvik & Skaalvik, 2011; 2015), притисак времена (Baка, 2015; Roslan et al., 2015; Skaalvik & Skaalvik, 2015; Sokal et al., 2020), дисциплина ученика (Skaalvik & Skaalvik, 2011), лоши услови радног окружења (Roslan et al., 2015), лоше понашање ученика (Roslan et al., 2015; Dicke et al., 2018), социјална клима у школи, социјална подршка и односи са колегама, родитељима и ученицима (Skaalvik & Skaalvik, 2009; 2018; Sokal et al., 2020; Collie & Martin, 2017; Collie et al., 2018), аутономија (Skaalvik & Skaalvik, 2015), недовољно вредновање улоге наставника у друштву (Skaalvik & Skaalvik, 2015), приступ информацијама (Roslan et al., 2015), иновативна школска клима (Roslan et al., 2015).

Привржености послу. У истраживању синдрома изгарања на послу појавио се нови приступ који се заснивао на увођењу конструкта привржености послу. Приврженост послу представља трајно позитивно афективно-мотивационо стање испуњености запосленог, које се може окарактерисати преко димензија енергија, ангажованости и посвећености (Schaufeli & Bakker, 2004). Димензија енергија односи се на висок ниво елана и отпорности, спремности да се уложи додатни напор у посао и упорност при суочавању са тешкоћама. Ангажованост представља јаку пословну активност праћену ентузијазмом и осећањем значаја посла који се обавља, осећањем поноса и инспирисаности, а посвећеност се дефинише као стање тоталне преданости послу која се доживљава кроз брз проток времена и неспособност одвајања од посла. Овај конструкт привржености послу је опрационализован преко скале *UWES – Utrecht Work Engagement Scale* (Schaufeli & Bakker, 2004).

Постоји статистички значајна повезаност привржености послу са изгарањем (Ahmad et al., 2021; Rey et al., 2012; Roslan et al., 2015; Nakanen et al., 2006; Hoigaard et al., 2012). Као значајни ресурси који предвиђају приврженост наставника издвојени су: социјална подршка, коучинг, аутономија на раду и могућност личног развоја (Altunel et al., 2015), аутономија, социјална подршка, повратна информација о учинку, могућности професионалног развоја, резилијентност, самоефикасност (Bakker & Xanthopoulos, 2013), аутономија на раду и социјална подршка (Collie et al., 2018; Skaalvik & Skaalvik, 2018), подршка надређених, иновативна школска клима, приступ информацијама, контрола (Roslan et al., 2015), подршка надређених и колега, смисао посла (Mudrak et al., 2018), иновативна школска клима, аутономија у раду, награда и признање (Dixit & Upadhyay, 2021).

Модел пословних захтева – ресурса: паралелни процеси. Изгарање и приврженост послу резултат су деловања пословних захтева и ресурса. Однос захтеви–ресурси разматра ЈД-Р модел. Према овом моделу претпоставља се да пословни захтеви и одговарајући ресурси потребни за успешно обављање посла покрећу два различита мада повезана процеса:

1) енергетски процес исцрпљивања, за који је одговорна превелика количина захтева;

2) мотивациони процеси, у које су укључени ресурси и који утичу на приврженост послу (Schaufeli & Bakker, 2004).

Енергетски процес исцрпљивања објашњава да високи и стални пословни захтеви (велики обим посла, емоционални захтеви) доводе до смањења менталних и физичких капацитета особе, што доводи до исцрпљености и изгарања.

Захтеви наставничког посла могу бити индикатор изазова на послу, али могу постати и стресори у оним ситуацијама када захтевају стално улагање повећаног психичког напора, када захтевају посебно емоционално ангажовање, бригу и социјалну одговорност за ученике како би се остварили све виши циљеви које постављају савремено школство и образовни систем. У ситуацијама када су пословни захтеви изузетно високи током дужег времена, потребни су стални компензаторни напори како би се одржао постојећи квалитет учинка и како би се остварили пословни циљеви (Bakker & Demerouti, 2007). Константни и високи напори којима би се задржао постојећи квалитет радног учинка, а од којих се особа није адекватно опоравила, повезани су са физиолошким и/или психолошким исцрпљивањем и изгарањем.

Мотивациони процеси подразумевају да доступност пословних ресурса доприноси већој мотивацији и привржености послу, превенира изгарање и смањује утицај пословних захтева на изгарање. Пословни ресурси могу имати интринзичку мотивациону улогу јер задовољавају потребе запослених (Bakker & Demerouti, 2007), подстичу њихово напредовање,

учење и развој, а могу имати и екстринзичку улогу јер су инструмент за постизање пословних циљева. Пословни ресурси, такође, имају екстринзичку мотивациону улогу јер омогућавају остваривање пословних циљева. Радна окружења која нуде бројне пословне ресурсе негују спремност запослених да улажу напоре и способности за успешно завршавање радних задатака. На пример, подршка колега и одговарајућа повратна информација од надређених повећавају вероватноћу за успех у остваривању пословних циљева. У сваком случају, било кроз задовољење основних потреба или кроз остваривање пословних циљева, доступност пословних ресурса доприноси развијању привржености послу, док одсуство ресурса води изгарању. Запослени који имају на располагању пословне ресурсе (подршку колега, надређених или могућност напредовања) показују тенденцију да више напора улажу за добробит организације. Запослени којима су у великој мери доступни пословни ресурси високо су привржени послу (Nakanen et al., 2006; Shahnawaz & Baig, 2018).

Недостатак пословних ресурса онемогућава и отежава остваривање радних циљева, што изазива осећај неуспеха и фрустрацију (Bakker et al., 2003), а, такође, отежава и адекватно суочавање запослених са пословним захтевима (Demerouti et al., 2001) и смањује мотивацију услед незадовољења основних потреба. Дугорочне последице ограничених пословних ресурса су исцрпљеност, ниска приврженост послу, ниска мотивација и преданост запослених (Demerouti et al., 2001; Bakker et al., 2003).

Резултати неколико истраживања (Bakker et al., 2005; Schaufeli & Bakker, 2004) показују директну негативну повезаност између пословних ресурса и изгарања. Када су ресурси ограничени или недоступни, запослени доживљавају стрес који води изгарању. Испитаници који имају на располагању ресурсе, лакше се суочавају са пословним захтевима и штите себе од појаве изгарања (Shahnawaz & Baig, 2018), док запослени који имају ограничене ресурсе за суочавање са захтевима посла брже развијају синдром изгарања.

Иако ЈД-Р модел не подразумева корелацију пословних захтева и привржености послу, постоје емпиријски докази о овој повезаности (Vassos et al., 2013; Crawford et al., 2010).

Модел пословних захтева и ресурса примењиван је и на узорку наставника. Истраживање троје аутора (Nakanen et al., 2006) потврдило је да енергетски процес исцрпљивања утиче на здравље, као и да процес јачања мотивације делује на организацијску преданост на узорку наставника. По енергетском процесу, високи и стални пословни захтеви деловали су на смањење менталних и физичких капацитета наставника, затим на појаву исцрпљености и изгарања и, на крају, на здравствене проблеме. Мотивациони процеси односе се на доступност пословних ресурса, што доприноси већој мотивацији и привржености послу и организацијској преданости.

Лонгитудиналним истраживањем професора факултета (Boyd et al., 2011), у којем је друго мерење следило три године након првог испитивања, потврђен је утицај пословних захтева на изгарање и пословних ресурса на организацијску преданост.

ЈД-Р модел потврђен је на узорку професора Универзитета у Кини (Han et al., 2020). Наиме, потврђена је предикција изгарања и привржености послу на основу пословних захтева и ресурса.

Претходно изнет преглед радова указује на применљивост ЈД-Р модела у контексту проучавања изгарања и привржености послу. Модел је потврђен и на узорцима просветних радника. Од великог значаја је утврдити који пословни захтеви и ресурси делују на изгарање и приврженост послу наставника у Србији. Циљ ове студије је испитивање релација које претпоставља ЈД-Р модел на узорку наставника из Републике Србије.

Методологија

Хипотезе истраживања. На основу резултата претходних истраживања очекивале су се следеће релације између варијабли:

Постоји позитивна корелација између пословних захтева и изгарања. Бројне студије потврдиле су релације поменутих варијабли (Roslan et al., 2015; Skaalvik & Skaalvik, 2011; 2015).

Постоји негативна корелација између пословних захтева и привржености послу. Истраживањима је потврђена ова релација поменутих варијабли (Vassos et al., 2013; Crawford et al., 2010).

Постоји позитивна корелација између пословних ресурса и привржености послу наставника. Хипотеза је постављена на основу емпиријске подршке постојању ове релације (Altunel et al., 2015; Collie et al., 2018; Mudrak et al., 2018; Skaalvik & Skaalvik, 2018).

Постоји негативна корелација између пословних ресурса и изгарања. Резултати неколико истраживања (Bakker et al., 2005; Schaufeli & Bakker, 2004) показују директну негативну повезаност између пословних ресурса и изгарања.

Постоји негативна корелација изгарања са приврженошћу послу. Емпиријски је утврђена статистички значајна повезаност привржености послу са изгарањем у другим студијама (Ahmad et al., 2021; Rey et al., 2012; Roslan et al., 2015; Høigaard et al., 2012).

Постоји статистички значајна предикција изгарања наставника на основу пословних захтева (преоптерећеност послом и емоционални захтеви). Ова претпоставка имала је основу у резултатима других студија (Roslan et al., 2015; Skaalvik & Skaalvik, 2011; 2015).

Постоји статистички значајна предикција привржености послу наставника на основу пословних ресурса (подршка надређених и подршка

колега). Хипотеза је постављена на основу резултата бројних истраживања (Collie et al., 2018; Mudrak et al., 2018; Skaalvik & Skaalvik, 2018).

Узорак. Узорак је чинило 119 наставника, 66 жена и 53 мушкараца. Просечни број година старости испитаника је 37,26 (СД=10.35), а година радног стажа је 11,30 (СД=9.99). У узорку је учествовало 72 наставника који раде у основним школама, а 47 наставника запослено је у средњим школама.

Посиуиак испираживања. Истраживање је спроведено од октобра до краја децембра 2021. године. Испитивани су наставници из Београда, Пирота, Ниша и Зрењанина. Испитаници су попуњавали упитник пре или након својих часова у школама у којима су ангажовани. Испитаници су информисани о сврси истраживања, анонимности и начину коришћења података. Попуњавање упитника трајало је у просеку 20 минута.

Инструментни испираживања. Преоптерећеност послом мерена је скалом *Workload* (Shirom, Vinokur, Nirel, 2010), коју чини 11 ајтема. Испитаници су процењивали у ком се степену (5 – у потпуности се односи на њих; 1 – не односи се у потпуности на њих) дате тврдње односе на њихово радно место. Поузданост овог инструмента је висока: $\alpha = .858$. Скала садржи квантитативне показатеље преоптерећености послом (превише сати проведеног у раду, интензиван рад, превише ученика) и квалитативне показатеље (тешкоћа усклађивања времена посвећеног породици и послу). Пример ајтема: „Немам довољно времена да пружим квалитетну пажњу ученицима“.

Емоционални захтеви мерени су делом упитника пословних захтева и ресурса – *The Job Demands-Resources Questionnaire* (Bakker, 2014), који се односи на ову врсту пословних захтева. Упитник садржи 7 ајтема, где испитаници на петостепеној скали Ликертовог типа процењују колико често (1 – никада; 5 – јако често) одређена врста захтева бива заступљена у њиховом раду. Пример ајтема: „Мој посао је емоционално захтеван?“. Поузданост овог упитника је задовољавајућа: $\alpha = .757$.

Социјална подршка колега мерена је упитником о искуствима и процени рада – *Questionnaire on the Experience and Assessment of Work* (Van Veldhoven & Meijman, 1994). Упитник садржи 10 ајтема, а испитаници процењују колико често примају подршку од колега на петостепеној скали (1 – никад; 5 – увек). Пример ајтема: „Ако је потребно, могу питати своје колеге за помоћ?“. Поузданост овог упитника није висока: $\alpha = .405$. Социјална подршка колега изучавана је због свог значаја у највећем броју студија које су испитивале ЈД-Р модел, те је примењена и у овој студији.

Социјална подршка надређених мерена је одговарајућим делом инструмента *The Job Demands-Resources Questionnaire* (Bakker, 2014). Скалу чини 5 ајтема са петостепеном скалом Ликертовог типа. Пример ајтема: „Мој надређени ме информише да ли је задовољан мојим радом“. Поузданост овог упитника је висока: $\alpha = .926$.

Изгарање на послу мерено је помоћу упитника *Copenhagen Burnout Inventory (CBI)*. Упитник чини 12 ставке, нпр. „Колико често се осећате уморно?“. Ставке су оцењене на скали од 0 – „никада“ до 4 – „увек“. Установљена поузданост овог упитника је висока: $\alpha = .852$.

Приврженост послу мерена је скалом *UWES – Utrecht Work Engagement Scale (Schaufeli & Bakker, 2004)*. Инструмент садржи 17 ајтема са понуђеном седмостепеном скалом Ликертовог типа (0 – никад; 6 – увек). Пример ставке: „Увек истрајем у послу, чак и када ствари не иду добро“. Интерна конзистентност целокупне скале је адекватна: $\alpha = .887$.

Упитник за испитивање контролних варијабли креиран је за потребе овог истраживања.

Обрада података. Обрада података спроведена је путем програма SPSS 24. Коришћене су статистичке технике Пирсонових корелација, мултипле линеарне регресионе анализе и интерне конзистентности употребљених скала.

Резултати

Преглед резултата истраживања чине дескриптивни показатељи основних варијабли, корелације основних варијабли и предикција изгарања и привржености послу коришћењем регресионих анализа. Прво су представљени дескриптивни показатељи основних варијабли, а затим и коефицијенти корелације варијабли ЈД-Р модела на узорку наставника.

Табела 1. Дескриптивни показатељи основних варијабли

	N	AS	SD	Skewness	Kurtosis
Преоптерећеност послом	119	3.48	.75	-.40	-.30
Емоционални захтеви посла	119	3.78	.71	-.26	-.57
Подршка колега	119	2.71	.38	.58	1.01
Подршка надређених	119	2.78	1.15	.23	-1.02
Изгарање	119	2.99	.63	-.07	-.40
Приврженост послу	119	3.28	.65	-.42	-.48

* $p < 0.05$

Код варијабли преоптерећеност послом, емоционални захтеви посла и изгарање вредност скјунеса указује на благо негативно асиметричну дистрибуцију, тј. да је расподела вредности за ове димензије померена удесно ка вишим вредностима. Када су у питању варијабле подршке колега и надређених и привржености послу, вредност скјунеса указује на благо позитивно асиметричну дистрибуцију, тј. указује на то да је расподела вредности ових димензија померена улево ка нижим резултатима.

Вредност куртозиса за подршку колега показује високо распршење резултата, а добијена дистрибуција је платикуртична тј. спљоштена. На основу вредности куртозиса за преоптерећеност послом, емоционалне захтеве посла, подршке надређених, изгарање и приврженост, закључује се да је крива емпиријске дистрибуције издужена у односу на нормалну, тј. да је лептокуртична.

Како наводе Табачник и Фидел (Tabachnick & Fidell, 2013), ако вредности скјуниса и куртосиса не прелазе $\pm 1,5$, дистрибуција је нормална, као што је случај са подацима у овом истраживању.

Табела 2. Корелације варијабли ЈД-Р модела

	1	2	3	4	5	6
1. Преоптерећеност послом	1					
2. Емоционални захтеви посла	.559**	1				
3. Подршка колега	-.141	.024	1			
4. Подршка надређених	-.241**	-.233*	.367**	1		
5. Изгарање	.570**	.513**	-.253**	-.304**	1	
6. Приврженост послу	-.291**	-.185*	.290**	.156*	-.598**	1

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$.

Резултати у табели 2 показују статистички значајне позитивне корелације између преоптерећености послом, емоционалних захтева, са једне, и изгарања, са друге стране. Такође, уставновљене су и позитивне корелације између подршке колега и надређених и привржености послу наставника. Статистички значајне негативне корелације установљене су између преоптерећености послом, емоционалних захтева, са једне, и привржености послу, са друге стране. Затим, установљене су и негативне корелације између подршке колега и надређених, са једне, и изгарања, са друге стране. Установљене су статистички значајне негативне корелације изгарања, са једне, и привржености послу, са друге стране.

У наставку рада приказани су резултати две регресионе анализе. Регресионе анализе конципиране су тако да одражавају претпостављене релације ЈД-Р модела. Прво је приказана мултипла регресиона анализа која је спроведена са циљем предикције изгарања наставника на основу пословних захтева и ресурса.

Табела 3. Предикција изгарања на основу скупа предиктора пословних захтева и ресурса

Предикција изгарања	B	T	Sig.
Преоптерећеност послом	.359	4.116	.000
Емоционални захтеви посла	.297	3.397	.001
Подршка колега	-.179	-2.302	.023
Подршка надређених	-.083	-1.050	.296

Резултати су показали да је коефицијент мултипле корелације ($R = .654$) статистички значајан ($F(4) = 21.282$; $Sig = 0,000$). Од укупног варијабилитета критеријума, 44% варијабилитета ($R \text{ Square} = 0.42$) може се објаснити на основу тога што се наставници разликују у погледу пословних захтева и ресурса. Увидом у парцијалне стандардизоване регресионе коефицијенте, закључује се да статистички значајан парцијални допринос објашњењу индивидуалних разлика у погледу изражености изгарања имају преоптерећеност послом, емоционални захтеви и подршка колега, а не и подршка надређених.

Следи регресиона анализа у којој је критеријум приврженост послу, а предиктори су пословни захтеви и ресурси.

Табела 4. Предикција привржености послу на основу скупа предиктора пословних захтева и ресурса

Предикција привржености послу	B	T	Sig.
Преоптерећеност послом	-.215	-2.021	.046
Емоционални захтеви посла	-.074	-.697	.487
Подршка колега	.265	2.807	.006
Подршка надређених	-.010	-.102	.919

Коефицијент мултипле корелације ($R = 0,389$) статистички је значајан ($F(4) = 5,092$; $Sig = .001$). Установљено је да се 15% варијабилитета ($R \text{ Square} = 0.152$) привржености послу може објаснити на основу пословних захтева и ресурса. Резултати су показали да су статистички значајни предиктори привржености послу преоптерећеност послом и подршка колега. Остали предиктори нису статистички значајни.

Дискусија

ЈД-Р модел је теоријски оквир овог истраживања. Циљ ове студије је испитивање релација које претпоставља ЈД-Р модел на узорку наставника из Републике Србије.

Резултати су показали позитивне статистички значајне корелације између пословних захтева и изгарања. Наставници који се суочавају са ситуацијама превисоких пословних захтева које нису у складу са њиховим могућностима и способностима често су под високим стресом. Наиме, наставници који имају превише ученика у одељењу не могу да пруже квалитетну пажњу свима и у већој мери изгарају на послу, док су наставници који су у мањој мери суочени са пословним захтевима мање исцрпљени од посла и рада са ученицима. Бројне студије потврдиле су корелације пословних захтева и изгарања, односно, постојање енергетског процеса

(Roslan et al., 2015; Skaalvik & Skaalvik, 2011; 2015). Висока преоптерећеност послом доводи до исцрпљености наставника, трошења њихових унутрашњих ресурса и до изгарања. Такође, установљене су и негативне корелације између пословних захтева и привржености послу наставника. Наиме, наставници који много времена проводе на послу и имају тешкоће усклађивања времена посвећеног породици и послу и доживљавају посао као емоционално захтеван у мањој мери су привржени послу, док наставници који су у мањој мери суочени са високим и оптерећујућим пословним захтевима обављају га са еланом, осећајем поноса и посвећеношћу. Истраживањима је потврђена корелација између пословних захтева и привржености послу (Vassos et al., 2013; Crawford et al., 2010).

Резултати су показали статистички значајне негативне корелације подршке колега и надређених и изгарања. Наставници који имају добру комуникацију са колегама и надређенима и осећају да их они цене у мањој мери изгарају на послу, док су наставници који раде у непријатељској атмосфери односа са колегама и надређенима у већој мери емоционално исцрпљени. Емпиријске студије (Bakker et al., 2005; Schaufeli & Bakker, 2004) показују директну негативну повезаност између пословних ресурса и изгарања. Када су ресурси ограничени или недоступни, запослени изгарају. Установљене су позитивне статистички значајне корелације између социјалне подршке колега и надређених, са једне, и привржености послу, са друге стране. Наставници који могу да рачунају на помоћ колега и надређених, такође, обављају свој посао са еланом, осећајем поноса и посвећеношћу, док наставници који немају подршку колега и надређених не налазе смисао свог рада и не обављају га предано ни заинтересовано. Дакле, доступност пословних ресурса наставника доприноси већој мотивацији и привржености послу као и у другим спроведеним студијама (Boyd et al., 2011; Hakanen et al., 2006).

Корелација изгарања и привржености послу. Наиме, наставници који су емоционално и физички исцрпљени након посла, нису спремни да улажу додатне напоре и буду посвећени и сматрају да њихов посао није од значаја. Са друге стране, наставници који у мањој мери изгарају, обављају га са ентузијазмом, поносом, имају утисак да док посвећено раде, време брзо протиче. Иако ЈД-Р модел не подразумева корелацију пословних захтева и привржености послу, постоје емпиријски докази о овој повезаности (Vassos et al., 2013; Crawford et al., 2010).

Рад садржи и резултате две регресионе анализе. Прва регресиона анализа спроведена је са циљем предикције изгарања наставника на основу пословних захтева и ресурса. Резултати су показали да се од укупног варијабилитета критеријума 44% може објаснити на основу тога што се наставници разликују у погледу пословних захтева и ресурса. Статистички значајни предиктори су преоптерећеност послом, емоционални захтеви и

подршка колега, али не и подршка надређених. Хипотеза која се односи на предикцију поменутих варијабли је потврђена. У другој регресионој анализи критеријум је приврженост послу, а предиктори су пословни захтеви и ресурси. Установљено је да се 15% варијабилитета привржености послу може објаснити на основу пословних захтева и ресурса. Резултати су показали да су статистички значајни предиктори привржености послу преоптерећеност послом и подршка колега. Хипотеза која укључује предикцију привржености послом делимично је потврђена, јер подршка надређених није статистички значајни предиктор.

Основни недостатак овог истраживања, који треба имати у виду при тумачењу резултата истраживања, јесте број испитаника. Ово истраживање је трансферзално, што ограничава могућност да се резултати интерпретирају као каузални. У истраживању су испитивани преоптерећеност послом и емоционални захтеви посла као пословни захтеви и социјална подршка колега и надређених као ресурси. Поменути пословни захтеви и ресурси одабрани су на основу резултата претходних студија на узорку наставника. Постоје бројни захтеви и ресурси који нису обухваћени овом студијом, а који би представљали релевантне варијабле које делују на благостање наставника. Даља ограничења настају због искључивог ослањања на упитнике за самоизвештавање без алтернативних облика оцењивања или оцењивања од стране трећих лица.

Испитивање резултата ове студије омогућава сугерисање будућих праваца сличних истраживања. Препорука истраживачима за будуће студије ове тематике била би та да би требало у модел укључити и друге варијабле пословних захтева (недовољно вредновање наставника у друштву, недисциплина и лоше понашање ученика, лоши услови радног окружења), ресурса (лични ресурси, као што су самоефикасност и резилијентност наставника; пословни ресурси, попут аутономије на послу, иновативне школске климе, позитивне интеракције са родитељима и ученицима) и исхода (задовољство послом, организацијска преданост, психолошко благостање наставника, постигнуће ученика). Сваки посао има своје специфичности, што одређује захтеве који се стављају пред запосленог, као и ресурсе, који му могу помоћи у извршавању радних задатака. Зато би било значајно креирати и примењивати упитнике који мере елементе ЈД-Р модела који су прилагођени специфичностима одређеног посла.

Истраживање може бити од помоћи у осмишљавању стратегија превенције и смањивања изгарања код просветних радника. Резултати овог истраживања могу допринети креирању радног места на такав начин да пословни захтеви буду оствариви и да немају негативан утицај на радна понашања запослених. Решење може бити да се одређени захтеви редукују или оптимизују, као и да се обезбеде додатни ресурси. Резултати истраживања могу помоћи менаџменту школа у циљевима превенције изгарања

и промоције привржености послу, будући да је изгарање повезано са апсентизмом, намером за напуштањем организације, а, са друге стране, да је приврженост послу повезана са већом продуктивношћу, задовољством послом, позитивним радним понашањима, бољим радним учинцима ученика.

Закључак

На основу добијених резултата може се закључити да су почетне претпоставке на којима почива ЈД-Р модел потврђене (Bakker et al., 2003). Наиме, потврђене су очекиване релације које претпоставља ЈД-Р модел на узорку наставника (Boyd et al., 2011; Han et al., 2020).

Резултати су потврдили енергетски процес исцрпљивања, тј. деловање пословних захтева (преоптерећеност послом и емоционални захтеви) на изгарање, као и мотивациони процес, тј. деловање пословних ресурса (социјална подршка колега и надређених) на приврженост послу, што је закључак и у бројним другим студијама (Nakanen et al., 2006; Han et al., 2020). Када су високи пословни захтеви (преоптерећеност послом, емоционални захтеви), наставници морају да улажу компензаторни напор, што утиче на појаву изгарања, а наставници који се не суочавају са преоптерећеношћу послом и високим емоционалним захтевима у мањој мери изгарају у раду са ученицима. Такође, установљене су негативне корелације пословних ресурса и изгарања. Када школа пружа пословне ресурсе као што су социјална подршка колега и надређених, наставници ће бити приврженији послу. Са друге стране, ако подршка колега и надређених изостаје, наставници обављају свој посао са осећајем тешкоће и напора, не доживљавају свој рад као значајан и не воле свој посао. Резултати су, такође, показали да је изгарање у негативној корелацији са приврженошћу послом. Наиме, наставници који осећају исцрпљеност психолошки су се повукли из посла, док наставници који нису емоционално исцрпљени обављају свој посао са еланом, осећајем поноса и посвећеношћу.

Узети заједно, ови налази подржавају ЈД-Р модел и његову претпоставку да пословни захтеви и ресурси иницирају два важна психолошка процеса.

Литература

- Ahmad, J., Siti Saffardin, F., Teoh, K. (2021). Do Job Demands-Resources Model Affect Burnout among Penang Preschool Teachers?. *Asia Proceedings of Social Sciences*, 7(1), 60–63.
- Altunel, M., Kocak, O., Cankir, B. (2015). The Effect of Job Resources on Work Engagement: A Study on Academicians in Turkey. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 15(2), 409–417.

- Baka, L. (2015). Does Job Burnout Mediate Negative Effects of Job Demands on Mental and Physical Health in a Group of Teachers? Testing the Energetic Process of Job Demands-Resources Model. *International Journal of Occupational Medicine & Environmental Health*, 28(2), 335–346.
- Bakker, A. (2014). *The Job Demands-Resources Questionnaire*. Rotterdam: Erasmus.
- Bakker, A. & Demerouti, E. (2007). The Job Demands-Resources Model: State of the Art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309–328.
- Bakker, A. & Demerouti, E. (2017). Job Demands-Resources Theory: Taking Stock and Looking Forward. *Journal of Occupational Health Psychology*, 22, 273–285.
- Bakker, A. & Xanthopoulou, D. (2013). Creativity and Charisma among Female Leaders: The Role of Resources and Work Engagement. *The International Journal of Human Resource Management*, 24(14), 2760–2779.
- Bakker, A., Demerouti, E., Taris, T., Schaufeli, W., Schreurs, P. (2003). A Multi-Group Analysis of the Job Demands-Resources Model in Four Home Care Organizations. *International Journal of Stress Management*, 10(1), 16–38.
- Bakker, A. B., Demerouti, E., Euwema, M. (2005). Job Resources Buffer the Impact of Job Demands on Burnout. *Journal of Occupational Health Psychology*, 10(2), 170–180.
- Boyd, C. et al. (2011). A Longitudinal Test of the Job Demands-Resources Model among Australian University Academics. *Applied Psychology: An International Review*, 60(1), 112–140.
- Collie, R. & Martin, A. (2017). Teachers' Sense of Adaptability: Examining Links with Perceived Autonomy Support, Teachers' Psychological Functioning, and Students' Numeracy Achievement. *Learning and Individual Differences*, 55(3), 29–39.
- Collie, R., Granziera, H., Martin, A. (2018). Teachers' Perceived Autonomy Support and Adaptability: An Investigation Employing the Job Demands-Resources Model as Relevant to Workplace Exhaustion, Disengagement, and Commitment. *Teaching and Teacher Education*, 74, 125–136.
- Crawford, E., LePine, B., Rich, L. (2010). A Theoretical Extension and Meta-Analytic Test. *Journal of Applied Psychology*, 95(5), 834–848.
- Demerouti, E., Bakker, A., Nachreiner, F., Schaufeli, W. (2001). The Job Demands-Resources Model of Burnout. *Journal of Applied Psychology*, 86(4), 499–512.
- Dicke, T., Stabner, F., Linninger, C., Kunter, M., Leutner, D. (2018). A Longitudinal Study of Teachers Occupational Well-Being: Applying the Job Demands-Resources Model. *Journal of Occupational Health Psychology*, 23(2), 262–277.
- Dixit, A. & Upadhyay, Y. (2021). Role of JD-R Model in Upticking Innovative Work Behaviour among Higher Education Faculty. *RAUSP Management Journal*, 56(2), 156–169.
- Hakanen, J., Bakker, A., Schaufeli, W. (2006). Burnout and Work Engagement among Teachers. *Journal of School Psychology*, 43(4), 495–513.
- Han, J., Yin, H., Wang, J., Zhang, J. (2020). Job Demands and Resources as Antecedents of University Teachers' Exhaustion, Engagement and Job Satisfaction. *An International Journal of Experimental Educational Psychology*, 40(3), 233–242.
- Hoigaard, R., Giske, R., Sundsli, K. (2012). Newly Qualified Teachers' Work Engagement and Teacher Efficacy Influences on Job Satisfaction, Burnout, and the Intention to Quit. *European Journal of Teacher Education*, 35(3), 347–357.

- Maslach, C., Jackson, E., Leiter, P. (1996). *Maslach Burnout Inventory Manual*. Mountain View, CA: CPP, Inc.
- Mudrak, J. et al. (2018). Occupational Well-Being among University Faculty: A Job Demands-Resources Model. *Research in Higher Education*, 59(3), 325–348.
- Rey, L., Extremera, N., Pena, M. (2012). Burnout and Work Engagement in Teachers: Are Sex and Level Taught Important?. *Ansiedad y Estrés*, 18(2/3), 119–129.
- Roslan, N., Ann Ho, J., Imm Ng, S., Sambasivan, M. (2015). Job Demands & Job Resources: Predicting Burnout and Work Engagement among Teachers. *International Proceedings of Economics Development and Research*, 84(1), 138–145
- Roslan, N., Ho, J., Ng, S., Sambasivan, M. (2015). Job Demands & Job Resources: Predicting Burnout and Work Engagement among Teachers. *International Proceedings of Economics Development and Research*, 84(2), 123–130.
- Schaufeli, W. & Bakker, A. (2004). Job Demands, Job Resources and Their Relationship with Burnout and Engagement: A Multisample Study. *Journal of Organizational Behaviour*, 25(3), 293–315.
- Shahnawaz, M. & Baig, A. (2018). Impact of Job Demands-Resources Model on Burnout and Employee's Well-Being: Evidence from the Pharmaceutical Organisations of Karachi. *IIMB Management Review*, 30(2), 119–133.
- Shirom, A., Vinokur, A., Nirel, N. (2010). Work Hours and Caseload as Predictors of Physician Burnout: The Mediating Effects by Perceived Workload and by Autonomy. *Applied Psychology: An International Review*, 59(4), 539–565.
- Skaalvik, E. & Skaalvik, S. (2009). Does School Context Matter? Relations with Teacher Burnout and Job Satisfaction. *Teaching and Teacher Education*, 25, 518–524.
- Skaalvik, E. & Skaalvik, S. (2011). Teachers' Feeling of Belonging, Exhaustion, and Job Satisfaction: The Role of School Goal Structure and Value Consonance. *Anxiety, Stress, & Coping*, 24(4), 369–385.
- Skaalvik, E. & Skaalvik, S. (2015). Job Satisfaction, Stress and Coping Strategies in the Teaching Profession—What Do Teachers Say?. *International Education Studies*, 8(3), 181–192.
- Skaalvik, E. & Skaalvik, S. (2018). Job Demands and Job Resources as Predictors of Teacher Motivation and Well-Being. *Social Psychology of Education*, 21(5), 1251–1275.
- Sokal, L. J., Eblie Trudel, L. G., Babb, J. C. (2020). Supporting Teachers in Times of Change: The Job Demands-Resources Model and Teacher Burnout during the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Contemporary Education*, 3(2), 67–74.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics (6th ed.)*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.
- Van Veldhoven, M. & Meijman, T. F. (1994). *Het meten van psychosociale arbeidsbelasting met een vragenlijst: De Vragenlijst Beleving en Beoordeling van de Arbeid (The Measurement of Psychosocial Strain at Work: The Questionnaire Experience and Evaluation of Work)*. Amsterdam: NIA.
- Vassos, M., Nankervis, K., Skerry, T., Lante, K. (2013). Work Engagement and Job Burnout within the Disability Support Worker Population. *Research in Developmental Disabilities*, 34, 3884–3895.

Ivana M. ZUBIĆ

“Union – Nikola Tesla” University, Belgrade
Faculty of Sports

Prediction of Burnout and Work Engagement of Teachers Based on Job Demands–Resources Model

Summary

The aim of this study was to examine the relationship between elements of the JD-R Model in a sample of teachers from the Republic of Serbia. The sample consisted of 119 teachers who have been working in primary and secondary schools. Work overload was measured by the Workload Scale (Shirom et al., 2010), emotional demands and social support of chiefs were examined by appropriate parts of the Questionnaire on the Experience and Assessment of Work (Van Veldhoven & Meijman, 1994), burnout at work was measured using the Copenhagen Burnout Inventory (CBI), engagement was tested by the UWES – Utrecht Work Engagement Scale (Schaufeli & Bakker, 2004). The results showed statistically significant correlations between work overload, on the one hand, and burnout ($r = .570$, $p < 0.01$), job engagement ($r = -.291$, $p < 0.01$), on the other hand. Correlations were also established between emotional demands, on the one hand, and burnout ($r = .513$, $p < 0.01$), job engagement ($r = -.185$, $p < 0.05$), on the other hand. Statistically significant correlations were found between peer support, on the one hand, and burnout ($r = -.253$, $p < 0.01$), job engagement ($r = .290$, $p < 0.01$) on the other hand. Correlations between support of chiefs, on the one hand, and burnout ($r = -.304$, $p < 0.01$), job engagement ($r = .156$, $p < 0.05$) were also established on the other hand. Statistically significant negative correlations were found between burnout and job engagement ($r = -.598$, $p < 0.01$). The results confirmed the assumptions of the JD-R model: 1. an energetic process of wearing out in which high job demands (work overload and emotional demands) exhaust employees' mental and physical resources, therefore, lead to burnout; and 2. a motivational process in which job resources (social support of colleagues and chiefs) foster work engagement.

Keywords: job demands; job resources; burnout; job engagement; teachers.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Прикази

• • • • •

Book Reviews

Приказ

уџк: 821.111.09-31(049.32)

doi: 10.5937/zrffp52-41227

МЛАДЕН ЈАКОВЉЕВИЋ,
СЕР ГАВЕЈН И ЗЕЛЕНИ ВИТЕЗ:
ПРЕВОД, ТУМАЧЕЊА И ЗНАЧЕЊА
(Нови Сад – Косовска Митровица:
Матица српска – Филозофски факултет
Универзитета у Приштини,
2019, 253 стр.)

Миљана Љ. ЂОРОВИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

Катедра за енглески језик и књижевност

¹ miljana.djorovic@pr.ac.rs

Рад примљен: 16. 11. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

*МЛАДЕН ЈАКОВЉЕВИЋ, СЕР ГАВЕЈН И ЗЕЛЕНИ ВИТЕЗ:
ПРЕВОД, ТУМАЧЕЊА И ЗНАЧЕЊА (НОВИ САД – КОСОВСКА
МИТРОВИЦА: МАТИЦА СРПСКА – ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ, 2019, 253 СТР.)*

Књига под насловом *Сер Гавејн и Зелени виџез: њревод, њумачења и значења* (2019) дело је Младена Јаковљевића, ванредног професора Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, преводиоца и аутора неколико романа. Ова монографија, објављена у издању Матице српске и Филозофског факултета у Косовској Митровици, први је стиховани превод средњовековног витешког романа *Сер Гавејн и Зелени виџез* и, као таква, представља велики допринос изучавању англофоне књижевности. Младен Јаковљевић концизно и јасно пише о настанку и формалним обележјима ове изузетно значајне средњовековне поеме, њеним изворима и узорима, витештву, витешким идеалима и магији средњовековног доба, истовремено указујући на упечатљива значења и нудећи разноврсна тумачења, као и утицај који ова поема има на многобројна дела савремене фантазијске књижевности. Монографија је прилагођена како за научна истраживања тако и за упознавање и едукацију читалаца са овом средњовековном поемом и књижевно-историјским околностима у којима је настала. Користећи се страном и расположивом домаћом литературом, аутор текст сагледава из више перспектива, али се опет не ослања нити приклања ниједној од њих, као одраз ове поеме која читаоцу омогућава слободу тумачења.

Монографија се састоји од 253 стране стандардног формата, од чега тумачења и значења заузимају први део књиге, док се у другом делу налази превод, праћен списком извора и богатим одабиром литературе на српском и на енглеском језику. У структури монографије јасно су издвојена следећа поглавља: *О Сер Гавејну и Зеленом виџезу, О најзначајнијим симболима, О мајици: између хришћанских идеала, њајанских веровања и вилинских њодручја, О значају за савремену фантазијску књижевност, О њорукама и њоукама и Сер Гавејн и Зелени виџез.*

Први део монографије, *О Сер Гавејну и Зеленом виџезу*, посвећен је настанку поеме, њеним формалним обележјима, изворима, узорима и утицајима, те витешким идеалима средњовековног доба. Истичући важност ове поеме, изворно написане на средњоенглеском језику, аутор наглашава да она већ шест и по векова одолева тесту времена и остаје

атрактивна и савременим читаоцима. Аутор поеме је непознат и постоје различита тумачења и истраживања књижевних теоретичара која говоре, између осталог, и да је песник готово сигурно био упознат са артуријанском традицијом, бајкама, али и са витешким романима. Песник Бисерке или песник Гавејна, како данас називамо овог аутора, користи алитеративни стих, док му је стил ближи делима писаним на староенглеском. Уз дилеме у вези са ауторством, Младен Јаковљевић истиче дилеме у вези са публиком за коју је писао песник Гавејна, имајући у виду степен писмености у средњовековном добу.

Говорећи о жанру ове поеме, сачуване у само једном примерку, аутор монографије наводи да она традиционално прати устаљену форму средњовековних витешких романа, али додаје и да се „иза конвенцијалног почетка крије неконвенцијални средњовековни витешки роман“ (Јаковљевић, 2019, стр. 17). У овом делу размотрена су и формална обележја овог витешког романа којег карактеришу не само језичке већ и стилске и композицијске специфичности. Поема се састоји од 2530 стихова груписаних у 101 строфу, које су, на шта указују четири велика украшена и декоративна слова, подељене у четири целине. Поред ове, традиционалне поделе стихова, аутор скреће пажњу и на друге поделе које су начинили критичари Хил и Робертсон. Уз алитеративну схему формата аа/ах, специфичност ове поеме јесте и „римовани катрен на крају сваке строфе и реч која га уводи, а која као засебан стих чини део целине“ (Јаковљевић, 2019, стр. 23). Аутор сумира причу и указује на то да поема, уз упечатљиве хришћанске, садржи и бројне паганске елементе, због чега се може закључити да су „сер Гавејн и Зелени витез два лица истог света, хришћанског и паганског, у којем једно не постоји без оног друго“ (Јаковљевић, 2019, стр. 35).

Након кратког осврта на порекло поеме и француске, келтске и ирске утицаје, посебна пажња посвећена је средњовековном витештву, витешким идеалима, симболима и артуријанској традицији, популарној и дубоко укорењеној не само у енглеској него и у бројним другим европским књижевностима. Сер Гавејн несумњиво „има централно место у артуријанском циклусу као један од најцењенијих витезова Округлог стола и јунак много већег броја приповести од других Артурових сабораца“ (Јаковљевић, 2019, стр. 42). Анализирајући поему, аутор наглашава да Гавејн није без мана већ да је витез у смртној опасности који се бори не само да сачува свој живот већ и своје витешке идеале.

У поглављу насловљеном *О најзначајнијим симболима* тежиште је, како сам наслов сугерише, стављено на разноврсност симбола и мотива. Уз симболику бројева, која „креира готово неисцрпан интерпретацијски потенцијал“ (Јаковљевић, 2019, стр. 57), анализиран је симболички значај сер Гавејна, Зеленог витеза, зеленог појаса и пентаграма. Зелена боја, како Младен Јаковљевић указује, доминира поемом и њена симболика

се, првенствено уочљива код Зеленог витеза, који је сав обучен у зелено, доводи у везу са вилинским и магичним, као и са пролећем и природом. Зелени витез у зеленом оделу, са једне стране, „оставља недвосмислен утисак чудноватог и моћног“, док сер Гавејн одевен у црвено, са друге стране, „одаје утисак типичног средњовековног витеза, представника познатог, хришћанског, природног од Бога датог света“ (Јаковљевић, 2019, стр. 65). Њихов сусрет, аутор подсећа, сусрет је два света – хришћанског и паганског, на чију повезаност указују и други симболи.

Зелени појас, који сер Гавејн након сукоба са Зеленим витезом пристаје да носи, један је од магијских предмета и симболише Гавејново сагрешење. Међутим, с обзиром на то да и други витезови пристају да га носе, појас уједно постаје и симбол несавршености свих витезова. Порекло пентаграма симболички је повезано са келтским чвором – симболом повезаности живота у универзуму, док је пет једнаких кракова пентаграма симбол пет чула, пет прстију, пет врлина, пет Христових рана и пет Богородичиних радости.

У поглављу *О мајици: између хришћанских идеала, паганских веровања и вилинских њогручја* концизно се анализира појам средњовековне магије и њена веза са паганством и хришћанством. Однос између средњовековног друштва и магије, како Младен Јаковљевић уочава, често се косио са хришћанским веровањима, али ипак, магија је пронашла пут до средњовековног хришћанства. У *Сер Гавејну и Зеленом витезу*, магија је део дворског живота како Камелота, двора краља Артура, тако и Оdezера, двора Бертилака де Оdezера у којем сву магију контролише чаробница Моргана ле Феј, за коју се на самом крају испоставља да је главни покретач свих вилинских и натприродних сила. Како аутор истиче: „*Сер Гавејн и Зелени витез* пример је фузије митског и модерног, вере и магије, хришћанства и паганског, а сагледавање свих ових елемената скупа пружа увид у комплексност овог дела и уопште средњовековног књижевног стваралаштва“ (Јаковљевић, 2019, стр. 95).

Поглавље *О значају за савремену фанџазијску књижевност* указује на утицај поеме, која, након више од шест векова, служи као извориште за бројна савремена дела и савремене ауторе фантазијске књижевности. Аутор у овом делу монографије објашњава да оно што највише повезује средњовековне витешке романе и фантазијску књижевност, као један од жанрова фантастичне књижевности, јесте њихово само порекло, а првенствено и њихова повезаност са митовима и легендама. Ова поема је, уз *Беовулфа*, послужила Толкину као инспирација, док бројни савремени аутори, како страни тако и српски, у својим фантазијским делима рекреирају средњовековни контекст у који интегришу митске архетипе. Младен Јаковљевић истиче:

„Овакву праксу не треба посматрати искључиво као резултат склоности аутора да имитирају стране књижевне узоре него као одраз трансформативне моћи фантазијске књижевности која паразитирањем на старим формама, мотивима и контекстима успешно изналази начин да 'језиком ноћи' говори једнако о прошлости колико и о садашњости, а понајвише о људској природи“ (Јаковљевић, 2019, стр. 105).

Поглавље *О њорукама и њоукама* сажето указује на значај *Сер Гавејна и Зеленој виџеза* и свих порука и поука које ова монографија носи са собом. Овај витешки роман, како закључује аутор, сигурно може допринети књижевном и историјском расветљавању мрачног средњег века, будући да превазилази сва ограничења времена и остаје атрактивно штиво за савремене читаоце преносећи им „богату слику не само о средњовековном него и о савременом друштву које у песниковој умешности, јунаковим дилемама, поетском богатству, садржајним амбивалентностима и вишезначностима може пронаћи бројне поруке и из њих извући значајне поуке“ (Јаковљевић, 2019, стр. 107).

Последње поглавље садржи упоредни превод ове поеме, односно, текст на средњоенглеском и на српском језику. Превод прати сва формална обележја изворног текста, укључујући и алитеративну матрицу, структуру и риму. Битно је истаћи да је превод остао доследан оригиналу и сачувао мисаоно језгро, дух поеме и стил.

Монографија *Сер Гавејн и Зелени виџез: њревод, њумачења и значења* Младена Јаковљевића од изузетног је значаја за наше читаоце, којима даје први стиховани превод ове поеме, уз разноврсна њена тумачења. Упркос вековима, ова поема остаје актуелна, што показују и њени директни и индиректни утицаји на савремену фантазијску књижевну продукцију. Изнад свега, читаоцима на српском језику је, преводом који преноси дух оригинала, на најбољи начин представљено ово књижевно дело, у чему се и сагледава успелост ове монографије.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауџорсиџво-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Приказ

УДК: 821.111.09-2 Шекспир В.(049.32)

128(049.32)

doi: 10.5937/zrffp52-41286

ДНА ДНДРЕЈЕВИЋ,
ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЈА СМРТИ
У „ХАМЛЕТУ“ (КОСОВСКА МИТРОВИЦА
— БЕОГРАД: ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ — ЗАВОД
ЗА УЏБЕНИКЕ, 2021, 359 СТР.)

Марија Д. МИЛОСАВЉЕВИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за енглески језик и књижевност

¹ marija.milosavljevic@pr.ac.rs

Рад примљен: 20. 11. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

АНА АНДРЕЈЕВИЋ, ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЈА СМРТИ
У „ХАМЛЕТУ“ (КОСОВСКА МИТРОВИЦА – БЕОГРАД:
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ
– ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ, 2021, 359 СТР.)

У издању Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици и Завода за уџбенике из Београда, године 2021. објављена је монографија Ане Андрејевић под називом *Проблематизација смрти у „Хамлету“*. Ова монографија представља велики допринос изучавању шекспирологије на нашим просторима и, уопште, науке о књижевности, тиме што систематичним и мултидисциплинарним приступом пружа нови угао посматрања и открива дубље димензије Шекспирове најпознатије трагедије.

Монографија се састоји од 359 страна, од којих је 346 основног текста, а остало чини списак импресивног броја референци које су коришћене при истраживању. Вредност ове монографије лежи у синтези претходних сазнања о феномену смрти и Шекспировој чувеној трагедији, а оригиналност у критичком односу ауторке према литератури њених претходника и лични став према свим зацртаним темама. Поред увода и закључка, књига се састоји из четири тематска поглавља, и то: *Проблематизација смрти у науци и религији*, *Ренесансни човек и смрт*, *Сви Шекспирови њушеви воде ка „Хамлету“* и *Проблематизација смрти у „Хамлету“*.

У уводу монографије, ауторка истиче да је *Хамлет* књижевно дело о коме је вероватно написано више студија него о било ком другом делу. Једна од централних тема овог дела је смрт, феномен који интригира мислиоце и научнике од давнина до данас, јер његова мистерија још увек није откривена. Исто важи и за *Хамлета* и *Хамлета*, наводи ауторка, јер се књижевни критичари, мислиоци, филозофи, психолози, социолози и други интелектуалци и даље труде да одвежу такозвани „хамлетовски чвор“ и открију мистерију ове чувене трагедије (Андрејевић, 2021, стр. 5). Да би одвезала тај чвор и открила мистерију смрти у *Хамлету*, ауторка је применила изузетно комплексну методологију истраживања и приступила мултидисциплинарном тумачењу феномена смрти у трагедији и то постепеним увођењем у главну тему. Најпре је истражила однос различитих научних дисциплина према овом феномену, затим је сузила оквир истраживања на ренесансног човека и његов однос према смрти, да би на овим темељима приступила анализи самих Шекспирових драма, фокусирајући

се на проблематизацију смрти у њима и, напослетку, посветила највећи део монографије детаљном тумачењу *Хамлеџа*, имплементирајући сва претходна сазнања.

Прво поглавље пружа синтезу целокупног развоја истраживања на тему смрти у науци (филозофији, психологији, антропологији и социологији) и религији. Поред дијахроничког приказа учења и идеја о овом феномену унутар наведених области, ауторка посебно потпоглавље посвећује чиновима убиства и самоубиства као заједничким проблемима науке и религије. Прва од научних дисциплина коју ауторка наводи је филозофија, која поставља питања о топологији смрти и њеној етиологији, односно, месту смрти у људском постојању и њеним узроцима и разлозима. Додатно, ауторка излаже и ставове чувених филозофа о феномену смрти. Друго потпоглавље, које се тиче религијског поимања смрти, полази од тезе да религија има за циљ да објасни смрт и да пружи човеку наду у ново рођење. У овом одељку, фокус се премешта на религијско објашњење смрти у хришћанству, са посебним освртом на разлике између католичке и протестантске есхатологије. Одељак о психолошким теоријама о смрти доноси појашњење идеја Фројда, Лакана и Јунга о овом феномену, док потпоглавље о антропологији и смрти нуди преглед ритуала, сахрана, свечаности и обреда који се примењују након смрти. Потпоглавље „Социолошки аспекти смрти“ говори о социолошкој димензији овог феномена, али и честој употреби смрти са циљем друштвене контроле. У последњем потпоглављу овог одељка дискутује се о убиству и самоубиству и у њему ауторка излаже ставове према чиновима намерно нанете смрти кроз историју, те даје њихову класификацију.

Друго поглавље монографије фокусирано је на ренесансног човека и његове представе о смрти. Оно обухвата три потпоглавља, чији садржај открива друштвено-историјске околности ренесансе које су обликовале човеков став о смрти. Прво потпоглавље говори о религијским тензијама између католика и протестаната и о томе како су њихова учења утицала на промену става ренесансног човека када је у питању смрт. Друго потпоглавље детаљније се бави самоубиством у доба ренесансе и објашњава како су се духовници, писци и мислиоци односили према овом чину, док треће потпоглавље говори о полемици о душама и духовима у том периоду. Њихова појава у трагедијама освете не може бити занемарена јер они покрећу радњу, али су и весници смрти који терају публику да размишља о „коначности људског бића и евентуалном постојању живота после смрти“ (Андрејевић, 2021, стр. 122). Дух у *Хамлеџу* показује све недоумице ренесансног човека о природи, пореклу и моћи духова, закључује ауторка.

Треће поглавље монографије, које носи назив *Сви Шекспирови љушеви воде ка „Хамлеџу“*, подељено је у три потпоглавља. Ауторка у првом потпоглављу излаже чињенице и претпоставке о Шекспировом животу

које су од великог значаја за тумачење и разумевање његових дела, а у другом наводи Шекспирова многобројна искуства са смрћу, која су могла бити разлог свеприсутности овог феномена у његовим делима. Даље се истражује заступљеност самоубиства у Шекспировим делима и на основу примера закључује се да писац није осуђивао овај чин, али га није ни оправдавао. Наизглед неопредељен по том питању, писац је ипак пратио постепену ренесансну секуларизацију овог чина. Треће потпоглавље са насловом „Шекспирови духови“ говори о духовима у Шекспировим делима, додатно појашњава тадашњи став људи према магији, вилама, духовима и вештицама и указује на јединственост духа у *Хамлеју*. Дакле, контекстуалном анализом, ауторка истражује књижевну традицију која је утицала на стварање *Хамлеја* и испитује друштвени, политички и културолошки контекст који упућује на значење ове трагедије и доприноси бољем разумевању свих слојева текста.

Последње и најобимније поглавље, које носи назив *Проблемаиџизација смрти* у „*Хамлеју*“, састоји се из шест потпоглавља, и у њима ауторка значајки и детаљно тумачи сам драмски текст ове трагедије у контексту одабраних научних и религијских идеја о феномену смрти, као и друштвено-историјских чињеница. Прво потпоглавље носи назив „Танатополитички контекст трагедије“ и указује на друштвене, политичке и породичне елементе у *Хамлеју*. Следећи делови посвећени су односу свих ликова према смрти, са специјалним фокусом на Хамлетове дилеме о овом феномену, будући да је он лик чије је преиспитивање смрти „најексплицитније, најекспресивније и најкомплексније“ (Андрејевић, 2021, стр. 187). Хамлетове сумње, страхови и наде поводом смрти детаљно су анализирани из психолошког угла уз коришћење теорија Фројда, Јунга, Лакана и Џоунса, из религијског аспекта у контексту ренесансног поимања есхатологије, као и из перспективе филозофских учења о скептицизму, ниҳилизму, егзистенцијализму и стоицизму. Ауторка примењује исти систематски приступ и приликом тумачења односа осталих ликова према смрти, пре свега, Офелије, а потом и дословце сваког lika из *Хамлеја*. Наредно потпоглавље класификује све смрти у драми према неколико подела, након кога следи одељак о суштини појаве духа у *Хамлеју* у контексту сложеног друштвено-историјског тренутка транзиције католицизма у протестантизам. Следеће потпоглавље посвећено је питањима љубави и живота као два категоријама супротним смрти, и ауторка наводи љубав као силу која може победити смрт, али не физички већ само духовно и симболично. Додатно, ауторка се бави и питањем хумора у трагедији, једним од познатих механизма ношења са смрћу. Сцене попут оне са гробарима и Хамлетове шаљиве опаске о Полонијевом лешу доносе предак и умањују мртвачку атмосферу (Андрејевић, 2021, стр. 307). Шалама и играма речи, ликови негирају озбиљност ситуације и покушавају да ублаже ударац смрти. Последње

потпоглавље монографије бави се естетичком и аксиолошком функцијом смрти у трагедији. У њему ауторка анализира Хамлетове монологе за које сматра да су разлог привлачности и тајанствености његовог лика. Путем њих сазнајемо о Хамлетовим ставовима о самоубиству, животу после смрти, жељи за смрћу, убиству, али и о самом животу. Поред подробне анализе монолога, од којих је најпознатији и за тему ове монографије најзначајнији онај који почиње познатим стиховима „Бити ил’ не бити“, разматрани су и одређени Хамлетови прозни искази који додатно откривају његово „непоправљиво стање огорчености због света, живота и смрти, и доказ су његовог постепеног помирења са унутрашњим дилемама и чињеницама трагичности живота“ (Андрејевић, 2021, стр. 329). Хамлетови монолози, напори, дилеме, ставови и размишљања учинили су га бесмртним, попут самог Шекспира, који је делима и славом победио смрт. Ауторка закључује да је смрт основна сила која доминира свим Шекспировим трагедијама, а „мистериозни епилог и епитаф Хамлетовог живота завршава се речима ’Остало је ћутање“ (Андрејевић, 2021, стр. 343), што нас доводи у стање вечне запитаности над трагичном судбином овог лика и сваког човека.

Допринос монографије *Проблематизација смрти у „Хамлејџу“* огледа се у њеној свеобухватности. Радови који се баве сличном тематиком су бројни, и многе студије, монографије и зборници садрже поглавља посвећена *Хамлејџу* и смрти, али је ово прва монографија у региону и шире која је у потпуности фокусирана на феномен смрти у Шекспировој чувеној трагедији и која прилази овом проблему интердисциплинарно. Иако се не може понудити децидиран одговор на питање „Шта је смрт?“, ауторка аналитички деконструира овај феномен у драми и доказује Шекспирово егзистенцијално и онтолошко разумевање смрти. Она поткрепљује своје ставове мишљењима еминентних критичара и користи теорије познатих психолога, филозофа и других мислилаца да би из више аспеката истражила комплексан феномен смрти. Тврдња ауторке да је смрт свеprisутна у драми у различитим видовима добија потврду помоћу бројних претходно наведених научних мишљења, а на примеру Хамлетовог лика и његових монолога ауторка закључује да је он једини Шекспиров лик који је спремно дочекао смрт.

Монографија *Проблематизација смрти у „Хамлејџу“* даје систематичну и детаљну анализу Шекспирове најчувеније драме и мотива смрти у њој. Ауторка је показала да се тај феномен не може заобићи, било да у тумачењу ове трагедије полазимо из политичког, социолошког, психолошког, антрополошког, филозофског или религијског аспекта. Овај интердисциплинарни приступ представља главну иновацију монографије и издваја је од других студија и књига које се баве сличним питањем. Тематика и комплексност *Хамлејџа* чине ову трагедију бесмртном и безвременом, а тиме што ауторка примењује двосмерну динамику тумачења књижевног

текста и контекста, односно, унутрашњег и спољашњег приступа, доказује ту комплексност. Монографија Ане Андрејевић може послужити будућим истраживачима као пример успешно примењеног интердисциплинарног приступа и инспирисати их да сагледају неко књижевно дело у ширем контексту. Употреба танатополитике, на пример, као један од оквира истраживања у овој књизи, отвара нове проблеме и питања која могу бити предмет даљег изучавања. Напошетку, треба додати да јасноћа, организација текста и стил писања гарантују доступност ове монографије широј читалачкој публици на српском језику, како стручњацима тако и студентима, а њена информативност и разноврсност када су у питању тумачења, теорије и чињенице чине је значајним и релевантним доприносом науци о књижевности и посебно шекспирологији.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Листа рецензената
у 2022. години

♦ ♦ ♦ ♦ ♦

List of Reviewers
in 2022

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА / BOSNIA & HERZEGOVINA

Проф. др Александра Шиндић Радић, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

Проф. др Амела Даутбеговић (Amela Dautbegović), Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву

Проф. др Драга Мاستиловић, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

Проф. др Славиша Јењић, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

Проф. др Татјана Михајловић, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

Доц. др Биљана Смаилагић, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

БУГАРСКА / BULGARIA

Проф. др Александар Николов (Александър Николов), Факултет за историју Софијског универзитета „Св. Климент Охридски“

ГРЧКА / GREECE

Проф. др Георгиос Нектариос Лоис (Γεώργιος Νεκτάριος Λόης), Факултет хуманистичких наука Хеленског отвореног универзитета у Патри

ИТАЛИЈА / ITALY

Проф. др Ања Мејер (Anja Meyer), Универзитет у Верони

ЈАПАН / JAPAN

Проф. др Јуничи Тојота (豊田 純一), Факултет за књижевност и хуманистичке науке Метрополитанског универзитета у Осаки

КИНА / CHINA

Љубица Тркуља Милекић, Конкорд колеџ у Фуџоуу Државног универзитета у Фуђијену

МАЂАРСКА / HUNGARY

Проф. др Марија Бакти (Mária Bakti), Учитељски факултет Универзитета у Сегедину

САД / USA

Др Брент М. Дејвис (Brent M. Davis), Вестклифски универзитет у Алхамбри, Калифорнија

СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА / NORTHERN MACEDONIA

Проф. др Катерина Наумова, Филозофски факултет Универзитета „Св. Кирил и Методиј“ у Скопљу

Проф. др Љубица Кардалеска-Радојкова, Факултет за стране језике ФОН универзитета у Скопљу

Доц. др Татјана Срцева-Павловска, Факултет за стране језике ФОН универзитета у Скопљу

Др Искра Стаменкоска, Факултет за стране језике ФОН универзитета у Скопљу

СЛОВЕНИЈА / SLOVENIA

Доц. др Симон Малменвал (Simon Malmenvall), Теолошки факултет Универзитета у Љубљани; Католички институт у Љубљани

ХРВАТСКА / CROATIA

Проф. др Анита Зовко (Anita Zovko), Филозофски факултет Свеучилишта у Ријеци

Проф. др Горка Вулећић (Gorka Vuletić), Филозофски факултет Свеучилишта Јосипа Јурја Штросмајера у Осијеку

Проф. др Давор Пискач (Davor Piskač), Факултет хрватских студија Свеучилишта у Загребу

Проф. др Даниела Цвитковић (Daniela Cvitković), Едукацијско-рехабилитацијски факултет Свеучилишта у Загребу

Проф. др Едита Борић (Edita Borić), Факултет за одгојне и образовне знаности Свеучилишта Јосипа Јурја Штросмајера у Осијеку

Проф. др Невен Хрватић (Neven Hrvatić), Факултет хрватских студија Свеучилишта у Загребу

Проф. др Реа Фулгоси Масњак (Rea Fulgosi Masnjak), Едукацијско-рехабилитацијски факултет Свеучилишта у Загребу

Проф. др Софија Врцелј (Sofija Vrcelj), Филозофски факултет Свеучилишта у Ријеци

Доц. др Линда Мијић (Linda Mijić), Одјел за класичну филологију Свеучилишта у Задру

Доц. др Љиљана Пинтарић Млинар (Ljiljana Pintarić Mlinar), Едукацијско-рехабилитацијски факултет Свеучилишта у Загребу

Доц. др Нина Ченгић (Nina Čengić), Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу

Доц. др Сандра Цар (Sandra Car), Факултет хрватских студија Свеучилишта у Загребу

ЦРНА ГОРА / MONTENEGRO

Проф. др Александра Никчевић Батрићевић, Филолошки факултет Универзитета у Никшићу

Проф. др Лидија Томић, Филолошки факултет Универзитета у Никшићу

Доц. др Марија Мијушковић, Филолошки факултет Универзитета у Никшићу

Доц. др Оливера Вушовић, Филолошки факултет Универзитета у Никшићу

СРБИЈА / SERBIA

Академик САНУ проф. др Данило Баста, Правни факултет Универзитета у Београду

Проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Александар Петровић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Александра Анђелковић, Педагошки факултет (Врање) Универзитета у Нишу

Проф. др Александра Костић Тмушић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Алексеј Тимофејев, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Ана Андрејевић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Ана Халас Поповић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Биљана Јаредић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Биљана Радић Бојанић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Божидар Зарковић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Борис Брагина, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Бранислава Дилпарић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Бранка Гугољ, Факултет уметности Универзитета у Приштини – Звечан

Проф. др Влада Станковић, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Владан Виријевић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Глигор Самарџић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Гордана Ђигић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Гордана Каран, Факултет музичке уметности Универзитета уметности у Београду

Проф. др Далибор Елезовић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Далиборка Поповић, Учитељски факултет (Призрен) Универзитета у Приштини – Лепосавић

Проф. др Данијела Кулић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Данијела Петковић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Дејан Антић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Драган Булатовић, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Драган Проле, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Драган Тодоровић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Драгана Вељковић Станковић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Драгана Станојевић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Драгиша Бојовић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Душан Ристановић, Факултет педагошких наука (Јагодина) Универзитета у Крагујевцу

Проф. др Душан Тодоровић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Звездан Арсић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Зоран Јевтовић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Зорица Станисављевић Петровић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Игор Ђурић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Ирена Љубомировић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Ирина Антанасијевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Јасмина Клеменовић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Јелена Минић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Јелена Михајловић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Јелена Стаматовић, Педагошки факултет (Ужице) Универзитета у Крагујевцу

Проф. др Јована Милутиновић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Јордана Марковић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Кристина Ранђеловић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Ксенија Кончаревић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Љиљана Арсић, Економски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Марија Зотовић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Марија Јовановић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Марина Николић, Институт за српски језик САНУ у Београду;
Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Марта Вукотић Лазар, Филозофски факултет Универзитета
у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Мато Пижурџица, Филозофски факултет Универзитета у
Новом Саду

Проф. др Милан Живковић, Факултет за правне и пословне студије
„Др Лазар Вркатић“ у Новом Саду

Проф. др Милан Станчић, Филозофски факултет Универзитета у
Београду

Проф. др Милена Каличанин, Филозофски факултет Универзитета
у Нишу

Проф. др Милимир Мучибабић, Учитељски факултет Универзитета
у Београду

Проф. др Милица Андевски, Филозофски факултет Универзитета у
Новом Саду

Проф. др Милош Марсенић, Филозофски факултет Универзитета у
Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Мирјана Стакић, Педагошки факултет (Ужице) Универзи-
тета у Крагујевцу

Проф. др Мирослав Пешић, Филозофски факултет Универзитета у
Нишу

Проф. др Надежда Јовић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Наташа Бакић Мирић, Филозофски факултет Универзитета
у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Наташа Половина, Филозофски факултет Универзитета у
Новом Саду

Проф. др Небојша Ђокић, Економски факултет Универзитета у При-
штини – Косовска Митровица

Проф. др Небојша Лазић, Филозофски факултет Универзитета у
Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Небојша Мајсторовић, Филозофски факултет Универзитета
у Новом Саду

Проф. др Ненад Макуљевић, Филозофски факултет Универзитета у
Београду

Проф. др Ненад Нинковић, Филозофски факултет Универзитета у
Новом Саду

Проф. др Нецид Прашевић, Филозофски факултет Универзитета у
Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Олга Шпехар, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Оливера Марковић Савић, Филозофски факултет Универ-
зитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Оливера Радовић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Оливера Цекић Јовановић, Факултет педагошких наука (Јагодина) Универзитета у Крагујевцу

Проф. др Радивој Радић, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Радован Антонијевић, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Сабина Халупка Решетар, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Сања Пајић, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Проф. др Савка Благојевић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Саша Марковић, Педагошки факултет (Сомбор) Универзитета у Новом Саду

Проф. др Саша Станојевић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Славиша Недељковић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Соња Цветковић, Факултет уметности Универзитета у Нишу

Проф. др Срђан Марковић, Факултет уметности Универзитета у Нишу

Проф. др Станоје Ивановић, Учитељски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Сунчица Мацура, Факултет педагошких наука (Јагодина) Универзитета у Крагујевцу

Проф. др Татјана Вулић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Татјана Компировић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Проф. др Татјана Трајковић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Доц. др Биљана Мандић, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Доц. др Бранислава Вучковић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Данијела Тешић Радовановић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Дејан Гашић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Драгиша Вучинић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Ивана Божовић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Ивана Ристић, Висока школа социјалног рада у Београду

Доц. др Ивко Николић, Учитељски факултет Универзитета у Београду

Доц. др Јасмина Ђирић, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу

Доц. др Јелена Давидовић Ракић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Јелена Даниловић Јеремић, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Доц. др Јелена Марићевић Балаћ, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Доц. др Јелена Павличић Шарић, Факултет уметности Универзитета у Приштини – Звечан

Доц. др Катарина Завишин, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Доц. др Марина Петровић Јилих, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Доц. др Марко Николић, Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Доц. др Милена Белић, Државни универзитет у Новом Пазару

Доц. др Милена Нешић Павковић, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Доц. др Милица Божић Маројевић, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Доц. др Миљана Павићевић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Мирјана Зарифовић Грковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Доц. др Наташа Ајдановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Доц. др Наташа Николић, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Доц. др Небојша Станковић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Радоје Шошкић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Снежана Зечевић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Доц. др Станислава Марић Јуришин, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Доц. др Тања Каурин, Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић“ у Новом Саду

Др Весна Зарковић, Институт за српску културу у Приштини – Лепосавић

Др Весна Милановић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Др Далибор Велојић, Институт за српску културу у Приштини – Лепосавић

Др Иван Бецић, Институт за српску културу у Приштини – Лепосавић

Др Ивана Степановић, Институт за криминолошка и социолошка истраживања у Београду

Др Јован Симијановић, Институт за српску културу у Приштини – Лепосавић

Др Јована Јовановић, Институт за српски језик САНУ у Београду

Др Леонтина Керничан, Фармацеутски факултет Универзитета у Београду

Др Марија Терзић, Институт за књижевност и уметност у Београду

Др Марко Аврамовић, Институт за књижевност и уметност у Београду

Др Милан Гулић, Институт за савремену историју у Београду

Др Мирјана Петровић Савић, Институт за српски језик САНУ у Београду

Др Надежда Гавриловић Витас, Археолошки институт у Београду

Др Наташа Симић, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Наташа Шелмић, Медицински факултет Универзитета у Нишу

Др Радован Пилиповић, Архив Српске православне цркве у Београду

Др Светлана Слијепчевић Бјеливук, Институт за српски језик САНУ у Београду

Др Тијана Јовановић, Институт за књижевност и уметност у Београду

Лекѿура и корекѿура

Душан Стефановић
Александра Арсић
Анита Јанковић
Сузана Стојковић

Proofreading

Dušan Stefanović
Aleksandra Arsić
Anita Janković
Suzana Stojković

Дизајн корица

Сања Станковић

Cover design

Sanja Stanković

На корицама

Мотиви слике Надежде Петровић
„Косовски божури – Грачаница“ (1913)
Народни музеј у Београду (инв. бр. 476)

Front cover

Motifs from Nadežda Petrović's painting
“Kosovo Peonies – Gračanica” (1913)
National Museum in Belgrade (item no. 476)

Стих из песме Милана Ракића
„Божур“ (1907)

The verse from Milan Rakić's poem
“The Peony” (1907)

Слої

Јасмина Живковић

Typesetting

Jasmina Živković

Шѿамѿа

Graficolor Краљево

Print

Graficolor Kraljevo

Тираж

80 примерака

Circulation

80 copies

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

378:159.9

ЗБОРНИК радова Филозофског факултета / Филозофски факултет Универзитета у Приштини
= Recueil de travaux de la Faculté de philosophie de l'Université de Priština = Collection of Papers of the
Faculty of Philosophy of the University of Priština; главни и одговорни уредник Звездан Арсић. - 1990,
бр. 20- . - Косовска Митровица : Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 1990- (Краљево :
Graficolor). - 24 cm

Доступно и на: <http://scindeks.ceon.rs/journaldetails.aspx?issn=0354-3293>. -

Доступно и на: http://fifa.pr.ac.rs/zbornik_radova_filozofskog_fakulteta_u_pristini/. -

Тромесечно. - Текст на више свет. језика. - Је наставак: Buletin i punimeve të Fakultetit filozofik = ISSN
0351-3750. - Преузео је: Зборник Филолошког факултета у Приштини = ISSN 0354-7795. - Друго
издање на другом медијуму: Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини
(Online) = ISSN 2217-8082

ISSN 0354-3293 = Зборник радова Филозофског факултета - Универзитет у Приштини

COBISS.SR-ID 10455311